

ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Section d'histoire et de pédagogie

BULLETIN
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXI

Sofia · 1969

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXXI

ОКРЪПКА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН

София · 1969

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1

Редакционна колегия

Акад. Д. П. ДИМИТРОВ (отг. редактор), проф. Т. ГЕРАСИМОВ (секретар),
проф. СТ. МИХАЙЛОВ, ст. н. с. Т. ИВАНОВ, ст. н. с. Г. ГЕОРГИЕВ

ОБРАЗОВАТЕЛНА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ Ю 69 No 7142

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXI, 1969

ПРЕДАХЕМЕНИДСКИ ИРАН И ТРАКИЯ

Иван Венедиков

Около началото на първото хилядолетие пр. н. е. в периферията на асировавилонския свят се промъкват иранските племена и заемат части от Иранското плато. Те развиват своята култура в средата на еламо-каспийските народи и са в постоянен контакт с Урарту и Мана. Към края на VIII в. те са последвани от кимерийците и скитите, които през целия VII в. участвуват в сложните отношения на съюзи и в непрестанните войни в това пространство. В резултат на много тесния контакт между всички тези народи през втората половина на VII в. изкуството и културата от периферията на асирийския свят постепенно се прехвърлят и всред скитите, населяващи от IX в. пр. н. е. Южна Русия. На запад от Иранското плато в Мала Азия през VIII—VII в. пр. н. е. се създава и друга голяма култура — тази на фригите.

Фригите напуснали Южна Македония, в която живеели вероятно около средата на второто хилядолетие. В своя път на изток те преминали Босфора и Дарданелите и след като се заселили в Северна Мала Азия около 1200 г. пр. н. е., нахлули в земите на хетитите и унищожили тяхната стара култура. От това време фригите се намират в контакт с културата на Асирия, Иран и Урарту. С тяхното настъпление на югоизток един от европейските народи — големият трако-фригийски народ — влиза в досег с културата на ориента.

През последните няколко десетилетия на Иранското плато станаха важни археологически открития, които засягат и Тракия. Бяха открити много находки, които принадлежат на културата на древния Иран, преди в него да вземат връх иранските племена — персийците. Безспорно тук на първо място трябва да се поставят откритията в Луристан от 1928 г.¹

В Луристан са били намерени извънредно голямо количество бронзови предмети: брадви с пета, украсена с изображения на животни, животински глави или други животински орнаменти (обр. 1—3), ажурени страни на юзди с форма на животни или странни митологически същества (обр. 20—24), изображения на божества или гении. Във всички предмети се наблюдават особености и мотиви, каквито по-късно срещаме в скитското изкуство. Едни приписват това своеобразно изкуство на завареното от иранците в Луристан население — например на каситите, други, изхождайки от присъствието на скитски елементи в това изкуство, го смятат резултат на една симбиоза между кимерийци, скити и меди, създадена върху една еламо-каспийска основа. Датирането на материалите от Луристан, макар някои от тях да носят надписи на асирийски, от които се вижда, че са работени в края на второто хилядолетие, е трудно, тъй като повечето от тях са открити случайно. Смята се, че известна част от тях са плячкосани от стари еламски храмове, в които са се пазели, поради което тенденцията е всички находки от Луристан да се отнесат към първата четвърт на първото хилядолетие пр. н. е. Но дори това да е така, свързването на тази култура със скитите и кимерийците си остава повече от съмнително.

¹ A. Godard, *Les bronzes de Louristan*, Paris, 1931, стр. 1 и сл.; C. Scheffer, *Stratigraphie comparée de l'Asie Occidentale*, London, 1945, стр. 489; A. Godard, *L'art de L'Iran*, Paris, 1962, стр. 30; R. Ghirshman, *Perse*, Paris, 1963, стр. 41; W. Nagel, *Altorientalisches Kunsthandwerk*, Berlin, 1963.

Обр. 1. Бронзова бравда от Луристан
(IX—VII в. пр. н. е.)

Fig. 1. Hache de bronze de Luristan
(IX—VII s. av. n. è.)

Обр. 2. Бронзова бравда от Луристан
(IX—VII в. пр. н. е.)

Fig. 2. Hache de bronze de Luristan
(IX—VII s. av. n. è.)

Между другите големи открития в Иранското плато на първо място трябва да се спомене откритото през 1947 г. съкровище от Зивие,² източно от Секиз, в ирански Кюрдистан. Случайно намерено и разпродадено в много музеи и частни колекции, това съкровище съдържа голямо количество предмети от злато, сребро и слонова кост. В него са били намерени и железни оръжия, което показва, че в околността на старото манайско селище Зивие е било открито може би едно извънредно богато владетелско погребение. В материалите от съкровището се наблюдават същите явления, които срещаме и в бронзовете от Луристан. Един и същ предмет показва в декорацията си репертоар от орнаменти, част от които идват от Асирия, други — от Урарту и най-сетне трети са възпроизведени по същия начин в скитското изкуство. Колебанията в датирането на съкровището са големи. Докато първоначално се смяташе, че то принадлежи на IX или VIII в. пр. н. е., по-късно някои от изследвачите стигат дори до началото на V в. пр. н. е., но преобладава мнението, че съкровището е предахеменидско и че то трябва да се отнесе към VII или най-късно към началото на VI в. пр. н. е.

Никой от изследвачите на бронзовете от Луристан и съкровището от Зивие не е обърнал внимание на важното обстоятелство, че много от предметите имат паралели, по-близки или по-далечни, в Тракия. И тъй като на тези паметници се гледа като на типични за културата на Иранското плато, присъствието на тези паралели в Тракия ясно показва, че изследваната в Иран култура е с много по-широк обseg. Тя очевидно трябва да обхваща цялото пространство между Иран и Тракия. В следващите редове ние ще се опитаме да докажем именно това.

Тъй като тук ще се занимаваме с произведения на тракийското изкуство или произведения на изкуството в Тракия, не е излишно да припомним и основните схващания по този въпрос.

² A. Godard, Le trésor de Ziwyé, Harlem, 1950, стр. 1 и сл.; L'art de l'Iran, стр. 95; R. Ghirshman, Perse, стр. 98; K. Shefold, HdArch., II, 2, стр. 428; P. Amandry, L'art scythe archaïque, AA, 4, 1955, стр. 891; Б. Б. Пиотровский, Скифы и древний восток, СА, XIX, 1954, стр. 147; R. Ghirshman, Notes Iraniennes, IV, Le trésor de Sakiz, les origines de l'art Méde et les bronzes du Luristan, Artibus Asiae, XIII, 3, 1950, стр. 181.

Всички мнения, изказани досега върху произхода и развитието на тракийското изкуство, предшествуват откритията в Иран. Според едни изследвачи тракийското изкуство е под силното влияние на нахлулите в края на VI в., веднага след оттеглянето на персийските войски на Дарий, скити, които се настанили в Тракия, пренасяйки тук своето изкуство. Следователно за тези изследвачи изкуството на траките е скитско.³ В тези случаи се имат пред вид находките от Брезово и Панагюрище и някои от материалите от некропола при Дуванли, които принадлежат на най-богатия период на тракийската култура, обхващащ времето от последната четвърт на VI до началото — първата четвърт — на III в. пр. н. е. Но тъкмо тези материали според други учени са произведения на тракийски майстори, които работят в същия стил, в който са работили и скитите, като създават подобни паметници, следвайки едно самостоятелно вътрешно развитие. Привържениците на това схващане поддържат, че за една част от тези паметници тракийският майстор е използвал гръцки (йонийски) оригинали и схеми, които е варваризирал.⁴ Въпросът за характера на тракийската култура и изкуство се усложни още повече, когато един изследвач привлече вниманието на сходството между някои неща от VIII—VII в. пр. н. е. в Тракия с подобни материали от Кавказ, което даваше основание да се говори за връзка между тракийската и кимерийската култура.⁵ По този начин в развитието на тракийската култура виждаме вмесени почти всички етнически елементи, които се сочат като създатели на иранското изкуство в неговия предахеменидски период. Най-сетне и ние се осмелихме да изкажем мнението,⁶ че тъкмо тези паметници, които едни приписват на скитите, а други на траките, са в същност произведения на тракийски майстори, които работят под силното влияние на Персия и на ахеменидското изкуство. Без да смятаме този въпрос за изчерпан, сега искаме да се спрем на онези материали, намерени в Тракия, които показват връзка с предахеменидското изкуство, като тук се ограничаваме само с една група от тях.

КУЛТОВИ БРАДВИ С ЖИВОТИНСКА УКРАСА

Между бронзовете от Луристан особено място заемат богато украсените брадви,⁷ които, както е добре известно, представляват една от особеностите на старата култура на Предна Азия. Тук те се срещат от третото хилядолетие пр. н. е., когато тяхната украса е още съвсем проста и постепенно се развива и обогатява. През средата на второто хилядолетие и през цялата му втора половина в украсата на тези брадви се вмъква изображението на лъвска глава, от която излиза острието на брадвата, а постепенно редиците от израстъци, които украсяват петата на брадвата, се заместват от животински глави или фигури. Около X в. пр. н. е. иранците внасят нови елементи в украсата на тези брадви, като поставят не само по петата им, а и по страните им най-различни изображения и орнаменти и в IX, VIII и VII в. пр. н. е. се срещат изображения на животни или животински глави и протомета, човешки фигури и изображения на божества и най-сетне различни комбинации от животинска украса, в които се срещат елементи от изображения на лъв, грифон и кон (обр. 1—3).

Култовото предназначение на тези брадви ясно личи преди всичко от украсата по острието им, недопустима при брадва с практическа употреба. В някои от луристанските екземпляри, както това е изтъкнал Годар (обр. 1 и 3), на самата брадва е дадена силно декоративна форма, като острието ѝ е обърнато перпендикулярно вместо успоредно на дръжката. Поради това с брадвата не може да се нанесе удар. Това е накарало изследвачите да смятат тези паметници по-скоро като символи на някаква власт, отколкото като действителни оръжия. И самият факт

³ M. Rostowtzev, *Skythien und der Bosphorus*, I, стр. 535.

⁴ Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1920, стр. 1 и сл.; Надгробните могили при Дуванлий, София, 1934, стр. 231.

⁵ А. т. Милчев, Трако-кимерийски находки в бълг. земи, ИАИ, XIX, 1955, стр. 359.

⁶ I. Venedikov, *L'art thrace et les Achéménides*, Actes de I-er Congrès des études Balkaniques, Sofia, 1967.

⁷ A. Godard, *L'art de l'Iran*, стр. 77; R. Ghirshman, *Perse*, стр. 78; C. Scheffer, цит. съч., стр. 489.

Обр. 3. Бронзова брадва от Луристан
(IX—VII в. пр. н. е.)

Fig. 3. Hache de bronze de Louristan
(IX—VII s. av. n. è.)

Обр. 4. Изображение на бог
Тешуб от XIII в. пр. н. е. —
хетитски релеф

Fig. 4. Représentation du dieu
Teshoub du XIII s. av. n. è. —
relief hittite

Обр. 5. Бронзови игли от Кавказ
(IX—VII в. пр. н. е.)

Fig. 5. Epingles de bronze du Caucase
(IX—VII s. av. n. è.)

че една подобна брадва⁸ е представена в ръката на бога Тешуб в един хетитски релеф от около 1300 г. пр. н. е., говори ясно за религиозното предназначение на този вид брадви (обр. 4). Хетитското божество държи брадвата в дясната си ръка под металната ѝ част, надяната на дръжка, като един къс скиптър. И този начин на употреба очевидно показва колко е правдиво мнението на Годар, че тези брадви са украсявали горната част на бастун или патерица.

Употребата на този вид брадви в целия еламо-каспийски свят, от който са ги възприели и иранците от Луристан, не подлежи на никакво съмнение. И колко те са били популярни по това време, се вижда от обстоятелството, че цялата им форма, брадва с животинска украса, надяната на дръжка, е пренесена в Кавказ,⁹ където се правят игли, възпроизвеждащи я с всички детайли (обр. 5). Кавказките паметници в същност са съвременни на луристанските, тъй като се от-

⁸ G. Contenau, L'art de l'Asie Occidentale, Paris, 1928, табл. XXV. Върху този релеф ми обърна внимание колегата Л. Огненова, за което ѝ благодаря.

⁹ F. Hantsch, Die Nadelformen des Kaukasusgebietes, ESA, VIII, Helsinki, 1932, стр. 114, обр. 39 б, с.

насят към предскитската култура на Кавказ от края на бронзовата или началото на желязната епоха. Преживелици на подобни брадви се срещат и по-късно в най-ранните находки от скитската епоха.¹⁰

Присъствието на подобни култови брадви и в Тракия е отдавна известно. С тях се занимава първо Р. Попов¹¹; а след него Ат. Милчев¹². Ат. Милчев се опита да ги свърже с кавказките игли, които смята за кимерийски, поради което говори и за трако-кимерийски отношения. В същност тракийските находки са много редки и могат да се разделят на две групи. Към първата група принадлежат трите брадви, намерени в Тетевен, Карлуково и Стара Загора (обр. 6—8). Тракийският майстор в трите случая се опитва да представи жезъл, украсен в горния край с животински глави или фигури на животни от едната страна и с острие на брадва от другата. И в трите екземпляра дръжката, отлята като едно парче с острието на брадвата, е отчупена и липсва. Само в екземпляра от Тетевен (обр. 7) острието е било прикрепено на желязната дръжка, както трябва да се съди от остатъците от желязо в единия край на брадвата. Едно обстоятелство, което е избягнало от очите на изследвачите, е разпределението на животинската украса. Докато в иранските екземпляри и в кавказките игли местният майстор винаги пази първоначалната идея за истинско оръжие, приготвяйки брадвата отделно от дръжката и поставяйки украсата ѝ само върху петата на острието, тракийският майстор се е отклонил напълно от тази първоначална идея. Той прехвърля животинската украса и по самата дръжка, което показва, че прави едно изображение на цялата брадва заедно с дръжката, без да се интересува от първичната ѝ форма и функция. Това показва, че той взема целия предмет наготово като форма, без да го разбира правилно, защото за тракийския майстор целият предмет е само един религиозен символ, който няма никакво практическо значение.

В това отношение още по-интересни са другите три брадви. Първата, украсена с три животински глави, от неизвестно място (обр. 9), има симетрично полукръгло острие, докато дру-

Обр. 6. Бронзова брадва от Ст. Загора
(VIII—VII в. пр. н. е.)

Fig. 6. Hache de bronze de Stara Zagora
(VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 7. Бронзова брадва от Тетевен
(VIII—VII в. пр. н. е.)

Fig. 7. Hache de bronze de Teteven
(VIII—VII s. av. n. è.)

¹⁰ М. И. Артамонов, Сокровища скифских курганов, Ленинград—Прага, 1967, табл. 9—19.

¹¹ Р. Попов, Култура и живот на праисторическия човек в България, II, Метална епоха, София, 1930, стр. 26.

¹² Ат. Милчев, Трако-кимерийски находки в българските земи, ИАИ, XIX, 1955, стр. 359.

Обр. 8. Бронзова брадва от Карлуково (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 8. Hache de bronze de Karlukovo (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 9. Бронзова брадва-амулет от неизвестно място (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 9. Hache de bronze amulette origine inconnue (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 10. Бронзова брадва-амулет от Каменополе, Врачанско (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 10. Hache de bronze amulette de Kamenopole, arr. de Vraca (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 11. Бронзова брадва-амулет от Рилския манастир (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 11. Hache de bronze amulette du Monastère de Rila (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 12. Бронзово изображение-амулет на водна птица от Щипско, Източна Македония (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 12. Amulette de bronze avec la représentation d'un oiseau aquatique de Stip, Macédoine orientale (VIII—VII s. av. n. è.)

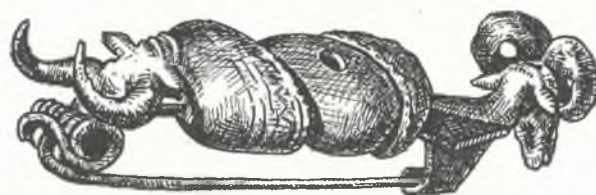
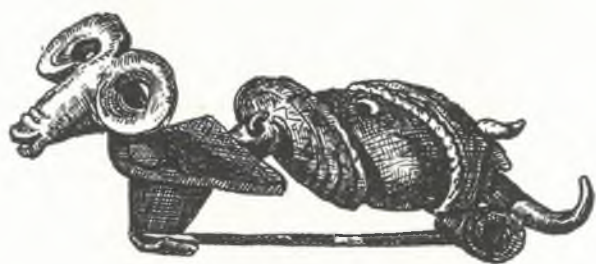
гите две със симетрично поставени две животински глави, едната (обр. 10) от Каменополе, Врачанско,¹³ другата (обр. 11) от Рилския манастир,¹⁴ имат четвъртото симетрично острие. При това първата (обр. 7) има два малки кръгли отвора, очевидно предназначени за окачване на брадвата като амулет, втората (обр. 10) има само една подобна дупка, а третата (обр. 11) — халка за окачване, излизаща от гърба на птичето тяло, завършващо с две глави. С тази си форма екземплярът от Рилския манастир се доближава до много често употребяваните в Македония амулети с форма на изображение на водна птица (обр. 12). В някои от македонските амулети краката на птицата са заместени от една малка полукръгла бравичка — нещо, което безспорно я свързва с втората група бравди, които в същност са бравди-амулети.

¹³ В. Николов, Тракийски паметници от Врачанско, ИАИ, XXVII, 1965, стр. 170, № 36, обр. 10.

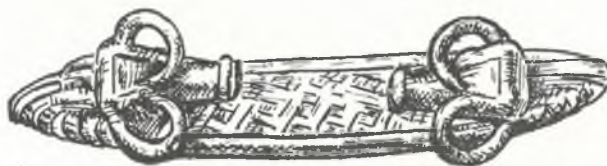
¹⁴ Ив. Венедиков, Находки от ранножелязната епоха, ИВАД, XIV, 1963, стр. 22, Д, обр. 8.

Близостта на нашите брадви-амулетни с македонските ни позволява да определим по-точно и времето, в което са били използвани — около VII в. пр. н. е., било малко по-рано, било малко по-късно, тъй като в Македония те се срещат по това време.¹⁵

Безразлично какви са по форма и по предназначение, дали принадлежат към първата или към втората група, очевидно е едно — тракийските бронзови брадви са направени под влияние на иранските и това влияние през VII в. пр. н. е. не би могло да дойде от север през Южна Русия, тъй като по това време скитската култура е още в своя зародиш. Следователно ние се сблъскваме с едно иранско влияние, което иде от юг през Босфора и Дарданелите и през Мала Азия. Отсъствието на подобни брадви във Фригия и Малоазийска Мизия не бива ни най-малко да ни учудва, защото това са страни, които още са твърде малко известни. Несъмнено е обаче едно, че в голямото сблъскване на народите в последните векове на второто хилядолетие както ирано-скитите, така и трако-фригийците са влезли в пряк контакт с културата на Предна Азия. Проникването на арменците в днешна Армения и на фригийците в земите на хетитското царство е поставило големия трако-фригийски народ в същия контакт със старата култура на Предна Азия, какъвто са имали и иранците. При това не бива да се забравя, че периодът VIII—VII в. пр. н. е. е времето на най-голямото влияние на източните култури в земите на запад, където гръцкото изкуство и гръцката култура са още в своя ранен стадий и се намират под силното влияние на Ориента. Очевидно същото влияние е изпитвала и Тракия и поради това един от първите паметници на нейната култура и изкуство — разгледаните брадви — възпроиз-

Обр. 13. Бронзова фибула от V в. пр. н. е. от Босна
Fig. 13. Fibule de bronze du V s. av. n. è. de Bosnie

Обр. 14. Бронзова торква от V в. пр. н. е. от Дакия
Fig. 14. Torque de bronze du V s. av. n. è. de Dacie

¹⁵ Ив. Венедиков, Баргала, Разкопки и проучвания, I, 1949, стр. 92, № 3, обр. 63; St. Casson, Excavations in Macedonia, BSA, XXVI, 1923—1925, табл. V, № 1, с. d.

веждат атрибута на религиозната, а вероятно и на царската власт в Предна Азия. Бравата от този тип е загубила дотолкова значението си на оръжие, че тракийският майстор не прави острието отделно от дръжката, т. е. отклонява се от общоприетия начин за приготвяне на всякакъв вид брадви. При това той изготвя този очевидно култов предмет от бронз в една епоха, в която всички оръжия се правят от желязо. Рогатата глава — един от типичните орнаменти за източното изкуство, е намерила широко приложение в нашите брадви. Но този обикнат орнамент през VIII—VI в. пр. н. е., дошъл очевидно от изток през Фригия, продължава да се използва и в украсата на други предмети: начелник от гарнитура от украшения към конски оглавник от Софрониево, торква от Дакия (обр. 13) и няколко фибули от земите на илирите (обр. 14).¹⁶ Всичко това показва, че представянето на животинската фигура или глава постепенно се разширява и върху много други предмети. Извънредно важна за нас е торквата от Дакия, в която вътрешната страна е украсена с гравирани орнаменти. Основният мотив в тази украса е вариации от меандър — орнамент, който извънредно често се среща в подобен вид във всевъзможни варианти не само във фригийската архитектура, но и във фригийската керамика¹⁷ и който е извънредно популярен в Тракия в последната фаза на бронзовата епоха.¹⁸ В същност този орнамент ни показва още веднъж една ясна връзка между фригийското и тракийското изкуство.

Идеята за съществуването на един по-стар период в развитието на тракийската култура и изкуство, който Сулимирски¹⁹ нарича трако-кимерийски, в основата си е вярна. Дали кимерийците са играли някаква роля в неговото създаване, е един въпрос, на който задоволителен отговор не може да се даде. Не само Сулимирски, но и други изследвачи са склонни да дадат в културата на Кавказ известна роля и на кимерийците. Според нас този въпрос е второстепенен. Важното е друго. При изследването на тези паметници по времето, когато Сулимирски е писал културата в Луристан е била почти съвсем непозната. Днес можем вече със сигурност да твърдим, че кавказките и тракийските паметници са ехо на едно явление в Иран. Колкото се отнася до схващането на Ат. Милчев за трако-кимерийски културни връзки, то е по начало мъчно допустимо, тъй като двата народа, които населяват през периода между IX и VII в. пр. н. е. Кавказ и Тракия, са разделени от море и са сухоземни народи, които не се занимават с презморска търговия. Връзките обаче и на двете страни поотделно с културата на Предна Азия и предахеменидската култура в Иран са напълно възможни, тъй като това е една много голяма култура, влиянието на която на север и северозапад е съвсем естествено и ние го виждаме и право на запад, в културата на Гърция.

Това, което също така е избягало от вниманието на Милчев, е присъствието на подобни брадви и в културата на келтите. Ние нямаме никакво основание да мислим, че те не са типични за тях, защото значителен брой екземпляри са открити в некропола²⁰ на самия Халшат като гробни находки, които се отнасят към VI в., или такива, които могат да се датират по-общо между 800 и 600 г., т. е. през VIII и VII в. пр. н. е. Характерното за халшатските брадви е централната ос, която, както видяхме, е типична за тракийските брадви. Острието на бравата се намира от едната страна на тази ос, а украсата — от другата. Така бравата добива вид на алебарда, украсата на която лежи върху оста, както в тракийските екземпляри, а не върху втулка, както наблюдаваме при иранските брадви и при кавказките игли.

При това, също както в тракийските брадви, украсата е тракизирана, като е ограничена в изобразяването на рогати животни и водни птици, а в халшатските екземпляри тя е келтизирана, като е избрано друго животно — кон или цяло изображение на конник. С преминаването на предноазиатските брадви в Тракия те получават геометрично изработена украса, защото страните около Егейско море, Фригия, Тракия и Македония подобно на Гърция в тази епоха имат

¹⁶ Б. Николов, цит. съч., стр. 169, обр. 8; D. Popescu, *Çerçetări arheologice în Transilvania, Mat. și Çerç.*, II, 1956, стр. 220, обр. 136, 1.

¹⁷ E. K. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin, 1961, обр. 45, 48, 52, 53, 60, 67.

¹⁸ В. Миков, *Златното съкровище от Вълчитрън*, София, 1958, стр. 44, обр. 38.

¹⁹ T. Sulimirski, *Die thrako-kymerische Periode in Südostpolen*, Wien, *Prahist. Zeitschr.*, XXV, 1938, стр. 129.

²⁰ K. Kromer, *Hallstatt-prähistorische Kunst*, Wien, 1963, табл. 38, 41—43, 51.

геометрично изкуство. У келтите тези брадви добиват свободната украса на едно съвсем сумарно варварско изкуство, но че във всички тези брадви ние наистина трябва да видим едно влияние, което идва от трако-фригийците върху келтите, се разбира по редица явления, които наблюдаваме в тракийските брадви и които се повтарят в келтските от Халщат. Първото от тези явления е присъствието на наставена желязна дръжка в един екземпляр. Второто е пренасяне на украсата върху самата дръжка. Третото е присъствието на малка халка за закачване на брадвата. С тези особености халщатските брадви се сближават с тракийските и ни показват, че влиянието на предноазиатското и предахеменидското изкуство на Иран през Тракия е проникнало дълбоко на северозапад в долината на Дунав. Това са в същност първите ирано-азиатски форми, които се промъкват в културата на Европа и които безспорно са основата на изкуството в тази отдалечена епоха както за траките, така и за техните северозападни съседи — келтите.

Всичко казано дотук ни позволява да заключим, че траките, приемайки, от една страна, формите, а, от друга, системата на разпределението на украсата от Предна Азия и Иран и предавайки я със свои сюжети на северозапад, създават основата за една подобна култова брадва в Европа, която келтите също така на свой ред възприемат, запазвайки формата и системата на украса, а изменяйки сюжета и стила. Очевидно тези култови брадви, свързани с религиозната власт на управляващите по това време тракийски племена царе-жреци, са един култов предмет, символизиращ тяхната патриархална власт, зает от изток и прехвърлен на запад. С появата на култовите брадви в тракийската култура в същност се отбелязва началото на един нов период в нейното развитие, който ние с право можем да наречем, както в съседна Гърция, ориентализиращ. Така се сблъскваме с едно от ранните влияния на Ориента върху Европа, което през следващите векове се засилва все повече и повече.

АПЛИКАЦИИ КЪМ КОНСКИ ОГЛАВНИК С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ЖИВОТНИ

През V и IV в. пр. н. е. траките украсяват конете си с цели гарнитури от различни украшения, част от които са разделени на чифтове по двете страни на оглавника. Повечето от тези апликации по ремъците на оглавника са украсени с различни животински орнаменти, които усложняват първично проста геометрична форма, която постепенно и видоизменят.²¹ Във всяка гар-

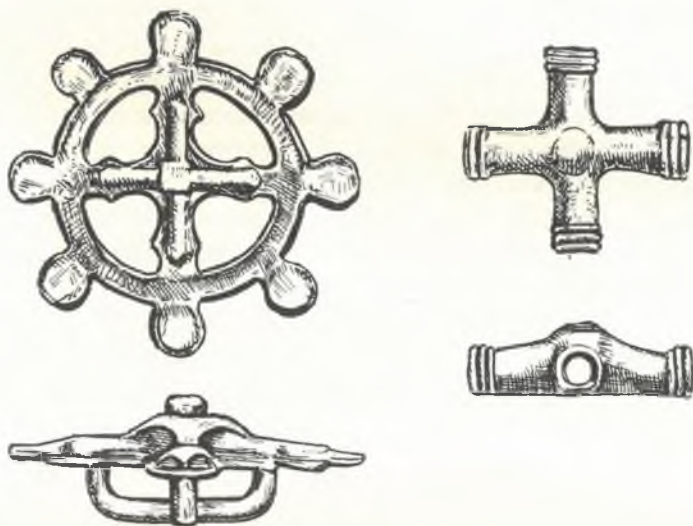

Обр. 15. Апликация към конски оглавник от Брезово (края на V в. пр. н. е.)

Fig. 15. Applique d'une tèteière de Brezovo (fin du V s. av. n. è.)

²¹ I v. Venedikov, *L'art thrace et les Achéménides*, Actes du 1er Congrès des études balkaniques, Sofia, 1967.

нитура от украшения към конски оглавник обаче има и по един чифт апликации, представляващи едно ажурено изображение на животно или група от животни. Тъй като изображението винаги без фон, то дава и самата форма на апликацията. Така например в отдавна известната находка от Брезово покрай многобройните и различни по форма апликации има и един чифт, който представлява изображения на кон²² (обр. 15). В гарнитурата от Тетевен има две апликации, представляващи борба между лъв и грифон,²³ в гарнитурата от Враца две апликации представляват лъв, нападащ бик,²⁴ в гарнитурата от Луковит — лъв, нападащ елен,²⁵ в съкровището от Летница — борба между лъв и грифон.²⁶ Характерното при всички тези апликации е безфонното ажурено изображение на животно или група от животни, което по тази причина определя и

Обр. 16. Апликация към конски оглавник, лежаща на кръстовидно поставени ремъци от ранножелязната епоха от Румъния
Fig. 16. Applique d'une têtiera apposée sur des brides croisées du premier Age de fer de Roumanie

Обр. 17. Бронзова апликация към конски оглавник от гарнитура от Търговище от (V—IV в. пр. н. е.)
Fig. 17. Applique de bronze de la garniture d'une têtiera de Târgoviște (V—IV s. av. n. è.)

²² Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1919.

²³ Т. Герасимов, ИАИ, XVII, 1950, стр. 254, обр. 191.

²⁴ Ив. Венедиков, Новооткритото тракийско погребение във Враца, Археология, 1966, кн. 1, стр. 12, обр. 5.

²⁵ Д. П. Димитров, Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха, Археологически открития, София, 1957, стр. 66.

²⁶ Ив. Венедиков, Съкровището от Летница, Изкуство, 1963, кн. 9, стр. 22.

Обр. 18. Бронзови апликации от VI в. пр. н. е. от областта на Троада в Мала Азия

Fig. 18. Appliques de bronze du VI s. av. n. è de la région de Troie d'Asie Mineure

Обр. 19. Апликация към конски оглавник от слонова кост от Ефес в Мала Азия (560—550 г. пр. н. е.)

Fig. 19. Applique en ivoire d'une têtière d'Ephèse d'Asie Mineure de 560—550 av. n. è.

самата форма на апликацията. Една от особеностите на тези апликации е присъствието на една или две халки на задната им страна, с помощта на които те са се закачвали върху оглавника на коня.

Докато повечето от апликациите към конска амуниция от V и IV в. пр. н. е. следват по форма или представляват по-нататъшно развитие на по-старите тракийски апликации от този вид, апликациите с форма на животинско изображение спадат към една група, която в по-старата епоха (VIII—VI в. пр. н. е.) не е засвидетелствувана. При това има едно интересно различие между старите апликации от VIII—VI в. пр. н. е. и по-късните от V—IV в. Ние не наблягаме тук на голямата разлика в характера и стила, която е явна, а на чисто практическата им страна — закачалката на апликацията през VIII—VI в. пр. н. е. е кръстовидна,²⁷ докато в V—IV в. тя е плоска халка. Тази кръстовидна форма на закачалката ни е известна и от гръцките апликации към конски оглавник, които са много по-прости, и каквито се срещат и в древна Тракия, (обр. 17), и то през V—IV в. пр. н. е.²⁸ Характерно за нея е, че кръстосващите се ремъци на оглавника минават през четири отвора. Всички апликации от по-старата епоха, които имат закачалка за кръстосващи се ремъци, са изработени от бронз.²⁹ Формата им е геометрична — кръг или кръст, изработен в ажур. По-стари апликации с форма на безфоново ажурено изображение на животни, както казахме вече, в Тракия не се срещат. Такива обаче са открити в Северозападна Мала Азия, в областта Троада. Едната представлява глиган (обр. 18), който е легнал върху подгънатите си крака, другата — козел в подобна поза. Изображенията очевидно са съвременни с апликациите с кръстовидна закачалка от Тракия, т. е. те принадлежат на VII—VI в. пр. н. е. Впрочем тази дата се подкрепя и от присъствието на две подобни апликации, намерени при разкопките в Ефес на Егейското крайбрежие в Мала Азия. Те са датирани в първата половина на

²⁷ Б. Николов, цит. съч., стр. 169, обр. 7; Р. Попов, Гробни находки от халцатската епоха, СпБАН, 9, (кн. XVI), 1918, стр. 105.

²⁸ E. Pernice, Griechisches Pferdegeschirr im Antiquarium der Königlichen Museen, Berlin, 1926, стр. 20.

²⁹ За формите и развитието на тези апликации вж. Iv. Venedikov, L'art thrace et les Achéménides, Actes du 1er congrès des études balkaniques, Sofia, 1967.

VI в. пр. н. е. или по-точно в 560—550 г. пр.н. е. и също представляват безфоновы, ажурени изображения, изработени от слонова кост и снабдени на задната страна с по един четвъртит издатък, през който се пресичат два канала (обр. 19), служещи да приемат ремъците на оглавника.³⁰ Въпреки голямата прилика между костените и бронзовите апликации ние бихме се колебали дали костените са служели за същата цел, ако не беше едно случайно известие на Илиадата, което гласи:

IV. 141. Ὡς δ' ὅτε τίς τ' ἐλέφαντα γυνή φοίνοιμι μίγη
Μηονίς ἢ Κάρειρα παρήιον ἔμμεναι ἵππων'
κεῖται δ' ἐν θαλάμῳ, πολέες τέ μιν ἤρῃσαντο
ἵππῆς φορέειν βασιλῆϊ δὲ κεῖται ἀγάλμα',
ἀμφοτέρων κόσμος θ' ἵππῳ ἐλατῆρι τε κῦδος·
τοιοῖ τοι Μενέλαε, μάνθην αἵματι μηροῖ
εὐφυέες, κνήματι τ' ἦδε σφυρὰ κάλλ' ὑπένερθεν.

или в превод:

„Както жена меонийка или карийка обагрят
с пурпура слонова кост, за да стане набузник за коня,
и дълго време дома ѝ лежи тя, и много конници
биха поискали да я носят, но тя е отличие за царя —
едновременно и украса за коня, и гордост за конника,
тъй и на тебе, Менелае, се обагрят с кърви бедрата.“

В това описание на Илиадата за пръв път се споменава името (*παρήιον*) на апликациите към оглавника, което значи точно „набузник“, т. е. това украшение, което стои на бузата на коня; и това е много важно за нас, понеже по този начин ние научаваме местата на тези изображения на животни и в тракийския оглавник, където те са също подобни набузници, които стоят от двете страни на оглавника при двете бузи на коня. За нас обаче е много по-важно известието, че тези украшения са били изработвани от слонова кост. Наистина Омир не съобщава кой е изработвал самата апликация, но от обстоятелството, че жената я боядисва с пурпурна боя, ясно следва, че подобни украшения са се изработвали в къщи. При това по времето на създаването на Илиадата (VIII в. пр. н. е.) все от това място се вижда, че тези украшения са били много редки и че са се пазели, за да се дадат в дар на царя. Също така обстоятелството, че Омир нарича това украшение *ἀγάλμα*, т. е. изображение, говори съвсем ясно, че се касае до една апликация, представляваща изображение на нещо.

Извънредно интересно е, че Омир познава като страни, в които се работят подобни апликации, Меония (Лидия) и Кария — двете области по западния бряг на Мала Азия. Употребата на слонова кост за приготвянето на апликациите, от друга страна, ни подсеща, че те са също с източен произход, тъй като слоновата кост идва от изток. Вероятно първоначално са били внасяни готови изображения от страни, в които слоновата кост е изобилствувала.³¹ Тези украшения са известни и в по-късно време и за тях говори и Ксенофонт,³² което позволява да заключим, че в началото на IV в. пр. н. е. те са били все още в употреба.

Трябва да обърнем внимание на още едно интересно обстоятелство. Както в Тракия, така и в Мала Азия тези апликации са били само украшения. Те не са играли никаква роля в самото впрягане на животното. По това време и в Тракия, и в Мала Азия юздата е имала от

³⁰ D. G. Hogarth, *Excavations at Ephesus*, I, London, 1908, стр. 177, обр. 33, табл. 21, 5; 23, 2; 26, 3; E. K. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin, 1962, обр. 184—185; V. Carageorghis, *Nouvelles découvertes dans la nécropole royale de Salamine de Chypre*, Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures préhistoriques, Paris, 1965, стр. 305, табл. 60, 3.

³¹ Главните центрове, в които се обработва слонова кост, се смятат Египет, Финикия, Асирия и о-в Кипър; G. Contenau, *Manuel d'archéologie Orientale*, III, стр. 1335, IV, обр. 2224—2238.

³² Xenophon, *Hellen*, III, 4, 17; IV, 1, 39. Pollux, I, 140.

Обр. 20. Бронзова юзда от Луристан (колесница) от VIII—VII в. пр. н. е.

Fig. 20. Mors de bronze représentant un char de Luristan du VIII—VII s. av. n. è.

Обр. 21. Бронзова страна на юзда от Луристан (конник) от VIII—VII в. пр. н. е.

Fig. 21. Partie de bronze d'un mors représentant un cavalier de Luristan du VIII—VII s. av. n. è.

двете си страни по една скоба, която е преграждала външните краища на зъбалеца и не е позволявала на коня да хапе привързаните към тях краища на конските поводи.³³ Следователно украшения от типа на тези от Трояда и Ефес са били закачвани не на юздата, а на самия оглавник, от двете страни на главата на коня между юздата и ухото.

Какво е положението с конската амуниция в съседната област — в Иран? Най-много знаем за юздите от Луристан,³⁴ които, както вече се каза по-горе, се датират между XII (респ. X) и края на VII в. пр. н. е. Зъбалецът на юздите от находките от Луристан е закачен вместо на странични скоби на две ажурени безфоновни изображения, снабдени със същите приспособления, каквито имат и скобите на юздите: кръгла дупка в средата на изображението, през която се провира зъбалецът, и две халки върху горната страна на изображението, служещи за закачване на раздвоените краища на оглавника. Изработени в Луристан винаги от бронз, тези страни на юздата са били достатъчно здрави, за да могат да я придържат привързана към оглавника. Тези изображения биха могли безспорно да послужат като образци на малоазийските и тракийските апликации от бронз и слонова кост, тъй като те изобразяват не само фантастични конници, колесници, впрегнати в кон с колесничар, но и кон, крилат кон, кошута, кърмеща малко еленче, протомета на кон и на глиган (обр. 20—23). Но тези много художествено изработени юзди имат чисто функционално предназначение, каквото нашите апликации от Мала Азия и Тракия нямат. Поради това на нас не ни остава нищо друго, освен да потърсим апликации в Иран със същото устройство, което имат и нашите, т. е. снабдени на гърба със закопчалка с кръстовидна форма или с кръстовидни канали в един четвъртит издатък, или с плоска халка за окачване, които при това също като тракийските да могат да образуват чифтове, съставени от изображение за лявата и за дясната страна.

Това, което липсва между бронзовете от Луристан, ние го намираме в една находка от Амлах,³⁵ най-новото голямо иранско находище с богати находки от долмени, в които се откриват интересни материали, отнасящи се обикновено към IX—VIII в. пр. н. е. Между находките от Амлах има и четири апликации,³⁶ намерени случайно и при неизвестни условия, които като повечето предмети от Луристан са изработени от бронз. Това са плоски релефни изображения на козел с

³³ Ив. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, стр. 154—160 и 186, № 1—28.

³⁴ A. Godard, Le trésor de Ziwyé, стр. 46, обр. 36,37; L'art de l'Iran, табл. 10,16,24; обр. 111; Ghirshman, Perse, стр. 59, обр. 72—75; P. Amandry, Un motif „scythe“ en Iran et en Grèce, Journal of Near Eastern Studies, XXIV, 1965, кн. 3, табл. XXVII, 3; G. Contenau, цит. съч., III, стр. 1679, обр. 973.

³⁵ Ghirshman, Perse, стр. 31.

³⁶ P. Amandry, Un motif „scythe“ en Iran et en Grèce, стр. 152, табл. XXIX.

Обр. 22. Бронзова страна на юзда от Луристан (кон) от VIII—VII в. пр. н. е.
Fig. 22. Partie de bronze d'un mors de Louristan du VIII—VII s. av. n. è.

Обр. 23. Бронзова страна на юзда от Луристан (Перас) от VIII—VII в. пр. н. е.
Fig. 23. Partie de la bronze d'un mors de Louristan (Pégase) VIII—VII s. av. n. è.

подгънати под тялото си крака и с големи очи. Две от изображенията са леви, две — десни. На гърба си носят плоско ухо за окачване към ремъка. Едновременно с тези четири апликации в музея в Техеран е постъпил още един чифт, който принадлежи към същата находка, както се предполага, и който представлява в същност ляво и дясно изображение на глиган, също с подгънати под тялото си крака. На гърба си този трети чифт апликации има четвъртит издатък с четири канала, които са приемали два кръстосващи се ремъка (обр. 57).

Връзката между находките от Амлах и тези от Троада и Ефес е явна: еднакъв сюжет на украсата, еднакви начини за закачване, един и същ мотив — животно с подгънати крака. Вероятно тези апликации образуват цяла гарнитура от украшения към конски оглавник.

И така от всичко казано дотук се вижда, че в същност цялата конска амуниция в Иран се е състояла от апликации, представляващи от лицевата страна едно безфоново изображение на животно, изработено ажурено от бронз. Очевидно, докато в плочките, образуващи страни на юздата, има по-голямо разнообразие, в по-малките апликации, които се намират по оглавника се предпочитат две животни: козел и глиган, които се представят най-често. При това при тях мотивът на животно с подгънати крака е явно най-разпространеният, защото, по този начин предадено,³⁷ животното няма излишни стърчащи части, които да наранят коня при езда. Находката от Амлах не може да се датира в никакъв случай точно. Нейната приблизителна дата обаче е ясна. Тя безспорно принадлежи на предахеменидския период от развитието на културата в Иран, т. е. на периода между IX и VI в. пр. н. е.

Едно съпоставяне на тракийските апликации към конска амуниция от същото време с иранските и малоазийските веднага би ни показало разликата между двете култури и двете изкуства. Макар тракийските апликации като иранските и малоазийските да имат на гърба си закачалка във вид на проста халка или кръстовидна, лицевата им страна е заета от един безфонов ажурен орнамент, изработен в чисто геометричен стил: ажурен кръст, ажурен кръг с кръст в него и с ажурени издатъци или най-сетне една розета. Това са съвсем прости апликации, изпълнени напълно в духа на съществуващото по това време в Тракия геометрично изкуство (обр. 16).

Изоставянето на тези стари геометрични орнаменти, които са също така безфонов и ажурено изработени в тракийските гарнитурни, излети винаги от бронз, и заместването им с апликации от

³⁷ За предназначението им вж. D. P. Hansen, BASOR, 1962, № 168, стр. 28—32; P. Amandry, Un motif „scythe“..., стр. 153, заб. 24, посочва публикуваната от Хансен апликация от Сарди в Лидия (по-старата Меония) и изтъква, че тези апликации продължават да се употребяват и през V в. пр. н. е., а това ще рече през цялата ахеменидска епоха

сребро, които или използват стари форми, като им дават нова украса (животинска по сюжет), или са съвсем нови и представляват ажурени безфонове изображения на животни и групи от животни, се наблюдава от втората половина на V в. пр. н. е., а това значи в едно време, когато вече предахеменидското изкуство отдавна е изместено от ахеменидското.

Още в предахеменидското изкуство обаче при представянето на животните се следват известни стилни закони, които определят характера на изображението. Така например рамото на животното се представя обикновено условно с един отворен кръг. Понякога по същия начин се стилизира и бедрото на животното. Ахеменидското изкуство или пази този начин на стилизиране, или преработва кръга в друг по-декоративен елемент — ахеменидската осморка. Интересна промяна в това отношение настъпва във фригийските изображения от предахеменидската епоха. Схващайки този стил похват като един орнамент във фригийските теракоти,³⁸ също както в апликациите от слоновата кост от Ефес, този опит за реалистично, но същевременно и декоративно представяне на рамото и бедрото почва да се гледа от местния майстор като един орнамент, който може да бъде заместен от всякакъв друг орнамент. Така се стига до украсяването на рамото и бедрото с розета или други орнаменти, които фригийският майстор взема от своя художествен репертоар.

По същия начин реагира и тракийският майстор. Един конкретен пример би ни показал най-ясно това. Животното, представено върху апликациите от Брезово, очевидно спада към този вид изображения. Главата му е обърната назад и четирите крака, показани всеки поотделно, са подвити под тялото. Подробностите върху него са дадени като в изображенията върху кост — линейно с прави линии. Но когато се идва до представянето на рамото и бедрото, тракийският майстор знае, че в съвременното нему ахеменидско изкуство те се представят с един орнамент, който напомня осморка или два кръга един над друг, които могат да бъдат заместени с какъвто е друг орнамент. На него му се вижда в такъв случай най-близко до действителната форма на рамото и бедрото, но същевременно и най-декоративно да замести този стилизиран орнамент

Обр. 24. Бронзова юзда със страни група от крилати кошути и малки еленчета от Луристан (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 24. Mors de bronze avec des plaques représentant des biches ailées et des faons de Louristan (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 25. Нагръдник от съкровището от Зивие, Кюрдистан (VII в. пр. н. е.)
Fig. 25. Pectoral de Ziwye, Kurdistan (VII s. av. n. è.)

³⁸ R. D. Barnett, *Early Greek Oriental Ivories*, JHS, LXVIII, 1949, стр. 18, пръв обръща внимание на тези общи елементи между теракотите от Пазарли във Фригия и апликациите от Ефес.

Обр. 26. Част от нагръдника от Зивие (VII в. пр. н. е.)

Fig. 26. Partie du pectoral de Ziwyé
(VII s. av. n. è.)

с една или две спирали, както е в изображението в Брезово или в централната пластинка от щита от Панагюрище. Но, разбира се, на мястото на този орнамент той може да постави и кой да е друг, както е например в изображенията на животните в матрицата от Гърчиново,³⁹ където рамото е стилизирано винаги като птича глава. Какъв орнамент ще употреби майсторът в Тракия, зависи от неговия вкус. Има случаи, в които той също като фригийския майстор се е спрял и на розетата. В нашия случай обаче тракийският майстор употребява начин на стилизиране, който ни е известен от Луристан.

Но както и да гледаме на тракийските апликации, има един факт, който е съвършено ясен. За основа на тракийските апликации към конски оглавник с изображения на животни са послужили предахеменидските, които се срещат в Иран през VIII—VII в. пр. н. е., но които сигурно са продължили да съществуват и по-късно.⁴⁰ Те са подложката, върху която са изникнали и малоазийските апликации от Ефес, Сарди и Трояда. На свой ред те, известни от находки от VIII до VI в. пр. н. е. и съществували очевидно и по-късно, са послужили за основа на тракийските от V и IV в. пр. н. е. Така ние неизбежно стигаме до заключението, че упоритите предахеменидски форми на безфоновни, ажурени изображения в конската амуниция с едно постоянно забавяне отиват все по-на север и по-на север. При това начинът, по който се възприемат те като един мотив в изкуството, е един и същ — това, което фригите правят още преди VI в. пр. н. е., траките го правят през V в., възприемайки стилните похвати на предахеменидския и на ахеменидския майстор като чисто декоративни елементи, като прости орнаменти. А това се дължи преди всичко на липсата на традиция и развитие, на проникването на принципи в изкуството, които са чужди на местния майстор и които той се опитва да тълкува по друг начин. Поради това и във всеки паметник тези елементи, преминали от изкуството на Изтока, са схващани най-различно, а в късните паметници местният майстор се е убедил в излишността им и се стреми да се освободи от тях.

Изображенията върху скитските апликации⁴¹ към конски оглавник обикновено са много по-близки до иранските оригинали и имат за основа схемите и начина на стилизиране, създадени още в предахеменидската епоха. Поради това в паралелното съществуване на едни и същи неща в Южна Русия и на Балканския полуостров виждаме по-скоро един общ извор на две еднакви влияния върху две различни страни, отколкото един тесен контакт между скитското и тракийското изкуство.

³⁹ B. Filow, Ein skythische Bronzerelief aus Bulgarien, ESA, IX, 1934, стр. 197; N. Fetich, Der skythische Fund von Garcinovo, Budapest, 1935, стр. 1 и сл.

⁴⁰ P. Amadry, Un motif „scythe“..., стр. 155, дава предположението, че подобни апликации са се употребявали през цялото време между IX и V в. пр. н. е.

⁴¹ М. Артамонов, цит. съч., обр. 63 и табл. 128. В посочените скитски апликации към оглавник майсторът от Южна Русия запазва моделировката на тялото, каквато е в иранските образци, а дава декоративно третиране на рога.

Следователно от всичко казано дотук можем да заключим, че съществуващата през по-стария период конска амуниция е започнала през V в. пр. н. е. бързо да изменя формите на своите апликации, както го показахме на друго място, и да въвежда нови, които взема от намиращата се през това време в съседство с нея Персия. Също както при култовите бронзови брадви с украсена пета, и тук при апликациите с форма на изображение на животно или група от животни тракийският майстор заема ажурената форма на персийските украшения към конски оглавник и юзда, които нагажда към съществуващите вече в Тракия. При това заемане нововъзприетите апликации идват с основния си мотив — животно с подгънати под тялото си крака, който както в Анатолия и Иран е най-разпространен и в Тракия. Но тракийският майстор, възприемайки тези нови източни елементи, заема и изразните средства на персийския майстор, които преработва по свой вкус. Важното в случая е, че неговите апликации влизат с почти всичките си основни елементи в тракийското изкуство и поради това и в тях не може да се види някакво развитие. Те са заети почти изцяло и се отличават от иранските и малоазийските главно по това, че не са изработени напълно в характера на ахеменидското изкуство, а в онзи повлиян от него стил, с който си служи тракийският майстор.

В хронологическо отношение виждаме същото явление, което наблюдаваме и при брадвите с украсена пета. Апликациите с изображение на животни след едно дълго съществуване в Иран през периода между IX и V в. в Тракия проникват едва в края му — през V в., т. е. пак с голямо закъснение.

ПОЛУКРЪГЛИ НАГРЪДНИЦИ

Друга група паметници, които представляват почти същият проблем, са нагръдниците с полукръгла форма от Тракия. Един от най-старите паметници от този вид е нагръдникът от съкровището в Зивие (в Кюрдистан, Западен Иран). За негова дата,⁴² както казахме, се приема VII в. или началото на VI в. — край на предахеменидската култура. Самият златен нагръдник има типична полукръгла форма и е опасан с бордюр, представляващ гирлянда от шишарки. Разделен е на два пояса с рамки, в които са представени във фризове животни и фантастични чудовища, отделени от дървото на живота в симетрични групи (обр. 25—28). Подобни нагръдници, следващи извивката около шията, пак полукръгли или четвъртити, са се употребявали нашироко и в Урарту. Това се вижда от представянето им, гравирани или апликирани, върху някои урартийски статуи (обр. 29—30). В една статуя нагръдникът е даден с четвъртита форма и украсен с розети, докато при

Обр. 27. Част от нагръдника от Зивие (VII в. пр. н. е.)
Fig. 27. Partie du pectoral de Ziwiyé
(VII s. av. n. é.)

⁴² A. Godard, *Le trésor de Ziwiyé*, стр. 19; G. Hirschman, *Perse*, стр. 312, обр. 377—379, смята за нагръдници и други златни пластинки, апликирани към облеклото, които Ed. L. Terrasse, *Sumptuary Arts of Ancient Persia*, *Bulletin Mus. of fine Arts Boston*, 58, 1965, стр. 331, обр. 22, показва, че са еполети.

Обр. 28. Част от нагръдника от Зивие
(VII в. пр. н. е.)

Fig. 28. Partie du pectoral
de Ziwyé (VII s. av. n. è.)

Обр. 29. Статуя на владетел от Урарту с нагръдник на гърдите
(VIII—VI в. пр. н. е.)

Fig. 29. Statue du souverain d'Urartum portant un pectoral sur la poitrine
(VIII—VI s. av. n. è.)

Обр. 30. Статуя на сфинкс от Урарту с нагръдник около шията
(VIII—VII в. пр. н. е.)

Fig. 30. Statue de sphinx d'Urartum avec un pectoral autour du cou
(VIII—VII s. av. n. è.)

други изображения върху нагръдника са оставени кръгли дупки, очевидно защото са били инкрустирани медалиони с различни орнаменти.⁴³ Една асирийска статуя също така представя нагръдник върху гърдите на един принц, което показва, че подобни нагръдници са се носели и в Асирия. Изглежда, че понякога украсата на такива нагръдници е била изображение на животно, както можем да съдим по един златен нагръдник, произхождащ от Финикия⁴⁴ и изработен под

⁴³ Ekr. A k u r g a l, Die Kunst Anatoliens, Berlin, 1961, стр. 30, обр. 6; G h i r s h m a n, Perse, стр. 308, обр. 360, 370, 371.

⁴⁴ M. M e u r e r, Der Goldschmuck der mykenischen Schachtgräber, JdI, XXVII. 1912, стр. 219. Срв. G. C o n t e n a u, Manuel d'archéologie Orientale, II, Paris, 1931, стр. 863, обр. 613.

силно египетско влияние (обр. 31), тъй като той е украсен с изображението на голям орел. Присъствието на този нагръдник, който при това е по-стар от иранските (XVIII в. пр. н. е), ясно показва, че полукръглият нагръдник е елемент от заварената от иранските племена по-стара култура. Гиршман дава много голямо значение на иранската култура, свързвайки я и с урартийската, стремейки се да отрече съществуването на нагръдниците в други страни.⁴⁵ Като прототип на иранските нагръдници той сочи един бронзов нагръдник от Луристан (обр. 32), украсен с двойни концентрични кръгове, разположени в един ред, които играят ролята на медалионите в урартийските нагръдници. За нас обаче няма съмнение, че нагръдниците са съществували и в Асирия, и във Финикия и че те спадат към паметниците, усвоени от иранците от завареното в Иранското плато и в съседните земи по-старо население.

Това, което се хвърля на очи още при урартийските нагръдници, макар ние да ги познаваме само от изображенията им върху статуи, е, че в тях се повтаря една и съща система на декориране, която е подредена в един полукръгъл пояс от медалиони. Това показва, че в тези случаи имаме работа с установена форма и украса, които са широко разпространени, очевидно защото самите нагръдници са били изработвани от установени големи занаятчийски ателиета. Колкото се отнася до нагръдника от съкровището от Зивие — стар град в страната на манай-

Обр. 31. Златен нагръдник от Финикия
Fig. 31. Pectoral en or de Phénicie

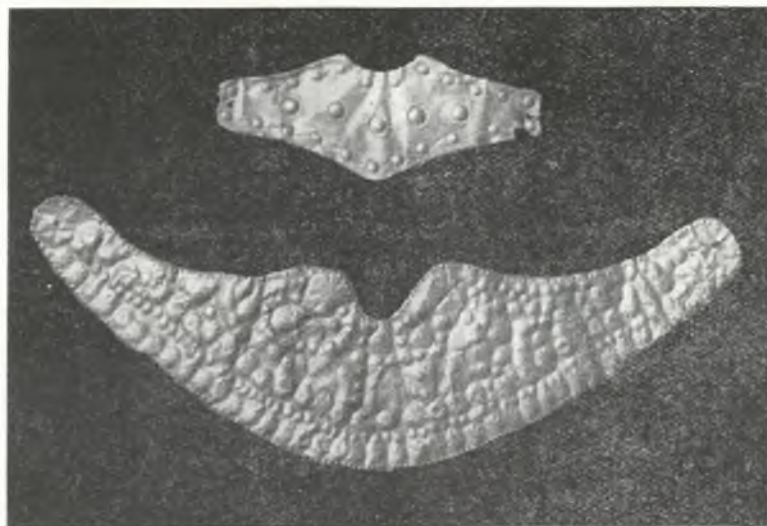

Обр. 32. Бронзов нагръдник от Луристан (IX—VII в. пр. н. е.) заедно с един нагръдник (?) от Кавказ
Fig. 32. Pectoral de bronze de Louriſtan
(IX—VII s. av. n. è.) et un pectoral (?) du Caucase

⁴⁵ Ghirshman, Perse, стр. 301 и сл.

Обр. 33. Златен нагръдник от Требенище
(втората половина на VI в. пр. н. е.)
Fig. 33. Pectoral en or de Trebenište
(seconde moitié du VI s. av. n. è.)

Обр. 34. Златен нагръдник от Голямата могила при Дуванли
(втората половина на V в. пр. н. е.)
Ftg. 34. Pectoral en or de la „Goljama Mogila“ près
de Duvanli (seconde moitié de V s. av. n. é.)

ците, ние нямаме никакво основание да приемем мнението на Гиршман, че самият нагръдник е част от съкровището на някой скитски владетел, и при всяко положение много повече сме склонни да приемем, че той е дело на някой майстор манаец, както мисли Годар.⁴⁶

⁴⁶ A. Godard, Le trésor de Ziwyé. Между другото Гиршман, отричайки съществуването на нагръдниците в други страни, казва, че те не се срещат и в Южна Русия, но и у скитите се употребяват този вид паметници. Срв. М. И. Артамонџ, цит. съч., табл. 295 от Большая Близица — IV в. пр. н. е. Единственият запазен нагръдник от Урарту носи съвсем различна украса: в двата си края две стилизирани дървета, а в средата — мъж и жена. Срв. G. R. Meuser, Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum, Berlin, 1967, табл. 135.

По-различно е положението в Тракия и Македония, където златните нагръдници са широко разпространени и имат доста разнообразни форми. Най-често те са ромбовидни, шестоъгълни или елипсовидни. При това в Македония те се явяват доста по-рано — между VII и V в. пр. н. е., докато в Тракия — по-късно — в края на VI в. и продължават да съществуват до началото на III в. пр. н. е. Едновременно с тях в Македония и Тракия се появяват и полукръглите нагръдници, които, както вече са посочили това някои изследвачи, показват тясна връзка с иранските. Най-старият от балканските полукръгли нагръдници е златният нагръдник от некропола при Требенище⁴⁷ в околността на Охрид (обр. 33) в Западна Македония. Без съмнение този полукръгъл нагръдник носи всичките белези на произведение на майстор, който работи в Македония. Но най-интересното е, че в същност македонският нагръдник възпроизвежда в подробности по форма и орнамент нагръдниците, представени в урартийските статуи — една редица от медалиони от които само централният е зает от хералдическа група от два лъва, фланкиращи един растителен орнамент, докато всички останали медалиони са изпълнени с по една розета — това е цялата украса на нагръдника от Требенище. Двата края на нагръдника са украсени с по един лотосов цвят. Ако сравним този полукръгъл нагръдник с обикновените широко употребявани ромбовидни нагръдници, ще видим, че майсторът е положил по-голяма грижа за украсата му като край централния медалион е групирал още няколко, за да изпълни полето около него, и дори е поставил и един бордюр от точки, възпроизвеждайки бордюра на нагръдниците от Урарту

Възпроизвеждането обаче в полукръглия нагръдник от Требенище на урартийската форма и система на украса се извършва в границите на репертоара от орнаменти на ателието, което е създало този паметник. Поради това розетата в този нагръдник е изпълнена във всичките медалиони по същия начин, по който тя се среща не само в други златни пластинки, но и в голям брой глави на сребърни игли от некропола в Требенище, пък и в Халкидика. Всички тези материали трябва да се смятат произведения на едно смесено гръцко-македонско изкуство в колонии по брега на Халкидика и Южна Македония.⁴⁸ Впрочем тази розета, фланкирана от две палмети, е въведена в Халкидика като централен мотив и в ромбовидните златни нагръдници, макар във вътрешна Македония нагръдниците да имат друга съвсем проста геометрична украса.⁴⁹

Полукръглият нагръдник от Требенище се датира към втората половина на VI в. пр. н. е. — времето, когато Мала Азия влиза в обсега на ахеменидското царство и на ахеменидската култура. Това ни налага да приемем, че предахеменидските нагръдници от съкровището в Зивие и от Урарту са продължавали да се използват и през VI в. и че те са се вмъкнали в културата на вътрешна Македония поради съществуването на постоянен контакт между нея и крайбрежието на Мала Азия в продължение на дълго време. Появата на филигрена в ранните накити на Македония от VIII—VII в. пр. н. е., който е едно типично ориенталско явление, ни показва, че този контакт между двете страни безспорно е съществувал.⁵⁰ В Гърция и Тракия филигранната украса се явява по-късно — едва към началото на V в. пр. н. е. Така ние имаме всичкото основание да смятаме, че гръцките колонии по македонското крайбрежие, населявани от смесено гръцко и македонско население, са се намирали под силното влияние на културата в Мала Азия.

Досега от Тракия са известни само три златни нагръдника с полукръгла форма и те се отнасят към V в. пр. н. е., при това може да се каже почти сигурно към втората му половина, понеже принадлежат на добре датирани находки. Най-старият от тях е намерен в Голямата могила при Дуванли⁵¹ в погребение от средата или третата четвърт на V в. пр. н. е. (обр. 34).

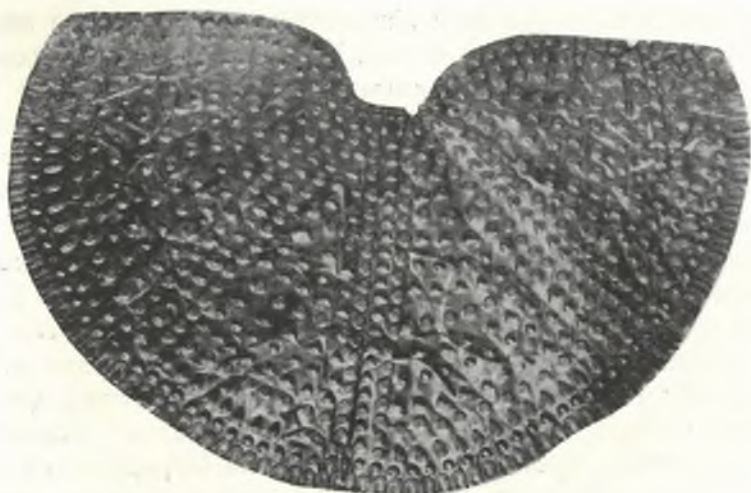
⁴⁷ B. Filow, Die archaische Necropole von Trebenishte am Ochrida-See, Berlin—Leipzig, 1927, стр. 80, табл. XV, За по-старите нагръдници в Македония вж. Ив. Венедиков, Находката от Старо село, Сливенско, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 77и специално 89; P. Amandry, Collection H el. Stathatos, I, II, Strasbourg, 1953, стр. 36, № 46—52.

⁴⁸ B. Filow, цит. съч., стр. 16, № 5, обр. 12; стр. 32, № 40—43, обр. 29 и 30.

⁴⁹ St. Casson, Excavations in Macedonia, BSA, XXVI, 1923—1925, стр. 23; XXIV, 1919—1921, стр. 23; XXIV, 1921, стр. 18; XXIII, 1919, стр. 21. Срв. по този въпрос Ив. Венедиков, Находката от Старо село, Сливенско, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 89 и посочената там литература.

⁵⁰ P. Amandry, цит. съч., стр. 43 и сл.

⁵¹ Б. Филов, Надгробните могили при Дуванли, София, 1934, стр. 105, № 2, обр. 181.

Обр. 35. Златен нагръдник от Дълбоки (втората половина на V в. пр. н. е.)

Fig. 35. Pectoral en or de Dälboki (seconde moitié du V s. av. n. è.)

Вторият е нагръдникът от Дълбоки, Старозагорско (обр. 35), който е вероятно от втората половина на V в., по-скоро към началото, отколкото към края.⁵² Третият нагръдник принадлежи на Башова могила при Дуванли⁵³ и е от последната четвърт на V в. (обр. 36). Характерното за трите нагръдника е промяната, настъпила във формата им, която засяга главно горната страна на нагръдниците. И трите нагръдника са по-отворени. Този от Голямата могила е с нарушена полукръгла форма от горната му страна, защото има една изрязана езиковидна част точно на средата. Нагръдникът от Дълбоки изменя още по-силно тази форма, като става почти пълен полукръг и като запазва само езиковидното връзване в средата на горната си страна, което се наблюдава и при предишния. Нагръдникът от Башова могила показва още по-напреднало развитие, като видоизменя още повече формата, издувайки горната страна и доближавайки се до ромб или елипса, но запазвайки същия отрязък на горната му страна, съвсем ясно очертан. И трите нагръдника имат бордюро, изпълнен със съвсем прост орнамент.

При това в най-стария нагръдник от Голямата могила (обр. 34) виждаме поне до известна степен запазен характерът на украсата на нагръдниците от двете най-близки области, от които ни са известни — Македония и Урарту. Наистина тя се явява доста издробенена — целият нагръдник е покрит с разни видове розети. В долната му част те са в дъговидно извити редове, а в горната — в симетрично оформени групи. Независимо от грубата изработка на розетите при тях се чувствува по-силно грижата за естетическо подреждане, отколкото в ромбовидните нагръдници. Още по-издробенената украса на нагръдника от Дълбоки (обр. 36) се явява също в дъговидни редове, но между простите обикновени орнаменти, които кичат останалите нагръдници от Тракия, е въведен един нов мотив — лъвската глава, гледана отгоре. Ако този мотив липсваше, ние можехме да твърдим, че всъщност тракийският майстор се нагажда към украсата на ромбовидните и елиповидните нагръдници. Също така нововъведение се явява и разделянето на повърхността на нагръдника на сегменти от радиално разположени редици от орнаменти. Най-интересна е обаче украсата на третия нагръдник от Башова могила (обр. 36). Също както във финикийския екземпляр, който е много по-стар, почти цялата лицева страна на този нагръдник е заета от изображението на лъв. Главата на звяра е дадена по същия начин, както главите в нагръд-

⁵² Д. П. Димитров, Тракийската надгробна могила при с. Дълбоки, Старозагорско, разкопки и проучвания, IV, 1949, стр. 214.

⁵³ Б. Филов, цит. съч., стр. 62, табл. II, 1.

Обр. 36. Златен нагръдник от Башова могила, Дуванли
(края на V в. пр. н. е.)

Fig. 36. Pectoral en or de Bašova Mogila, Duvanli
(fin du V s. av. n. è.)

ника от Дълбоки, т. е. гледана отгоре. В изображението, което тук е много по-едро, личат повече подробности, предадени условно, като стилизирани орнаменти: четири дъговидни гънки по бузите от двете страни на носа; две кръгчета за очи; грива, стилизирана на ромбове; раменен мускул, предаден като два отворени кръга; козина между тези два кръга, предадена като един пояс от дъгички.

Общо за украсата на трите полукръгли нагръдника може да се каже, че тя се отклонява от украсата на ромбовидните нагръдници в Тракия, макар често да си служи със същите прости елементи. Разликата в сюжета на украсата между полукръглите и ромбовидните нагръдници, от една страна, и явната по-голяма грижа при изпълнението на украсата на полукръглите нагръдници, от друга, свидетелствуват за известен контакт на тракийските ателиета, които ги произвеждат, с ателиетата в съседни страни; от тях те вземат не само нови сюжети за украса, но ги следват и по форма, която продължават да развиват.

В същност продължили ли са да съществуват и през V, та дори и през IV в., тези предахеменидски полукръгли нагръдници в Персия, която през този период граничи с Тракия? Нито една находка от Мала Азия и Иран не ни дава отговор на тези въпроси. И въпреки това ние имаме всичкото основание да предполагаме тяхното продължително задържане, почти до рухването на Персия, по други причини. В Тракия има намерени още три нагръдника, които вече не са от злато, а от сребро. Те също имат сърповидна форма. Произхождат от три богати гробни находки, едната от Мезек,⁵⁴ датирана във втората половина на IV в. (обр. 37), другата от Върбица⁵⁵ и третата от Янково — към същото време. От трите нагръдника само този от Мезек е запазен цял и се различава от предишните по това, че е прикрепен върху плътна желязна основа, защото представлява, както и трите златни нагръдника, част от предпазното въоръжение на погребения тракиец. По орнаменти, форма и предназначение другите два нагръдника се различават само в малки детайли.

⁵⁴ Б. Филов, Куполната гробница при Мезек, ИАИ, XI, 1938.

⁵⁵ L. Ognenova, Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace, BCH, LXXXV, 1961—II, стр. 501, обр. 15—18; табл. XVII; L. Ognenova, Alcune notazioni sulle lamine d'oro sui pettorali rivenuti in Tracia e Macedonia, Atti del settimo congresso internazionale di archeologia classica, III, Roma, 1961, стр. 117.

Обр. 37. Сребърен нагръдник от Мезек (втората половина на IV в. пр. н. е.)

Fig. 37. Pectoral en argent de Mezsek (seconde moitié du IV s. av. n. è.)

Това, което рязко отличава нагръдника от Мезек от старите тракийски нагръдници, а това важи и за другите два, съвременни на тези от Мезек, е преди всичко формата му. Докато по-старите тракийски нагръдници, както иранските и урартийските, обхващат половината от шията или по-малка част от нея, трите сребърни нагръдника обхващат като този от Требенище три четвърти от цялата обиколка на шията и представляват едно пълно възраждане на старата форма на нагръдника. При това, тъй като и трите произлизат от находки от втората половина на IV в., т. е. трябва да се датират след 350 г. пр. н. е., ние бихме могли да предположим, че те са до-несени от македонците, които след тази дата се настаняват в Тракия. Това предположение не би могло да разчита на никакъв успех, понеже нито стилът на украсата, нито характерът на орнаментите, нито системата на декорацията показват ясна връзка с нагръдника от Требенище. В нагръдника от Мезек подобно на този от Зивие украсата е групирана в пояси и се състои в повечето случаи от растителни и геометрични орнаменти, лъвска и човешка глава, лотосови цвe-тове и въобще орнаменти, които се употребяват нашироко в цялото Средиземноморие. Огненова в своето последно изследване показва, че тези орнаменти често се отклоняват от правилното им третиране в гръцкото изкуство, което позволява да се заключи, че те са работени някъде в периферията на гръцкия свят. Въпреки това полуварварско третиране на някои от орнаментите, какъвто е случаят например с пояса от палмети, предадени доста своеобразно, в цялото изпълнение се чувства един определен начин на поставяне на украсата в строго отделени с рамка пояси, точно повтаряне на всеки отделен орнамент, грижа за пълна симетрия в украсата — особености, които издават добро градско ателие, което изработва такива нагръдници, като си служи с определен репертоар от орнаменти. С една дума, ние се сблъскваме с една коректна работа, на която е чужда небрежността и неточността, които са обикновено явление при златните на-

гръдници. Това, което тракийските сребърни нагръдници са възприели от прототипа им от съкровищата в Зивие, е формата и системата на разпределение на украсата.

Орнаментите върху сребърните нагръдници, които ни интересуват, са разгледани подробно в последната работа на Огненова (под печат)⁵⁶, затова няма да се спираме тук върху тях, а ще се ограничим само с някои наблюдения. Два от орнаментите в нагръдника от Мезек (човешката глава и бадемовидният орнамент) се срещат и в други произведения на торевтиката в Тракия — златните и сребърните фиали. Тези фиали са в същност едно от характерните произведения на ахеменидската торевтика. Наследили розетовидната си форма от изкуството на древна Асирия, пък и на Египет,⁵⁷ през втората половина на V и през целия IV в. пр. н. е. те се срещат в цялото пространство от Афганистан до земите на илирите. През втората половина на IV в. поставените между листата на розетите бадемовидни орнаменти, както и самите листа на розетата, скъсени или удължени, се заместват с различни други орнаменти, между които и човешката глава. Типичен представител на старите филиали от този тип е съкровището от Радювене,⁵⁸ а на по-новите — фиалата от Панагюрското съкровище.⁵⁹ Очевидно е, че същите ателиета, които са изработвали фиалите, са произвеждали и нагръдниците. Те са в многобройните гръцки колонии, особено тези, които отделят през V и IV в. ахеменидска Персия от Тракия: Кизик, Би-зантион, Абидос, Парион, Лампсак, Тракийски Херсонес, Перинт, Селимврия. Сребърните нагръдници с полукръгла форма от втората половина на IV в. пр. н. е. носят белезите на една подобна торевтика, съществуваща под силно ориенталско влияние. То се изразява не само в следване на общата форма на по-стария нагръдник, но и в следване на разпределението на неговата украса, поставена в пояси, оградени в рамки, точно както това е в нагръдника от съкровището от

Обр. 38. Мраморна статуя на лъв от Персеполис (края на VI—V в. пр. н. е.)
Fig. 38. Statue de marbre de lion de Persepolis (fin du VI—V s. av. n. è.)

Обр. 39. Златен ритон от Хамадан (?) в Метрополитен музеум (V в. пр. н. е.)
Fig. 39. Rhyton en or de Hamadan (?) du Metropolitan Museum (V s. av. n. è.)

⁵⁶ L. O g n e n o v a, Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV siècle av. n. è., Actes du 1er congrès des Etudes balkaniques, Sofia, 1967.

⁵⁷ G h i r s h m a n, Perse, стр. 256 и сл. Още H. L u s c h e y, Die Phiale, стр. 89, нарича този тип фиале с умбо в средата „северогръцки“ очевидно, защото ги смята работени в гръцките колонии.

⁵⁸ Б. Ф и л о в, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1919, стр. 1 и сл.

⁵⁹ И в. В е н е д и к о в, Панагюрското съкровище, София, 1959, № 9.

Обр. 40. Релеф с изображение на лъв, нападащ бик
от Персеполис (V в. пр. н. е.)
Fig. 40. Relief avec la représentation d'un lion attaquant
un taureau de Persepolis (V s. av. n. è.)

Зивие. Също както манайския, урартийския, македонския и тракийския майстор, изпълнителят на тези нагръдници взема върху една установена форма и разпределение на украсата в предахеменидското изкуство орнаментите от своя гръцко-персийски репертоар, без да се намира в някаква връзка със създателя на златните тракийски нагръдници. Но едно подобно заимствуване е явно невъзможно, ако нагръдникът от типа Зивие не е съществувал дълго време в цялото източно изкуство, за да може формата и разпределението на неговата украса да влияе върху тракийските сребърни нагръдници от втората половина на IV в.

Сребърните нагръдници от Мезек, Върбица и Янково⁶⁰ се противопоставят на златните нагръдници от Голямата могила, Башова могила и Дълбоки в същност главно по сюжета на украсата си, който ни води към големи ателиета. В тях гръцкото изкуство се намира под силното влияние на предахеменидски форми, на особен начин на разпределение на украсата и на силно намиращ се под въздействието на персийската торевтика запас от орнаменти и декоративни похвати. Но ако това е така, пред нас се явява в такъв случай въпросът, откъде тракийският майстор е почерпил сюжета и стила на златните нагръдници. Като форма златните нагръдници представляват явно развитие на предахеменидския златен нагръдник, изпълнен обаче от майстор във вътрешна Тракия, който я доразвива и видоизменя по своя вкус.⁶¹ В такъв случай какво представляват тези произведения на едно доста по-примитивно и варварско изкуство от гледна точка на неговия орнамент?

⁶⁰ L. Ognenova, Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV siècle av. n. è., Actes du Ier congrès des études balkaniques.

⁶¹ Ghirshman, Perse, стр. 258, обр. 309—313.

Ние видяхме, че в същност новите мотиви в тракийските златни нагръдници са главата, гледана отгоре, която се явява и при декорацията на нагръдника от Дълбоки (обр. 35), и при изображението на лъва в нагръдника от Башова могила (обр. 36). В действителност този мотив се състои в това, че докато в профил главата се представя цяла, при релефни изображения en face тя се представя без долната челюст, т. е. така както се вижда, когато се гледа отгоре. Изображенията на главата при нагръдника от Дълбоки са дребни и подробностите в тях или не са дадени, или не личат на снимките, от които познаваме този паметник. Не е така обаче с нагръдника от Башова могила, където изображението е достатъчно едро, за да можем да проследим всички стилни средства, с които си служи майсторът. В него наистина главата е гледана отгоре, поради което долната челюст не се вижда. При това четирите гънки, които прорязват бузите на лъва, можем да видим в почти всички ахеменидски паметници. Така е в една статуя (обр. 38) от Персеполис от края на VI или началото на V в. и в друга, пак оттам, от V—IV в. пр. н. е.⁶² Четирите гънки на муцуната и геометричното третиране на гривата намираме и в релефи и изображения от злато и сребро, в два ритона (обр. 39) и в един разлат съд, произведения на ахеменидската торевтика от V в. пр. н. е.⁶³ При това навсякъде в изображения лъвската глава е дадена, гледана отгоре, поради което долната челюст не се вижда. Така е например с двата големи релефа от Персеполис, представляващи лъв, нападащ бик. Същото наблюдаваме и в една сребърна фиала от V в. пр. н. е., възпроизвеждаща същата група, както и в един голям каменен релеф от Персеполис от IV в. пр. н. е.⁶⁴ Въобще в персийския релеф не познаваме друг начин на представяне главата на лъва освен гледана отгоре (обр. 40). Но това не е всичко. По същия декоративен начин лъвската глава е предадена и в една златна гривна, украсена с шест лъвски глави, намерена в Луристан и датирана от Гиршман в VIII—VII в. пр. н. е.⁶⁵ (обр. 41).

Обр. 41. Златна гривна с шест лъвски глави от Луристан (VIII—VII в. пр. н. е.)
Fig. 41. Bracelet à six têtes de lion de Louristan (VIII—VII s. av. n. è.)

Обр. 42. Сребърна апликация към ризница от Голямата могила при Дуванли (втората половина на V в. пр. н. е.)
Fig. 42. Applique en argent d'une cuirasse de la „Goljama Mogila“ près de Duvanli (seconde moitié du V s. av. n. è.)

⁶² A. Godard, *L'art de l'Iran*, табл. 36; Ghirshman, *Perse*, стр. 219, обр. 268, 269.

⁶³ Ghirshman, *Perse*, стр. 242, обр. 290; стр. 253, обр. 306; стр. 250, стр. 303.

⁶⁴ Ghirshman, *Perse*, стр. 211, обр. 260; стр. 193, обр. 240; обр. 313.

⁶⁵ A. Godard, *цит. съч.*, стр. 88, табл. 31.

Обр. 43. Сребърна апликация от конска амуниция от Мезек (края на V в. пр. н. е.)
Fig. 43. Applique en argent d'un harnachement de Mezek (fin du V s. av. n. è.)

Обр. 44. Бронзово изображение на козел от края на V или IV в. пр. н. е. в Метрополитен музеум
Fig. 44. Représentation en bronze de bouc de la fin du V ou IV s. av. n. è., au Metropolitan Museum

В Тракия между редките релефни изображения на лъвска глава en face същият начин на третиране се забелязва в пет апликации с форма на лъвски глави (обр. 42) от Голямата могила при Дуванли и в три апликации, в които са представени три гонещи се лъва (обр. 43) от една находка от Мезек.⁶⁶ И двете находки са от втората половина на V в. пр. н. е. При това интересно е, че при апликациите от Голямата могила е дадена и гривата с един ред от леко извити кичури косми, докато в апликациите от Мезек тя не е показана.

Този разпространен мотив в тракийското изкуство, който го сближава с персийското, според Гиршман е скитски.⁶⁷ Като се има пред вид, от друга страна, и панскитската теория на Ростовцев, ние бихме се съгласили с Гиршман, че „скитите от запад“, т. е. траките, са познавали нагръдника с полукръгла форма. Това дава едно от основанията на Гиршман да смята съкровището от Зивие за скитско. Посочените обаче паралели показват съвсем ясно, че, също както скитите, и траките са използвали споменатия мотив. Тракийските изображения и особено това от Башова могила свидетелствуват, че траките са взели това изображение в един много по-типичен ахеменидски вид, използвайки много ахеменидски стилни средства, които в Южна Русия не съществуват със същата стройност и яснота. Ето защо ние смятаме, че Гиршман греша в този случай. Нашият нагръдник без съмнение представлява една еволюирала иранска форма. Изображението върху него е представено с ахеменидски изразни средства, макар и варваризирани. Ясно е, че съвсем не е необходимо това ахеменидско влияние и тези ирански форми да обикалят цялото Черно море, като преминават през Кавказ, през земите на скитите, през земите на гетите, за да стигнат до Дуванли в Южна Тракия, в долината на Марица. В изображението на лъва в нагръдника от Башова могила мотивът на главата, гледана отгоре, гънките по муцуната, формата на очите и ушите и ромбовидната стилизация на гривата не са единствените ахеменидски стилови особености. Тук трябва да се обърне особено внимание на стилизацията на рамото на животното, предадено като два успоредни кръга,⁶⁸ поставени един в друг, отворени от долната си страна. Този начин на стилизиране на рамото се среща също в ахеменидското изкуство през края на V и през IV в. пр. н. е. Ние го виждаме например в изображението на легнал козел (обр. 44) с не-

⁶⁶ Ив. Велков, Разкопки край гара Мезек и гара Свиленград, ИАИ, XI, 1937, стр. 134, обр. 123.

⁶⁷ Ghirshman, Perse, стр. 310.

⁶⁸ Ed. L. B. Terrasse, цит. съч., стр. 22, № 13, обр. 13.

известно местонахождение и във второ подобно изображение — и двете от първата половина на IV в. пр. н. е.

Общите елементи между тракийското и скитското изкуство невинаги се дължат на връзки между двата народа, а по-често идват от общото влияние, което са упражнили върху тях било предахеменидското, било самото ахеменидско изкуство.

УМБА ОТ ЩИТОВЕ ОТ РОЗОВЕЦ И ПАНАГЮРИЩЕ

В гробните находки от Розовец и Панагюрище има по една група от апликации, предназначението на които дълго време оставаше неясно. Преди няколко години Л. Огненова ги обясни по един убедителен начин като гарнитурни от украшения за щитове.⁶⁹ Всяка от гарнитурите се състои от една по-голяма четвъртита апликация с дъговидно изрязани страни и от няколко кръгли апликации. В находката от Розовец те са осем, докато в гарнитурата от Панагюрище до

Обр. 45. Сребърна централна апликация от щит от Панагюрище (втората половина на IV в. пр. н. е.)
Fig. 45. Applique centrale en argent d'un bouclier de Panagjurište (seconde moitié du IV s. av. n. è.)

Обр. 46. Сребърна апликация от щит с розета от Панагюрище (втората половина на IV в. пр. н. е.)
Fig. 46. Applique en argent d'un bouclier avec une rosace, de Panagjurište (seconde moitié du IV s. av. n. è.)

⁶⁹ Л. Огненова, Опит за реконструкция на два щита, ИАИ, XVIII, 1958, стр. 62; Б. Ф и л о в, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1919.

Обр. 47. Сребърна апликация с изображение на венец от лотосови цветове от втората половина на IV в. от Панагюрище

Fig. 47. Applique en argent avec la représentation d'un couronne de fleurs de lotus, de la seconde moitié du IV s. av. n. è. de Panagjurište

нас са дошли само пет. Вероятно и в находката от Панагюрище апликациите са били осем. Както голямата централна апликация, така и останалите кръгли апликации имат по едно умбо в средата; на гърба си те имат по една плоска халка, на която са били закачени върху лицевата страна на щита. Според обяснението на Огненова четвъртитите апликации се поставяли в центъра на щита, а кръглите — по периферията. Докато в находката от Розовец апликациите нямат никаква украса, тези от Панагюрище са покрити цели с изображения и орнаменти.

Скоро след публикацията на Огненова Манцевич обнародва група от апликации от Прикубанието.⁷⁰ Една част от тях имат подобни на тракийските апликации четвъртити форми със същите дъговидни страни, каквито намираме при централната апликация от Розовец и Панагюрище (обр. 49 и 50). Следователно можем да приемем, че са апликации към щит. С тях Манцевич съпоставя и друга група апликации, средната част на които, покрита с релефни концентрични кръгове, е получила кръгла форма. Съветската археоложка смята, че и двете групи са централни украшения на щитовете и че са преминали у скитите през Тракия. Интересно е, че в същност на Манцевич е останала неизвестна находката от съкровището в Зивие⁷¹, където се срещат подобни на втората група от кубанските апликации, на които дългите страни са разширени в средата. В същност съкровището съдържа само една апликация от този вид (обр. 51) и значителен брой кръгли апликации от вида на тези от Розовец и Панагюрище (обр. 52—54). Това показва, че в Зивие има една цяла гарнитура от украшения за щит, които се явяват като прототип както на кавказките, така и на тракийските апликации от този вид.

⁷⁰ А. П. Манцевич, *Бронзовые пластины из Прикубанья*, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 459. Типът от Панагюрище и Розовец от обр. 1 до обр. 9, типът от съкровището в Зивие, обр. 10—16.

⁷¹ A. Godard, *Le trésor de Ziwé*, обр. 101—106, 109.

Находките от Кавказ не са датирани, докато двете тракийски находки се отнасят към IV в. пр. н. е., и то вероятно тази от Розовец към първата му половина, а находката от Панагюрище към втората. Впрочем единични приложения от подобни умба, но не от сребро, а от бронз са известни и от по-стари находки, от VII—VI в. пр. н. е., от Врачанско⁷² (обр. 56).

Всичко казано дотук позволява да заключим, че в същност въпросът с формата на тези приложения към щит, които се явяват в гарнитурите, съставени от по една централна приложения и много кръгли, стои по същия начин, както и въпросът с всички други дотук разгледани материали. Тракийските и кавказките приложения възпроизвеждат в същност предахеменидски форми. Видяхме по-горе, че например при нагръдниците в Тракия се следва не само общата им форма, но и начина на разпределение на украсата, пък донякъде и сюжета ѝ. Така ли е и при приложенията към щитове?

Тъй като единствената тракийска гарнитура, която носи украса, е тази от Панагюрище, ние можем да сравним само нея с тази от съкровището в Зивие. Едно съпоставяне на системата на декорацията в тракийските и персийските находки ни поставя пред няколко интересни факта. Преди всичко броят на приложенията в съкровището в Зивие е по-голям. Следователно възможно е и двете наши гарнитурите да не са пълни. Друго нещо, което се хвърля в очи, е, че украсата в находката от Зивие, както и в тази от Панагюрище, се явява в кръглите приложения разпределена по чифтове, т. е. явяват се винаги по две еднакви приложения, които носят една и съща украса. Това показва, че двата щита, този от Зивие и този от Панагюрище, са били украсени симетрично. Но приликата в декорацията не свършва тук. По сюжет на украсата си всеки чифт от едната находка отговаря на чифт от другата. Така един чифт от приложенията от съкровището в Зивие носи венец от лотосови цветове и пъпки (обр. 53), а един чифт от приложенията от

Обр. 48. Сребърна приложения от щит от Панагюрище с изображение на животни (втората половина на IV в. пр. н. е.)

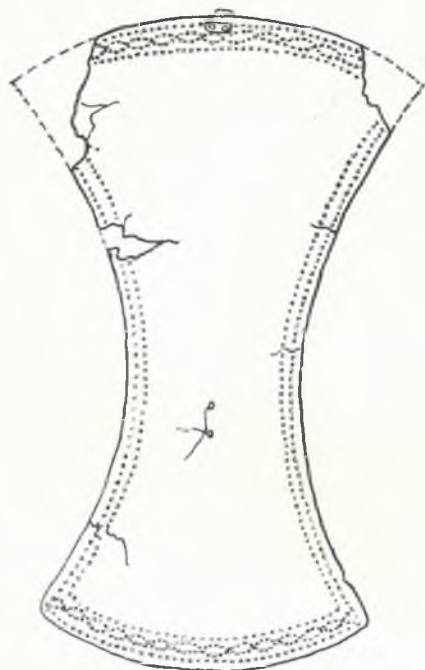
Fig. 48. Applique en argent de bouclier de Panagjurište, avec des représentations animales, de la seconde moitié du IV. s. av. n. è.

⁷² Р. Попов, Предисторически изследвания на Врачанското поле, ИАИ, II, 1924, стр. 122, обр. 54.

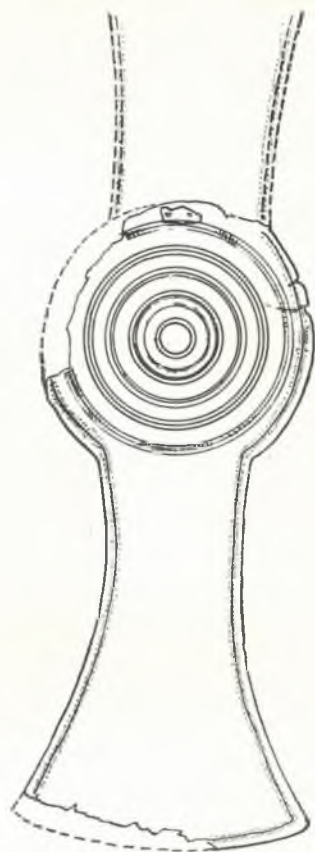
Панагюрище (обр. 47) е украсен с венец от лотосови цветове. Втори чифт от апликациите в Зивие предлага една ажурена розета (обр. 52) четири кръстовидно наредени около умбото листа, които се редуват с четири гравирани лотосови цветове. Срещу него също в находката от Панагюрище има един чифт апликации (обр. 46) с четирилистна розета около умбото. Най-сетне в съкровището от Зивие има още няколко апликации (обр. 54), в които са представени четири гонещи се около умбото животни.⁷³ Находката от Панагюрище също съдържа две апликации (обр. 48) с изображение на животни — две четириноги животни, една птица и един растителен орнамент.

Централната апликация от съкровището в Зивие (обр. 51) няма в средата си умбо, а е украсена с изображение на лъв, което разделя два растителни орнамента в долната и горната страна на апликацията. Централната апликация в находката от Панагюрище представя един централен растителен мотив — розета, между две животни: лъв-грифон и крилат лъв над и под розетата. Над целия този централен мотив идва изображение на Херакъл с немейския лъв, а под него — сирена (обр. 45).

Всичко казано дотук ни позволява да заключим, че въпреки голямата разлика по епоха и по географска ширина украсата в апликациите от Зивие и Панагюрище се явява в една и съща система. Разбира се, че тракийският майстор, който е изработил апликациите от Панагюрище, не

Обр. 49. Централна апликация от щит от Кубан (V в. пр. н. е.)
Fig. 49. Applique centrale de bouclier du Kouban (V s. av. n. è.)

Обр. 50. Централна апликация от щит от Кубан (V в. пр. н. е.)
Fig. 50. Applique centrale de bouclier du Kouban (V s. av. n. è.)

⁷³ E. d. L. B. Terrasse, цит. съч., стр. 17, № 10 и 11, дава подобни изображения, които произхождат от близки до Египет области и които той смята за предахеменидски от времето на песийското проникване в тези области.

Обр. 51. Сребърна централна апликация от съкровището в Зивие (VII в. пр. н. е.)
 Fig. 51. Applique centrale en argent de bouclier du trésor de Ziwyé (VII s. av. n. è.)

Обр. 52. Сребърна апликация от щит от съкровището в Зивие с ажурена розета (VII в. пр. н. е.)
 Fig. 52. Applique centrale de bouclier du trésor de Ziwyé avec une rosace ajour (VII s. av. n. è.)

е могъл да познава тези от Зивие, нито други, съвременни на тях. Няма съмнение обаче, че той се е намирал под влиянието на други персийски гарнитури от подобни апликации, в които се е повтаряла не само формата, но и системата на украсата, пък и повечето от отделните мотиви в нея. Така например, макар да е трудно да се направи това, в съкровището от Зивие в един чифт апликации са представени лotosови цветове, редуващи се с пъпки, в нечетно число — по седем. В съответния чифт от Панагюрище тракийският майстор ги представя също в нечетно число, но пет. Предахеменидският майстор е дал цветовете, свързани във венец. Тракийският майстор, опростявайки украсата само с цветове, ги е свързал също във венец. Общата тенденция в апликациите от Панагюрище, както във всички тракийски паметници, които следват ахеменидски, е да се опрости орнаментът. Всички тези съвпадения във формата, украсата, нейното разпределение и дори повтарянето на отделни мотиви трудно биха могли да се обяснят като случайност. Съвсем ясно е, че ние познаваме в Иран най-стария представител на тези форми на апликации, на тази система на декорация и на тези мотиви в умбата от щит от Зивие, а най-късните — в богатата тракийска находка от Панагюрище. Не може да има съмнение, че това е възможно само при условие, че украсени по този начин щитове са съществували през цялото време между датата на съкровището от Зивие — най-късно първата половина на VI в. — и на находката от Панагюрище, т. е. втората половина на IV в. пр. н. е. А това означава, че подобни апликации трябва да са съществували и през цялата ахеменидска епоха от VI до IV в. пр. н. е.

Разбира се, че в апликациите от Панагюрище има още много елементи, които не са в никаква връзка с апликациите от щита от съкровището в Зивие. Но това, което е интересно и трябва специално да се подчертае, е, че и в този случай ние се сблъскваме със стилни похвати, които се срещат в други предмети в съкровището от Зивие. Така например централната апликация в щита от Панагюрище има по четирите си страни бордюро от по два реда малки перли (обр. 45). По двете къси страни на апликацията обаче се явява бордюро и от още един ред едри перли. Подобно нещо наблюдаваме в една обкова на съд от съкровището в Зивие,⁷⁴ която е обточена с ред от перли по всички страни (обр. 55), зад него има втори ред от перли по късите страни на апликацията. Така ние виждаме и в Зивие, и в Панагюрище един и същ маниер при обрамчването на апликацията. Приликата обаче между лентата, обковаваща двете части на съда от Зивие, и централната апликация от Панагюрище не свършва тук.

⁷⁴ A. Godard, Le trésor de Ziwyé, стр. 16, обр. 9, който той сравнява с обр. 71; обковата съединява две части от бронзовия съд, в който са били поставени някои от предметите от съкровището.

Обр. 53. Сребърна апликация от щит от Зивие с лотосови цветове и пъпки във венец (VII в. пр. н. е.)

Eig. 53. Applique en argent de bouclier de Ziwyé à fleurs de lotus et boutons de lotus dans la couronne (VII s. av. n. è.)

Обр. 54. Сребърна апликация с изображение на гонещи се животни от Зивие (VII в. пр. н. е.)

Fig. 54. Applique en argent de Ziwyé avec la représentation d'animaux qui se poursuivent (VII s. av. n. è.)

С поставянето на девет перли около умбото в централната пластинка на щита от Панагюрище на него е даден вид на една розета с кръгли листа (обр. 45). Над розетата е представен крилат лъв, а под нея крилат грифон. По този начин се получава мотив от розета, разделяща изображенията на две животни. Върху споменатата обкова от Зивие виждаме да се повтаря без прекъсване този стар асирийски мотив (обр. 55), в който едно изображение на животно се редува с една розета. Следователно тракийският майстор, който е изработил апликациите от Панагюрище, следва в централното умбо цяла редица мотиви, които са характерни за съкровището от Зивие. Възпроизвеждането на тези мотиви в апликация, която е двеста години по-късна от съкровището в Зивие, не е възможно, без между двете находки да е имало много други, в които тези предахеменидски мотиви и похвати да са се преплитали.

При това положение пред нас се поставя въпрос: защо Филов, пък и почти всички, които са писали след него за находката от Панагюрище, отдават апликациите на едно изкуство, което се развива под влияние на гръцкото йонийско изкуство.⁷⁵ Главната причина за това са в същност двете изображения на горния и долния край на централната апликация, където са представени Херакъл, водещ за гривата немейския лъв, и една сирена. И тук трябва да добавим, че се прави същата грешка, която се е правила винаги при изследването на тракийските и скитските паметници — определяне на изкуството по сюжета, а не по стила.

В същност всички стилови особености на двете изображения показват съвсем ясно отсъствието на каквато да е връзка между изображението на Херакъл или на сирената с гръцкото изкуство. В IV в. пр. н. е. гръцкото изкуство не представя никъде нито Херакъл, нито сирената облечени. Нещо повече, в изображенията върху апликацията (обр. 45) се долавят цяла редица особености, предадени наистина от един примитивен майстор, но със стилните средства на ахеменидското изкуство. Окото е дадено в цяла дължина, носът голям, брадата издадена напред, главата в профил, гърдите насреща, тялото от кръста с краката отново в профил. Почти всички тези особености се срещат при всички релефни изображения безразлично дали те са най-съвършените паметници на персийското изкуство или са по-несръчни произведения, дали се занимаваме с ахеменидски или с предахеменидски паметници⁷⁶. Следователно гръцкото влияние тук може

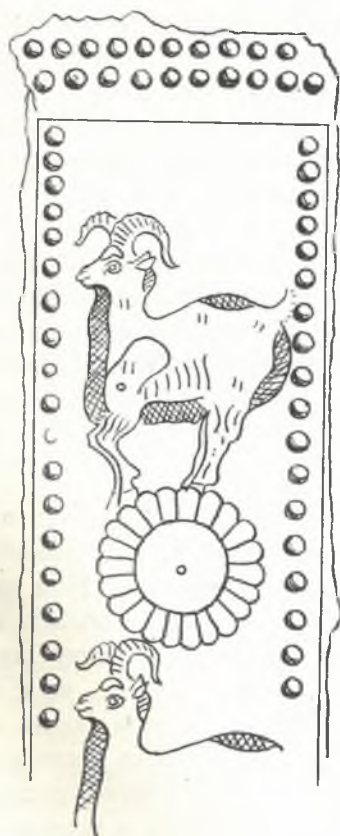
⁷⁵ Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, 1919, стр. 1 и сл.

⁷⁶ Ghignoni, Perse, обр. 215-232 — всички фигури, представени в релеф по стълбите на Ападана, най-хубавите произведения на персийската скулптура.

да се чувства само в сюжета — Херакъл и сирената, но не и в стила. Смесването на стил и сюжет в същност е основната грешка при изследването и на скитското, и на тракийското изкуство. В него беше въведено определянето на изкуството по сюжет, а не по стил, поради което и до днес се говори погрешно за „животински стил“, когато стилът е най-различен, а сюжетът е животински. Така например в Гърция през VIII и VII в. употребяваният дотогава геометричен стил с много изображения на животни, т. е. със животински сюжет, се изменя в ориентализиращ стил, т. е. стил, в който се промъкват условностите на ориенталското изкуство.

Това личи особено ясно в централната апликация от Панагюрище (обр. 45), в която трите животни не са изработени в никакъв животински стил, а в стила на тракийското изкуство от IV в. Този стил е свел изображението на немейския лъв до едно съвсем варварско изображение, в което не личат вече нито една от условностите на предахеменидското или ахеменидското изкуство. При изображението на крилатия лъв под него обаче тракийският майстор е посочил макар и съвсем леко нарязания с малки линейки полукръг зад главата, с който в ахеменидското изкуство се означава началото на гривата, докато при лъва-грифон под умбото са посочени назъбената му грива и извитият му клон. При това и при двете изображения, на лъва с крила и на лъва-грифон, бедрото е стилизирано със спирала по същия начин, както при изображението от Брезово (обр. 15). Следователно виждаме ясно, че макар находката от Панагюрище да се отнася към едно време, когато вече ахеменидското изкуство преживява упадък или въобще не съществува, тракийският майстор все още не се е освободил от влиянието на проникналите в Тракия ахеменидски похвати, с които той продължава да си служи.

Животните, представени върху останалите две апликации с кръгла форма, са изработени очевидно от същата ръка, която е изработила и изображенията в централната апликация. Това

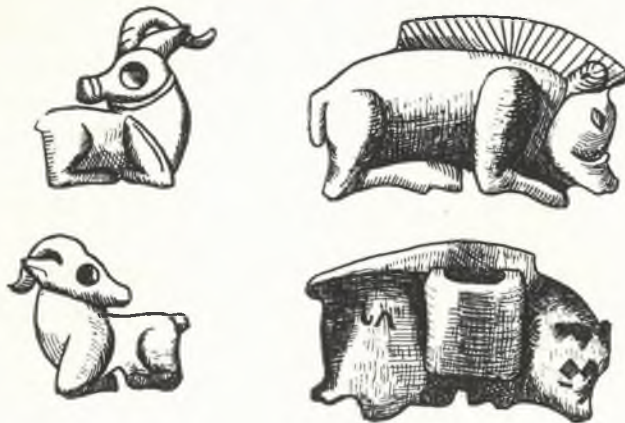
Обр. 55. Обкова от бронз на големия съд от съкровището на Зивие (VII в. пр. н. е.)

Fig. 55. Lame de bronze du grand vase du trésor de Ziwyé (VII s. av. n. è.)

Обр. 56. Бронзово умбо от Врачанско (VII—VI в. пр. н. е.)

Fig. 56. Umbo en bronze de la région de Vraca (VII s. av. n. è.)

Обр. 57. Бронзови апликации към конска амуниция
от Амлах (VII в. пр. н. е.)
Fig. 57. Appliques de bronze d'un harnachement d'Amlah
(VII s. av. n. è.)

са две четириноги и една птица. Тук тракийският майстор не е представил онези стилови белези, с които се характеризира видът на животното, поради което те си остават неясни примитивни изображения. Независимо от това обаче и в тях се долавя същото присъствие на ахеменидски мотиви, което намираме и в централната апликация. Между животните от едната страна на умбото е дадена една палмета, а от другата — нейната основа. Този орнамент напомня изображенията в две апликации от съкровището в Зивие — едната — централната апликация от щита (обр. 51), който разгледахме, другата — част от една голяма кръгла апликация, която е украсявала вероятно центъра на един друг щит.⁷⁷ В първата са дадени два подобни орнамента, силно комплицирани. Единият от тях е съставен от палмета, стъпила върху високо стъбло, което има в основата си лотосов цвят. Този орнамент се повтаря и в другата апликация от съкровището в Зивие, където той се намира между гравирани изображения на животни.

Всичко казано дотук ни позволява да заключим, че в апликациите от Панагюрище се откриват същите особености, които намираме и във всички тук описани паметници и които издават преди всичко стари, предахеменидски форми, които продължават в Тракия живота си до края на IV в. и които принадлежат на паметници, носещи по-силно или по-слабо стилови особености на ахеменидското изкуство, предадени през виждането и разбирането на един местен тракийски примитивен майстор.

* * *

Ако хвърлим поглед върху общите неща, които съществуват във всички разгледани в тази статия тракийски материали, ще видим, че в същност те издават тесни връзки между тракийската култура или, да кажем по-точно, между тракийското и предахеменидското изкуство. Тези връзки са съвсем естествени. Тракия се намира на границата на Европа с Азия. Тя е област, която свързва европейските култури с азиатските, и присъствието на предахеменидски форми на различни материали, взети заедно със системата на декорация в един тракизиран вид, но с предахеменидска основа, не бива да ни учудва. В същност трябва да приемем, че тези форми и мотиви, които не съществуват у другите народи в Европа освен у тези, у които са пренесени от самата Тракия, са проява на тракийското изкуство. Всички страни, с които Тракия граничи на юг и които са влияли за разпространението на подобни предахеменидски форми и мотиви, имат

⁷⁷ Ghirshman, Perse, обр. 163 и 167 — от съкровището в Зивие.

изкуства, в които се наблюдават два различни принципа, действащи еднакво силно. Единият от тези принципи е естественото развитие на нещата от проста форма и декорация към по-сложна. Този принцип съществува във всички култури и изкуства по целия свят. Другият принцип обаче е характерен само за онези изкуства на по-примитивни народи, които се намират в досег с изкуствата на по-високо стоящи в културно отношение народи. Такъв е случаят с културата на Луристан, с тази на Урарту или Мана или пък най-сетне с културата на съседната на Тракия Фригия. В техните изкуства много мотиви се вземат наготово, разработени от изкуството на Асирия и Вавилон, въобще на Месопотамия, на Финикия или на Египет. При това, тъй като в цялото пространство между Персийския залив, Каспийско, Черно и Бяло море културното развитие е неравномерно, много отделни елементи от изкуствата на различните страни се вземат готови в изкуствата на други страни. Така в изкуството на всички тези народи се явява известен еkleктизъм, който ясно се чувства и в тракийската култура и особено в тракийското изкуство. В естественото развитие на домашните паметници с местен произход тракийският майстор винаги е склонен да вмъкне чужди елементи. Той лесно се отказва от една вече станала традиционна форма или от нейната украса, за да я замени с нова.

Тази отличителна черта на тракийското изкуство го е направила отрано свързано едновременно с различни култури, на които то взема част от белезите. При това ролята на източните народи и влиянието на техните изкуства върху тракийското са най-силни, защото в момента, когато тракийското изкуство излиза от своето примитивно състояние, най-близката културна област — Мала Азия — се намира под влиянието на преахеменидското изкуство. Следователно още с раждането си тракийското изкуство носи белезите на един еkleктизъм и на едно съжителство с изкуствата на Ориента. Първият, но не и единственият паметник от това време са в същност брадвите с животинска декорация върху петата, пък вероятно и умбата към щитове, изработени от бронз, каквото е това от околността на Враца. Така редом с бронзовите фибули в Тракия през VIII и VII в. пр. н. е., които имат общо развитие с гръцките, виждаме да се явяват неща, които са типични за Ориента. По-нататък вече този еkleктизъм се засилва с появата на нови елементи, като полукръглите нагръдници от злато и сребро или животинските изображения в апликациите към конска амуниция.

Склонността към избиране на преахеменидски форми и орнаменти се дължи на обстоятелството, че преахеменидското изкуство в същност си остава изкуство на широките народни маси и в ахеменидската епоха. Очевидно ахеменидското изкуство, което е изкуството, развиващо се във и около персийския царски двор, е действувало също както гръцкото изкуство. С големите си паметници, родени за нуждата на прославата на владетеля, това изкуство остава толкова чуждо за тракийския майстор, колкото и изкуството на гръцкия град държава. Чисто приложният характер на тракийското изкуство и неговите декоративни цели карат тракийския майстор да върви по други пътища в търсенето на декоративни ефекти, без да черпи нито от едното, нито от другото. Върху него влияе преди всичко преахеменидското изкуство, което е и в ахеменидската епоха традиционното изкуство на торевтите в Персия. И тъй като тракийските паметници са произведения на торевтиката, в която персите запазват първото си място в света през цялата древност, то влияе силно върху тракийското изкуство.

За засилване на влиянието на преахеменидското и ахеменидското изкуство в Тракия са допринесли и още много неща, от които на първо място трябва да се държи сметка за характера на тези изкуства. В същност те, както и тракийското, си служат през цялата епоха на съществуването си с условни средства за изобразяване, поради което са много по-лесни за възприемане от гръцкото изкуство от класическата епоха, което търси художествената правда.

В действителност в Тракия официалното изкуство през V и IV в. пр. н. е. се отличава рязко от широко разпространеното. Това личи ясно в забележителни паметници като Казанлъшката гробница, които нямат допир със стилизираното изкуство, използвано в конските украшения или в апликациите към щитове, златните нагръдници и т. н.

Нашата мисъл е, че тракийското изкуство се е родило като плод на връзките между Изтока и Запада и затова в него се развиват елементи от културата и изкуствата на тези два

свята, между които то живее. И макар гърците да са заели тракийското крайбрежие и да са заживели по него, те сами не са могли да останат чужди на тази чисто източна основа на тракийското изкуство, която и тях е превърнала повече или по-малко в клиенти на цялото източно влияние, особено в областта на торевтиката, на която и те плащат необходимата дан. Примери за това виждаме на всяка крачка, но най-блестящият от тях безспорно е златното съкровище от Панагюрище, източните форми на което водят началото си също от предахеменидското изкуство.

L'IRAN PRÉACHÉMÉNIDE ET LA THRACE

IV. VENEDIKOV

(Résumé)

Les divers groupes de trouvailles archéologiques de Thrace ont mis en lumière leur relation très étroite avec des monuments attribués à l'art préachéménide d'Iran. On doit mentionner en premier lieu les objets de culte — des haches en bronze avec le talon décoré de représentations d'animaux ou de têtes animales. Ces haches étaient utilisées en Asie Mineure dès les temps les plus reculés à partir du IIIe millénaire av. n. è. et existaient également chez les Hittites où elles étaient représentées aussi sur les reliefs sous forme d'un sceptre que le dieu Tshoub tenait à la main. Elles ont pénétré en Louristan et en Iran où on a continué de les employer jusqu'au VIIe s. av. n. è. et où elles étaient reproduites comme ornement d'épingles à l'âge tardif du bronze et de la civilisation des débuts de l'Age du fer au Caucase. Les haches thraces, généralement décorées avec des représentations ou des têtes d'animaux existant en Thrace — taureau, bouc, bélier, coq et cheval — trahissent une inspiration iranienne. On traitait l'objet dans son ensemble — la hache avec le manche. L'artisan thrace n'étant pas très expert choisissait des formes toutes prêtes, n'exécutait pas séparément le tranchant avec son œil pour l'introduire ensuite dans l'emmanchure. Ce n'était pas un objet d'usage journalier mais un sceptre que l'on tenait par un manche spécial en fer relié à l'axe court en bronze de la hache. Le maître thrace disposait sur la partie en bronze aussi les figures qui décoraient le talon. On rencontre ce genre de haches en Thrace au VIII—VIIe s. av. n. è. Evidemment elles sont apparues en Thrace très tard, d'où elles ont passé à Hallstatt. Plusieurs exemplaires furent découverts dans la nécropole de Hallstatt qui remontent à cette époque.

Parmi les pectoraux en or qui marquent une relation certaine avec les plaques similaires ellipsoïdales ou rhomboïdales de Macédoine et des îles grecques il y a un groupe de pectoraux en croissant qui reproduisent la forme de la plaque du Ziwyé, des plaques représentées sur les statues d'Assyrie et d'Urartu, ainsi que des pectoraux en or de Phénicie. On rencontre cette forme en croissant dans les pectoraux de la „Goljama Mogila“ près de Duvanli, de „Dălboki“ — région de Stara Zagora et de la „Bašova Moghila“ près de Duvanli. Elles reproduisent toutes sous une forme thracisée aussi les principaux motifs des plaques en or préachéménides d'ornements végétaux — roses et palmettes — ainsi qu'animaliers — tête d'animal vue d'en haut ou même la représentation entière. La figure de lion du pectoral de „Bašova Moghila“ accuse une proche parenté avec toutes les représentations perses de lion de l'époque préachéménide et achéménide. Les pectoraux en argent de la seconde moitié du IVe s., dont le représentant typique — celui de Mezek — est un produit des métiers d'art grec de Thrace, est également inspirée des modèles préachéménides. On peut le constater non seulement de sa forme en croissant, mais aussi du décor en bandes ornementales. Quant au décor même il est puisé dans le répertoire des orfèvres grecs établis en Thrace, ainsi que des orfèvres thraces et rappelle parfois l'ornementation des phiales en argent.

Le retard observé dans les haches et les pectoraux en croissant existe aussi dans les appliques des têtes de l'harnachement en Thrace. Quelques-unes d'entre elles reproduisent des figures d'animaux les pattes repliées. C'est un motif largement répandu de l'harnachement en Iran (Amlah) et en

Louristan, où généralement le filet de la bride est maintenu par deux plaques à représentations d'animaux. Un passage de l'Illiade relate que ces figures étaient exécutées en ivoire au lieu d'utiliser le bronze et l'argent et décoraient la têtère du cheval bridé en Carie et Méonie (Lydie). Une trouvaille datée d'Ephèse du milieu du VIe s. av. n. è. vient confirmer la véracité de ce renseignement de l'Illiade. On a découvert des représentations semblables de l'harnachement en Thrace aussi dans les trouvailles de Letnica, Vraca, Toros, Lukovit et ailleurs. Dans cet ordre d'idées on doit relever la figure d'animal les pattes repliées de Brezovo qui reproduit fidèlement avec ses deux spirales près de l'épaule et de la cuisse de l'animal un ancien motif de Louristan. En Thrace ces appliques sont largement répandues à la fin du Ve et surtout au IVe s. av. n. è.

Les appliques sur des boucliers de Panagjurište et Rozovec du IVe s. av. n. è. forment un autre groupe de matériaux archéologiques qui reproduisent des modèles préachéménides, et ont à une époque plus reculée des précurseurs en bronze — la trouvaille de la plaine de Vraca. Une applique carrée centrale, entourée d'autres appliques à des parallèles dans le Caucase du Nord dans la région qui longe la rivière Kouban et aussi avec le trésor de Ziwyé. On doit relever que les appliques de Panagjurište ainsi que celles de Ziwyé sont décorées. Aussi est-ce la raison pour laquelle il apparaît tout comme pour les autres matériaux, que le maître thrace s'est inspiré de l'art préachéménide, non seulement pour la forme des différentes appliques — de fait un umbo — mais aussi de leur décor. Dans les deux trouvailles les motifs qui se répètent sont simplifiés chez les Thraces. Ainsi à Ziwyé une paire d'appliques est décorée avec des fleurs de lotus qui alternent avec des boutons de lotus et à Panagjurište ne comportent qu'une guirlande de fleurs de lotus. A Ziwyé une paire d'appliques est décorée avec des figures animales et il en est de même à Panagjurište. Ainsi donc il est évident que l'artiste thrace a suivi non seulement la forme, mais aussi la distribution de l'ornementation des originaux préachéménides. Ceci est souligné avec plus de netteté encore dans l'applique centrale du bouclier qui est bordée d'un ou deux rangs de perles tout comme la lame du grand vase du trésor du Ziwyé. De plus l'umbo de cette applique est entouré d'un cercle de perles qui lui donne l'aspect d'une rosace, et au-dessus et au-dessous est représenté un monstre. C'est un motif largement répandu dans l'art d'Assyrie et de Perse et que l'on retrouve dans la lame du Ziwyé. Les animaux y ont l'épaule et la hanche stylisées sous la forme d'une spirale, ce qui est une manière typiquement orientale de traiter les sujets. On trouve même dans cette plaquette la représentation d'Héraclès rendue avec le visage et la partie inférieure du corps de profil et les épaules de face, phénomène courant dans l'art perse.

Ce rapide tour d'horizon des formes et des ornements préachéménides pénétrés dans l'art thrace ne sont certainement pas les seuls cas qui marquent la forte influence de l'art préachéménide en Thrace. On y trouve chez chacun d'entre eux quelques phénomènes communs qu'il faut relever. En faisant exception des haches tous les autres groupes d'objets apparaissent à une époque où on ignore s'ils ont existé en Perse à l'époque achéménide. Ceci montre que les pectoraux en croissant, les appliques des harnachements à représentations animales et les umbo des boucliers, bien que connus sous des formes préachéménides ont existé aussi en Perse à l'époque achéménide et continué d'être utilisées tout le long du VI—Ve s. av. n. è. C'est la raison pour laquelle ils ont passé, non seulement par leurs formes, mais aussi par la distribution du décor, de Perse en Thrace. L'influence préachéménide s'est fait sentir dès sa création, ceci explique que de nombreux éléments y aient pénétré graduellement, car l'art thrace a eu dès son apparition des liens avec l'art préachéménide. Dans les objets plus anciens, tels que les haches à talon décoré, l'art thrace a gardé encore son caractère géométrique et est beaucoup plus indépendant dans la reproduction des formes préachéménides, alors qu'au Ve et IVe s. av. n. è les motifs et le style préachéménides et achéménides y abondent.

Il convient d'ajouter que les appliques des boucliers pas plus que les pectoraux ou les appliques des harnachements ne sont connues dans les terres au Nord du Danube. Leur présence au Caucase, et uniquement les appliques des harnachements en Russie du Sud, sont par conséquent un phénomène indépendant — soit une influence de l'art préachéménide chez les Scythes. Il ne saurait donc être question du passage de formes scythes en Thrace à travers les territoires situés au Nord de la mer Noire.

ТРАКИЙСКА МОГИЛНА ГРОБНИЦА ОТ С. КАЛОЯНОВО, СЛИВЕНСКИ ОКРЪГ (IV В. ПР. Н. Е.)

Мария Чичикова

През ноември 1963 г. в с. Калояново, което отстои на 14 км източно от Сливен, на шосето за Бургас, случайно била открита каменна гробница.¹ Организираните незабавно спасителни разкопки имаха за цел да разкрият напълно гробницата, по-голямата част от която бе останала под могилния насип, за да се установи нейният план, начин на градеж и дата, както и да се проучи погребалният ритуал.²

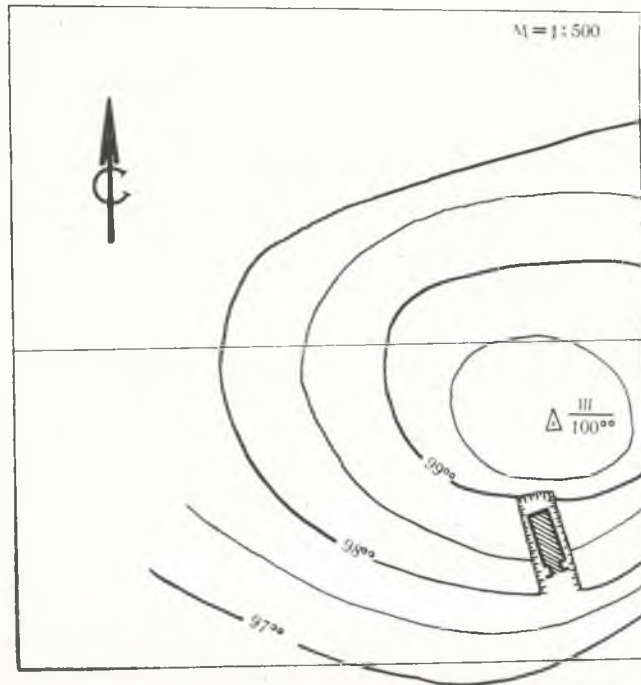
Обр. 1. Изглед на могилата (от запад)

Fig. 1. Vue du tumulus (de l'ouest)

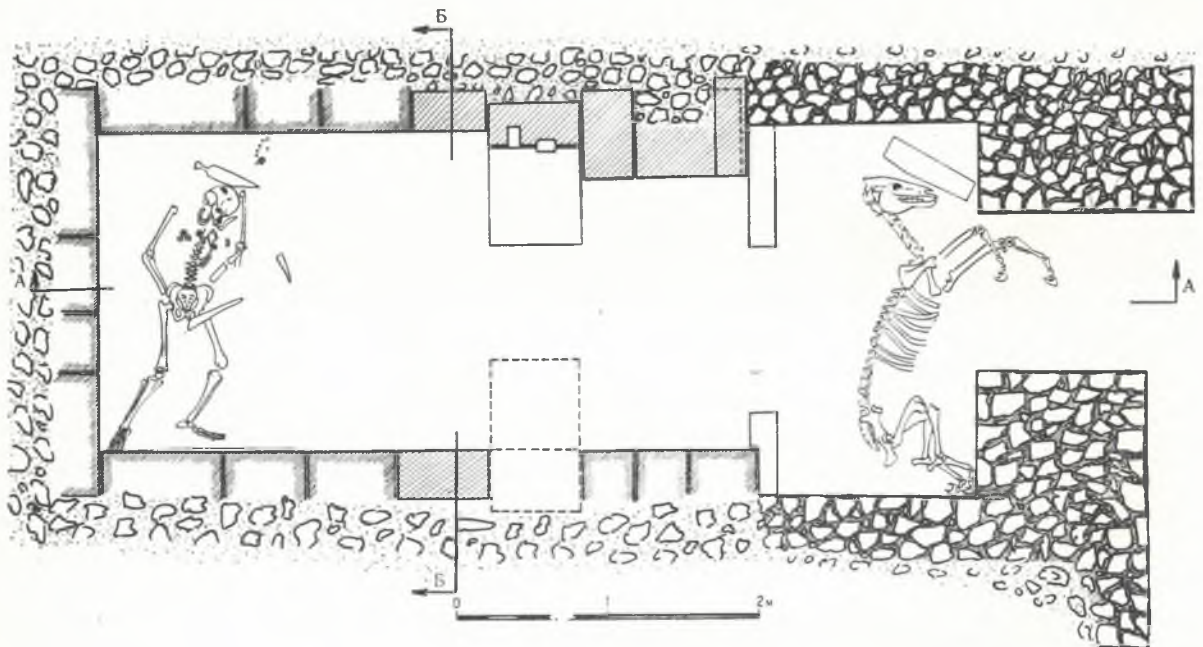
¹ Селянинът Иван Тодоров Чакмаков със сина си и зет си започнал да копае могилата, която се издигала в двора му. В южния ѝ край те изкопали един трап, в който попаднали на зидове. Разрушили ги и извадили много дялани блокове, някои покрити с мазилка, бигорови плочи и по-дребни камъни. В това пространство са били намерени и различни предмети, които бяха предадени на Окръжния исторически музей в Сливен: фрагменти от бронзови съдове, между които части от бронзова кофа, бронзова трифитилна лампа, железен канделабър, фрагменти от бронзов шлем, части от желязна юзда, много железни върхове за копия, няколко отлично запазени тракийски съда със сив цвят, работени на колело и разстрошени гръцки вази с червенофигурна украса.

² Разкопките, организирани от Окръжния исторически музей в Сливен, се извършиха от 9 до 19 XI същата година под ръководството на Мария Чичикова, научен сътрудник в Археологическия институт и музей при БАН.

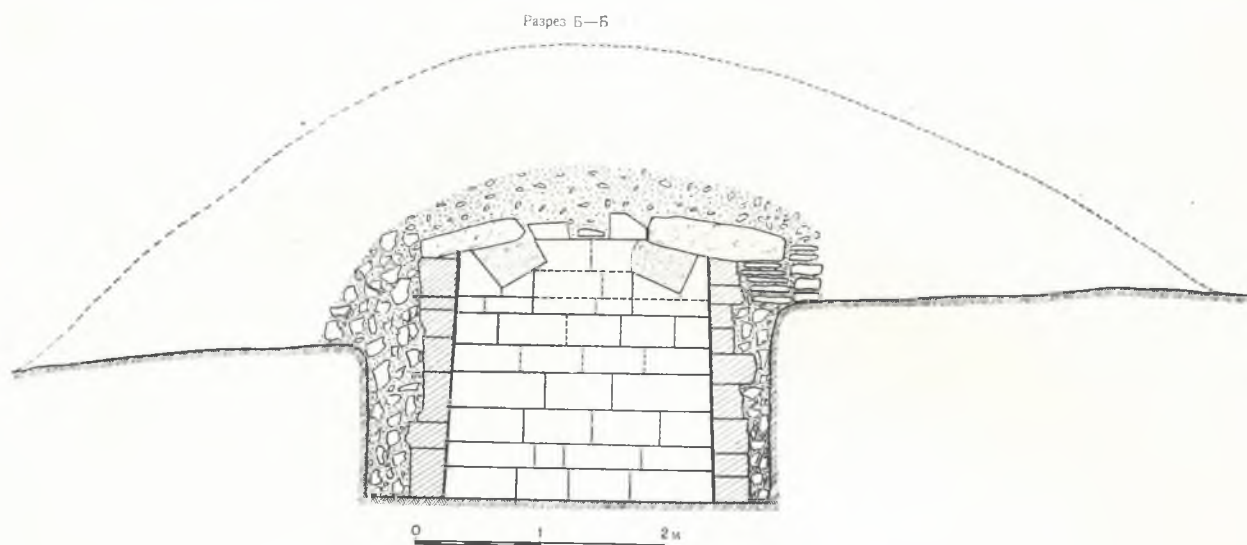
Могилата се намира в западния край на селото. Сега е висока 3 м с диаметър 50 м. Тя е била обработвана, поради което височината ѝ е намалена значително (обр. 1). В северния край на направения от нас изкоп попаднахме на северната стена на гробницата. Тук на дълбочина 1,40 м се появи най-горният ред камъни от гробницата с надвиснали бигорови плочи в северо-

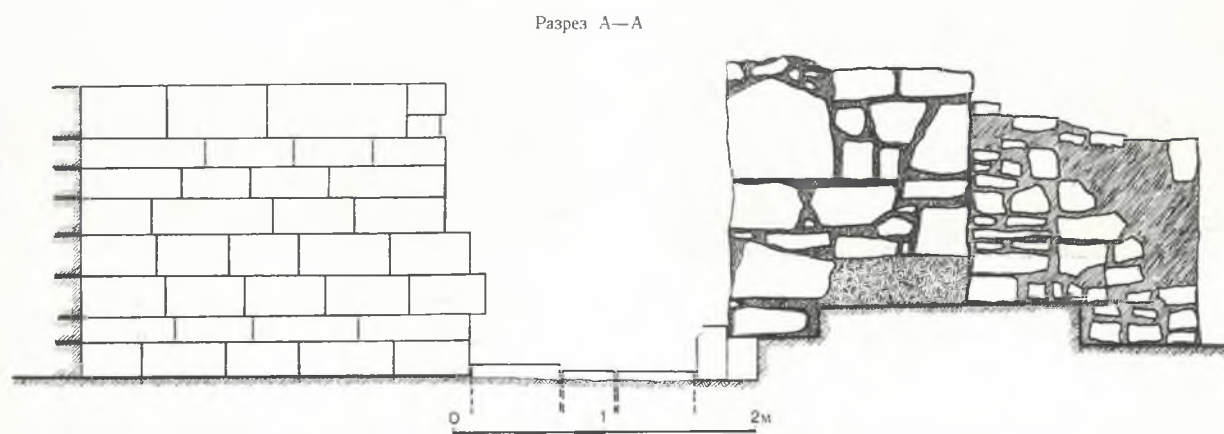
Обр. 2. План на могилата с гробницата
Fig. 2. Plan du tumulus avec le tombeau

Обр. 3. План на гробницата и разположение на скелетите
Fig. 3. Plan du tombeau et disposition des squelettes

Обр. 4. Напречен разрез на гробницата
Fig. 4. Coupe transversale du tombeau

Обр. 5. Надлъжен разрез на гробницата
Fig. 5. Coupe transversale du tombeau

западния и североизточния ѝ ъгъл, останали от срутилата се още в древността покривна конструкция. Вътрешността на гробницата бе изпълнена с пръст и големи камъни. След изчистването на насипа върху пода край северната стена на гробницата се откри човешки скелет с погребални дарове, положени върху и край него. В южната част на изкопа се разкри преддверие, в което бе намерено погребение на кон.³

Гробницата, разположена в южната половина на могилата, с вход, обърнат на юг, е издигната върху първичния терен. Тя не достига до центъра на могилата (обр. 2). Състои се от две преддверия и гробна камера с обща дължина 6,25 м в западния и 7,20 м в източния край (обр. 3, 4 и 5).

Външното преддверие, широко 2,47 м, дълго 1,50 м и високо 1,75 м, е изградено от риолитови плочести камъни с тъмносинкав цвят, споени с кал. Градежът е слаб и небрежен, както

³ Вж. изследванията върху човешкия и конския скелет, поместени в същия том: П. Боев, Антропологично проучване на тракийския скелет от с. Калояново, Сливенски окръг, стр. 91—96, и Ст. Иванов, Конят от тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг, стр. 97—104.

Обр. 6. Изглед на гробницата (от юг)
Fig. 6. Vue du tombeau (du sud)

Обр. 7. Изглед на двете преддверия (от север)
Fig. 7. Vue des deux antichambres (du nord)

обикновено са били изградени преддверията на тракийските куполни гробници, в които са погребвани конете. Отпред преддверието се затваря от два зида, които ограничават входа, широк 1,00 м. Двете крила не са симетрични. Докато отстъпът при западното крило е 0,87 м, при източното е 0,60 м. Освен това източното има дължина 1,45 м и ширина 0,95 м, а западното — дължина 1,15 м и ширина 1,85 м. Преддверието беше изпълнено с пръст и камъни. Близко до пода от здрава жълта пръст се откриха четири големи бигорови плочи. До плочата, изправена почти отвесно в югоизточния ъгъл на преддверието, се откри конски череп. Останалите плочи бяха нападнали върху конския скелет, обърнат с глава на изток и крака на юг, който се разкри от вътрешната страна пред входа на преддверието. Тези плочи са навярно от срутения покрив.

От външното преддверие се минава във вътрешното преддверие, отделено чрез две блокчета, поставени по дължината им. Източното е дълго 0,82 м, а западното — 0,55 м. Високи са по 0,30 м. Те фланкират отвора, широк 1,00 м. Блокчетата лежат пред фасадата на второто преддверие, която е измазана с бяла щукова мазилка само в пространството над блокчетата — доказателство, че външното преддверие е изградено едновременно с гробницата (обр. 6 и 7). Вътрешното преддверие в същност представлява коридор разположен перпендикулярно на надлъжната ос, с ширина 1,90 м и дължина 1,10 м. Стените му са изкъртени от селяните.⁴ По-добре е запазен южният край на западната му стена (около 1 м), изградена от големи блокове, от които най-горният запазен камък

⁴ Селяните са попаднали във вътрешното преддверие на гробницата, от което са разрушили част от западния и източния му зид, както и междинната стена, която го отделя от камерата.

Обр. 8. *a* — източна стена на камерата; *б* — западна стена на камерата
Fig. 8. *a* — mur est; *b* — mur ouest de la chambre funéraire

Обр. 9. Северна стена на камерата
Fig. 9. Mur nord de la chambre funéraire

има 0,80 м дължина, 0,48 м ширина и 0,17 м дебелина. От източната стена е запазен само най-долният ред, съставен от вкопани в земята два каменни блока, издигнати около 0,10 м над пода. Южният блок има 0,70 м дължина и 0,62 м ширина, а северният — 0,35 м дължина и 0,62 м ширина. Върху първия блок беше запазен още един, по-малък с размери 0,25 м дължина, 0,70 м ширина и 0,30 м височина. Вътрешното преддверие е конструктивно свързано с гробната камера и заедно с нея образува корпуса на гробницата. Отделено е от камерата с напречен зид, по средата на който се намира входът с отвор 0,70 м. Западната половина на зида е разрушена, а от източната е запазен само най-долният камък с размери 0,70 м дължина и 0,60 м ширина. На източната му страна има правоъгълен отвор с размери 0,12 x 0,08 м, обхващащ част и от съседния блок, в който е изрязан и втори напречен жлеб с размери 0,17 м дължина, 0,08 м ширина и 0,03 м дълбочина. Точното прилягане на двете части на жлеба, изрязан в двата съседни блока, говори, че тук не се касае до вторично използване на тези камъни. Жлебовете навярно са служели за по-здраво закрепване на страничния блок, фланкиращ входа за гробната камера.

За покрива на вътрешното преддверие нямаме никакви данни, но намерените в него според думите на селяните каменни плочи показват, че той не се е различавал от покривната конструкция на камерата.

Гробната камера е правоъгълна със следните размери: 2,55 м дължина и ширина 2,17 м долу и 1,95 м горе, със зенитна височина 2,08 м. Изградена е от 8 реда варовикови блокове на

източната (обр. 8а) и северната стена и 7 реда на западната (обр. 8б). На северната страна, в двата горни края, блоковете са изрязани (обр. 9). В пръстта, която изпълваше цялата ширина на тези отвори, се намериха големи парчета от овъглени греди. Следи от изгнило дърво се намериха и върху пода, по дължината на камерата. В северозападния и североизточния горен ъгъл на камерата бяха запазени две големи бигорови плочи от покрива. Такъв блок е бил запазен и в югоизточния ъгъл, но селяните го съборили. Това дава възможност да се възстанови покривът на гробната камера. Той е бил стреховидно покрит с големи бигорови плочи, които са лежали на дървени греди, поставени по надлъжната ос.

Прави впечатление известна асиметричност в общия план на гробницата. Западната стена на вътрешното преддверие и камерата лежат в една линия, а западната стена на външното преддверие отстъпва навън с 0,30 м. На източната страна в една линия са стените на камерата и външното преддверие, а вътрешното преддверие прави отстъп навътре от 0,30 м.

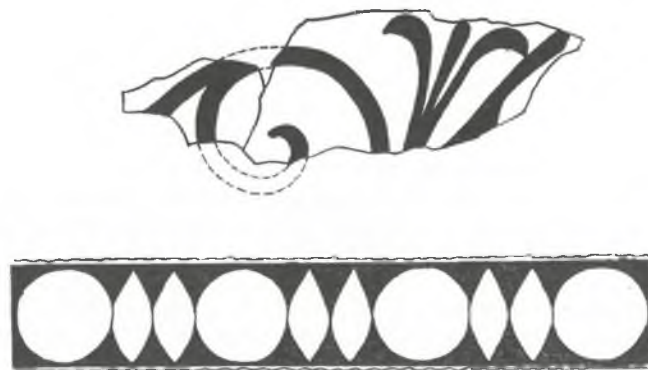
Вътрешното преддверие и гробната камера са изградени в нерегулярна псевдоизодомна система от добре обработени от всички страни с изключение на външните варовикови блокове, които прилягат без спойка плътно един върху друг.

Стените от вътрешната страна са измазани с варова мазилка с примес от пясък, дебела 0,015 м, която е покрита с щук. В запазената част от западната стена на вътрешното преддверие мазилката е бяла. Върху нея на 0,75 м от пода се появява перлов низ, висок 0,025 м, ограничен от две линии, отпечатани с шнур върху влажната мазилка. Контурите на перлите са предадени с тъмносин цвят, а празните триъгълни пространства между тях са оцветени в тъмносино или ясночервено. Над тази тясна лента е следвала украса, висока около 0,065 м, от палмети и волути, нарисувани с червена боя. От живописната украса бяха запазени много малко фрагменти, които не позволяват да се направи цялостна реконструкция на декоративния мотив (обр. 10).

В гробната камера долната част на стените има червен цокъл, висок 0,55 м, ограничен в горния край с връзана хоризонтална линия. Над цокъла стените са бели. Подът на камерата е от бяла хоросанова замазка, боядисана отгоре в червено, докато подът на двете преддверия е от жълта трамбована пръст. Подът на външното преддверие е с 0,30 м по-висок.

Отвън гробницата е имала обвивка от плочести камъни, дебела долу 0,40 м. На височина 1,30 м тя се разширява до 0,90 м. Тук зад плочестите камъни се явява и дребен чакъл, който се редува с пластове от жълта глина.

Гробницата от Калояново има много общи черти с куполните гробници, открити в Тракия. Това е изразено особено ясно в разпределението ѝ. Куполните гробници от Казанлък, Севтополис (могила № 2) и Янково (могила № II), Шуменско, имат преддверие, в което обикновено е погребан кон, коридор и гробна камера. Отличава се от тях по правоъгълния план на

Обр. 10. Опит за частична реконструкция на декоративния мотив във вътрешното преддверие

Fig. 10. Essai de reconstitution partielle du motif décoratif de l'antichambre intérieure

гробната камера и по покривната конструкция. Правоъгълната, почти квадратна гробна камера би могла да свърже нашата гробница с македонския тип гробници, които се строят през ранната елинистическа епоха в Македония, по Черноморското крайбрежие, в Мала Азия и др.⁵, но всички са засводени с полуцилиндричен свод, какъвто липсва при Калояновската гробница. От вътрешността на Тракия изобщо не са известни гробници с такъв свод. У нас ги познаваме само от Черноморското крайбрежие.⁶ Откритите в Тракия правоъгълни гробници с две или повече отделения обикновено имат стреховиден покрив (гробницата при с. Руец (Юруклер), Търговишко,⁷ и с. Янково, могила III⁸) или двускатен покрив с отстъпен свод — гробниците при с. Ветрен⁹ и с. Мъглиж, Старозагорско.¹⁰ Единствената правоъгълна гробница с куполно покритие, оформено от диагонално поставени в ъглите блокове, е гробницата от гара Филипово — Пловдив.¹¹ Отстъпният свод, в който са запазени по-стари строителни традиции, е бил предпочитан от тракийския майстор, който широко го използва през целия IV и началото на III в. пр. н. е., особено в дромоса на куполните гробници. В гробницата от Татарево, Хасковски окръг, отстъпният свод е пресечен отгоре.¹² Доколкото може да се съди по реконструкцията на гробницата от Старосел (Старо Ново село), Пловдивско,¹³ и тя е имала подобно покритие — наклонените каменни плочи са били похлупени с хоризонтално поставени блокове. Същото просто устройство на покрива е имала и Калояновската гробница, при която обаче не можа да се установи средна хоризонтална плоча, свързваща страничните.

От всички тракийски гробници, които принадлежат на периода от края на V до началото на III в. пр. н. е., най-близка по план и разпределение до Калояновската е гробницата от Татарево. И тя се състои от външно преддверие, изградено по-грубо, с ломени камъни, и от вътрешно преддверие и камера с правоъгълен план, при които са употребени дялани блокове в нерегулярна псевдоизодомна система. Такива преддверия са засвидетелствувани и при три тракийски куполни гробници от втората половина на IV — началото на III в. пр. н. е., където се тълкуват като по-късен елемент, появил се допълнително в плана на тези гробници.¹⁴ При две от тези гробници (Янково, могила II, и Казанлъшката) преддверието е оформено от две крила като широк, открит навес, докато в гробницата от Севтополис (могила 2) то е изградено като правоъгълно отделение, както е при Татарево и Калояново. Тук възниква въпросът, има ли някаква конструктивна и хронологическа зависимост между куполните и правоъгълните гробници, открити в Тракия. Без съмнение и двата типа погребални съоръжения, при които се установяват редица общи строителни прийоми, съществуват едновременно през целия IV и началото на III в. Появата на преддверие при правоъгълните гробници няколко десетилетия по-рано, отколкото при куполните ни навежда на мисълта, че този елемент е възприет от правоъгълните гробници.

Друга обща черта на откритите в Тракия гробници от този период е нерегулярната псевдоизодомна система, която е използвана както при правоъгълни гробници (Татарево и Калоя-

⁵ Б. Филлов, Куполните гробници при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 105 и посочената литература за македонския тип гробници; D. M. Robinson, The Third Campaign at Olynthus, AJA, XXXIX, 1935, стр. 229; C. Prada, Una nuova tomba a volta scoperta presso Mangalia-Callatis, Dacia, VI, 1962, стр. 157 и сл., стр. 165 и цит. лит.; М. Ростовцев, Античная декоративная живопись на юге России, С. Петербург, 1914.

⁶ М. Мирчев, Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 571 и сл.; Шкорпил съобщава за правоъгълна гробница с две отделения от с. Върбица, но няма данни за устройството на покрива ѝ, срв. Х. и К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 131.

⁷ Ив. Велков, Нови могилини находки, ИАИ, V, 1928-29, стр. 37 и сл.

⁸ Цв. Дремсизова, Надгробни могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 73, обр. 18.

⁹ Ив. Венедиков, Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко, ИАИ, XV, 1946, стр. 194 и сл.

¹⁰ Гробницата е изградена от тухли с каменно преддверие, срв. Л. Гетов, Г. Цанова, Народен музей Казанлък, Старо изкуство, София, 1967, стр. 12.

¹¹ Л. Ботушарова и В. Коларова, Куполна гробница при Пловдив, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 285 и сл.

¹² В. Миков, Произходът на куполните гробници в Тракия, ИАИ, XIX, 1955, стр. 38 и сл., обр. 12.

¹³ Ив. Велков, Тракийската гробница при Старо Ново село, ГНБПл, 1925, стр. 171 и сл.

¹⁴ В. Миков, цит. съч., стр. 25.

ново), така и при куполни (Лозенград, гробница А). Този начин на строеж, познат в Гърция и Мала Азия още от архаичната епоха,¹⁵ когато е засвидетелствувана и регулярната псевдоизодомна система,¹⁶ добива широко разпространение след Александър Македонски. Посочените примери от Тракия се отнасят към първата половина на IV в. пр. н. е.

Що се касае до вътрешната украса на гробницата от Калояново, известно е, че стенната украса, която е позната още в критомикенския период, добива особено широко приложение в елинистическата архитектура. Тя намира приложение и в тракийските гробнични постройки, някои от които са измазани отвътре. Пример на най-семпла украса ни предлага гробницата от Ветрен,¹⁷ чиито стени са измазани с бяла хоросанова мазилка, примесена с мраморен прах. С едноцветна мазилка е била измазана и куполната гробница от Янково (могила I). При гробницата от Руец стенната украса е разнообразна с тесен корниз от яйцевиден орнамент и кръстчета, боядисани в червен цвят. В гробниците от Лозенград (гробница Б), от Казанлък и Мъглиж наред с живописната украса се явяват и моделирани с щук пояси. При гробницата от Калояново е налице една твърде проста декоративна схема — в камерата червен цокъл, отделен от измазаната в бяло стена с врязана хоризонтална линия, във вътрешното преддверие — бял цокъл, увенчан с орнаментирана лента. Тази система на украсата намира близки аналогии в стенната декорация на домовете от Олимпт¹⁸ и може да се отнесе към първите два по-ранни стадия на структурния стил — линеарния и колоритния.¹⁹ От третия, най-късен пластичен или релефен стил²⁰ липсват следи както в Калояново, така и в Олимпт. Това свързва хронологически двата обекта и позволява гробницата от Калояново да се отнесе към първата половина на IV в. За това свидетелствува и стилът на декоративния мотив.²¹

Погребението в гробницата е било извършено чрез трупологане.²² Скелетът се откри край северната стена, положен по гръб на пода, с глава на изток (обр. 11 и 12). Лявата ръка бе спусната край тялото, а дясната — леко свита в лакета. Върху мъртвеца се откриха следните погребални дарове:

1. *Златен нагръдник*, намерен върху гърдите, близо до брадата, изместен от първоначалното си положение (обр. 13). Единият му край се е подхлъзнал надолу и е леко деформиран от падналия върху него неголям камък. Нагръдникът има ромбовидна форма и размери: дължина 0,097 м, максимална ширина в средата 0,047 и тежина 8,9 г. В двата края на пластинката са изтеглени телчета, които образуват халкички за прикачване към дреха. Нагръдникът има проста украса от изчукани пъпки, с които е обточен по края.

Сред гробния инвентар на могилните погребения в Тракия от V—IV в. са намерени значително количество златни нагръдници.²³ Техният брой напоследък се увеличи с няколко нови екзем-

¹⁵ R. Martin, Manuel d'architecture grecque, Paris, 1965, стр. 385 и сл.

¹⁶ Характерни образци на регулярната псевдоизодомна система в Тракия имаме при гробниците от Малко Белово и гара Филипово (края на IV в). Тук строителят не се е ръководил само от съображения за бързо и икономично изграждане на паметника, а е търсел да постигне естетически ефект с правилното редуване на един тесен с един широк ред.

¹⁷ Ив. Венедиков, Тракийската гробница при с. Ветрен, Пазарджишко, ИАИ, XV, 1946, стр. 195.

¹⁸ D. M. Robinson, Excavations at Olynthus, VIII, 1938, стр. 295 и сл.

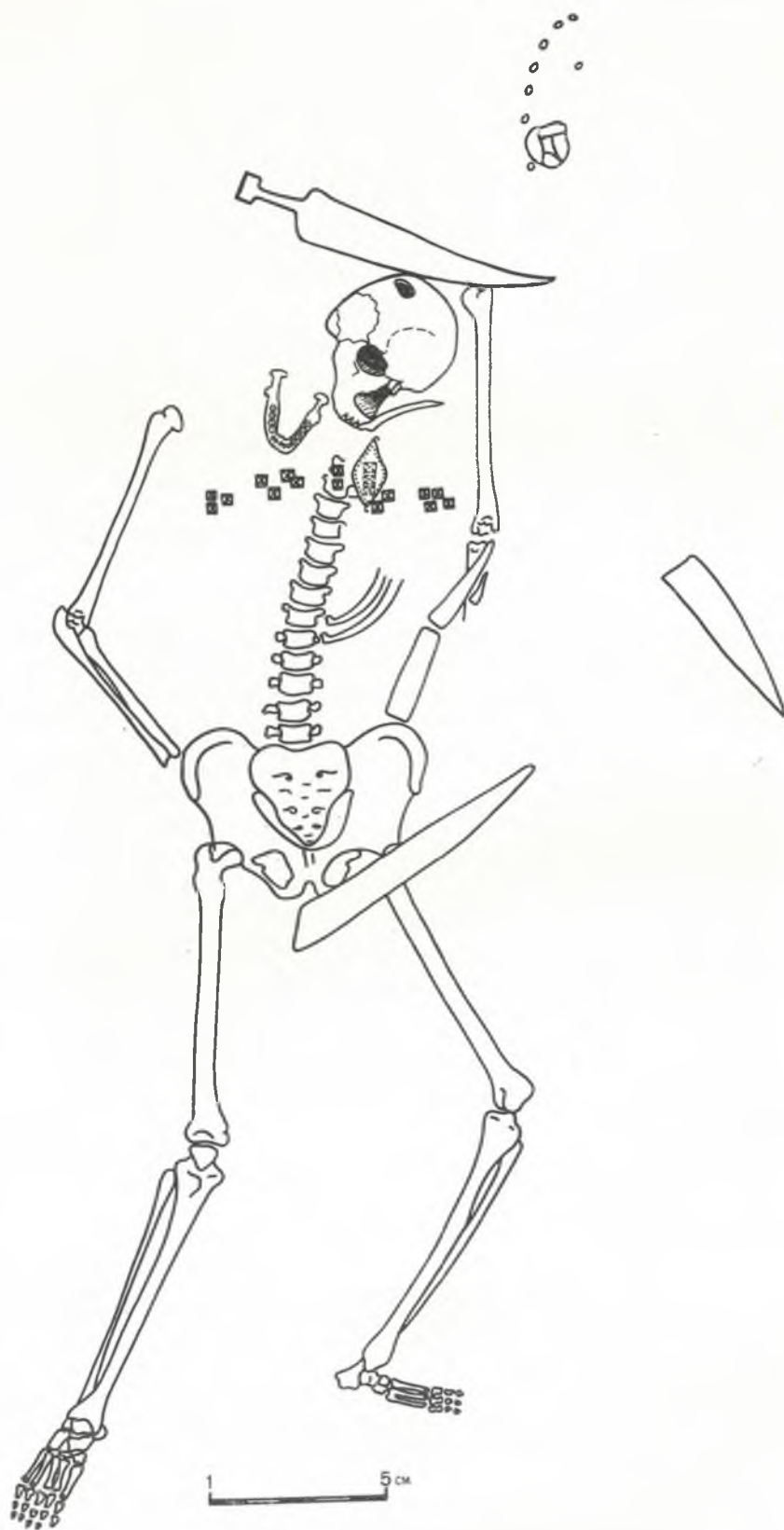
¹⁹ Срв. Д. П. Димитров, За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък, Археология, VIII, 1966, кн. 2, стр. 5 и сл.

²⁰ В Тракия отделни елементи от този стил има в Казанлъшката гробница, гробница Б от Лозенград и от Мъглиж. Този стил е разпространен от нач. на III в. насам в Делос, Приене, в македонските гробници и в гробниците на Южна Русия. Срв. Д. П. Димитров, цит. съч. и пос. литература.

²¹ R. Martin, цит. съч., стр. 104, табл. X₁.

²² По проект на арх. Дафина Василева от Института за паметниците на културата, над гробницата бе изграден циментов купол, върху който бе насипана пръст и бе оформена надгробна могила. Предвижда се също в гробницата да се възстанови погребението и да се поставят макети на погребалните дарове, което ще разкрие нагледно пред посетителите погребалните обичаи на траките.

²³ Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, IV, 1950, стр. 232 и сл.; Ив. Венедиков, Находката от Старо село, Сливенско, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 89 и пос. литература.

Обр. 11. Скица на скелета с намерените дарове
Fig. 11. Croquis du squelette et des offrandes qu'on y a trouvées

Обр. 12. *a* — изглед на скелета; *б* — детайл от скелета
 Fig. 12. *a* — vue du squelette; *b* — détail du squelette

пляра, които произхождат не само от вътрешността на Тракия, но и от черноморските колонии.²⁴ Почти всички нагръдници с изключение на екземпляра от Голяма Желязна, Ловешко, са намерени в Южна България. Най-ранният (от Мушовица) е от края на VI — нач. на V в., а най-късните — от Скалица, Ямболско, и Горняни, Благоевградско — от втората половина на IV в. От V в. датират 12 нагръдника, намерени главно в погребения чрез трупозаравяне. От тях 7 са открити в мъжки погребения: в Голямата могила от Дуванлий — 2 броя (I пол. на V в.), Старо село, Сливенско (средата на V в.), Червенкова могила при Брезово, Пловдивско, Башова могила, Дъл-

²⁴ Т. Иванов, Тракийско могилено погребение при с. Скалица, Ямболско, Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 40 и сл., обр. 1; Ив. Венедиков, цит. съч., стр. 77, обр. 1; Г. Тончева, Тракийското влияние в Одесос, ИВАД, X, 1956, стр. 52, табл. II₆.

Обр. 13. Златен нагръдник от Калояново
Fig. 13. Pectoral en or de Kalojanovo

Обр. 14. Сребърен нагръдник от с. Долно Ботево, Хасковско
Fig. 14. Pectoral en argent du village Dolno Botevo, arr. de Haskovo

боки, Старозагорско и Братя Даскалови (Войниците), Старозагорско — всички от втората половина на V в. Шест нагръдника са намерени в женски погребения: Мушовица и Кукова могила (нач. на V в.), Арабаджийската, Езерово, Пловдивско, Опълченец, Старозагорско, и Голяма Желязна — от края на V или първата половина на IV в. Останалите нагръдници от IV в. произхождат от мъжки погребения чрез трупозаравяне: от Горняни с монета на Филип II, от Скалица и от Калояново. Ние няма да разглеждаме тук трите нагръдника от IV в., намерени при Мезек, Хасковско, и Върбица и Янково, Шуменско, които покрай декоративното имат и чисто утилитарно предназначение — да служат за части от ризници.²⁵ Всички гореизброени нагръдници са от злато, само един екземпляр от с. Долно Ботево, Хасковско (обр. 14), е от сребро.²⁶ По форма и украса тракийските нагръдници са много разнообразни. Една група от три нагръдника има полукръгла форма с изрезка за шията. Всички те датират от средата до края на V в. Останалите са елипсовидни, шестоъгълни или ромбовидни. При някои от нагръдниците украсата покрива цялата повърхност, при друга е поставена по края само като бордюр, който се явява и в съчетание с отделни пояси от орнаменти, изчукани върху нагръдника. Като декоративни мотиви са използвани растителни орнаменти, животински или човешки фигури и др. Особено широко е застъпен простият геометричен орнамент — кръгчета, пъпки, точки, линии. Нагръдникът от Калоя-

²⁵ L. Огневова, *Les cuirasses de bronze trouvés en Thrace*, BCH, LXXXV, 1961—II, стр. 531 и сл.

²⁶ Снимка и данни за нагръдника от Долно Ботево ми бяха дадени от др. Д. Аладжов, уредник в Окръжния музей в Хасково, за което му изказвам благодарност. Нагръдникът има удължена елипсовидна форма с отрязани краища. Дълъг е 0,15 м и широк 0,04 м. Сега е в много лошо състояние — разчупен е на няколко парчета, голяма част от които липсва. Украсен е бил с пет палмети, разположени надлъж по средата на нагръдника.

ново има почти еднакви размери с нагръдниците от Горняни (0,09×0,046 м) и от Голяма Желязна (0,098×0,038 м), с които е близък и по ромбовидната си форма. Нашият нагръдник обаче се отличава по това, че краищата му не са отрязани, нито пробити. Той засега е единственият тракийски нагръдник, който се е прикачвал към дрехата с помощта на халкички, изтеглени от самата пластинка. По украсата си също се свързва тясно с нагръдника от Голяма Желязна, който е обточен по края с изчукани точки, но който освен това има по средата и две отвесни линии, съставени от точки. Ромбовидната форма, простата украса и малките размери, които преобладават при нагръдниците от IV в., дават основание нагръдникът от Калояново да се отнесе към същото време.

Обичаят да се поставят златни пластинки в гробовете е известен още през микенската епоха. Златните пластинки от кладенчовите гробници на Микена, които Каро тълкува като диадеми,²⁷ М. Meuser определя като нагръдници и обяснява техния произход със силно египетско влияние.²⁸ Тази украса от дрехите на живия, преминава в погребалния ритуал и се разпростира бързо в съседните области: Микена, Кипър, Мала Азия, Гърция и др.²⁹ Този обичай е бил особено широко засвидетелствуван в Кипър. От гробове в Енкоми произхождат голям брой златни пластинки — диадеми, които се датират от средата на II хилядолетие до XII—XI в. пр. н. е.³⁰ Изглежда, че тук тази традиция се е задържала до късно. Напоследък в Кипър са намерени златни диадеми в гробници от архаичния период и в гробове от елинистическата епоха.³¹

Златни пластинки, близки по форма и украса с кипърските, са намерени в много гробове в Македония. Едни от тях (пластинките от Чаушица) имат овална или продълговата форма и са украсени с геометрични орнаменти.³² Casson предполага, че са служели за поставяне върху устата на мъртвеца. Това е твърде възможно, като се вземат пред вид малките им размери — от 0,053 до 0,07 м — и обстоятелството, че в древността широко е бил разпространен обичаят да се покриват части от лицето или тялото на мъртвеца с пластинки, които често имитират формата на устните или очите.³³ Другите пластинки от некрополите на Зейтенлик,³⁴ Микра Карабурун³⁵ и Халкидика³⁶ имат ромбовидна форма с централна розета, около която украсата е разположена симетрично. С ромбовидна форма, но с друга украса са пластинките от Айвазил³⁷ и пластинка № 95 от колекцията Стататос.³⁸ Най-ранни са пластинките от Чаушица и от Айвазил — VIII—VII в., които са намерени заедно с очилати фибули и фибули тип Гласинац. Пластинките от втората група, за които няма съмнение, че са нагръдници, се датират от V в. с изключение на екземплярите от Халкидика, които Амандри датира малко по-рано.³⁹ От македонските нагръдници

²⁷ G. Karo, Die Schachtgräber von Mikenai, München, 1930, табл. XIV, XVII, XXXV, XXXIX, XL, XXXVI, XXXVII.

²⁸ M. Meuser, Der Goldschmuck der mykenischen Schachtgräber, JdI, XXVII, 1912, стр. 219.

²⁹ H. B. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, Oxford, 1964, стр. 45, табл. I; D. Ohly, Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts, Berlin, 1953, стр. 14 и сл.

³⁰ F. Poulsen, Zur Zeitbestimmung der Enkomifunde, JdI, XXVI, 1911, стр. 247; P. Amandry, Les bijoux antiques. Collection Hélène Stathatos I, Strasbourg, 1953, стр. 38.

³¹ V. Karageorghis, Chronique des fouilles à Chypre en 1964, BCH, LXXXIX, 1965—I, стр. 274, обр. 67; същият, Excavations in the necropolis of Idalion, 1963, Report of Antiquities Cyprus, 1964, стр. 82, табл. V₈.

³² S. Casson, Excavations in Macedonia — II, BSA, XXVI, 1923/1924, 1924/1925, стр. 23, табл. III_{1a-d}.

³³ Срв. Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя Скифского, История и археология древнего Крыма, Киев, 1957, стр. 142 и сл. и пос. литература; Ив. Венедиков, Находката от Старо село, Сливенско, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 89, отхвърля възможността част от македонските пластинки да са имали такова предназначение.

³⁴ Tombeaux macédoniens découverts à Zeitenlik près de Salonique, Albania, 2, 1927, стр. 32 и 44, обр. 11.

³⁵ La nécropole de Mikra-Karaburun près de Salonique, Albania, 2, 1927, стр. 52, обр. 6.

³⁶ P. Amandry, цит. съч., стр. 36 и сл., № 46—52; същият, Objets antiques et byzantins. Collection Hélène Stathatos III, Strasbourg, 1963, стр. 191, № 98, табл. XXVIII.

³⁷ E. A. Gardner-S. Casson, Macedonia, Antiquities Found in the British Zone, BSA, XXIII, 1918—1919, стр. 19, обр. 9.

³⁸ P. Amandry, Collection Hélène Stathatos III, стр. 188, № 95, табл. XXVIII.

³⁹ P. Amandry, Collection Hélène Stathatos I, стр. 40.

единствено нагръдникът от Требенище се отличава по своята форма. Той е луновиден, с дълбока изрезка за шията и се датира от втората половина на VI в.⁴⁰

Нагръдници с вътрешна изрезка са известни и от Етрурия. Особен интерес представят един нагръдник от Черветари — от гробницата Regolini-Galassi⁴¹ — и един нагръдник, постъпил наскоро в Metropolitan Museum.⁴² Богатата орнаментация и присъствието на фантастични животни определя стила на украсата от ориентализиращия период на етруското изкуство и насочва изследвачите да търсят паралели в изкуството на Източното Средиземноморие. Връзките между Етрурия и Изтока в същност отдавна се проучват.⁴³ Новите открития в Кармирблур хвърлят повече светлина върху този въпрос, особено върху връзките между Етрурия и Урарту.⁴⁴ Може би Етрурия е възприела от Урарту и модата да се носят нагръдници.⁴⁵ Още повече, че Урарту е почти единствената страна в Предния Изток, където този обичай е най-широко разпространен през VIII—VII в. Не само бронзовите статуетки от украсата на тронове са представени с луновидни нагръдници.⁴⁶ Такъв нагръдник носи и бронзовата статуя от Топрак кале.⁴⁷ Същата форма има и един сребърен нагръдник, намерен пак в Топрак кале.⁴⁸ Особено голям интерес представя и златният нагръдник от Зивие. За съжаление мненията за датата и етническата принадлежност както на самото съкровище, така и на нагръдника са доста противоречиви. Преобладава все пак становището, че съкровището съдържа три групи различни по стил предмети: асирийски, местни манейски, и предмети, съчетаващи древноизточни със скитски мотиви, които най-ясно са изразени при украсата на нагръдника.⁴⁹ Гиршман отива още по-далече. Той смята, че в Зивие е погребан скитски владетел, който е поддържал тесни връзки с Урарту, откъдето е възприел нагръдника. В следващите векове обаче у скитите не е засвидетелствувана употреба на нагръдници.⁵⁰ В изкуството на ахеменидска Персия засега нагръдникът също не е известен. Нагръдникът от Зивие остава най-късният екземпляр, намерен в Предна Азия, ако приемем датата края на VII — нач. на VI в. В същото време на Запад има нагръдници в Етрурия (VII — нач. на VI в.) и в Македония (VI—V в.), където обаче пряка зависимост от източните форми, поне що се касае до ромбовидните нагръдници, не може да се установи. И най-после най-късни и с най-голямо разнообразие на формата и орнамента са нагръдниците от Тракия (V—IV в.). Това различие в хронологията на досега известните групи от нагръдници, намерени в различните области на средиземноморския свят, не може да ни разкрие сигурната генетическа връзка между тях. Не е изключено отделните групи да са се развили независимо една от друга върху основата на един общ прототип, създаден в културата на Източното Средиземноморие.

⁴⁰ B. Filov, *Die archaische Nekropole von Trebenishte*, Berlin—Leipzig, 1927, стр. 14, обр. 10, табл. III, II₂.

⁴¹ G. Quirino Giglioli, *L'arte etrusca*, Milano, 1935, стр. XXII, табл. XXVI₁.

⁴² D. von Bothmer, *An Etruscan Pectoral*, *B Metr M*, May 1966, стр. 261 и сл.

⁴³ M. Pallottino, *Urartu, Greece and Etruria, East and West*, IX, 1—2, Roma, 1958, стр. 29—52.

⁴⁴ B. B. Piotrovski, *Teichobaini, centre ourartien du VIIe siècle avant notre ère et ses rapports avec les autres pays du monde antique. Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, стр. 416, табл. 98_{2,3-4}.

⁴⁵ D. von Bothmer, цит. съч., стр. 261 и сл., макар че изтъква връзките между Етрурия и източното изкуство, особено през VII в., допуска възможността нагръдникът да е проникнал в Етрурия от Северна Европа през алпийските проходи.

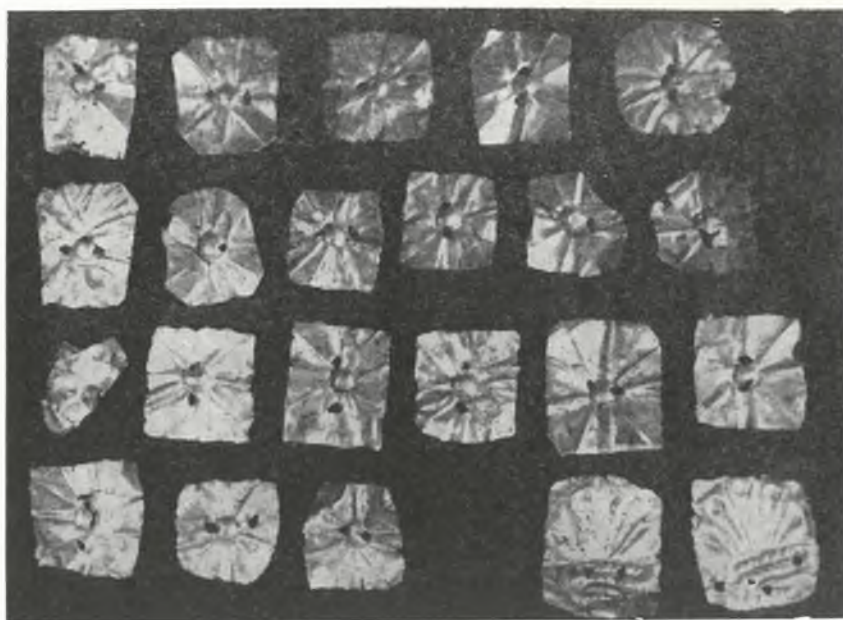
⁴⁶ Б. Б. Пиотровский, *Искусство Урарту VIII—VI в. до н. э.*, Ленинград, 1932, стр. 47, обр. 14, стр. 48, обр. 18, табл. II и III.

⁴⁷ E. Akurgal, *Die Kunst Anatoliens*, Berlin, 1961, стр. 29.

⁴⁸ G. R. Meyer, *Altorientalische Denkmäler im Vorderasiatischen Museum zu Berlin*, Leipzig, 1965, стр. 28, обр. 137.

⁴⁹ Б. Б. Пиотровский, цит. съч., стр. 72; М. И. Артамонов, *К вопросу о происхождении скифского искусства*, *Omagiu lui George Oprescu*, Bucarest, 1961, стр. 33; L. Vyvanck-Quarles van Ufford, *Le trésor, de Ziwiyé*, *BA Besch*, XXXVII, 1962, стр. 25 и сл.; R. Ghirshman, *Perse. Protoiraniens. Mèdes. Achéménides*, Paris, 1963, стр. 310 и сл.

⁵⁰ Един екземпляр е намерен само в Илънецката могила, срв. А. П. Манцевич, *Шейные уборы скифского периода*, КС, XXII, 1948, стр. 73.

Обр. 15. Златни пластинки от Калояново

Fig. 15. Lamelles en or de Kalojanovo

2. *Златни пластинки* — 22 на брой, намерени върху гърдите под нагръдника и от двете му страни⁵¹ (обр. 15). Те имат четириъгълна форма, при някои краищата са отрязани. Размерите им са различни: най-малките са $0,015 \times 0,012$ м, а най-големите $0,021 \times 0,016$ м. Изрязани са от много тънък златен лист, върху който са щамповани розети (при 19 пластинки) или палмети (при останалите 3 пластинки). При една от тях палметата е препечатана върху розета. Лъчите на розетите са разположени около малко умбо в центъра на пластинката, от двете страни на което са пробити дупчици за пришиване към дреха или наметало. Пластинките, както може да се съди от обстоятелствата на намирането, навярно са били пришити в два реда, като са образували лента с дължина 0,30 м и ширина около 0,05 м. Над тях е бил прикачен нагръдникът.

Златни пластинки с украса са намерени и в други могилни погребения от IV—III в. в Тракия.⁵² Някои от тях са масивни, с припоени на долната страна халки.⁵³ Много сребърни пластинки с щамповани лъвски или човешки глави познаваме от Луковитското съкровище, за които се смята, че са принадлежали към украсата на конски ремъци.⁵⁴ Поставянето на пластинки, свързани с украсата на погребения или на неговия кон, без съмнение трябва да се свърже с местните погребални обичаи. Щамповани пластинки от тънък златен лист са много характерни и за античните некрополи на Северното Черноморие, където се откриват в голямо количество.⁵⁵ Те са били зашивани върху дрехата или наметалото на покойния, върху воала за

⁵¹ Нагръдникът, който се е подхлъзнал, с единия си край беше покрил седем пластинки, от които 6 с розети и една с палмета. От лявата му страна, на разстояние 0,10 м се намериха други седем пластинки (6 с розета, 1 с палмета), след които на север следваха още четири пластинки. От тях три бяха намерени една върху друга. В другия край, близо до лявата ръка се намериха още четири пластинки, от които една с палмета. Повечето пластинки бяха намерени с позитивната (релефна) страна надолу и кухата нагоре.

⁵² Ив. Венедиков, Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца, Археология, VIII, 1966, кн. 1, стр. 12.

⁵³ Г. Фехер, Могилни находки от Мумджилар, ИАИ, VIII, 1934, стр. 111, обр. 92; Б. Филев, Куполните гробници при Мезек, ИАИ, XI, 1937, стр. 30 и сл., обр. 28 и 29.

⁵⁴ Д. П. Димитров, Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 65.

⁵⁵ Т. Н. Книпович, Танаис, М.—Л., 1949, стр. 65; Л. Ф. Силантьева, Некрополь Нимфея, МИА СССР, № 69, 1959, стр. 56, обр. 24, стр. 67 и сл., обр. 38; И. Толстой и Н. Кондаков, Русские древности в памятниках искусства, вып. I, 1889, стр. 65, вып. II, стр. 151 и сл.

главата, по сандалите и другаде.⁵⁶ Изображенията, отпечатани върху тях, са най-разнообразни: розети, палмети, маски, глави на божества, животни, птици и др. По стил се разделят обикновено в две групи: пластинки с изображения, близки до античните традиции, и пластинки с местни сюжети, изпълнени в скитски маниер. Украсата на пластинките от Калояново е изпълнена твърде небрежно. Деветлистната розета е третирана схематично, с прави, с различна дължина лъчи, разположени несиметрично около централната пъпка. Не може да има съмнение, че тези пластинки трябва да се припишат на тракийски майстор златар.

3. *Железен лемеж*, поставен в коремната област, върху лявото бедро, с дръжката нагоре (обр. 16). Долната му част е сравнително малка, с лъжицоподобна форма, дълга 0,10 м и широка 0,07 м. Дръжката е плоска и дълга, стесняваща се към върха, където извива като кука перпендикулярно навън. Дълга е 0,30 м с максимална ширина в основата 0,045 м.⁵⁷

Намерените досега у нас антични лемежи и палешници по форма се разпределят в три основни типа: 1. Триъгълни палешници с дръжка (къса и дълга); 2. Лемежи с весловидна или лъжицоподобна форма и 3. Лемежи с втулки (ръкавче).⁵⁸ Нашият екземпляр принадлежи към втората група. Поради оскъдния, недобре датиран материал някои наши учени отнасят този тип към римската култура.⁵⁹ Други го обясняват като нов тип, появил се у нас през средновековие.⁶⁰ Трети се опитват да го свържат с тракийските земеделски традиции.⁶¹

Лемежът от Калояново, намерен в затворения комплекс на едно тракийско погребение, потвърждава правилността на последната теза. Той дава възможност да се определят със сигурност като тракийски известен брой лемежи, за чийто произход все още съществуваха известни съмнения. На първо място това са трите лемежа от с. Мирково, които Ат. Милчев само въз основа на керамиката, намерена в пласта заедно с оръдията, е датирал добре от IV—III в. И трите имат плоски, стесняващи се нагоре дръжки, които завършват с кука или изострен връх. Като несъмнено тракийски вече можем да смятаме и лемежите с тази форма от Севтополис. Единият, намерен в периферията на могила 3 заедно с железен косер и други железни оръдия, е съвсем близък по форма и размери на калояновския. Той има дължина на листа 0,10 м, с максимална ширина 0,065 м, при дължина на дръжката 0,26 м ширина 0,04 м. Другите лемежи са намерени в града и се смятаха за средновековни.⁶²

Обр. 16. Железен лемеж

Fig. 16. Soc de fer

⁵⁶ А. И. Тереножкин, Скифский курган в г. Мелитополе, КС ИА Киев, 5, 1955, стр. 26 и сл., обр. 6.

⁵⁷ Според др. В. Маринов, н. сътр. в Етнографския институт и музей при БАН, този вид лемежи трябва да се наричат зъби за соха. Като изхождам от общото им предназначение обаче, аз запазвам универсалното название лемеж.

⁵⁸ Л. Дукнов, Земеделството и земеделските железни оръдия в българските земи през античността, ИЕИМ, VIII, 1965, стр. 156.

⁵⁹ Хр. Вакарелски, Из веществената култура на българите, ИЕМ, VIII—IX, 1929, стр. 100; същият, Стари, земеделски сечива, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 429.

⁶⁰ Й. Чангова, Средновековни оръдия на труда в България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 24.

⁶¹ Ж. Вържарова, Происхождение болгарских пахотных орудий, Москва, 1956, стр. 50; Ат. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирлопско, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 422 и сл., обр. 5.

⁶² Й. Чангова, цит. съч., стр. 24, обр. 4.

Твърде е възможно тракийска принадлежност да имат и трите лемежа с лъжицоподобна форма от Преслав,⁶³ където се намират находки от тракийската епоха.⁶⁴

Лъжицоподобна форма и дълги плоски дръжки с кука за закрепване към дървото имат и лемежите, намерени в дако-гетски крепости и поселения от II—I в. пр. н. е. в Румъния.⁶⁵ Обстоятелството, че този тип не се среща извън териториите, населени от траки и гето-даки, е дало основание на Crişan да го смята за произведение на местната дакийска култура и да го нарече лемеж дакийски тип.⁶⁶ Той е склонен да търси неговия произход в гръцката култура, чието влияние прониква в Румъния чрез посредничеството на гръцките колонии, от една страна, и на южните траки, от друга. Лемежът от Калояново, който е най-ранният засега тракийски лемеж, датиращ от средата на IV в., и лемежите от Севтополис и Мирково, които се отнасят към края на IV — нач. на III в., свидетелствуват за употребата на железен лемеж у южните траки в една по-ранна епоха, отколкото в Дакия, където най-старите екземпляри се отнасят към II—I в. Поради това може със сигурност да се допусне, че тази форма е проникнала в областите на север от Дунава от Тракия.

Както може да се съди от намерените при с. Долно Левски, Пазарджишко,⁶⁷ земеделски оръдия и от други находки, лъжицоподобният тип лемежи се запазват и през римската епоха, макар че през тази епоха преобладава палешникът с тригълно острие и дръжка и лемежът с втулка. С някои малки изменения във формата на листа подобен лемеж е засвидетелствуван и през средновековието.⁶⁸ В Румъния положението е същото — този тип лемежи се употребява и през римския период, като се запазва и през средновековието.⁶⁹

Макар че все още е трудно да се определи със сигурност към какъв вид рало е бил прикрепван лемежът от този вид,⁷⁰ лемежът от Калояново е важно доказателство, че през първата половина на IV в. траките вече са използвали рало с железни части. Недоумение буди обаче наличието на земеделско оръдие сред богатия инвентар на гробницата, и то поставено върху мъртвеца на място, където обикновено лежи оръжието. В средновековния некропол на селището край язовир „Георги Димитров“ бе намерен железен сърп, поставен като погребален дар в един гроб, но от тракийско време такъв случай не ни е известен. Като имаме пред вид, че лемежът е най-ценната част на ралото и че през тази епоха тези оръдия са били все още редки, може да се допусне, че стози скъп предмет символично е изразено голямото значение на погребания като богат собственик-земевладелец.

4. *Железен меч-ксифос*, поставен над главата на скелета, с върха на юг (обр. 17). Той бе силно ръждясал и счупен на две части, сега е консервиран. Запазена дължина 0,49 м. Дръжката му е била от нетраен материал, вероятно дърво, което е изгнило. Запазила се е само железната ос, дълга 0,115 м, която завършва с два малки железни цилиндъра, с диаметър 0,05 м свързани с бронзов гвоздей. Мечът е прав, двуостър, широк 0,055 м, със силно изпъкнал ръб

⁶³ Й. Чангова, цит. съч., табл. VII.

⁶⁴ Ст. Станчев, Находища с тракийска керамика в Преслав, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 405 и сл.

⁶⁵ Ion Berciu și Al. Popa, Depozitul de unelte dacice de pe muntele Strîmbu de lângă Grădiştea Mureşului, SCIV, XIV₁, 1963, стр. 151, обр. 1 и 3; Dinu Rosetti, Un depozit de unelte, câteva stampile anepigrafice și o monedă din a doua epocă a fierului, SCIV, XI₂, 1960, стр. 392 и сл., обр., 3₂; I. H. Crişan, Un depozit de unelte descoperite la Lechința de Mureş, SCIV, XI₂, 1960, стр. 290.

⁶⁶ I. H. Crişan, цит. съч., стр. 294.

⁶⁷ П. Дегев, Археологически вести, ГПНАМ, II, 1950, стр. 262, обр. 44, стр. 265, обр. 49; Л. Дуков, цит. съч., стр. 160 и сл., табл. III.

⁶⁸ Й. Чангова, цит. съч., стр. 24, табл. I; Т. Герасимов, Две находки със сечива и оръжия от XII—XIII в. ИАИ, XX, 1955, стр. 591, обр. 12—4.

⁶⁹ Crişan, цит. съч., стр. 298.

⁷⁰ Много убедително е предположението на В. Маринов и Л. Дуков, че за лъжицоподобния вид лемежи най-подходящо по конструктивния си тип е соховидното рало, срв. В. Маринов, Обработване на почвата в България през IX—X в., Природа, VIII, 1959, кн. 9, стр. 110; Л. Дуков, цит. съч., стр. 158. Реконструкцията, която прави Crişan, ни представя дакийското рало също във вид на соха. Вж. Crişan, цит. съч., обр. 7.

Обр. 17. Железен меч
Fig. 17. Epee en fer

по средата. В основата на дръжката, където е имало кръстовище от издаващи се навън навярно триъгълни израстъци, ширината е 0,085 м. Мечът има типичната форма на гръцкия ксифос.⁷¹

Обичаят да се поставят мечове в тракийски погребения е твърде стар. Още от първия период на желязната епоха познаваме няколко железни меча: от с. Александрово, Ловешко, с. Попово, Елховско,⁷² с. Загорци, Новозагорско⁷³ и с. Царевброд (Ендже), Шуменско, който въз основа на формата на бронзовата юзда и на глинени съдове, намерени в същия гроб, се датира от средата на VII в.⁷⁴

През V—IV в. в Тракия са били познати три типа мечове: акинакето, махайрата и ксифосът. Засега са открити четири акинакета, които датират от V в.: едно от с. Равна, Варненско,⁷⁵ с прости антенни краища и три с антенни краища, изпълнени в зверинен стил — от с. Гозница, Ловешко,⁷⁶ с. Агатово, Габровско,⁷⁷ и с. Девене, Врачанско.⁷⁸ Махайри са намерени в Голямата могила от некропола на Дуванлий⁷⁹ и при с. Липница, Врачанско.⁸⁰ Мечът, намерен в Башова могила, навярно също е бил махайра. Двуострият прав меч от гробницата при Руец Милчев определя като акинаке.⁸¹ Фрагментираното му състояние в същност не позволява да се даде категоричен отговор дали е акинаке или ксифос. За меча от могила IX на некропола при Браничево също може да се допусне, че е бил ксифос.⁸² В такъв случай трябва да заключим, че докато през V в. в Тракия се употребяват махайрата и акинакето, през IV в. се явява ксифосът, за да бъде изместен в началото на III в. от дългите двуостри мечове от т. нар. келтийски тип, със звънцеvidни предпазители в основата.

5. Мъниста с ръждив цвят — намерени между черепа и източната стена на гробницата. Част от мънистата бяха залепнали върху силно разложен железен предмет, а останалите, на брой 61, бяха разположени като наниз край него. От тях:

- а) 33 имат цилиндрична форма с размери 0,014×0,008 м, 0,011×0,08 м и 0,009×0,006 м;
- б) 13 са от типа „мелоне“ с размери 0,019×0,009 м и 0,018×0,007 м;
- в) 12 имат формата на паралелепипед с размери 0,011×0,006×0,006 м;
- г) 3 са във форма на кубчета със страна 0,012 или 0,01 м;

Всички мъниста имат широк надлъжен отвор по средата за нанизване на връв или тънък ремък. Само кубчетата са пробити от всички страни, вероятно за да може нанизът да се кръстоса. Химичният анализ установи, че мънистата са били изработени от минералите марказит и

⁷¹ E. Veurlier, *Gladius*, DA, стр. 1602 и сл., обр. 3605, 3607, 3609; Н. И. Соколовский, *Боспорские мечи*, МИА СССР, № 33, стр. 130 и 136, табл. I.

⁷² Р. Попов, *Новооткрити паметници*, ИАИ, V, 1928/29, стр. 281, обр. 138, и стр. 289, обр. 156.

⁷³ Н. Койчев, *Материали от гробни находки в Старозагорско*, ИАИ, XIX, 1955, стр. 55, обр. 1.

⁷⁴ А. А. Иессен, *К вопросу о памятниках VIII—VII в. до н.э. на юге Европейской части СССР*, СА, XVIII, 1953, стр. 99 и 102; А. И. Мелюкова, *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднепровья*, МИА СССР, № 64, 1958, стр. 74.

⁷⁵ М. Мирчев, *Равнотракийският могилен некропол при с. Равна*, ИАИ, XXV, 1962, стр. 118, табл. XXX₁.

⁷⁶ Р. Попов, *Новооткрити паметници*, ИАИ, V, 1928/29, стр. 280, обр. 143.

⁷⁷ А. т. Милчев и Н. Ковачев, *Необнародвани паметници от Севлиевско*, Археология, IX, 1967, кн. 2, стр. 40, обр. 2. Авторите неправилно определят меча от Калояново като акинаке.

⁷⁸ Б. Николов, *Тракийски паметници във Врачанско*, ИАИ, XXVIII, 1955, стр. 171, обр. 11.

⁷⁹ *Надгробните могили при Дуванлий*, стр. 117, обр. 140.

⁸⁰ Б. Николов, *цит. съч.*, стр. 185, обр. 26а.

⁸¹ А. т. Милчев и Н. Ковачев, *цит. съч.*, стр. 40.

⁸² Ц. в. Дремсизова, *Могилият некропол при с. Браничево (Коларовградско)*, ИАИ, XXV, 1962, стр. 173, обр. 9.

Обр. 18. Железни върхове за копия и ножове
Fig. 18. Pointes de lance en fer et couteaux

пирит, които в момента са почти напълно окислени.⁸³ Златно-жълтият цвят на минерала е придавал силен блясък на мънистата в техния първоначален вид, което е създавало илюзията, че са златни. Подобни мъниста не са ни познати от други погребения, но като имаме пред вид наличието на конско погребение в гробницата и вкуса на траките към богати конски украси, може да се допусне, че нанизът е от украсата на коня.

6. Железни ножове.

1. Железен крив нож, намерен върху лявата ръка на скелета, разчупен на три части. Дръжката липсва. Запазена дължина 0,27 м, ширина 0,04 м.

2. Желязно ножче, намерено близо до първия нож, на 0,20 м южно от скелета. Запазена дължина 0,17 м, само на дръжката 0,08 м, ширина 0,023 м.

Железните ножове, намерени сред инвентара на тракийските погребения от VI—III в., могат да се разпределят в две групи по своята форма. Към първата група спадат кривите ножове с дъговидно извиг гръб, с максимална ширина в основата на листа и широка дръжка, върху която се е прикрепвала дървената или костената част.⁸⁴ При тях се отделят няколко ножа с най-голяма ширина по средата и малка дръжка със заострен край, която се е забивала в дър-

⁸³ Анализът бе направен от др. Д. Чавдаров, бивш химик при Археологическия музей, комуто изказвам благодарност. Той установи следните данни: в пирита и марказита (FeS_2) се съдържа Fe — 46,6% и S — 53,4%. Пиритът е с твърдост 6—6,5 и относително тегло 4,9—5,2, а марказитът с твърдост 5—6 и относително тегло 4,6—4,9.

⁸⁴ Такива ножове са намерени при с. Кърпачево (Надежда), Ловешко, срв. Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928/29, стр. 283, обр. 146 Б; с. Добралък, Пловдивско — Р. Попов, Материали за проучване на халщатската и латенска култура в България и Македония, ГНМ, 1921, стр. 173, обр. 175; Севтополис — Д. П. Димитров, Севтополь — фракийският град близ с. Копринка, Казанлъжкото района, СА, I, 1957, стр. 214, обр. 16.

вената част.⁸⁵ При втората група ножове листът от външната страна не извива дъговидно, а чупи под тъп ъгъл. Максималната ширина е при чупката. Дръжките и при тази група са широки или тесни със заострен край. Въз основа на келтийския тип мечове и на юздите с лостове, намирани в гробовете заедно с тях, се датират от III в.⁸⁶

При ножовете от Калояново, макар че не са добре запазени, могат да се открият белезите на ножовете от първата група, които са били в употреба през V—IV в.

7. *Железни върхове за копие* (обр. 18). В гробницата са били поставени около 14 железни върха за копие, по-голямата част от които са силно корозирани и разчупени на части. По думите на селяните копията са били намерени край източната и западната стена на вътрешното преддверие.

1. Връх за копие, счупен на три части. Липсва малка част от горния край. Запазена дължина 0,245 м, само на втулката — 0,10 м, ширина на листа 0,043 м. Листът има дъговидно извити страни с най-голяма ширина по средата и куха втулка с кръгло сечение.

2. Връх за копие. Дължина 0,385 м, само на втулката — 0,125 м, ширина на листа 0,05 м. Копието има прави, стесняващи се към върха страни. Най-голямата ширина се намира в долната част на листа, която е закръглена и се стеснява плавно към втулката. По средата е с релефен ръб. Втулката е куха, с кръгло сечение.

3. Връх за копие от същия тип — с остър връх. Запазени са три фрагмента от горния край на листа с дължина 0,155 м и ширина 0,045 м.

4. Фрагмент от копие от същия тип. Върху листа са залепнали части от друг железен предмет, вероятно нож. Запазена дължина 0,23 м, ширина 0,05 м.

5. Фрагмент от връх за копие от същия тип. Запазена е горната част на листа с дължина 0,16 м и ширина 0,04 м.

6. Фрагмент от връх за копие от същия тип. Запазен е само листът с дължина 0,218 м.

7. Фрагмент от връх за копие от същия тип. Върху него са прилепени желязна втулка и части от други железни предмети. Запазена дължина 0,18 м, ширина 0,06 м.

8. Два фрагмента от копие от същия тип. Запазена е втулката и долната част от листа. Запазена дължина 0,13 м.

9. Два фрагмента от копие от същия тип. Запазен е листът, дълъг 0,215 и широк 0,04 м.

10. Фрагмент от копие от същия тип. Запазена е част от втулката (с кръгло сечение) и долната част на листа. Запазена дължина 0,11 м.

11. Фрагмент от копие. Запазена е втулката с долната част на листа. Запазена дължина 0,10 м.

12. Връх на копие от същия тип. Отчупена е малка част от горния му край и листът е силно разяден от ръждата. Запазена обща дължина 0,21 м, само втулката, която е четириръба — 0,075 м.

13. Втулка от копие с кръгло сечение. Дължина 0,14 м. Запълнена е с дърво от дръжката на копието.

14. Втулка от копие с кръгло сечение, дълга 0,10 м. Запазени са части от дървото.

Всички копия от гробницата в Калояново са с дълги, островърхи листа, най-широки в долната част, със среден изпъкнал ръб. Изключение прави копие № 1, което има дъговидно извити страни, с най-голяма ширина в средата на листа. Втулките са цилиндрични, кухи. Само втулката на № 11 е четириръба. Размерите на листата (според запазените екземпляри) са от 0,12 до 0,26 м при ширина на листа от 0,04 до 0,06 м с дължина на втулките от 0,10 до 0,14 м. Дължината на листа почти във всички случаи е по-голяма от дължината на втулката или е равна на нея (копие № 1).

⁸⁵ Към този вариант спадат ножовете от с. Равнополе (Робертово), Софийско — ИАИ, V, стр. 289, обр. 155; от с. Търнава, Врачанско — Б. Николов, цит. съч., стр. 179, обр. 20 б.

⁸⁶ Вж. ИАИ, V, 1928/29, стр. 282, обр. 146 А и стр. 277 и сл., обр. 140з и 4 — ножове от с. Кърпачево (Надежда) и Плевен; от Виноград, Търновско — ГНМ, 1921, стр. 166, обр. 161; от с. Камбурово (Хасан Факъ), Търговишко — ИАИ, VII, стр. 351, обр. 98; от Богомиллово, Старозагорско, и с. Караново, Новозагорско — Н. Койчев, Необнародвани паметници от Новозагорско, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 95, обр. 88 и 89; от Врачанско — Б. Николов, цит. съч., ИАИ, XXVIII, стр. 185, обр. 25, стр. 187, обр. 28.

Железните копия са често срещани дарове в инвентара на тракийските погребения, в които се намират по един, два, три или повече железни върхове от копия.⁸⁷ Едни от тях имат формата на лавров лист. Върхове за копия от този вид са намерени в Плевен,⁸⁸ Враца,⁸⁹ Търновско⁹⁰ и Търговищко.⁹¹ Друга група копия имат формата на дълъг лист с остър връх. Те могат да се разпределят в два главни типа:

I тип — листовидни копия с изпъкнал ръб по средата, и

II тип — копия с плосък лист, без ръб.

При копията от I тип се отделят няколко варианта; а) лист с полукръгла форма при основата (върховете от Палилула⁹² и Панагюрище⁹³); б) заоблен лист с най-голяма ширина в последната или третата му четвърт (върховете от с. Палилула, Михайловградско, с. Кърпачево, Башова могила, Троян,⁹⁴ с. Паволче, Врачанско⁹⁵, Долец (Дере)⁹⁶, Търговищко, Виноград⁹⁷, Комарево⁹⁸ и др.); в) копия с по-тесен лист: от могила VIII при с. Байлово,⁹⁹ от Панагюрище, Борован, Врачанско,¹⁰⁰ Търнава, Добралък¹⁰¹ и Кремиковци,¹⁰² Софийско; г) върхове за копия, леко заоблени долу, с почти прави страни, които се стесняват към върха и образуват дълго тясно острие. Срещат се главно в погребения от IV и III в. (Плевен, Букьовци, Борован, Виноград и Търнава — II находка); д) тук влизат върхове за копия, при които втулките са по-дълги от листата (два върха от Софрониево¹⁰³ и два от Плевен); е) последната група на тип I включва върховете за копия, при които долната част на листа не преминава плавно във втулка, а страничните ръбове завиват под ъгъл към втулката. Такива са копията от Дълбоки, Руец, Светлен (Аязлар), Търговищко, Сърневец, Старозагорско, Байлово (могила XI), с Попица и Търнава (I находка), Врачанско. По-голямата част се датират от края на V—IV в. Само последните два екземпляра са намерени заедно с двуделни юзди на лостове.

Копията от тип II имат сплеснати, широки в долната половина листа, без изпъкнал ръб по средата. От тях са ни известни само няколко екземпляра: от Плевен, от с. Павелско, Смолянско¹⁰⁴ (могила IV), от с. Алгимир и с. Търнава.¹⁰⁵ Двата върха за копие от могила № 2 на Севтополис и от тухлената гробница при язовир „Г. Димитров“¹⁰⁶ представят вариант на този тип. Те са с малки размери, с по-дебел и по-тесен лист.

От направения преглед се вижда, че различните типове копия и техните варианти се срещат почти едновременно през V, IV и III в. в Тракия. Те са по-нататъшно развитие на лавровидните и листовидните копия, познати в Тракия през първия период на желязната епоха. Но докато лавровидната форма и копията без ребро, макар че се запазват до късно, не намират широк прием у траките, копията с дълъг остър лист и средно ребро с техните разнообразни варианти са много разпространени.

Копията от Калояново с изключение на № 1 спадат към тип I, вариант б и г. При сравнение с копията от съседните области се вижда, че те се различават по своите пропорции. Така

⁸⁷ Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, 1950, стр. 211 и 230 и пос. лит.; Ив. Велков, Находки от античното и средновековното селище при Букьовци, Оряховско, ИАИ, XXI, 1957, стр. 313; Б. Николов, цит. съч., стр. 166 и сл.

⁸⁸ Г. Табакова-Цанова, Нови находки в Плевенския музей, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 46, обр. 2 б.

⁸⁹ Б. Николов, цит. съч., стр. 191, обр. 35 а.

⁹⁰ ГНМ, 1921, стр. 174, обр. 178.

⁹¹ ИАИ, VII, 1932—33, стр. 353, обр. 101.

⁹² ГНМ, 1921, стр. 158, обр. 146 а.

⁹³ ИАД, VI, стр. 26, обр. 25 в.

⁹⁴ Б. Филев, Два могилни гроба в Балкана, ИАД, I, 1910, стр. 156, обр. 2.

⁹⁵ Б. Николов, цит. съч., стр. 182, обр. 22 б.

⁹⁶ ГНМ, 1921, стр. 165, обр. 159.

⁹⁷ Пак там, стр. 167, обр. 163 а.

⁹⁸ Б. Николов, цит. съч., обр. 23 б.

⁹⁹ ИАИ, I, 1921—22, стр. 77, обр. 66.

¹⁰⁰ ГНМ, 1932—34, стр. 32, обр. 7 А, стр. 29, обр. 3.

¹⁰¹ ГНМ, 1921, стр. 173, обр. 176.

¹⁰² ИАИ, VII, 1932—33, стр. 374 сл., обр. 123 а и б.

¹⁰³ Б. Николов, цит. съч., стр. 166, обр. 4 б и в.

¹⁰⁴ В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940—1941, стр. 25, обр. 2п.

¹⁰⁵ Б. Николов, цит. съч., стр. 174, обр. 15 в и обр. 19 б.

¹⁰⁶ Л. Гетов, Новооткрита тракийска тухлена гробница при яз. „Г. Димитров“, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 60.

върховете за копия от Олимпия¹⁰⁷ имат по-тесни листа със заоблени странични ръбове. В същото време в Северното Причерноморие¹⁰⁸ през V—IV в. главна роля играят копията без средно ребро, чийто брой неколkokратно превишава броя на копията с ребро (60 срещу 15), докато в Тракия съотношението между двата типа е тъкмо обратното.

8. *Железен край на копие* (обр. 18). Намерен на 0,55 м южно от левия крак на скелета. Представя цилиндрична тръба с незатворена долна част, дълга 0,135 м, с диаметър 0,02 м. Горният край е запълнен с дърво, а долният е обвит в сребърна пластинка, висока 0,03 м с профилиран външен край. За краища на копия се говори у Омир,¹⁰⁹ който ги нарича *οὐρ ἰαχός* или *οαυρωτήρ*. Те са били поставяни на долния край на дървения прът на копието, за да го пазят от повреждане, когато е стояло или се е забивало в земята. Освен това тези краища са служели да уравни тежестта на копието при хвърляне. Те имат обикновено цилиндрична или коническа форма с незатворена или затворена долна част, разширяваща се в някои случаи като чашка.¹¹⁰ Срещат се и краища, които се състоят от втулка и четириръб връх, който е можел да служи не само за забиване в земята, но и за пробождане на неприятеля.

Краища от копия в Тракия са намерени в Башова могила¹¹¹ и в гроб при Плевен.¹¹² Краят на копие от Башова могила има форма на конус, стесняващ се към долния край, който е затворен. Филев го определя като ножница. Размерите му обаче (0,155x0,038 м) не отговарят на формата и големината на меча, намерен в същия гроб. Ето защо Филев допуска, че „ножницата“ е принадлежала на някой друг, по-къс нож, какъвто не е намерен в погребението. В такъв случай този предмет би трябвало да се свърже с железните копия, намерени в гробницата, и да се изтълкува като край на копие. Краят на копие от Плевен е по-малък. Дълъг е 0,081 м и има конусовидна форма, която завършва отдолу с кръгло разширяване. Р. Попов обяснява предмета като предпазител на железния връх на копието. Предмети със същата форма, за които няма никакво съмнение, че са краища на копия, са намерени в Гърция и на територията на долното и средното Приднестровие и в Кримска Скития.¹¹³

9. *Бронзов шлем* — запазен е само фрагмент от лицевата страна с наносника, част от начелника и набузниците и няколко аморфни парчета¹¹⁴ (обр. 19). Шлемът е имал висока горна част с недълбоко изрязани релефни дъги за очите, с надобелен и наклонен навътре край. Над тях с две двойни, тънко гравирани линии са предадени веждите. Между очните дъги се спуска наносникът, широк 0,01 м, с равно отрязан отдолу край. Набузниците са били неголеми, почти правоъгълни, свързани неподвижно с шлема, което дава възможност той да се определи като халкидски тип. От този тип са намерени 8 шлема в тракийски погребения: от с. Обретеник, Русенско,¹¹⁵ с. Розовец, Пловдивско,¹¹⁶ Руец, Търговишко,¹¹⁷ с. Песнопой, Пловдивско,¹¹⁸ Садовец, Плевенско,¹¹⁹ Върбица,¹²⁰ Браничево — могила X,¹²¹ и Плевен.¹²² Шлемовете датират от втората половина на V в.

¹⁰⁷ Olymrische Forschungen, Bd. I, 1944, стр. 152 и сл., табл. 61.

¹⁰⁸ А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д 1—4, Москва, 1964, стр. 40 и сл.

¹⁰⁹ II, X, 153; XIII, 443; XVI, 612; XVII, 528. Срв. W. Helbig, Das Homerische Epos aus den Denkmälern erläutert, Leipzig 1887², стр. 340.

¹¹⁰ А. И. Мелюкова, цит. съч., стр. 45, табл. 13, 11—15; Olymrische Forschungen I, стр. 154, табл. 66.

¹¹¹ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 73, обр. 94.

¹¹² Р. Попов, Новооткрити паметници от желязната епоха в България, ИАИ, V, 1928—29, стр. 276, обр. 138.

¹¹³ Olymrische Forschungen I, табл. 68 d; А. И. Мелюкова, цит. съч., стр. 45, табл. 13 12 и 13.

¹¹⁴ Погребалните дарове от № 7 до № 31 бяха предадени от селяните, които са ги намерили във вътрешното преддверие и край входа на гробната камера.

¹¹⁵ В. Димова, Гробна находка от с. Обретеник, Русенско, Известия на Нар. музей Русе, кн. II, 1966, стр. 5.

¹¹⁶ D. Zopfschew, Antike Denkmäler aus Südbulgarien, JbI, LVI, 1941, AA, кол. 196, обр. 9.

¹¹⁷ ИАИ, V, 1928—29, стр. 41.

¹¹⁸ Л. Ботушарова, Погребение с глинен саркофаг при с. Песнопой, ГМПО, I, 1954, стр. 265, обр. 8.

¹¹⁹ Ив. Велков и Хр. М. Данов, Новооткрити старини, ИАИ, XII, 1938, стр. 440 и сл., обр. 232.

¹²⁰ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 178, обр. 197.

¹²¹ ИАИ, XXV, стр. 173, обр. 11.

¹²² Г. Табакова-Цанова, Нови находки в Плевенския музей, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 48, не определя категорично шлема като халкидски тип, но за това не може да има съмнение.

Обр. 19. Фрагменти от бронзовия шлем
Fig. 19. Fragments du casque en bronze

(от Обретеник) до третата четвърт на IV в. (Браничево, Върбица¹²³ и Плевен¹²⁴). При няколко шлема (от Руец, Розовец, Калояново, Плевен и Браничево) веждите са очертани с гравирани линии или релефни дъги, което срещаме и при халкидските шлемове, намерени в другите области на античния свят.¹²⁵ Наносниците са къси и широки. Най-къс е наносникът от Браничево, а при Песнопой изобщо липсва. Само шлемът от Садовец се отличава с изящния си тънък, островърх наносник, какъвто обикновено притежават коринтският и атическият тип шлемове. Различно е оформянето и на тилната им част. Тя в повечето случаи е дълга и леко извита назад, за да предпазва врата от нараняване. При Песнопой обаче е къса и равно отрязана, а при Браничево има неширок, хоризонтален ръб. Ние не сме склонни да считаме тези особености на двата шлема за местни, тракийски черти, както допускат Л. Ботушарова и Цв. Дремсизова, а по-скоро виждаме в тях различни варианти на основния тип, които се откриват и другаде.¹²⁶ Халкидският тип шлемове, които се явяват сравнително късно (едва през VI в.), са в употреба повече през V и IV в.¹²⁷ За техен прототип се смята коринтският тип шлем,¹²⁸ но те са близки и с атическия развит вариант, от който се различават по неподвижните набузници.¹²⁹ Ако съпоставим броя на намерените в Тракия

¹²³ Датировката на Филов за Върбица — края на IV — първата половина на III в. — трябва да се коригира и гробът да се отнесе към третата четвърт на IV в. Съображенията ми са следните: 1. Намерените тук части от нагръдник са от същия вид като нагръдниците от Мезек, който се датира от първата половина на IV в., и от Янково, намерен с монета на Филип II, срв. L. Ogneva, *Les cuirasses de bronze trouvés en Thrace*, BCH, LXXXV, 1961, II, стр. 531 и 538, която ги датира от втората половина на V — първата половина на IV в. 2. Много близко по форма и украса на сребърното съдче от Върбица е намерено при Никизиани, северно от Пангей, с три златни статера на Филип II, срв. G. Daix, *Chronique des fouilles* 1959, BCH, LXXXIV, 1960, II, стр. 799, обр. 12 3. Намереният в гробницата арибаловиден мрежест лекич се отнася към третата четвърт на IV в., срв. Т. Иванов, *Античната керамика от Аполония*, стр. 123.

¹²⁴ Намерената в гроба юзда, която е от същия тип като юздите от Руец, Панагюрище и Калояново, дава възможност да се уточни датировката и на този гроб, който може да бъде най-късно от втората половина на IV в.

¹²⁵ E. Kikahp, *Der griechische Helm*, Marburg—Lahn, 1936, стр. 42, табл. 5; E. A. Gardner and S. Casson, *Macedonia*, BSA, XXIII, 1918—19, стр. 38, табл. IX; G. Richter, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New York, 1915, стр. 411, № 1535.

¹²⁶ С малък наносник и извит хоризонтален ръб на тила е шлемът от New York, срв. Kikahp, цит. съч., табл. 5_{1—2}, а без наносник е шлемът от British Museum, Kikahp, табл. 5_{3—4}.

¹²⁷ За разпространението им срв. A. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburgh, 1964, стр. 34 и пос. лит.

¹²⁸ Пак там, стр. 34; B. Schröder, AA, 1905, кол. 19—20.

¹²⁹ Б. З. Рабинович, *Шлемы скифского периода*, Труды отдела истории первобытной культуры. I, Л. 1941 стр. 138.

халкидски и атически тип шлемове, се вижда, че господството на халкидския тип през V—IV в. е очевидно — 9 халкидски срещу 3 атически.¹³⁰ Малко по-късно — през IV—III в. — в Южна Русия има съвършено различна картина: 1 халкидски от края на V в. срещу 12 атически от IV—III в.¹³¹

Прави впечатление, че известно число от шлемовете от Тракия са намерени заедно с бронзови кофи (в Руец, Калояново, Браничево и Върбица), което ни кара да мислим, че е съществувала някаква връзка между тези изделия на бронзолейарството. Възможно е да произхождат от различни ателиета на един общ производствен център.

10. *Бронзова кофа* — запазени са няколко фрагмента от горната ѝ част с ръба на устието, двете дръжки и обръчът от дъното, (обр. 20). Устието, с диаметър 0,22 м, има плосък отгоре и профилиран отвън ръб, под който върви пояс от йонийска кима, ограничен отгоре и отдолу с по две тънки гравирани линии. Дръжките са подвижни, с четвъртито сечение. Завитите им нагоре краища са украсени с конусовидни растителни пъпки, завършващи на върха с малки топчета, сплескани отгоре. Краят на едната дръжка е отчупен, а другата е запазена наполовина. Ушите, към които са прикрепени дръжките, са излети заедно с кофата. Те са свързани помежду си посредством малка палмета. Бронзовият кръг от дъното има диаметър 0,112 м (външен) и 0,082 (вътрешен). Досега в България са намерени около 30 бронзови кофи, почти всички в мъжки погребения. По форма могат да се разпределят в три главни групи:

I. Кофи с коническа форма с вдлъбнати или прави стени — от с. Пудрия, Врачанско,¹³² с. Руец (Юруклер), Търговишко,¹³³ и с. Оризово, Старозагорско.¹³⁴ Тази група е една от най-ранните — датира се от края на V и нач. на IV в.¹³⁵

II. Кофи с издути рамене и чучурче във форма на лъвска глава от с. Старо село, Сливенско,¹³⁶ с. Полянково, Хасковско,¹³⁷ с. Тополово, Пловдивско,¹³⁸ с. Изгрев, В. Търновско¹³⁹ и с. Ивански (Злокучене), Шуменско.¹⁴⁰ Най-стара е кофата от Старо село — средата на V в. Всички останали са от средата или третата четвърт на IV в.¹⁴¹

III. Кофи с камбановидна форма, от които са намерени повече от двадесет екземпляра в Тракия. Според украсата им разграничаваме три типа:

1. Кофи с гладък или орнаментиран пояс под ръба на устието — от Башова могила, Мезек,¹⁴² Варна¹⁴³ и Браничево¹⁴⁴ (с гладък пояс) и от Александрово, Ловешко,¹⁴⁵ Брезово¹⁴⁶ и Старозагорско¹⁴⁷. (с йонийска кима). Към последните три ситули принадлежи и ситулата от Калояново. Кофите от този тип се срещат в доста къс период — края на V — първата половина на IV в.

2. Кофи с фигурална украса, разположена под орнаменталния пояс, при дръжките. Досега са намерени само три екземпляра: при с. Пъстрово, Пловдивско,¹⁴⁸ в м. Бабинци, близо до Тете-

¹³⁰ Атически тип шлемове в Тракия са намерени при с. Сборище, Новозагорско, срв. Н. Койчев, Материали от гробни находки в Новозагорско, ИАИ, XIX, 1955, стр. 56, обр. 4; от Тревненско, вж. ИАИ, V, стр. 43 и сл., обр. 61 и от Малко Шивачево, Сливенско, непубликуван, сега в музея в Сливен.

¹³¹ А. И. Мелюкова, цит. съч., стр. 77.

¹³² Б. Николов, ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 173, обр. 14 а.

¹³³ Ив. Велков, ИАИ, V, 1928—29, стр. 38, обр. 50.

¹³⁴ Д. Цончев, Антична могилна гробница при Оризово, ГНАМП, I, 1948, стр. 19, обр. 4.

¹³⁵ Бронзовата кана, намерена в Оризово, която има същата форма като каните от Мезек и Александрово, дава основание да датираме погребението от началото на IV в.

¹³⁶ Ив. Венедиков, ИАИ, XXVII, 1964, стр. 81, обр. 16.

¹³⁷ Ив. Велков, ГНМ, 1922—25, стр. 149 и сл.

¹³⁸ К. Жуглев, Археология, VII, 1965, кн. 4, стр. 41, обр. 10.

¹³⁹ К. Жуглев, ИОМ В. Търново, III, 1966, стр. 55, обр. 1.

¹⁴⁰ Ив. Велков, ИАИ, VI, 1930—31, стр. 254, обр. 183.

¹⁴¹ Кофата от с. Полянково (дадено погрешно у Венедиков — Славяново, и у Жуглев — Полянково), е намерена с юзда, каквато познаваме от гроба при Горняни, Благоевградски окръг, срв. ИАИ, XI, 1937, стр. 210, датирана добре с монета на Филип II. Близостта на инвентара от Ивански и Върбица говори, че двете погребения са едновременни, срв. заб. 118.

¹⁴² ИАИ, XI, 1937, стр. 135, обр. 126.

¹⁴³ ИАД, VI, 1918, стр. 12—13, заб. 2.

¹⁴⁴ Цв. Дремсизова, ИАИ, XXV, стр. 175, обр. 15.

¹⁴⁵ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 180, обр. 206.

¹⁴⁶ ИАД, VI, 1918, стр. 11, обр. 11.

¹⁴⁷ Пер Сп. 70, 1909, стр. 599, обр. 7.

¹⁴⁸ D. Zontschev, Ein neuer Bronzeimer aus Thrakien, Jdl, LI, 1936, AA, кол. 411—420, обр. 4—6.

Обр. 20. Фрагменти от бронзовата кофа
Fig. 20. Fragments de la situle en bronze

вен¹⁴⁹ и от с. Малко Дряново, Старозагорско,¹⁵⁰ за която Riis допуска, че е имала също такава украса.¹⁵¹ Кофите от Пъстрово и Малко Дряново се датират от края на V — началото на IV в., а екземплярът от Тетевен — около средата на IV в.¹⁵² При двете кофи от Пловдивско под устието върви пояс от лесбийска кима, а от Тетевен — плетеница. Релефните изображения представят Дионис полулегнал на скала (Пъстрово) или върху гърба на скачаща пантера¹⁵³ (Тетевен). И при трите кофи се забелязва следната особеност — дръжките им не са извити, а завършват с плоски пъпки при ушите. По същия начин са оформени и краищата на дръжките при кофите от Брезово и Старозагорско. Този вид дръжки се срещат главно при кофи, произхождащи от северноегейските области, докато при южноиталийските кофи са рядкост.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Т. Герасимов, Тракийско могилено погребение в Тетевенския Балкан, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 273, обр. 1.

¹⁵⁰ D. Zontschew, Antike Denkmäler aus Südbulgarien, JdI, LVI, 1941, AA, стр. 199—200, обр. 10 и 14.

¹⁵¹ P. J. Riis, The Danish Bronze Vessels..., Acta Arch, XXX, 1959, стр. 19, № 16.

¹⁵² Сребърните съдчета, намерени в гроба, го свързват с Радювене, Брезово и Панагюрище, датирани от Филов в края на IV — нач. на III в. Гробните дарове обаче, особено сивата кана с една висока дръжка от Брезово, фиалите и сребърното гърне от Радювене свидетелствуват за една по-ранна дата — средата или началото на втората половина на IV в.

¹⁵³ В музея в Истанбул се пази фрагмент от релефна украса на ситула, на който е представен същият мотив — Дионис, полулегнал върху гърба на скачаща пантера, срв. K. A. Neugebauer, Zeus von Dodona, JdI, XLIX, 1934, стр. 174, обр. 11.

¹⁵⁴ P. J. Riis, цит. съч., стр. 25. С такива дръжки са и трите кофи с фигурална украса — с Персей и с Нике, които се пазят в музея в Берлин, и кофата от Прусиас, в музея в Манхайм.

3. Кофи с палмети при дръжките. При тях могат да се разграничат няколко варианта разгледани подробно от Riis и Вуванск:¹⁵⁵ а) украса от волути и палмета, която включва и ушите, лята отделно от кофата (Мезек—Малтепе), с. Козарево, Новозагорско,¹⁵⁶ и Върбица¹⁵⁷ или гравирана (Панагюрище¹⁵⁸); б) палмета със сърцевидна форма, или във форма на стилизиран бръшлянов лист, също включваща ушите за дръжките, лята отделно от кофата — Гоце Делчев (Неврокоп)¹⁵⁹ и Копринка;¹⁶⁰ в) палмета, отделена от ушите, разположена под орнаменталния пояс — от с. Изгрев.¹⁶¹ Всички кофи от тази група датират от средата или третата четвърт на IV в., само кофата от Копринка е от края на IV в., а кофата от Изгрев е намерена заедно с бронзова кофа с издути рамене и чучурче.

Като проследява промените в орнамента, Вуванск¹⁶² се опитва да установи хронологическото развитие на яйцевидните кофи. В ситулата с по-опростена украса от един пояс под устието тя вижда основния тип, към който впоследствие един майстор или ателие прибавя фигуралните композиции. Специфичен белег на същото ателие са и дръжките, завършващи с плоски топчета. Друго ателие започва наскоро да украсява своите произведения с палмети. По-ранни според нея са кофите с палмети, излети отделно. Що се касае до произхода на бронзовите кофи, мненията са твърде различни. Според Schröder¹⁶³ родината на яйцевидната кофа е Гърция. Малко по-късно Филон изказва мнението, че са произвеждани в Италия.¹⁶⁴ Pernice¹⁶⁵ също застъпва тезата за тарентинския произход особено на кофите, намерени в Италия, и на тези с релефна украса.¹⁶⁶ На друго мнение е Züchner.¹⁶⁷ Анализирайки стила на кратера с менадите, той вижда стилистическо единство между него, трите ритона — от Тарент, Розово (Рахманлий) и Кул Оба и бронзовите кофи с релефна украса — кофата с Персей и Горгоната в Берлин, кофата от Пъстрово и от Прусиас (Витиния). Според Цюхнер в предаването на фигурите и облеклото и поставянето на сцените в определена среда ясно са отразени художествените концепции на йонийското изкуство, а центърът, откъдето йонийското влияние се е разпространявало в съседните области, е бил Кизик. Йонийско влияние той открива и при палметите на кофата от Прусиас (Riis, № 34) и от Малтепе при Мезек.

В едно детайлно изследване на камбановидните кофи, в което включва и 6 кофи от България, Riis обяснява разпространението на ситулите в егейските области с предположението, че Коринт е тяхна родина, още повече, че Коринт е известен и като център на производство на бронзови хидрии. Като коринтски произведения са посочени кофите от Малтепе, Панагюрище и конусовидната кофа от Руец (Юруклер),¹⁶⁸ докато кофите от Башова могила при Дуванлий.

¹⁵⁵ L. Вуванск-Quarles van Ufford, Remarques sur les relations entre l'Ionie grecque, la Thrace et l'Italie BABesch, XLI, 1966, стр. 43.

¹⁵³ ИАИ, XI, 1937, стр. 57, обр. 60 и 61; Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, стр., 471, обр. 7.

¹⁵⁷ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 175, обр. 192.

¹⁵⁸ ИАД, VI, стр. 24, обр. 21. Ст. н. сътр. Ив. Венедиков ме осведоми, че две ситули, украсени с пояс от йонийска кима и палмети, са намерени и в Могиланската могила във Враца. Кофа с палмети се пази и в музея в Трявна.

¹⁵⁹ Пази се в Нар. арх. музей в София, инв. № 6522.

¹⁶⁰ К. Жуглев, ГСУ ФИФ, XLVII, 1952, кн. II, стр. 242, обр. 33.

¹⁶¹ К. Жуглев, ИОМ В. Търново, III, 1966, стр. 57, обр. 1 d.

¹⁶² L. Вуванск, цит. съч., стр. 46 и сл.

¹⁶³ В. Schröder, 74 WMP, 1914, стр. 19.

¹⁶⁴ ИАД, VI, 1918, стр. 11.

¹⁶⁵ E. Pernice, Tarentiner Bronzegefäße, JdI, XXXV, 1920, стр. 83 и сл.; същият, Gefäße und Geräte aus Bronze, Berlin—Leipzig, 1925, стр. 25.

¹⁶⁶ K. I. Juglev, Relations commerciales de la Thrace et de la Mésie avec l'Italie, *Musaica*, Sb. Filozof. fak. XVI, Bratislava, 1965, стр. 49, 51, 61, също поддържа това гледище, обаче допуска възможността бронзови кофи в Тракия да са се внасяли и от други центрове освен от Южна Италия.

¹⁶⁷ W. Züchner, Der Berliner Manadenkrater, 98 WMP, 1938, стр. 22 и сл.

¹⁶⁸ Интересно е да се отбележи, че кофата от Руец е намерена заедно с една хидрия, чиято дръжка завършва долу със сирена, стъпила върху палмета. Дръжка с подобна апликация, произхождаща от Тива, се пази в Метрополитенския музей, срв. D. von Bothmer, *Bronze Hydriae*, *BMetM*, 1955, February, стр. 197).

Пълното сходство между двете дръжки в оформянето на главата на сирената и в богатата волутна украса на палметата дава основание да се допусне, че са излезли от ръката на един майстор. Намерените бронзови кани с по-

Мезек и Брезово са отдадени на източен център. Riis се въздържа да отнесе към Коринт егейските кофи с релефна украса, определени от Цюхнер като йонийски, макар че проявява съмнение дали те действително принадлежат на една йонийска школа.

Вуванск прибавя няколко нови екземпляра към списъка на Riis и смята, че местонамирането им в областта между Черно и Адриатическо море укрепва тезата на Züchner за йонийския произход на камбановидните ситули. Изследвайки няколко групи паметници от Тракия — ритоните във форма на животински глави, фиалите, украсени с човешки глави и бронзовите ситули, — Вуванск идва до заключението, че те са работени в гръцки центрове на Босфора и южния черноморски бряг, които са имали връзки с източното изкуство, като Амизос и Синопе например. Разпространението на тези изделия на запад е ставало по пътя, известен по-късно като *Via Egypatia*, а проникването им в Тракия — по морски път или по долината на Хеброс.

Към групата с кофи с релефна украса, обособена от Züchner, Вуванск прибавя една бронзова апликация от Олинт, която показва същите стилови белези в положението на фигурите, облежани на скалата, в гънките на дрехата и изобразяването на пейзажа. На този художествен кръг могат да се отдадат кофата от Тетевен и релефът от Истанбул, които са изпълнени в същия стил, в същата художествена концепция, характерна за изкуството на източните области на гръцкия свят. Дали в същата област трябва да търсим центрoвете за производство и на кофите, украсени само с един пояс под устието, засега е трудно да се отговори. Не е изключено при едно цялостно изследване на бронзовите съдове, намерени в Тракия, да се установи, че някои от тези кофи произхождат от големите бронзолеярски центрове на Атика или Северен Пелопонес.¹⁶⁹

11. *Бронзов съд*, от който е запазена само горната половина, разтрошена на две части, с диаметър на устието 0,155 м. Съдът има ниска шия със силно извит навън ръб около устието. Плещите са почти хоризонтални и са се свързвали под ъгъл с долната част на съда. Бронзови

Обр. 21. Фрагменти от бронзов съд
Fig. 21. Fragments d'un vase de bronze

добни апликации на дръжките в Беотия и Пелопонес свидетелствуват, че центрoвете за тяхното производство не трябва да се търсят само в Южна Италия, както смята К. А. Neugebauer, *RM*, XXXVIII—IX, 1923/24, стр. 345 и сл. Еднакво основание за това имат и Тива, Егион и Коринт. Срв. D. M. Robinson, *New Greek Bronze Vases*, *AJA*, XLVI, 1942, стр. 185 и сл. Ако приемем, че кофата от Руец произлиза от един център с хидрията, възможно е тя да е изделие на беотийското или коринтското бронзолеярство.

¹⁶⁹ Срв. G. Schneider-Herrmann, *Tarentiner Situla in Leiden*, *BABesch*, XXXIX, 1964, стр. 117 и сл., която изказва някои съображения в полза на континентално гръцкия произход на ситулите.

съдове със същата форма са намерени в погребения от Башова могила, при Дуванлий,¹⁷⁰ Мезек¹⁷¹ и Панагюрище,¹⁷² които се датират от края на V — нач. на IV в.

12. *Бронзов съд*, от който са запазени три фрагмента от горната му част с обща дължина 0,24 м и ширина от 0,03 до 0,05 м. Устието е с надобелен и плосък отгоре ръб, под който има гладък пояс, ограничен отгоре и отдолу с по две паралелни релефни линии (обр. 21). Докolkото може да се съди от формата и размерите на фрагментите, съдът може да се определи като дълбоко блюдо със заоблено дъно от същия тип като бронзовите блюда от могилените погребения при Върбица и Изгрев. При съда от Върбица са запазени и следите от две хоризонтални дръжки, които са били разположени непосредствено под устието. Възможно е и съдът от Калояново да е имал дръжка.

13. *Бронзова дръжка* с размери 0,043×0,03 м. Долната ѝ част представя палмета със закръглени листа, а горната има формата на малка тръбичка, в която се е пъхала подвижна пръстеновидна дръжка. Този тип дръжки са добре известни от бронзовите подноси.¹⁷³ Твърде вероятно е нашата дръжка да е принадлежала на съд № 12.

14. *Бронзова цедилка*, разтрошена на пет фрагмента, сега реставрирана (обр. 22). Тя е била малка и плитка, с диаметър 0,95 м и височина 0,01 м. Диаметърът на централния отвор за ситото е 0,045 м. По края има плосък, обърнат навън ръб, широк 0,005 м. От него излизат встрани две малки срещуположни дръжки. Бронзова цедилка с две хоризонтални дръжки е намерена в гроба при Върбица.¹⁷⁴ Тя се отличава с по-големите си размери, високото качество на изработката и украсата на дръжките. Голям брой цедилки са намерени и в некрополите на Северното Черноморие.¹⁷⁵ Повечето от тях са забележителни произведения на гръцкото бронзолеярство от V—IV в.

15. *Бронзова лампа* — трифитилна, с диаметър на резервоара 0,083 м, височина 0,04 м и дължина на фитилника 0,042 м. Дъното е заоблено с малка дупка по средата. От външната му страна е инкрустирана тънка сребърна лента, широка 0,007 м, във формата на пръстен с диаметър 0,03 м. От вътрешната страна на дъното личат очертанията на кръг, с диаметър 0,025 м. В гробницата е била намерена и дръжка, изработена от дебел вит бронзов тел, с дължина 0,15 м. В горния си край дръжката завършва с халка, с диаметър 0,035 м, също от вит тел, а в долния — с кръгла плочка с диаметър 0,025 м, която отдолу има малко щифтче. Тази част на дръжката

Обр. 22. Фрагменти от бронзова цедка
Fig. 22. Fragments d'un tamis en bronze

¹⁷⁰ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 69 и сл., обр. 89.

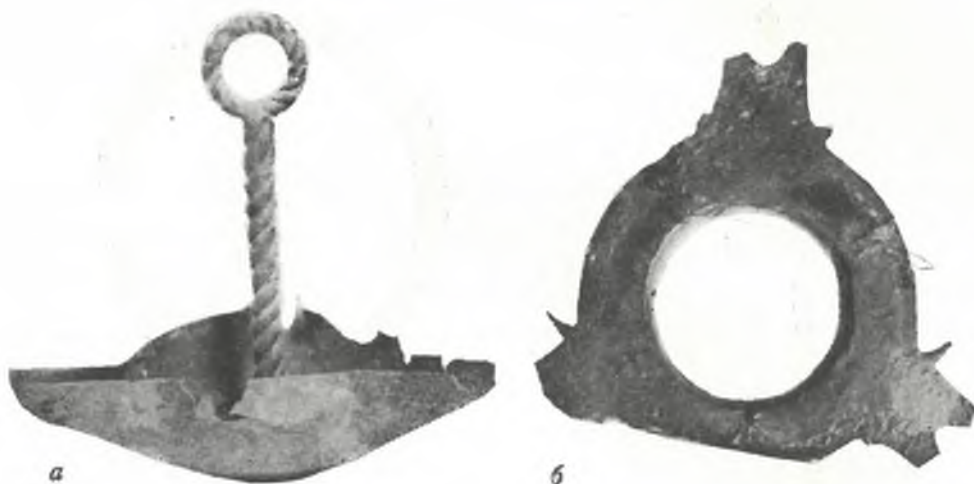
¹⁷¹ Ив. Велков, ИАИ, XI, 1937, стр. 135, обр. 128.

¹⁷² ИАД, VI, стр. 25, обр. 22.

¹⁷³ P. J. Riis, цит. съч., стр. 5 и сл., обр. 6 и пос. лит.

¹⁷⁴ Надгробните могили при Дуванлий, стр. 177, обр. 195.

¹⁷⁵ Л. Ф. Силантьева, Некрополь Нимфея, МИА СССР, № 69, стр. 64 и сл., обр. 34₂, обр. 35 и пос. лит.; Н. А. Онайко, Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н. э., Археология СССР, Свод археологических источников, вып. Д1—27, стр. 30, табл. XVII_{1,3}.

Обр. 23. *a* — бронзова лампа; *б* — горна част на лампата
 Fig. 23. *a* — lampe en bronze; *b* — partie supérieure de la lampe

точно приляга към отпечатания на дъното на лампата кръг, като щифтчето влиза в малката дупка в центъра на кръга. Няма съмнение, че дръжката е принадлежала на бронзовата лампа (обр. 23 *a*). С отвесна дръжка е снабдена и една четирифитилна бронзова лампа, намерена в могилно погребение от V в. в Приднепровието.¹⁷⁶ Многофитилни глинени лампи с централна, отвесна дръжка, завършваща горе с халка, но изработени от глина, са намерени и в Олинт, където се датират преди 348 г.¹⁷⁷

От гробницата в Калояново ми бяха предадени и три фрагмента от бронзова тенекия, които образуват кръгъл капак с отвор по средата (диам. на отвора 0,052 м) и плосък бордюро около него, широк 0,015 м, от който се издават напред три разположени на 120° езиковидни израстъка. Краищата им са отчупени, но при два от тях е запазена част от малък кръгъл отвор, както имат фитилниците на лампите. В периферията и около централния отвор бронзовата пластинка е прегъната надолу, с което се е прикрепвала към друг предмет. За това свидетелствуват и клинчетата, изрязани в основата на израстъците. Тъй като размерите и формата на този своеобразен капак напълно съвпадат с размерите на лампата, логично е да го свържем с нея и да го обясним като горна част на лампата, която е затваряла резервоара и фитилниците (обр. 23 *б*).

В куполната гробница при Мезек са намерени две трифитилни лампи с почти същата форма, която е характерна за гръцките лампи от IV в. Те обаче са масивно излети, докато частите на лампата от Калояново са изчукани върху калъп.¹⁷⁸

16. *Железен канделабър* — намерен в изкопа, направен от селяните, край западната стена на преддверието (обр. 24). Стъблото му, високо 1,02 м, представя обла желязна пръчка, долу с трикрака стойка, обхваната в горния си край от желязен пръстен. На върха му са запазени части от два желязни диска — долния с диаметър 0,055 м, а горния — 0,045 м. На 0,25 м под върха са закрепени четири кръстовидно разположени ребра, от които едното липсва. Те имат дължина 0,20 м и в края извиват перпендикулярно нагоре като кукички, високи 0,025 м. Към канделабъра навярно принадлежат и фрагментите от плитки панички със заоблено дъно, пробито в средата, също изработени от желязо. Напълно е запазена само една от паничките с диаметър 0,13 м.

По-голямата част от канделабрите, намерени в тракийски погребения, са изработени от бронз и са произведения на гръцката художествена промишленост.¹⁷⁹ Железни канделабри са

¹⁷⁶ Н. А. Онайко, цит. съч., стр. 57, № 24, табл. XVII 2.

¹⁷⁷ D. M. Robinson, G. E. Mylonas, The Fourth Campaign at Olynthos, AJA, XLIII, 1939, стр. 71, обр. 40.

¹⁷⁸ ИАИ, XI, стр. 60, 61, № 26 и 27, обр. 66 и 67.

¹⁷⁹ ИАИ, V, стр. 33 и сл.; ИАИ, XI, стр. 38 и 54.

Обр. 24. Железен канделабър
Fig. 24. Candélabre en fer

Обр. 25. Бронзова халка
Fig. 25. Anneau de bronze

намерени в гробницата от Дълбоки,¹⁸⁰ от с. Сърнегор¹⁸¹ и в Могиланската могила във Враца.¹⁸² Цончев съобщава, че в гробницата при Сърнегор е намерена долна част на железен канделабър във форма на триножник и една желязна стойка с кръгла поставка, с диаметър 0,09 м. Възможно е стойката да е представлявала горната част на канделабъра, който е завършвал на върха с плитка купа, подобна на купите от Калояново. По същия начин навярно е завършвал и канделабърът от Дълбоки, на чийто горен край личат останки от някаква желязна поставка. Канделабри с подобни купи или диск на върха, под които често се спускат две или повече кукички, са намерени в гробове от Кипър¹⁸³ и Етрурия.¹⁸⁴ При други канделабри има ребра във форма на дълги, хоризонтални куки, подобни на тези от Калояново, които обаче са разположени на върха на ствола и са служели за окачване на лампите.¹⁸⁵ Канделабърът от Калояново се отличава със своеобразната си форма. Върху малкия железен диск, който е бил прикрепен на върха му, навярно се е поставяла трифитилната бронзова лампа, която е била подвижна. В краищата на четирите ребра са били закрепени здраво железните панички, които също са могли да служат като поставки за лампи или за факли. Това устройство на нашия канделабър е из-

¹⁸⁰ Д. П. Димитров, Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско, РП, IV, 1950, стр. 223, обр. 3.

¹⁸¹ Д. Цончев, Старините около Сърнегор, ГПНБМ, 1940—1941, стр. 112, обр. 14 а и б.

¹⁸² Ив. Венедиков, Новооткрито тракийско могилено погребение във Враца, Археология, VIII, 1966, кн. 1, стр. 12 и сл.

¹⁸³ К. Ν: κολάου, Ἀνασκαφή ταφῶν εἰς Μαριου, Report of the Departement of Antiquities Cyprus, 1964, стр. 179, табл. XVIII; V. Karageorghis, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques à Chypre en 1964, BCH, LXXXIX, 1965—I, стр. 257, обр. 46.

¹⁸⁴ G. M. A. Richter, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, New York, 1915, стр. 374, № 1306.

¹⁸⁵ Richter, цит. съч. № 1304 и 1305; A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, Paris, 1915, v. II, № 3148—3150, табл. 112.

вънредно близко до единия от канделабрите, намерени в некропола на Marion. И той има диск на върха и е снабден с израстък, излизащ от ствола, към който е прикрепена плитка купа.¹⁸⁶

17. *Сребърно съдче* — намерени са само два фрагмента от околоустния му ръб, които дават основание да се допусне, че съдчето принадлежи на типа чаши със сферообразно тяло, известни от Луковитското съкровище.¹⁸⁷

18. *Сребърни апликации* — четири на брой, с кръгла форма. На долната им страна са запазени следи от зелена патина. Три от апликациите са с диаметър 0,035 м, а четвъртата — 0,042 м. Сребърни апликации със същата форма познаваме от състава на Луковитското съкровище, където се смятат за украса на конски оглавници.¹⁸⁸

19. *Бронзова халка* с ключалка, с диаметър 0,107×0,097 м, от объл бронзов тел, с диам. 0,007 м (обр. 25). Единият край на халката е по-тънък и се е вкарвал в срещуположния, който е кух. И двата края са пробити, за да се промуши нитче и се заключи халката. Бронзова халка със същото устройство за затваряне е намерена при с. Комарево, Врачанско.¹⁸⁹ Тя има форма на елипса с диам. 0,16 м и се обяснява като торква. Халка от дебел бронзов тел с диам. 0,103×0,097 м бе намерена и в могила № 3 от некропола на Севтополис. И тя се е затваряла по същия начин — по-тънкия край е влизал в кухия край на срещуположната страна, но краищата не са пробити. Поставена в устата на погребения в могилата кон, тя явно стои във връзка с намерените силно разложени части от юзда. Трудно може да се каже какво е било предназначението на бронзовата халка от гробницата при Калояново, но навярно и тя трябва да се свърже с намерената тук желязна юзда.

20. *Желязна юзда*. Запазени са двете странични скоби (едната разчупена на две части), 3 халки от веригата на зъбалеца и една закачалка за поводите (обр. 26). Страничните скоби представят цилиндрични пръчки, леко извити във формата на буквата S, с дължина 0,225 м. Те имат

Обр. 26. Части от желязна юзда
Fig. 26. Parties de mors en fer

¹⁸⁶ К. Николов, цит. съч., стр. 179, табл. XVIII.

¹⁸⁷ Д. П. Димитров, Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV—III в. пр. н. е., сб. Археологически открития в България, 1957, стр. 64.

¹⁸⁸ Пак там, стр. 65.

¹⁸⁹ ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 185, обр. 24 д; такава бронзова халка е намерена и при с. Търнава заедно с украси от конска амуниция, срв. ИАИ, XXI, 1957, стр. 296, обр. 3.

по три изчукани заедно със скобите халки — едната средна от вътрешната страна за провиране на крайните халки на веригата на зъбалеца и 2 крайни от външната страна на скобите за прикрепване на юздата към оглавника. Закачалката за поводите представлява пръчица с по една халка в краищата, която е висяла на крайните звена на зъбалеца.

Юзди с дъговидни или S-видни кнебели и зъбалец във форма на верига са намерени в много тракийски погребения от края на V до края на IV в.¹⁹⁰ При този вид юзда могат да се установят някои различия във формата на скобите и в броя на отворите им, както и при оформянето на закачалките за поводите. Това дава възможност да се разграничат три групи. Най-ранната от тях включва юздите от Руец и Търговище¹⁹¹ (края на V — нач. IV в.), които са с дъговидни скоби, сплеснати в средата, и три отвора. Закачалките за поводите са във вид на осморка. При втората група (юздите от Панагюрище и Плевен,¹⁹² от IV в.) скобите все още са сплеснати в средата, но вече са извити S-видно и имат по две дупки. Закачалките за поводите са във вид на осморки (при Плевен) или както при юздата от Калояново (при Панагюрище). Към тази група може да се отнесе и юздата от с. Голям Извор, Разградско. Скобите ѝ са устроени по същия начин, но имат три отвора и зъбалецът е прикрепен към тях по-различно — крайните звена от веригата са били снабдени с цилиндрична пръчица, промушена в средния отвор на скобите.¹⁹³ Юздите от втората група представляват един междинен тип и се явяват връзка между първата и третата група, която обхваща екземплярите от с. Белиш, Троянско, с. Друмево, Шуменско,¹⁹⁴ и с. Калояново, Сливенско. При тях страничните скоби не са сплеснати в средата, а представляват цилиндрични пръчки, извити S-видно, снабдени с три халки — едната от вътрешната и двете от външната страна. При юздата от Белиш външните халки са отчупени, което навярно е накарало Ив. Венедиков да сметне, че юздата е имала само една халка. Закачалките за поводите представляват пръчици с по две халки в краищата. Към последната група юзди въпреки някои различия може да се отнесе и юздата от Янково.¹⁹⁵ При нея зъбалецът е прикрепен към кнебелите, както при юздата от Голям Извор, а закачалките за поводите представляват S-видно извити пръчици. Всички юзди от тази група са намерени в погребения от началото до третата четвърт на IV в. Към същото време се отнася и юздата от Калояново.

21. *Дълбок глинен съд* с кратеровидна форма (обр. 27). Закръглената долна част горе преминава в къса, цилиндрична шия, завършваща с плосък ръб около устието. Под него са разположени две дъговидни дръжки с обло сечение, които не прилепват до стените на съда. Дъното стъпва на пръстеновидно столче. Глината е ситно пречистена, добила след изпичането светлосив цвят. Съдът е висок 0,33 м, с диаметър на устието 0,27 м и на дъното 0,125 м. Той е бил намерен разчупен на няколко парчета, сега е реставриран. Съдове с такава форма са ни известни от тракийски погребения от края на V — нач. на IV в. (могила № 17 при Дуванлий, Голямата могила при Мезек и от Езерово, Пловдивско, и от втората половина на IV — нач. на III в. от Севтополис и Столът, Габровско.¹⁹⁶

Според думите на селяните съдът е намерен в югозападния ъгъл на гробницата, легнал на пода, с устие на югоизток. В него са били поставени останалите тракийски съдове.

22. *Глинена кана* със закръглено тяло и широка шия, която преминава плавно в полегати плещи, от които е отделена с вдлъбната, хоризонтална линия (обр. 28). Устието, което се разширява слабо навън, завършва със заоблен ръб. Дръжката е плоска, издигната малко над устието. На дъното — ниска, масивна поставка. Височина 0,15 м, диаметър на тялото 0,115 м, на

¹⁹⁰ Ив. Венедиков, Тракийската юзда, ИАИ, XXI, 1957, стр. 156 и сл., № 7—18.

¹⁹¹ Пак там, № 10, обр. 6 а.

¹⁹² Г. Табакова-Цанова, Нови находки в Плевенския музей, Археология, VI, 1964, кн. 4, стр. 48, обр. 3 а.

¹⁹³ Ив. Венедиков, цит. съч., № 13, обр. 8.

¹⁹⁴ Цв. Дремсизова-Нелчинова, Могилен некропол при с. Друмево, Коларовградско, Археология, VI, 1965, кн. 4, стр. 54, обр. 2.

¹⁹⁵ Цв. Дремсизова, Надгробни могили при с. Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 67, обр. 9, 2.

¹⁹⁶ М. Сісікова, Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique, Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica, 1964, стр. 42.

Обр. 27. Глинен съд
Fig. 27. Vase en argile

Обр. 28. Глинен кана
Fig. 28. Cruche en argile

устieto — 0,085, на дъното — 0,062 м. Изработена е от добре пречистена глина. Повърхността е огладена, със светлосив цвят. Върху плещите каната има кръгъл печат, в който е вписан релефен кръст с пъпки между раменете. Каните с тази форма добиват широко разпространение в Тракия от средата на IV в.¹⁹⁷ Кана с почти същата форма и щемпелуван кръгъл печат с релефен кръст върху шията е намерена при с. Николаево, Старозагорско.¹⁹⁸ От местността Аргатово при Преслав¹⁹⁹ произхожда ойнохое, което носи печат, представящ релефно изображение на шлем, сходен с монетни изображения от V—IV в. от Месемврия. Докато палметата, щемпелувана върху тялото на една глинена кана от с. Тъжа, Старозагорско,²⁰⁰ явно е служела за украса, все още е трудно да се определи предназначението на другите печати. Кръгли печати с релефен кръст има и върху устията на питосите от Севтополис, за които смятаме, че са били грънчарски марки.²⁰¹

23. Дълбока глинена паничка с конусовидно тяло и завит навътре ръб около устieto (обр. 29), с ниска вдлъбната поставка на дъното. Глината е добре пречистена, получила след изпичането светлосив цвят. Висока е 0,06 м, с диаметър на устieto 0,143 м и на дъното 0,057. Дълбоката купичка е била широко разпространена в Тракия. Най-ранните екземпляри датират от началото на V в. (некропола при Равна, Варненско,²⁰² Байлово, Милкова могила и др.), но изключително богат е материалът от IV—III в.²⁰³ Тази форма, добре позната на тракийския грънчар, който я е изработвал и на ръка, се е развивала и под силното влияние на античните купи.

¹⁹⁷ М. Сііікова, цит. съч., стр. 43 и пос. лит.

¹⁹⁸ Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 56, обр. 4 а и 8 а.

¹⁹⁹ Археология, VIII, 1966, кн. 2, стр. 48, обр. 9 и 10.

²⁰⁰ Археология, III, 1961, кн. 1, стр. 56, обр. 4 в и 8 в.

²⁰¹ М. Сііікова, Les timbres sur pithoi de Seuthopolis, BCH LXXXII, 1958—II, стр. 481, табл. XXVII.

²⁰² ИАИ, XXV, 1962, стр. 102, табл. XI, 1, 5; табл. XII, 2, 5.

²⁰³ М. Сііікова, цит. съч., стр. 43.

Обр. 29. Глинена паничка
Fig. 29. Petite assiette en argile

Обр. 30. Глинена паничка с дръжка
Fig. 30. Petite assiette en argile à anse

24. *Глинена паничка* с конусовидна долна част (обр. 30). Ръбът около устието е заоблен и леко извит навътре. Под него има широка вдлъбната извивка, където е прихваната хоризонтална лентеста дръжка. Съдът е стъпил върху висока куха поставка. Височина 0,12 м, диаметър на устието 0,17 м, на дъното 0,093 м. Със светлосив цвят, добре пречистена глина. Тази форма се среща по-рядко в Тракия. Известни са ни само две панички с дръжка и висока поставка — от гробницата при с. Дълбоки (края на V в.),²⁰⁴ от с. Столът (края на IV в.).²⁰⁵

25. *Глинена чаша* с конусовидна долна част и къса, широка шия, отделена от тялото с релефен пръстен (обр. 31). Устието извива леко навън, дъното е вдлъбнато, дръжката плоска. Височина 0,06 м, с дръжка 0,072 м, диаметър на тялото 0,105 м, на устието 0,124 м, на дъното 0,05 м. Чаши с подобна форма са намерени в некропола при с. Дивдядово, Шуменско,²⁰⁶ и в Деветашката пещера²⁰⁷ и се датират от IV в. Двете чаши, намерени в гроб при с. Еница, Врачанско,²⁰⁸ представят по-нататъшно развитие на този тип.

Съдовете № 21—25 са работени на колело. Еднаквият състав на глината говори, че всички са работени от един майстор. Съдовете са отлично запазени и ясно личи, че са били поставени в гробницата съвсем нови, без да са били употребявани.

26. *Чаша*, работена на ръка с почти цилиндрична форма на тялото, с равно дъно, прав ръб около устието и една отвесна дръжка. Стените са дебели, със сивочерна, опушена повърхност. Чашата е разтрошена и е невъзможно да се реставрира.

27. *Две глинени амфори* — остроудънни, намерени при входа между вътрешното преддверие и камерата. Според думите на селяните амфорите са лежали под ъгъл, с доближени устия, едната с устие на изток, другата на юг.

1. Първата амфора е висока 0,73 м, ширина в плещите 0,25 м, с диаметър на устието 0,10 м (обр. 32 а). Под дръжките — вдлъбнатини от палци. Върху едната дръжка на водоравната ѝ външна страна е поставен печат с правоъгълна форма и размери: 0,028 и 0,018 м. Емблемата представя двойна брадва, чиято дръжка е ориентирана паралелно на късите страни на печата.²⁰⁹ Около нея обикаля надпис с ясно отпечатан етником ΘΑΣΙ(ΩΝ), който започва на дясната малка страна и продъл-

²⁰⁴ РП, IV, 1950, стр. 222, обр. 25.

²⁰⁵ ГСУ ИФФ, кн. I, 1956, стр. 477, табл. VII, 1.

²⁰⁶ Известия НМ Коларовград, II, стр. 3, табл. II, 3.

²⁰⁷ В. Микова и Н. Джамбазова, Деветашката пещера, стр. 167, обр. 125, б.

²⁰⁸ ИАИ, XXVIII, 1965, стр. 192, обр. 37.

²⁰⁹ Амфорни печати със същата емблема, разположена по същия начин, са намерени във Варна, срв. К. Шкорпил, Печати върху амфори от Черноморското крайбрежие, ИАИ, VIII, 1934, № 102, 103 и 104 и М. Мирчев, Амфорните печати от музея във Варна, София, 1958, № 28, 29 и 36.

жава върху долната дълга страна (обр. 32 б). От останалото име са запазени добре само последните три букви ΘΩΝ или ΦΩΝ върху горната дълга страна на печата и Μ или Σ на лявата къса. Възможно е имената да са били две, както обикновено се среща при надписите, разположени около четирите страни на печата. Според класификацията на Граков²¹⁰ нашият печат спада към IV група тасоски печати с емблема в центъра и с надпис около четирите или трите страни на печата, които той датира от втората половина на IV в. Печатът от Калояново, който се датира от средата на IV в., в такъв случай е един от ранните образци на тази група печати.

2. Втората амфора е висока 0,72 м, широка 0,245, с диаметър на устието 0,105 м.

И двете амфори са изработени от добре промита глина, която съдържа малко слюдени люспи и след изпичането е добила светъл оранжево-розов цвят. Те имат характерна за тасоските амфори форма²¹¹ — двойно конусовидно тяло с източена долна част с вдлъбнати контури. Дъното свършва във форма на малко краче, отдолу с кръгла вдлъбнатина.²¹²

Поставянето на амфори е засвидетелствувано в много тракийски погребения, датиращи главно от IV в.²¹³ По формата или по печатите, които се срещат при някои от тях, почти всички могат да се определят като тасоски. Амфорите от Калояново, от Панагюрище (две с печат), Бре-

Обр. 31. Глинена чаша
Fig. 31. Coupe en argile

Обр. 32. а — амфора; б — рисунка
на амфорния печат

Fig. 32. а — amphore; б — dessin de l'estampille

²¹⁰ Срв. Д. Б. Шелов, Клейма на амфорах и черепицах, найденных при раскопках Пантикапея в 1945—1949 гг., МИА СССР, № 56, 1957, стр. 203.

²¹¹ М. Мирчев, цит. съч., стр. 9; И. Б. Зеест, Керамическая тара Боспора, МИА СССР, № 83, 1963, стр. 83 и сл., табл. VII—IX.

²¹² Анне-Мари Бонет Антуан Бон, Les timbres amphoriques de Thasos, Paris, 1957, стр. 16 и сл. обр. 35.

²¹³ За находки на амфори в тракийски погребения вж. Т. Иванов, Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 46 и цит. лит.; Д. Аладжов, Тракийска гробница в с. Войводово, Археология, VIII, 1966, кн. 4, стр. 53 и сл.; в могила № 4 на некропола „Деветте могили“ при Копринка също бе намерена амфора (непубликувана).

зово (две без печат),²¹⁴ Мезек (две с печат)²¹⁵ и Скалица (една без печат)²¹⁶ по своята форма спадат към тип Ib на Бон. Те всички произхождат от погребения, които датират от първата половина или средата на IV в.

Амфорите от с. Ивански (Злокучене, две без печат) и от могила № 4 на некропола „Деветте могили“ при с. Копринка (една без печат) принадлежат на тип Ia на Бон.²¹⁷ Няколко амфори от края на IV—нач. на III в., намерени в погребения при с. Мадара²¹⁸ (една без печат), могила № 1 от некропола на Севтополис (две без печат),²¹⁹ могила № 3 във Варна (две без печат)²²⁰ и с. Войводово (две, от които едната с печат), принадлежат на тип II на Бон.

Известно е, че в края на IV и през целия III в. Тасос играе важна роля в икономическия живот както на Тракия,²²¹ така и на гръцките колонии по Западното Черноморие — Одесос и Аполония.²²² С амфорите от Калояново се увеличава броят на тасоските амфори от първата половина на IV в., което свидетелствува за ранното проникване на тасоски внос във вътрешността на Тракия.

28. *Червенофигурно лекане*, намерено разтрошено, сега възстановено. Запазена е само долната част на съда, който има дълбоко и широко тяло, покрито с черен фирнис. Височина 0,07 м, диаметър на устието 0,18 м, на дъното 0,085 м (обр. 33). От двете страни на дръжките има малки израстъци. Външната страна под устието е украсена с лавров венец. Листата са ограничени с черен контур върху червена основа. Похлупакът на лекането липсва.

Няколко леканета от този тип са намерени в некропола на Аполония и се датират от средата на IV в.²²³ Те са от атически произход и Т. Иванов ги отнася към късния период на керченския стил. Две леканета със същата украса произхождат от Олинт и се датират от Robinson от първата половина на IV в.²²⁴

29. *Арибаловиден лекит* — с висока цилиндрична шийка с релефен пръстен по средата (обр. 34). Тялото е кръгло, с високи рамене. Устието горе се разширява като паничка и завършва със завит навътре ръб. Дъното стъпва на пръстеновидно столче. Отвън е покрит с черен фирнис. Беше ми предаден от селяните разчупен, сега е реставриран. Височина 0,21 м диаметър на тялото 0,155 м, на устието 0,07 м, на дъното 0,09 м.

Обр. 33. Лекане
Fig. 33. Lékané

²¹⁴ ИАД, VI, стр. 27, обр. 27, стр. 13, обр. 13.

²¹⁵ ИАИ, XI, стр. 74, обр. 82.

²¹⁶ Т. Иванов, цит. съч., Археология, II, 1960, кн. 1, стр. 45, обр. 7.

²¹⁷ Аппе-Мари Вонет А.Вон, цит. съч., стр. 17.

²¹⁸ Р. Попов, Сборник Мадара, I, София, 1934, стр. 245, обр. 208.

²¹⁹ ГСУ ФИФ, XLVII, 1952, кн. II, стр. 29, обр. 37 и 38.

²²⁰ Т. Иванов, ИВАД, X, стр. 94, табл. IV, 3.

²²¹ А. Балканска, Die Handelsbeziehungen von Seuthopolis, Acta antiqua philippopolitana, Studia archaeologica, 1963, стр. 50 и сл.

²²² М. Мирчев, цит. съч., стр. 9 и сл.; Т. Иванов, Античната керамика от Аполония, сб. Аполония стр. 260 и сл.

²²³ Т. Иванов, Античната керамика от Аполония, стр. 144 и сл.

²²⁴ D. M. Robinson, Excavations at Olynthus, XIII, № 56 и 57, стр. 116 и сл., табл. 79—81 и 83.

Обр. 34. *a* — чернофирнисов лекит; *b* — скифос № 3
 Fig. 34. *a* — lécythe à vernis noir; *b* — skyphos №. 3

Обр. 35. *a* — скифос № 1; *b* — скифос № 2
 Fig. 35. *a* — skyphos №. 1; *b* — skyphos №. 2

Лекитът от Калояново може да се свърже с лекитите с черен фирнис тип VI от Аполония, които датират от втората и третата четвърт на IV в. и са от атически произход.²²⁵ Robinson отделя съдовете от този тип, намерени в Олинт, в групата на ойнохоета с малки шии, като изтъква, че много приличат на лекити. Датира ги от края на V—началото на IV в.²²⁶

30. *Червенофигурни скифоси* — два от тях, заедно с другите гръцки съдове са били намерени при входа между преддверието и камерата, близо до амфорите. Те са били разтрошени от падналите върху тях каменни плочи от срутилия се покрив на гробницата. Третият скифос бе намерен в пръстта, южно от входа на гробницата.

²²⁵ Т. Иванов, цит. съч., стр. 128.

²²⁶ D. M. Robinson, Olynthus, XIII, стр. 220, № 304, табл. 157.

Обр. 36. Червенофигурно пелике — лицева страна
Fig. 36. Péliké à figures rouges — la face

Обр. 37. Червенофигурно пелике — отстриани
Fig. 37. Péliké à figures rouges — de côté

1. Първият скифос има следните размери: височина 0,11 м, диаметър на устието 0,12 м, на дъното 0,06 м (обр. 35а).

2. Вторият е висок 0,115 м, с диаметър на устието 0,13 м, на дъното 0,065 м (обр. 35б).

3. Третият скифос, намерен в насипа пред гробницата, е висок 0,12 м, с диаметър на устието 0,125 м и на дъното 0,065 м (обр. 34б).

И трите скифоса имат еднаква форма и украса. Под широкото устие на известно разстояние стените се спускат почти отвесно, след което тялото силно се стеснява към дъното. Дръжките са хоризонтални и малки. От двете страни на скифосите са нарисувани по двама младежи, загърнати в дълги мантии. Между тях са представени два предмета, един елипсовиден и под него един кръгъл, украсен с кръст и четири точки.²²⁷ При третия скифос кръглият предмет липсва. Под дръжките е нарисувана палмета. Изпълнението на украсата е небрежно. Това е една от типичните схеми на украса на червенофигурните скифоси от керченски стил. И трите съда спадат към тип I на червенофигурните атически скифоси от Аполония, които, се датират от средата на IV в.²²⁸

31. Червенофигурно пелике, разтрошено на дребни парчета, сега възстановено (обр. 36). Високо 0,367 м, диаметър на търбуха 0,27 м, на устието 0,25 м и на дъното 0,175 м. Височина

²²⁷ Т. Иванов, цит. съч., стр. 150, № 277 и стр. 168, № 359, убедително доказва, че елипсовидният предмет трябва да се тълкува като тимпан, а кръглият предмет може би представя диск.

²²⁸ За червенофигурни скифоси, намерени в Тракия и в некрополи от съседните земи, вж. Т. Иванов, цит. съч., стр. 200 и пос. лит.; същият, Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 45.

на дръжките 0,155 м. Съдът има закръглено тяло и стесняваща се по средата шия, която долу плавно преминава в полегати плещи, а горе се разширява и завършва с профилиран ръб около устието. Ръбът, украсен с яйцевиден орнамент, е обърнат навън и се спуска почти перпендикулярно надолу. Вътрешността на устието е покрита с черен фирнис. Съдът е снабден с пръстенно, профилирано столче. Дръжките са отвесни, с надлъжен ръб по средата им. Под всяка дръжка има богата украса от две палмети, свързани с волути (обр. 37). Украсата на лицевата страна и на гърба на пеликето е ограничена горе и долу с яйцевиден орнамент. На лицето, над горния киматион има пояс от релефни пъпки, покрити с позлата.

А. Сцената на лицевата страна представя завръщането на Аполон от страната на хипербореиците и епифанията на бога в светилището му. В центъра на композицията е представен Аполон върху лебед. Богът е облечен с дълъг химатион, който оставя гърдите му открити. В лявата си ръка държи лира, а в дясната, вдигната нагоре — плектрон. На главата си носи венец от лаврови листа, покрити с варак. Под него, от двете страни на главата се спускат дълги къдрици, които падат върху раменете (обр. 38). Краката, с боси стъпала, са кръстосани. Лебедът, който лети надясно,

Обр. 38. Детайл от украсата на пеликето — централната фигура на Аполон
Fig. 38. Détail du décor du péliké — la figure centrale d'Apollon

Обр. 39. Детайл от украсата на пеликето — двете фигури от лявата страна на Аполон

Fig. 39. Détail du décor du péliké — les deux figures du côté gauche d'Apollon

с разперено крило и опъната надолу шия е представен в момент, когато се спуска към земята. Птицата е предадена с бяла боя, като подробностите са означени с тънки жълти линии. Под лебеда са изобразени вълни и рибки, което показва, че Аполон прелита над морето. От лявата страна на бога са представени ефеб и жена, прави, обърнати три четвърти към Аполон, с глави в профил (обр. 39). Младият мъж е гол, с мантия, която се спуска под лявата му ръка, край тялото му. С облекчен ляв крак. Дясната ръка е спусната надолу, а в лявата, свита в лакътя и вдигната нагоре, държи някакъв предмет, може би чаша. Младежът е с къса, къдрава коса и панделка, предадена релефно и позлатена. Зад него е представена жената, облечена в пеплос. Косата ѝ е прибрана в сакос. Тя носи релефни позлатени обеци, огърлица и гривни. От другата страна на Аполон са представени три фигури: Хермес, жена и млад мъж. Хермес е в силно движение надясно, със свит в коляното ляв и опънат десен крак, закрити отчасти от крилото и шията на лебеда. Той е обърнал учудено глава назад към Аполон. Хермес е гол, с къса мантия под лявата ръка. В дясната, свита в лакътя, ръка държи кадуцей (обр. 40). Косата му се спуска на къси, вълнообразни кичури и пада върху шията. На главата си има венец, украсен с релефни точки. Зад Хермес е представена жена, облечена в пеплос с апоптигма, обърната към Аполон.

Обр. 40. Детайл от украсата на пеликето — Хермес
Fig. 40. Détail du décor du péliké — Hermès

Главата и по-голямата част от тялото ѝ липсват. Зад нея млад мъж, гол, с къса мантия под лявата ръка е отправил поглед към Аполон (обр. 41).

Б. На гърба на пеликето са изобразени две менади, в пеплоси, едната с тирс, другата с тимпан в десните си ръце. Между тях е представен гол сатир, обърнат надясно към менадата с тимпана и протегнал ръце към нея, над висока колонка, изобразена между тях.²²⁹ Сцената на гърба е изпълнена по-небрежно (обр. 42).

Рисунката на лицевата страна се отличава с голям финес и елегантност. Отделните фигури с изключение на Хермес са дадени в спокойни пози, с пластическа изразителност и живот. Централната фигура и отчасти тялото на Хермес са представени *en face*, докато останалите фигури са в три четвърти, с глави в профил. Косите са третирано различно — при Аполон с дълги, при Хермес с по-къси вълнообразни къдрици, а при ефебите с къси, спирално навити букли. Жените са облечени в пеплоси със съдържана драпировка, очертана с тънки, паралелни чернофирнисови линии. Краищата на апоптигмата и на пеплосите са очертани с тясна черна лента. Мъжете са

²²⁹ За подобна колонка вж. *Enciclopedia dell'arte antica*, VII, стр. 745, обр. 858; Fr. Chamoux, *L'Athéna mélancolique*, BCH, LXXXI, 1957, I, стр. 147 и сл. и посочените образи на гръцки вази с изображения на колонки.

Обр. 41. Детайл от украсата на пеликето — фигурите отдясно на Аполон
 Fig. 41. Détail du décor du péliké — figure à la droite d'Apollon

голи, с къси мантии, спускащи се под мишницата на лявата ръка. Фигурите са червени, с цвета на ангобата. Подробностите са предадени с тънки линии. Венците, панделките, накитите на жените и някои части на лирата и кадуцей са изпълнени в барботинна техника и са покрити с варак. При фигурата на лебеда е употребена бяла боя.

Маниерът на художника на Калояновското пелике е много близък до този на лекита от Аполония, който Т. Иванов отнася към Аполонийския художник, работил през средния период на керченския стил.²³⁰ Между двата съда могат да се установят много общи черти както в схемата на композицията, така и в позите на фигурите, в прическите, лицата и дрехите. Ние не можем да открием обаче прилика между пеликето от Калояново и останалите вази от същата група нито в композицията, нито в пропорциите на телата, нито в начина на изобразяване на прическите и облеклата.²³¹ Украсата на пеликето от Калояново е разположена в един план, в

²³⁰ Т. Иванов, *Античната керамика от Аполония*, стр. 94; K. Schefold, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen*, Berlin — Leipzig, 1934, стр. 102 и сл.

²³¹ J. D. Beazley, *Attic red-figure Vase-painters*, Oxford, 1963,² II, стр. 1482 смята, че съдовете, приписвани на Аполонийския художник, могат да бъдат в една група, но не е сигурен, че са изработени от ръката на един майстор.

една почти симетрична композиционна схема. Централната фигура — Аполон — е представена в средата en face, но лебедът, в полет надясно, говори за движение от ляво на дясно, към Хермес. От двете страни по две фигури — мъжка и женска — затварят сцената. Докато двойката от лявата страна са склонили почитително глава пред Аполон, фигурите отдясно с учудване наблюдават слизането на бога. Подобна композиция откриваме при майсторите от ранния керченски стил като Heraklesmaler и др.²³² И при тях централната фигура е представена обикновено в движение от ляво на дясно. Надясно се намира и божеството, което наблюдава действието.²³³ Близък е похватът и в изобразяване прическите и позите на фигурите, особено при един Kelchkrater, рисуван от художник, близък до Helenamalerei.²³⁴ От друга страна, близостта на пеликето от Калояново с лекита от Аполония го свързва с изкуството на средния керченски стил. Ето защо ние смятаме, че то може да се датира от втората четвърт на IV в. пр. н. ера. За неокончателно скъсване с традициите на ранния керченски стил говори и формата на пеликето — издуто тяло и невисока шия, докато отвесно спускащите се дръжки с релефен надлъжен ръб са характерни за следващия период.²³⁵

Обр. 42. Червенофигурно пелике — гръбна страна
Fig. 42. Pélîké à figures rouges — l'envers

²³² K. Schefold, Untersuchungen. . . , № 344, табл. 4₁; № 366; № 474, табл. 8₂; № 514, табл. 7₂.

²³³ A. I. Boltounova, Une péliké du style de Kertch représentant la scène de la délivrance de Thésée par Heracles, Mélanges offerts à K. Michalowski, Warszawa, 1966, стр. 291.

²³⁴ Срв. фигурата на първия ефеб от Калояново с Парис у P. A. Arias and M. Hirmer, History of Greek Vase Painting, London, 1962, табл. 223.

²³⁵ A. I. Boltounova, цит. съч., стр., 290.

Сцената върху пеликето не е мъчна за тълкуване — Аполон се завръща от страната на хиперборейците върху лебед. Този мотив, макар и рядко, се среща върху вази още от началото на V в.,²³⁶ върху монети и други паметници.²³⁷ През IV в. у художниците от новия стил се забелязва особен интерес към делфийските сюжети и желание да заместят религиозните с легендарни мотиви от цикъла на Аполон.²³⁸ Тогава именно се въвежда новата тема, която третира епифанията на Аполон. Тя е представена върху няколко вази, повечето от началото на IV в., при които Аполон е върху грифон.²³⁹ При два съда богът е върху лебед — един кратер в Британския музей, който се приписва на художника на Мелеагър,²⁴⁰ и една хидрия керченски стил, която Шефолд датира от 370—360 г.²⁴¹ И при двете групи съдове, както и при пеликето от Калояново не е представено пътуването на бога, а пристигането и посрещането му в Гърция. Легендата за завръщането на Аполон от земята на хиперборейците се е запазила и в писмената традиция.²⁴² Тя е обща за двата главни култа в Делфи и Делос.²⁴³ Едни от авторите описват първото триумфално завръщане на бога от митическата страна и настаняването му в светилището. Други третират темата за сезонните епифании на бога, които са се празнували периодически всяка пролет. Мецгер смята, че върху вазите от края на V — нач. на IV в. е представена епифанията на Аполон Хиперборейски от втория вид.

При пристигането си богът обикновено се посреща от неговите близки — Латона и Артемида,²⁴⁴ представени често заедно с Хермес, или от почитателки — жени, музи или менади и сатири.²⁴⁵ В последните примери се проявява една нова тенденция — Аполон да се свърже с дионисовия тиаз. Върху пеликето от Калояново посрещачите на бога навярно представят млади делфийски мъже и девойки.

* * *

От всичко изложено се вижда, че за датата на Калояновската гробница и намерените в нея погребални дарове не може да има никакво съмнение. Те принадлежат на първата половина или по-скоро на втората четвърт на IV в., когато е било извършено и самото погребение.

В Калояново е погребан знатен представител на тракийската аристокрация. Грижливо изградената и измазана отвътре гробница, богатият и разнообразен инвентар ясно показват, че се касае за племенен вожд. Погребението е извършено чрез трупологане, което е отличителна черта за правоъгълните и куполни гробници от IV в., открити в Тракия. Обвивката около гробницата от плочести камъни и затрупването ѝ с могилен насип свидетелствува за придържане на местната аристокрация към старите погребални традиции. Израз на тези традиции е и поставянето в гробницата на златния нагръдник, златните пластинки и изобилието от оръжие, които са произведени на местното занаятчийство. В същото време в погребалния ритуал се вижда проникването и на гръцки черти — измазването на гробницата с шук и наличието на канделабър, лампа и амфори. Една особеност на погребението в Калояново е поставянето на железен лемеж върху мъртвеца. Той не само свидетелствува за високата техника при обработката на земята през този период, но заедно със златните инsigнии и оръжието символизируют трите страни от властта на погребания: политическа, военна и земевладелска.

²³⁶ H. Metzger, *Les représentations dans la céramique attique du IVe siècle*, Paris, 1951, стр. 173.

²³⁷ Срв. I. Overbeck, *Griechische Kunstmythologie*, III Band, V Buch, Leipzig, 1889, стр. 350 и сл. за изображението на Аполон върху лебед или грифон.

²³⁸ H. Metzger, цит. съч., стр. 374.

²³⁹ Пак там. № 21—25, стр. 168 и сл.

²⁴⁰ J. D. Beazley, цит. съч., стр. 1410, № 16.

²⁴¹ K. Scheffold, *Untersuchungen...*, № 175, стр. 75.

²⁴² H. Metzger, цит. съч., стр. 173, 174.

²⁴³ Overbeck, цит. съч., стр. 352 свързва изображението на Аполон върху лебед с делфийската епифания.

²⁴⁴ Срв. у Metzger, табл. XXIV, 4, ойнохое в Британския музей,

²⁴⁵ Срв. кратера и хидрията в Британския музей, споменати по-горе, заб. 240 и 241.

Гръцките вази, амфорите и бронзовите съдове са внесени отвън и отразяват оживените икономически връзки с Атина, Тасос и Йонийска Гърция. Уточняване датата на тракийските погребения от Брезово, Панагюрище, Върбица, Радювене, с. Ивански (Злокучене) и Тетевен от втората и третата четвърт на IV в. дава възможност да се установи, че тези връзки са обхванали широка част от територията на Тракия особено в периода, предшествуващ непосредствено завладяването на Тракия от Филип II и в първото десетилетие на македонското владичество.

TOMBEAU TUMULAIRE THRACE DU VILLAGE KALOJANOVO,
ARR. DE SLIVEN (IVe S. AV. N. È.)

M. ČIČIKOVA

(Résumé)

On a découvert d'une manière fortuite en novembre 1963 au village Kalojanovo, arr. de Sliven, une tombe en pierre. Lors des travaux de sauvetage la tombe a été complètement fouillée et étudiée, ainsi que les offrandes et les rites. La tombe située dans la moitié sud du tumulus avec une entrée au Sud comprend une antichambre extérieure en pierres concassées liées au mortier de terre, une antichambre intérieure et une chambre funéraire en blocs équarris en système pseudo-isodôme irrégulier. La longueur totale de la tombe du côté Ouest est de 6,25 m, du côté Est de 7,20 m, la largeur de 2,17 m. Le tombeau de Kalojanovo comporte de nombreux traits communs en ce qui concerne son plan et sa distribution avec les tombes à coupole du IVe s. découvertes en Thrace. D'autre part la chambre funéraire rectangulaire l'apparente aux tombes macédoniennes. Cependant le tombeau de Kalojanovo n'a pas de voûte semi-cylindrique. Le toit, effondré actuellement, devait être légèrement en saillie en plaques de calcaire poreux reposant sur des poutres de bois disposées suivant l'axe transversal. Les murs de la tombe sont enduits d'une couche de mortier à la chaux recouverte de stuc peint. La décoration est très simple. La chambre funéraire a un socle rouge qui se détache du mur blanc par une ligne horizontale incisée; dans l'antichambre intérieure le socle est blanc, surmonté d'une frise de perles et d'un rinceau rouge. Ce mode de décoration appartient à deux périodes plus anciennes du style à incrustations qui comprenait l'élément linéaire et le coloris qu'on connaît bien d'Olynthe. Ceci permet de dater la tombe de Kalojanovo de la première moitié du IVe s.

On a découvert dans l'antichambre extérieure de ce tombeau un cheval qui y avait été enseveli. Près du mur nord de chambre funéraire se trouvait un squelette d'homme. On a recueilli diverses offrandes posées sur le défunt: sur la poitrine une plaque pectorale rhomboïdale en or, décorée très simplement de boutons martelés sur le pourtour; 22 fines lamelles en or trouvées autour et au dessous de la plaque pectorale et qui devaient être cousues sur le vêtement ou le linceul du défunt; un soc en fer qui se trouvait dans la région de l'abdomen; une épée (xyphos) en fer posée au-dessus de la tête du squelette; des perles de couleur rouille en marcassite et en pyrite qui sans doute faisaient partie de l'harnachement du cheval du défunt; des fragments de deux couteaux. En outre dans l'antichambre intérieure du tombeau, on a recueilli de nombreux vases et objets conservés actuellement au Musée historique régional de Sliven. Dans le tombeau on avait déposé 14 pointes en fer de lance, dont la plupart en forme de feuille et à bouts pointus; une tube de fer que l'on adaptait à l'autre bout de la lance en bois; des fragments de casque en bronze de type chalcidien; des fragments de seau en bronze en forme de cloche. Sous le bord supérieur se détache une zone ornementée d'oves. Les anses amovibles à section carrée se recourbent et se terminent en forme de balustres. Les bélières ont été coulées avec le seau même et sont reliées par des palmettes. On a découvert aussi des fragments de vases de bronze, une anse et une passoire, également en bronze, une lampe en bronze à trois mèches et une anse verticale qui faisait sans nul doute le pendant du candélabre en fer décou-

vert dans la tombe. Cette tombe a livré en outre un mors en fer avec des canons recourbés en forme d'S et un filet de bride à chaînette. Enfin on y recueilli aussi plusieurs vases thraces de couleur grise en excellent état de conservation, travaillés au tour: une cruche, deux petites assiettes et un coupe, le tout placé dans un récipient profond gris affectant la forme d'un cratère. On y a trouvé aussi deux amphores à fond pointu dont l'une porte une estampille de Thasos, ainsi que des vases grecs à figures rouges qui se sont cassés lorsque le toit s'est effondré et qu'il a été possible de reconstituer. On a obtenu ainsi: la moitié inférieure d'un lékané décoré à l'extérieur sous l'embouchure d'une couronne de laurier; un lécythe aryballisque recouvert à l'extérieur de vernis noir; trois skyphoi semblables par la forme et l'ornementation. Ces vases étaient couverts des deux côtés de peintures représentant deux jeunes gens vêtus de longues mantes. Un péliké à figures rouges de cette tombe retient tout particulièrement l'attention. Sur le devant Apollon est représenté au retour du pays des Hyperboréens dans son sanctuaire. Au centre de la composition on aperçoit le dieu chevauchant un cygne; à gauche un éphèbe et une femme s'inclinent en marque de respect devant Apollon, et à droite Hermès, à côté de ce dernier un homme et une femme observent surpris la descente du dieu. Sur le dos du péliké se trouvent deux ménades et un satyre. La peinture du péliké de Kalojanovo est très proche par sa manière de celle du lécythe d'Apollonia qui est attribué au pinceau du maître d'Apollonia (période moyenne du style de Kertch). Le peintre n'avait pas encore rompu définitivement avec les traditions des débuts du style de Kertch ce qui apparaît dans le schéma de la composition et dans la forme du péliké. L'auteur le date du second quart du IVe s.

Les offrandes funéraires du tombeau de Kalojanovo accusent une grande similitude avec celles des tombes thraces du IVe s., et les vases grecs plus spécialement ont permis de dater ce tombeau avec certitude du second quart du IVe s. av. n. ère.

A Kalojanovo est enseveli un représentant marquant de l'aristocratie thrace. La tombe, soigneusement bâtie et crépie à l'intérieur, l'inventaire funéraire très divers et riche montrent avec netteté que le défunt était un chef de tribu. L'ensevelissement y est effectué par inhumation, signe distinctif des tombes rectangulaires et des tombeaux à coupole du IVe s. mises au jour en Thrace. Le revêtement de la tombe avec des pierres plates, et le tumulus au-dessus du tombeau viennent attester que les anciennes traditions d'ensevelissements étaient respectées à cette époque par l'aristocratie locale. Cette tradition apparaît aussi par les offrandes déposées dans la sépulture — la plaque pectorale en or, les lamelles en or et l'abondance d'armes — objets produits par les artisans locaux. Mais en même temps on constate dans le rite funéraire la pénétration de certains traits distinctifs grecs, tels que le crépi en stuc et la présence de candélabre, lampe et amphores. Une particularité de cette sépulture de Kalojanovo est le soc de fer déposé sur le corps. C'est un témoignage, non seulement de la technique très avancée des Thraces en ce qui concerne le travail de la terre à cette époque, mais aussi, un symbole qui marque que le défunt était aussi bien un chef militaire et un chef politique, qu'un grand propriétaire foncier.

Les vases grecs, les amphores et les vases de bronze sont importés du dehors et mettent en évidence les relations économiques très intenses existant avec Athènes, Thasos et la Grèce ionienne. Les datations établies par l'auteur des sépultures de Brezovo, Panagjurište, Vârbica, Radjuvene, le vill. d'Ivanski (Zlokučene) et Teteven du second et troisième quarts du IVe s. ont montré que ces relations commerciales s'étendaient aussi sur une grande partie de la Thrace, surtout pendant la période qui a précédé immédiatement la conquête de la Thrace par Philippe II et pendant la première décennie de la domination macédonienne.

АНТРОПОЛОГИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА ТРАКИЙСКИЯ СКЕЛЕТ ОТ С. КАЛОЯНОВО (СЛИВЕНСКИ ОКРЪГ)

Петър Боев

Въпросът за произхода на траките е твърде важен за нас българите, тъй като ние представяме етническа смес от славяни и прабългари с траки. По този начин българският народ се явява като законен наследник на местното население на Балканския полуостров. Въпросът за етногенезиса на траките още не е разрешен. Досегашните резултати от изследванията показват, че неговото осветляване може да стане само по комплексен път, чрез съвместните усилия на археолози, лингвисти, етнографи и антрополози. Тук заслугата на антропологията като помощна наука на историята е твърде ясно подчертана.

Досега добре датиран и етнически точно определен беше само един тракийски скелет от Нова Загора.¹ Тракийските черепи от Могиланската могила във Враца, от Долно Сахране (Старозагорско) и др. са твърде разрушени от дълъг престой в земята. Затова добре запазеният скелет от Калояново се явява като съществен принос за изясняване на антропологическия тип на траките.² Скелетът е намерен в тракийска могилна гробница, открита случайно в западния край на с. Калояново, Сливенски окръг, и разкопана под ръководството на М. Чичикова през 1963 г. Гробницата е разположена в южната половина на могилата, ориентирана север—юг и с вход на южната страна. Състои се от правоъгълна камера и вътрешно преддверие, изградени от дялани каменни блокове в псевдоизодомна система, и външно преддверие от ломени камъни и кал с груб градеж. Покривът, съставен от големи бигорови плочи, се е срутил още в древността, поради което гробницата е била намерена изпълнена с пръст и камъни. След почистването ѝ във външното преддверие е бил открит скелет на кон, а на пода край северната страна на камерата — скелетът на погребания знатен тракиец. Върху и около него са били разположени погребални дарове — златни накити, оръжия, железен лемеж, бронзови и глинени съдове и др.

Архитектурният тип на гробницата и погребалните дарове дават възможност на М. Чичикова да датира гробницата от втората четвърт на IV в. пр. н. е.³

Описание на черепа. Череп (краниум) на мъж в зряла възраст (матурус), около 40—45 г. Черепът е овоид, дълъг, средно широк, нисък, мезокран, но на границата на долихокран, хамекран и тапейнокран, с ниско и средно широко чело, наклонено назад, метриометоп. Глабелата е добре изразена (4) и надвеждните дъги (аркус суперцилиарес) са също добре изразени (2). Тилът на черепа е закръглен и изпъкнал назад. Забелязва се леко надламбдовидно сплескване. Туберите на теменните кости и сисовидните израстъци на слепоочните кости са средно изразени. Големият тилен отвор и неговият индекс са малки. Релефът на черепа е добре изразен. Орбитите са средно големи, четвъртити с отворен голям ръб, мезококс, а при индекс изчислен от дакрион-хамекокс. Носовите кости са счупени отдолу, но основата на носа е разположена високо.

¹ П. Боев, Антропологично проучване на тракийски скелет, Известия Отд. биологически и медицински науки, I, 1957, стр. 141—149.

² От ръководителя на разкопките М. Чичикова, научен сътрудник в Археологическия институт и музей при БАН, имах възможност да получа разрушения на части череп и няколко дълги кости. Скелетът бе реставриран и проучен в Института по морфология при БАН (лаборатория по палеоантропология).

³ Археологическите данни ми са дадени от М. Чичикова, за което също ѝ изказвам благодарност.

Обр. 1. Мъжки череп от Калояново (Сливенски окръг). Втората четвърт на IV в. пр. н. е. Расов тип — протомедитерански и динарски
 Fig. 1. Crâne d'homme de Kalojanovo (arr. de Sliven). Second quart du IV s. av. n. è. Type racial — protoméditerranéenne et dinarique

Личи, че носът е бил леко гърбав. Носовият отвор е триъгълен с долен край — антропина. Носовият индекс е лепторине. Цялото лице е дълго и тясно, хиперверипрозоп. Горното лице е средно високо (мезен). Голямата дължина на лицето се получава от високата и средно широка долна челюст (долхостеномандибулар). Скуловите кости са малки. Лицето е овоидно и сравнително плоско — кучешката ямичка е плитка (1). Вижда се слаба прогнатия на горната челюст. Общо черепът е мезогнат, но по алвеоларния индекс е прогнат. Черепът по горните челюсти е долихоуран и мезостафилин. Брадичката е добре подчертана. Изтриването на зъбите е силно и засяга дентина (2).

Дългите кости на скелета са разрушени, затова ръстът не може да се определи точно, но явно се отнася до индивид с висок ръст.

Измеренията на черепа са представени в табл. 1, а индексите — в табл. 2. В тях са дадени категориите на мерките и индексите според Алексеев и Дебец и затова анализ на резултатите не е необходимо да се прави.

Добре запазеният череп позволява да се направи точна расова диагностика. Строежът на черепа показва известни примитивни белези, които се изразяват в дългия и нисък череп, с ниско наклонено назад чело, с добре изразен релеф, с плоско лице. Черепът е почти долихокран, (точно мезокран), хамекран и тапейнокран. От друга страна, се явява диспропорция между черепа и лицето, което е твърде дълго за такъв примитивен череп и във всички измерения и индекси

показва принадлежност към динарската раса. Така черепът представлява протомедитераноид-динароид. Веднага се поставя въпросът, дали се отнася до хибридна форма между протомедитерански расов тип и динарски расов тип или пък до протомедитерански расов тип, динаризиран се само в лицето. Естествено не може да се отговори с положителност на този въпрос. Може да се изкаже предположение, че в случая се отнася до хибридна форма между протомедитерански и динарски расов тип. Повод за това дава фактът, че много малко е вероятно една част от черепа да запази дълго време примитивни белези (мозъковият череп), а другата част (лицевият череп) да отиде твърде напред в своето развитие. Проучването на скелетите от Балканския полуостров показва, че динарската раса се е образувала в средата на най-старите расови типове главно всред медитеранската (и протомедитеранската, разбира се) раса. Понякога може да се говори направо за динаризация на някои медитерански расови типове, каквито случаи има в енеолитичната серия от Русе (разкопки на Г. Георгиев) — например череп № 70.⁴

Намирането на протомедитерански-динарски тип всред тракийското население неминуемо поставя въпроса за етногенезиса на траките. От изучаването на предтракийското население на Балканския полуостров се вижда, че протомедитеранските расови типове са характерни за Източното Средиземноморие и за Балканския полуостров. Динарските расови типове и техните варианти, които се явяват по-късно—арменоидните типове, се появяват изключително на Балканския полуостров. Дългогодишните изследвания на Д. Ферембах⁵ на палеоантропологичните материали от палеолита до наши дни от Близкия Изток показват, че динарските и арменоидните типове се появяват там едва в бронзовия период, и то масово при появата на хетитите. По това време на Балканския полуостров динарските и арменоидните расови типове се намират твърде добре поставени. Важното за отбелязване е, че тези типове се появяват по нашите земи още от енеолита (4 хилядолетие пр. н. е.). Така че според разполагаемите палеоантропологични материали Балканският полуостров се явява родината на динарските типове. При това обстоятелство трябва да се приеме, че тракиецът от Калояново явно има аборигенен характер, т. е. неговият расов тип трябва да има твърде стар по време произход на Балканите. Този факт поставя откриването на тракиеца от Калояново като твърде важен момент при определяне на етногенезиса на траките. Разбира се, повече тракийски материали ще уяснят това наше схващане.

Таблица 1

Измерения на тракийския череп от Калояново

№ на мярката по Мартин или по биометричната школа	Мерки	Абсолютна стойност в мм; ъгли-те в градуси	Категория на мярката по Алексеев—Дебен
1	Най-голяма дължина на черепа	190	голяма
1в	Дължина от офрион	187	—
5	Дължина на основата на черепа	99	малка
7	Дължина на форамен магнум	39	голяма
8	Най-голяма ширина на черепа	143	средна
9	Най-малка ширина на лоба	96	средна
10	Най-голяма ширина на лоба	111	малка
12	Ширина на астрион	106	малка
16	Ширина на форамен магнум	31	голяма
17	Височина на черепа	130	малка
20	Ушно-брегма височина	110	малка
21	Цяла ушна височина	112	—
23	Хоризонтален обхват на черепа	528	—
23а	Хоризонтален обхват на черепа от офрион	522	—
24	Трансверзална дъга	304	—

⁴ П. Боев, Антропологично проучване на енеолитичния човек в България, Кандидатска дисертация. Институт по морфология при БАН, София, 1966.

⁵ D. F e r e m b a c h, Formation et évolution de la brachycéphale au Proche-Orient, Homo, 3—4, 1965, стр. 160—172

Продължение на табл. 1

№ на мярката по Мартин или по биометричната школа	Мерки	Абсолютна стойност в мм ; ъгли-те в гра-дуси	Категория на мярката по Алексеев—Дебец
25	Медиан-сагитална дъга	374	—
26	Медиан-сагитална челна дъга	117	много малка
27	Медиан-сагитална теменна дъга	134	голяма
28	Медиан-сагитална тилна дъга	123	голяма
29	Медиан-сагитална челна хорда	115	голяма
30	Медиан-сагитална теменна хорда	107	малка
31	Медиан-сагитална тилна хорда	97,5	средна
—	Височина на челната хорда	25	—
—	Височина на теменната хорда	21	—
—	Височина на тилната хорда	31	—
32	Челен ъгъл	80°	среден
—	Глабела-метопион ъгъл	71°	—
38	Обем на черепа	1300 с с	малък
72	Профилен ъгъл	84°	голям
75	Ъгъл на профила на носа	31°	—
40	Дължина на основата на лицето	95	малка
43	Горнолицева ширина	103	средна
43(1)	" "	99	средна
—	Височина на назион над горнолицева ширина	20	—
44	Биорбитална ширина	95	—
44(1)	Назомаларна ширина	103	—
—	Биорбитална хорда	90,5	—
—	Биорбитална височина	20,5	—
45	Скулова ширина	128	малка
46	Средна лицева ширина	99	средна
—	Цигомаксиларна хорда	96,5	—
—	Цигомаксиларна височина	28	—
FC	Дълбочина на кучешката ямичка	3	малка
47	Височина на лицето	127	голяма
48	Височина на горното лице до простион	68	малка
48	Височина на горното лице до алвеолон	72	—
DC(49a)	Дакриална ширина	30	много голяма
DS	Дакриална височина	12,5	голяма
50	Максилофронтална ширина	18	—
—	Максилофронтална височина от назион	10	—
51	Орбитална ширина от лакримале	41	средна
51a	Орбитална ширина от дакрион	39	средна
52	Орбитална височина	32	малка
54	Носова ширина	23	малка
55	Носова височина	52	средна
SC(57)	Симотична ширина	10	голяма
SS	Симотична височина	6	много голяма
60	Дължина на горната челюст	55	средна
61	Ширина на горната челюст	60	малка
62	Дължина на небцето	47	средна
63	Ширина на небцето	38	малка
65	Кондилова ширина на долната челюст	125	голяма
66	Ъглова ширина на долната челюст	101	средна
67	Ширина от форамен ментале на долната челюст	48	голяма
68	Дълбочина на долната челюст	81	голяма
70	Кондилова височина на долната челюст	64	голяма
71a	Най-малка ширина на клона на долната челюст	34	средна
77	Назомаларен ъгъл	135,5°	много малък
—	Цигомаксиларен ъгъл	120°	много малък
79	Ъгъл на долната челюст	117°	малък

Таблица 2

Индекси на тракийския череп от Калояново

Индекс по Мартин или по биометричната школа	Индекси	Абсолютна стойност	Категория по Алексеев — Дебел
8 : 1	Черепен	75,26	малък
17 : 1	Дължинно-ширинен	68,42	малък
17 : 8	Дължинно-височинен	90,91	малък
20 : 1	Дължинно-височинен от порион	57,89	много малък
20 : 8	Ширино-височинен от порион	76,92	малък
9 : 10	Трансверзален фронтален	86,49	голям
9 : 8	Трансверзален фронтно-париетален	67,13	среден
10 : 8	Коронал-париетален	77,62	много малък
12 : 8	Трансверзален парието-окципитален	74,13	малък
27 : 26	Сагитален фронтно-париетален	114,52	много голям
28 : 26	Сагитален фронтно-окципитален	105,92	много голям
28 : 27	Сагитален парието-окципитален	91,79	среден
26 : 25	Фронтосагитален	31,28	—
27 : 25	Парието-сагитален на дъгата	35,82	—
28 : 25	Окципито-сагитален на дъгата	32,88	—
29 : 26	Сагитален фронтален	98,29	много голям
30 : 27	Сагитален париетален	79,85	много малък
31 : 28	Сагитален окципитален	79,26	много малък
31 : 12	Ширино-височинен на тила	91,98	—
16 : 7	На форамен магнум	79,48	малък
1 : 25	Дължинно-сагитален	50,80	голям
—	На челната хорда	29,73	—
—	На теменна хорда	19,62	—
—	На тилна хорда	31,78	—
(29+30+31):1	На сбора на трите хорди	168,15	много малък
(1+8+17):3	Черепен модулус	154,33	—
—	Назомаларен	20,20	—
47 : 45	Лицев	99,22	много голям
47 : 46	На средното лице	128,28	—
48 : 17	Вертикален кранио-фациален	52,30	среден
48 : 45	На горното лице I	51,56	среден
48 : 45	На горното лице II	56,25	—
48 : 46	На горното лице III	72,73	среден
66 : 45	Югомандибуларен	78,91	голям
46 : 45	Югомоларен	77,34	—
52 : 51	Орбитален I	78,05	малък
52 : 51a	Орбитален II	82,05	малък
50 : 44	Интерорбитален	18,95	—
51 : 45	Орбитален фациален трансверзален	32,03	—
52 : 48	Орбитален фациален вертикален	44,44	—
44(i) : 44	Назомаларен	113,68	—
54 : 55	Носов	44,23	малък
54 : 45	Назо-фациален трансверзален	17,97	—
DS : DC	Дакриален	41,66	малък
—	Биорбитален	22,65	—
SS : SC	Симотичен	60	много голям
—	Цигомаксиларен	29,01	—
61 : 60	Максило-алвеоларен	109,09	малък
61 : 45	Палато-фациален трансверзален	46,87	—
60 : 40	Палато-фациален лонгитудинален	57,89	—
63 : 62	Челюстен	80,85	малък
71a : 70	На клона на долната челюст	53,12	среден
40 : 1	Лонгитудинален кранио-фациален	50	—
40 : 5	Алвеоларен	95,96	среден

Продължение от табл. 2

Индекс по Мартин или по биометричната школа	Индекси	Абсолютна стойност	Категория по Алексеев — Дебец
(40+45+47):3	Лицев модулус	116,66	—
68:65	Мандибуларен	64,80	—
66:65	Ширинен на долната челюст	80,80	малък
66:9	Челюстно-лобен	105,20	среден
66:45	Челюстно-скулов	78,90	голям
66:68	Ширинно-дължинен на долната челюст	124,69	среден
45:8	Трансверзален кранио-фациален	89,51	среден
9:43	Фронттоорбитален	93,20	голям
9:45	Югофронтален I	75	голям
10:45	Югофронтален II	86,72	среден

ETUDE ANTHROPOLOGIQUE DU SQUELETTE THRACE DU VILLAGE KALOJANOVO (ARR. DE SLIVEN)

P. BOEV

(Résumé)

Le problème soulevé par l'origine des Thraces peut être résolu surtout en Bulgarie par un travail en commun des archéologues, des historiens, des ethnologues, des linguistes et des anthropologistes. La part qui revient à l'anthropologiste dans cette recherche est très importante. Un seul squelette thrace de Nova Zagora daté et déterminé ethniquement a fait l'objet d'une publication jusqu'à ce jour. Aussi la découverte de M. Čičikova d'un autre bien conservé, et lui aussi daté exactement, du village de Kalojanovo retient-elle tout particulièrement l'attention de l'anthropologiste

Le tombeau thrace dans lequel ce squelette a été découvert comprend une pièce rectangulaire avec deux antichambres. La construction extérieure et intérieure en est assez grossière. Le squelette du Thrace se trouvait dans la pièce et celui du cheval dans l'antichambre extérieure. De nombreuses offrandes avaient été disposées autour du mort — des parures en or, des armes, un coutre en fer, des vases en bronze et de la céramique. Čičikova a daté cette tombe du second quart du IVe s. av. n. è.

La reconstitution des ossements a permis d'établir que ce squelette appartenait à un homme d'âge mûr (maturus) de 40 à 45 ans. Les os longs sont détruits et la taille de l'individu n'a pu être établie exactement, mais de toute façon il est évident que c'était un homme de grande taille. Le crâne est mesocran mais à la limite du dolichocran, chamecran, tapeinocran, metriometop, mesoconch, leptorhin, hipeuriprosop mesen, dolichostenomandibular, mesognath, dolichouran, mesostaphylin. La structure du neurocranium accuse des traits primitifs et appartient indubitablement à la race proto-méditerranéenne et la structure frontale du crâne (splanchnocranium) marque des traits de la race dinarique. Cette opposition entre les deux parties du crâne — une boîte crânienne primitive et un visage avec des traits très développés peut s'expliquer selon l'auteur en admettant qu'il s'agit d'une forme hybride. Il suppose que le type anthropologique de l'homme thrace de Kalojanovo est aborigène. Cette thèse est fondée sur le fait que l'origine de la race proto-méditerranéenne est située dans le bassin de la Méditerranée Orientale et considère que la Péninsule balkanique est comprise dans cette aire territoriale. La race dinarique a elle aussi, selon l'auteur, un caractère aborigène. Ses études sur la Péninsule balkanique montrent que cette race s'est formée dès l'Enéolithique (IVe millénaire av. n. è.). Les études de D. Ferembach en Asie Mineure depuis l'Iran jusqu'en Turquie et en Arabie, ont établi que la race dinarique et sa variante le type armeno-indien sont apparus en masse à peine au II millénaire av. n. è.

КОНЯТ ОТ ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА ОТ С. КАЛОЯНОВО, СЛИВЕНСКИ ОКРЪГ

Стефан Иванов

При спасителните разкопки на случайно откритата през 1963 г. в с. Калояново, Сливенски окръг, тракийска каменна гробница, извършени под ръководството на н. сътр. М. Чичикова, е открит в погребалната камера скелет на мъж, а във външното преддверие — скелет на кон. Намерените в гробницата предмети показват, че се касае за погребение на знатен тракиец — военачалник, извършено към 360—350 г. пр. н. е.¹

Конят е поставен напречно в преддверието, непосредствено пред входа, легнал на лявата си страна, с глава на изток. Гърбът му е насочен към вътрешността на гробницата, а крайниците — навън, като при това предните се намират в самия вход, а задните — в югозападния ъгъл на преддверието (обр. 1 и 2).

До главата на коня и главно върху гърдния кош и гръбначния стълб са намерени паднали дялани каменни блокове, които са повредили силно значителна част от скелета. Черепът, който би показал съществени характерни белези за определяне породния тип на коня, е изцяло разрушен. Прешлените са силно фрагментирани, а поясните и част от гърдните са напълно разрушени. Поради това не бе възможно да се определи дължината на гръбначния стълб и съотношението между отделните му области. Някои от дългите кости на крайниците са само частично запазени. Все пак подробното проучване на наличните части от скелета позволява да се добие достатъчно ясна, макар и по-обща представа за коня от Калояново.

Зъби. Запазени са всичките резци и кучешките зъби, но от долните кътници са налице само премоларите с левия M_1 , а от горните — премоларите и първите два десни молара.

Дъгата на долните и на горните резци, измерена при дъвкателната повърхност, между латералните ръбове на левия и десния трети резец, е 76 милиметра.

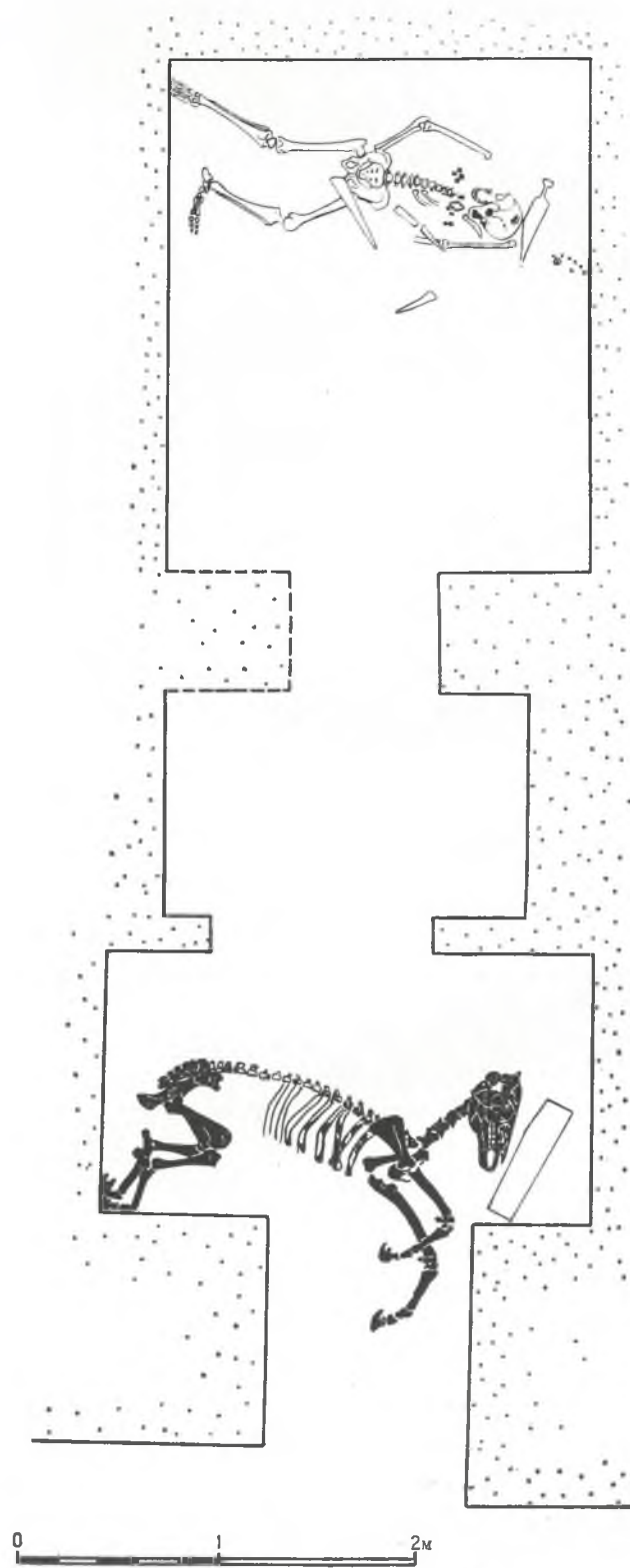
Особено силното развитие на кучешките зъби показва със сигурност, че намереният в гробницата скелет принадлежи на жребец. Това се потвърждава и от един фрагмент от основата на таза. Възрастта на жребеца е около 8 години.

Наличните кътници, измерени при дъвкателната повърхност, имат следните размери в милиметри:

	P2—P4	P2	P3	P4	M1	M2
долни	86	32×17	27,5×19,5	26,5×19,5	24×18	—
горни	91	37×25	27×28	27×27	25×26	24×25,5

Липсата на M_2 , M_3 и M^3 не дава възможност да се определи дължината на цялата редица долни и горни кътници, нито пък съотношението между премолари и молари.

¹ Вж. М. Чичикова, Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.), в настоящия том, стр. 45.

Обр. 1. План на гробницата и положение на скелетите

Fig. 1. Plan du tombeau et disposition des squelettes

Обр. 2. Преддверието със скелета на коня
Fig. 2. L'antichambre avec le squelette de cheval

Ако направим сравнение с малкото намерени и проучени досега у нас остатъци от коне на траките, ще видим, че дължината на долната и на горната премоларна редица съвпада напълно с тази при жребца от тракийската гробница в могила № 3 край с. Янково, Шуменски окръг, която по време е много близка до гробницата от Калояново.² Размерите на отделните долни кътници са и при двата коня почти напълно еднакви, а тези на горните кътници показват известни различия.³ Много близка по време е и дясната долночелюстна половина от могила № 3 в Севтополис. Дължината на нейната премоларна редица (получена чрез сумиране на дължините на отделните зъби), както и тази на P_3 , P_4 и M_1 , е малко по-малка от същата при коня от Калояново.⁴

Данните за конете от тази епоха извън нашата страна са също доста оскъдни и се отнасят предимно до по-далечни страни. На първо място трябва да посочим конете от скитския некропол от Szentcs-Vekerzug (Унгария), чиято датировка е по-ранна (края на VI — началото на V в. пр. н. е.). Дължината на долната премоларна редица от Калояново е много близка до средната дължина на премоларната редица на скитските коне от Szentcs-Vekerzug, които принадлежат към източния тип и произхождат от тарпана (*Equ. gmelini*).⁵ Същото се отнася и за горната премоларна редица. Голяма прилика показва и устройството на емайловите гънки. Сравнението с двете диви форми пък показва, че дължината на долната и горната премоларна редица и размерите на отделните кътници напълно съвпадат или са съвсем близки до тези на *Equ. gmelini* (един екземпляр), а са във всички случаи под съответните минимални граници на *Equ. przewalskii*.⁶

Кости на крайниците. От костите на крайниците са добре запазени само радиусът, тибията и метаподиите заедно с първите и вторите фаланги, а от лопатката, от раменната и

² Цв. Дремсизова, Надгробни могили при село Янково, ИАИ, XIX, 1955, стр. 61—83.

³ Резултатите от проучването на конете от Янково не са публикувани.

⁴ Г. Марков, Принос към изучаване историята на бозайниците в България (материали от Севтополис), Изв. на Зоол. инст., VII, 1958, стр. 146 и обр. 10.

⁵ S. Bökönyi, Les chevaux scythiques du cimetière de Szentcs-Vekerzug, Acta Arch. Hung., II, 1952, стр. 173—183; S. Bökönyi, Les chevaux scythiques de Szentcs-Vekerzug II, Acta Arch. Hung., IV, 1954, стр. 93—114; Ш. Бекенъи, Скифские лошади в Сентеш-Векерзуге III, Acta Arch. Hung., VI, 1955, стр. 23—31.

⁶ В. Громова, История лошадей (рода Equus) в Старом свете, ч. I, М.—Л., 1949, стр. 286 и 296.

Обр. 3. Лопатка, раменна кост, подраменни и подбедрени кости на коня
 Fig. 3. Omoplate, humérus, os de l'avant-bras et os de la jambe de cheval

Обр. 4. Метоподии, първи и втори фаланги на коня
 Fig. 4. Metapodes, première et seconde phalange de cheval

бедрената кост е налице само по един дистален край (обр. 3 и 4). Резултатите от направените измервания са дадени по-долу в милиметри:

<i>Scapula (Sc)</i>	sin.	dex.
Дължина на прос. articularis	99	—

Humerus (H)

Най-малка ширина на диафизата	36	—
Ширина на дисталната епифиза	86	—
Ширина на трохлеята	80	—

Radius (R)

Най-голяма дължина	338	—
Латерална дължина	324	—
Ширина на проксималната епифиза	88	88
Най-малка ширина на диафизата	40	40
Най-малък обхват на диафизата	120	—
Ширина на дисталната епифиза	81	—

Metacarpus (Mc)

Най-голяма дължина	226	225
Латерална дължина	221	222
Ширина на проксималната епифиза	53	53
Най-малка ширина на диафизата	35	35
Най-малък обхват на диафизата	99	99
Ширина на дисталната епифиза	51	51

Phalanx I ant.

Най-голяма дължина	—	87
Сагитална дължина	77	76
Ширина на проксималната епифиза	57	57
Най-малка ширина на диафизата	36	36
Ширина на дисталната епифиза	48	48

Phalanx II ant.

Най-голяма дължина	46	46
Сагитална дължина	—	39
Ширина на проксималната епифиза	57	57
Най-малка ширина на диафизата	50	50
Ширина на дисталната епифиза	50	52

Femur (F)

Ширина на дисталната епифиза	—	102
------------------------------	---	-----

Tibia (T)

Най-голяма дължина	360	—
Най-малка ширина на диафизата	42	42
Най-малък обхват на диафизата	122	122

Talus (Astragalus)

Най-голяма дължина	62	63
Най-голяма ширина	68	67
Ширина на дисталната ставна повърхност	57	—

Calcaneus

Най-голяма дължина	117	116
Най-голяма ширина	55	—

Metatarsus (Mt)

Най-голяма дължина	267	267
Латерална дължина	263	263
Ширина на проксималната епифиза	54	53
Най-малка ширина на диафизата	33	34
Най-малък обхват на диафизата	103	103
Ширина на дисталната епифиза	52	52

Phalanx I post.

Най-голяма дължина	—	85
Ширина на проксималната епифиза	—	59
Най-малка ширина на диафизата	—	34
Ширина на дисталната епифиза	—	47

Phalanx II post.

Най-голяма дължина	—	50
Сагитална дължина	—	46
Ширина на проксималната епифиза	—	54
Най-малка ширина на диафизата	—	47
Ширина на дисталната епифиза	—	49

При внимателното разглеждане на измерените и неизмерените кости, включително и малките кости на скакателните стави, не бяха установени никакви вродени ненормалности или придобити изменения. Това показва, че те принадлежат на добре гледан пълноценен кон, без дефекти на двигателния апарат.

Липсата на данни за дължината на раменната и на бедрената кост не позволи да се определят процентните съотношения на отделните дълги кости към общата им дължина при предния и при задния крайник. Определени бяха само възможните единични съотношения между R, Mc, T и Mt, дадени по-долу:

	$\frac{R \cdot 100}{Mc}$	$\frac{T \cdot 100}{Mt}$	$\frac{Mt \cdot 100}{Mc}$
sin.	149.6	134.8	118.1
dex.	—	—	118.7

Това показва, че конят от Калояново има сравнително дълги радиус и тибия и къси метаподии.

Добре запазените метакарпални и метатарзални кости дават добра представа за развитието на костната система. Съотношението между най-малката ширина на диафизата и най-голямата дължина на костта е

	при Mc	при Mt
sin.	15,5	12,4
dex.	15,6	12,7

Съгласно със схемата на Черский⁷, който разделя конете на три групи, индексът на метакарпалната кост поставя коня от Калояново в групата на конете със средно развита костна система („средноноги“), много близко до границата с тънкокостните коне („тънконоги“). Съгласно с често използваната схема на Браунер⁸ (който по развитието на Mc дели конете на шест, а по Mt — на четири групи) индексът на метакарпалната кост поставя коня от Калояново на границата между полутънкокостните коне и тези със средно развита костна система. До максималната граница на полутънкокостните коне се подрежда конят от Калояново и по индекса на метатарзалната кост.

⁷ Цит. по S. Вокъпуі, 1955, стр. 24.

⁸ Цит. по В. И. Бибикова, Фауна Пекуновского городища, МИА, 13, 1950, стр. 136 и сл.

По запазените дълги кости на предния и задния крайник бе определена и височината на коня от Калояново, като за целта бяха използвани средните коефициенти на Kiesevalter⁹ и таблицата на Витт¹⁰. Дадена в милиметри, височината е, както следва:

изчислена по	Kiesevalter	Витт
Radius	1406	1393
Metacarpus ¹¹	1420	1394
Tibia	1425	1420
Metatarsus	1402	1398
средно	1414	1402

Естествено определянето на височината би било още по-точно, ако можеше да се вземе пред вид и дължината на раменната и бедрената кост, т. е. по шестте дълги кости. В случая обаче това едва ли би трябвало да се смята за необходимо, защото, както се вижда, височините, изчислени по наличните кости, се различават твърде малко една от друга. Напълно достоверно е следователно, че конят от Калояново е бил 140—141 см висок. С тази височина той се подрежда в групата на конете със среден ръст.¹²

* * *

Дадените по-горе резултати от измерванията позволяват да се направят редица сравнения с други коне от тази епоха и да се определи мястото, което заема всред тях конят от Калояново.

Измежду малкото коне на траките, намерени досега у нас, той е по височина почти еднакъв с жребца от тракийската гробница в могила № 3 при с. Янково и с около 6 см по-висок от кобилата от същата гробница. Както височината, така и характерните особености, които показва развитието на костната система, поставят и трите коня в една и съща група.

Извън нашата страна териториално най-близки са конете от могилния некропол в Histria от втората половина на VI в. пр. н. е.¹³ По отношение на височината конят от Калояново спада към същата група, като е по-близък до по-ниските, отколкото до по-високите, но които го надвишават само с около 5 см. Индексите за развитието на радиуса и на тибията съвпадат или са много близки до горната граница за конете от Histria, но метаподиите на коня от Калояново са малко по-дебели, по-груби от тях.

Сравнението със скитските коне от Szentes-Vekerzug показва, че между тях се намира само един, който по височина е еднакъв с коня от Калояново, а всички останали са значително по-дребни от него. По отношение на развитието на костната система, определено по метаподиите, конят от Калояново влиза във вариационните граници на скитските коне от Унгария, които показват доста голямо разнообразие. Той стои по-близо до горната граница, т. е. до тези от тях, които имат сравнително по-дебели, по-силно развити кости.

От сравнението с наличните данни за конете от скитския Неапол¹⁴ се вижда, че конят от Калояново по височина надминава основната маса коне на кримските скити (128—136 см) и отговаря на следващата по големина група (136—144 см.), застъпена там с 23,5%, както по височина, така и по развитие на костната система. Той обаче отстъпва на по-едриите коне (над 144 см), които представляват около 25% от общия брой.

⁹ Взети от В. Громова, цит. съч., стр. 14. При изчислението е използвана латералната дължина на костите.

¹⁰ В. О. Витт, Лошади Пазырькских курганов, СА, XVI, 1952, стр. 172.

¹¹ Дадена е средната височина от изчислената по левия и десния Мс.

¹² В. О. Витт, цит. съч., стр. 171 и сл.

¹³ A. L. Volonte, Matériaux paléofauniques d'Histria, Annuaire roumain d'Anthropologie, т. 2, 1965, стр. 29 и сл.

¹⁴ В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные из скифского Неаполя, СА, XX, 1954, стр. 254 и сл.

Конят от Калояново показва сходство и с една от най-широко застъпените групи коне от Северното Черноморие през ранножелязната епоха,¹⁵ които пък показват прилики с конете на алтайските скити.¹⁶

Дадените сравнения показват достатъчно убедително, че конят от Калояново принадлежи към източния тип коне, разпространен на обширна територия, която включва и нашата страна.

LE CHEVAL DU TOMBEAU THRACE DE KALOJANOVO

S. IVANOV

(Résumé)

Dans l'antichambre du tombeau thrace de pierre du village Kalojanovo dans lequel est enseveli un noble chef d'armée thrace aux environs des années 360—350 av. n.ère on a découvert un squelette de cheval (fig. 1 et 2).

Le cheval est placé transversalement dans l'antichambre, la tête orientée vers l'Est. Le crâne et une partie des os du squelette sont détruits par la chute de blocs de pierre. De l'étude effectuée sur les os conservés (fig. 3 et 4) on a pu constater qu'il s'agit d'un étalon de 8 ans haut du 140—141 cm sans défauts dans les membres.

Les particularités de l'ossature et les comparaisons faites avec d'autres chevaux du premier âge du fer trouvés dans d'autres pays proches ou lointains montrent que le cheval de Kalojanovo appartient au groupe oriental de cheval répandue sur une aire très vaste qui comprenait aussi la Bulgarie.

¹⁵ В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, МИА, 53, 1960, стр. 35 и сл.

¹⁶ В. И. Цалкин, К изучению лошадей из курганов Алтая, МИА, 24, 1952, стр. 147 и сл.; В. О. Витт, цит. съч., стр. 187.

РАЗКОПКИ В САНДАНСКИ ПРЕЗ 1960 г.

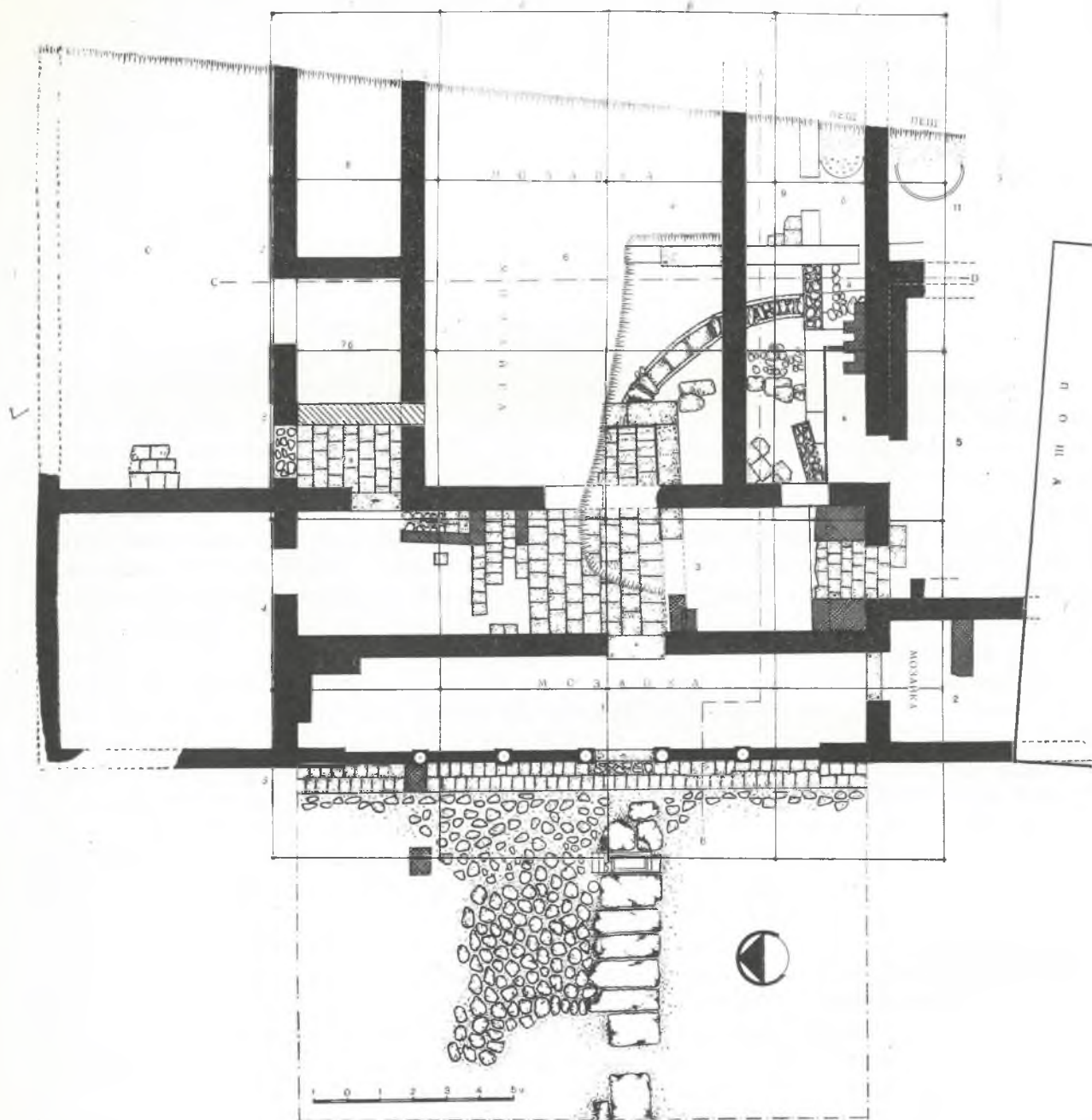
Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов

През февруари 1960 г. започнаха изкопните работи за строежа на Младежкия дом в центъра на Сандански (бившия Св. Врач), непосредствено на юг от площада пред Градския народен съвет и многовековния чинар и чешмата до него. Строителните работници попаднаха на солидните основи и стени на сгради от римската и ранновизантийската епоха. Те изхвърлиха няколко мраморни и гранитни бази, колони и капители, фрагменти от глинени съдове и други дребни находки. Поради небрежността на техническия ръководител бяха разрушени около 30 кв. м от една многоцветна подова мозайка в едно просторно помещение, което, след като направихме разкопки, се оказа средният кораб на една старохристиянска базилика. Заедно с мозайката бяха разрушени стените на средния и южния кораб на базиликата. За находката бяха уведомени Археологическият институт и музей при Българската академия на науките в София от местния учител по история, сега директор на гимназията в Сандански др. Христо Тасев.¹ Още на следващия ден сутринта (3 март) в Сандански пристигна ст. н. сътр. Теофил Иванов, който беше изпратен със задачата да проучи на място новооткрития паметник и да вземе необходимите мерки за неговото проучване и бъдеща съдба. По време на неговото пристигане строителните работници почистваха друго голямо помещение също с многоцветна подова мозайка, която те не забелязваха. Под ръководството на Т. Иванов беше почистена централната част на втората мозайка и се установи, че това е екзонартекстът на базиликата. Нещо повече, разкритата част от мозайката съдържаше рядко ценен за историята на сградата и на античния град под сегашния град Сандански строителен мозаичен надпис. Той веднага преустанови строителните работи и започна спасителни разкопки. В колектива участваха още Димка Серафимова, директор на Окръжния исторически музей в Благоевград (заместник-ръководител), арх. Др. Джидров от Археологическия институт и музей и Найден Николов, уредник при Градския народен музей в Сандански. На 4 март след приключване на работното време по искане на ръководителя на разкопките в Сандански пристигна директорът на Института за паметниците на културата арх. Борис Марков. Последният нареди незабавното спиране на новото строителство, докато се проведат спасителни разкопки. Впоследствие след приключването на разкопките и след като се получиха много важни научни резултати от тях, беше решено да се запази археологическият обект в партера на новостроящия се Младежки дом. Дори за нуждите на Градския музей беше преотстъпена известна площ от втория етаж на Младежкия дом. В бъдеще там ще се помества местният музей.²

През март 1960 г. разкопките се ръководеха от Димка Стоянова-Серафимова, а през април — от ст. н. сътр. Теофил Иванов. Разкопките продължиха два месеца и се финансираха от Благоевградския окръжен народен съвет. Въпреки спасителния им характер разкопките бяха про-

¹ Тук му изказваме нашата благодарност.

² Още един път изказваме благодарност на всички, които положиха усилия за спасяването на паметника, неговото изследване и експониране на самото място.

Обр. 1. План-квадратна мрежа на разкопките в центъра на Сандански през 1960 г.: сграда I (бяло с черни контури), сграда II—базилика (плътно черно) и късни средновековни строежи (щрих върху квадратчета). Заснел арх. Др. Джидров
 Abb. 1. Planquadratnetz der Ausgrabungen in der Stadtmitte von Sandanski im Jahre 1960: Bauwerk I (weiß mit schwarzen Konturen), Bauwerk II—Basilika (fett schwarz) und späte mittelalterliche Bauwerke (schraffiert auf Quadraten). Bauaufnahme Arch. D. Džidrov

ведени съгласно с изискванията за методически разкопки. Беше построена план-квадратна мрежа със страна на квадратите 5 м. Квадратите в посока север—юг бяха означени с главните български букви А, Б, В, Г и т. н., а тези в посока изток—запад — с цифрите 1, 2, 3, 4, 5 и т. н. Измерването на дълбочините на находките ставаше въз основа на една произволно избрана нулева точка, разположена върху мозаичния под на екзонартекса на базиликата. Освен това се измер-

ваше дълбочината от повърхността на терена, гдето това беше възможно. Нивелацията се извърши от лица от отдел „Архитектура“ при ГНС в Сандански. Установи се, че обектът има силен наклон от запад към изток. Докато в източната част при тротоара на главната ул. „Г. Димитров“ (бивша „Яне Сандански“) насипът беше дебел 0,20—0,30 м, то в противоположния западен край той достигаше до 2,40 м.

Въз основа на прилагането на стратиграфския метод, на сигурните подови нива на отделните антични сгради и находките в пръстта можах да се разграничат находки от три основни културни пласта, които означаваме с буквите А, Б и В. Първият, най-долен пласт А принадлежи на римската епоха, средният пласт Б — на ранновизантийската епоха (VI в.) и горният пласт В — на средновековието и недалечното минало. Находките от най-горния пласт са разхвърляни из пръстта, понеже върху него е изграден сегашният град Сандански.

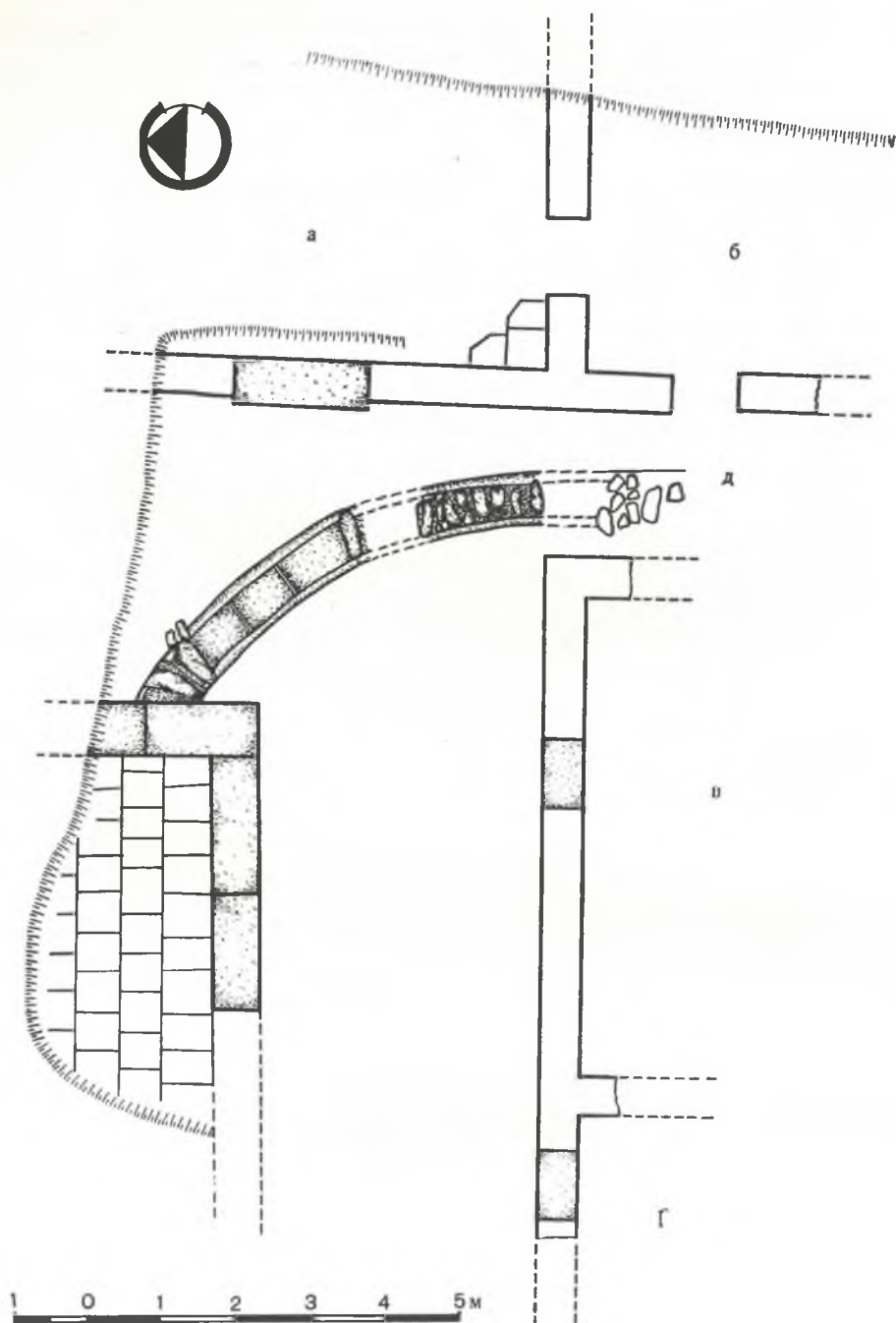
В резултат на спасителните разкопки бяха частично разкрити две масивни сгради, построени една върху друга: сграда I (пласт А) и сграда II—старохристиянска базилика (пласт Б) (обр. 1). Освен това се откриха долните части на две пещи за керамика и късни зидове с клетъчен строеж, които се отнасят към пласт В. Авторите на тази статия бяха принудени да провеждат разкопките само в чертите на строителната площадка на Младежкия дом, без да могат да излизат извън тях и да разкриват външните очертания на античните постройки. Не беше възможно да се работи на изток под уличното платно на ул. „Г. Димитров“, защото едно прекъсване на тази важна съобщителна артерия щеше да парализира живота в града. Освен това не можеше да се слезе до девствен терен, понеже мозаичните и тухлените подове на базиликата пречеха да се открият и изследват помещенията на сграда I. Това се удаде единствено в разрушените участъци от строителните работилници. На юг разкопките също така не можеше да се разширяват, макар и двете сгради да продължаваха в тази посока, понеже там се издигаше сградата на градската поща. На север обектът граничеше с градския площад, който беше превърнат в парк, за чието насипване беше използвана пръстта от разкопките. На запад новата сграда на Младежкия дом излизаше на улица. В самия западен край на строителната площадка беше открита част от оловен водопровод от римската епоха. При тези трудни условия не бяха разкрити и изяснени цялостно плановете на двете сгради и редица подробности останаха неизяснени. Дълго време строителните материали и отпадъци от новата сграда покриваха разкопките и пречеха за допълнителни проучвания и фотографски снимки.³

КУЛТУРЕН ПЛАСТ А

СГРАДА I

В миналото при изкопни работи в Сандански непрекъснато били откривани основи и стени на масивни сгради от римската и ранновизантийската епоха, както и разнообразни паметници на културата, изкуството и бита. Обаче никой не е обръщал внимание на тези находки, нито ги е запазвал, нито ги е означавал на градоустойствения план на Сандански. По такъв начин са безследно загубени сигурни данни за топографията, архитектурата и живота на античния град, който е съществувал на мястото на днешния Сандански. За първи път по време на спасителните разкопки през 1960 г. имахме възможност да добием, макар и непълни данни за градоустройството на централната част на античния град, която съвпада с днешния център на Сандански, за строителната техника и за развитието на града през римската и ранновизантийската епоха.

³ В настоящата статия главата „Находки“, стр. 175—189 е написана от Д. Серафимова и Н. Николов, а останалите глави и заключението — от Т. Иванов. Фотографската документация е дело на Т. Иванов. Арх. Др. Джидров е направил заснеманията и плановете. Художничката при АИМ Й. Костова е нарисувала профилите на глинени съдове и другите предмети за главата „Находки“. Техничката при АИМ Т. Никова е нарисувала архитектурните детайли.

Обр. 2. План на разкритата част от сграда I. Заснел арх. Др. Джидров
 Abb. 2. Grundriß des freigelegten Bauwerkteils I. Bauaufnahme
 Arch. D. Džidrov

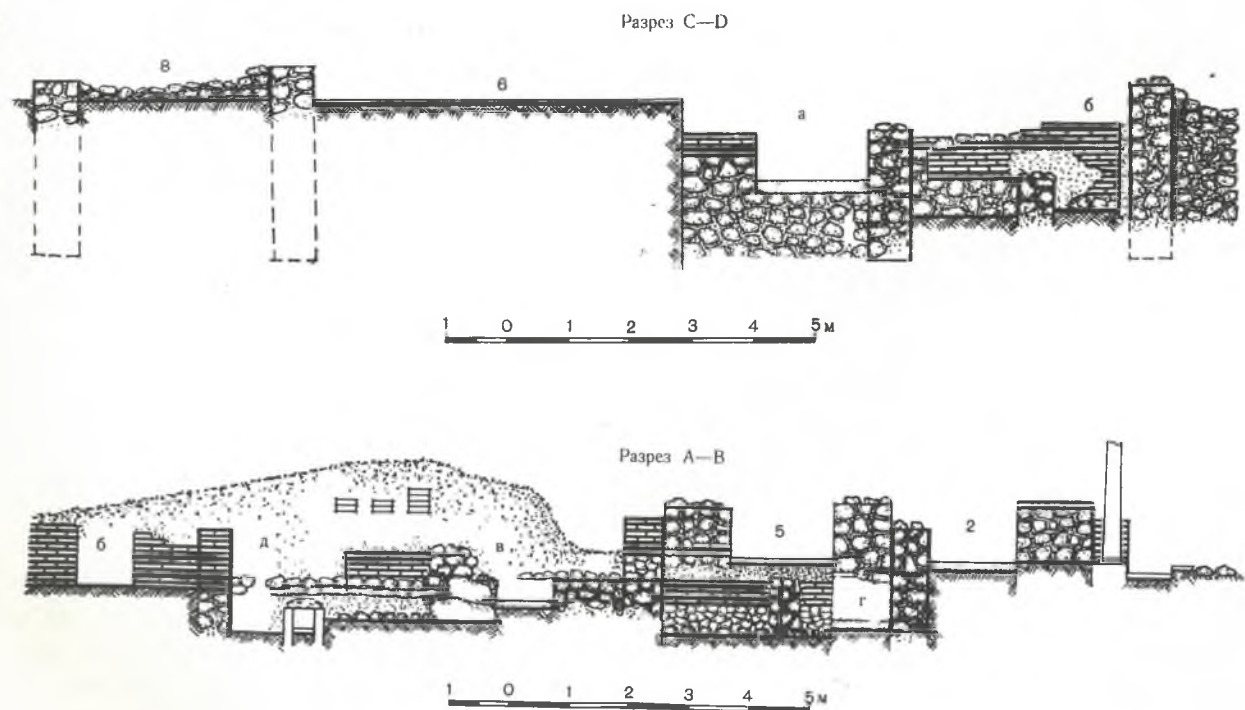
Останките на сграда I лежат под тези на сграда II — старохристиянската базилика. Тя беше частично разкрита и проучена, понеже върху нея лежеха двата мозайчни пода и тухлените полове на базиликата (обр. 2).⁴ С цел да запазим базиликата не беше възможно разрушаването на части от нея. Онова, което можехме да разкопаем и да изследваме, беше участъкът под разрушената част от мозайката на средния кораб и под южния кораб на базиликата, там, гдето строи-

⁴ Т. Иванов, Новооткритите мозайки в Сандански, Изкуство, XI, 1961, кн. 9—10, стр. 32—37, обр. 1—6.

телните работници на Младежкия дом бяха разбили паметника до нашето пристигане. По-голямата част от сграда I остана неразкрита. Ние можахме да почистим отчасти само четири помещения (*a*, *b*, *v* и *z*) и един коридор (*d*). Първите две помещения *a* и *b* са разположени в права посока — север—юг, а другите два помещения *v* и *z* в посока изток—запад. Не знаем колко помещения са следвали в едната и другата посока. Откритите входове на помещенията са обърнати навътре към един вътрешен двор, който не се откри. Намери се един по-късен двор, който е лежал вероятно върху търсения от нас двор. Не знаем откъде се е влизало в сградата и в двора, как е била ориентирана надлъжната ос на сграда I. Интересно е да се отбележи, че ранновизантийската базилика, която е ориентирана изток—запад, има основи, които са напълно успоредни или съответно перпендикулярни на стените на разкритите помещения на сграда I. Би могло да се предположи, че базиликата независимо от изискванията на християнската символика, е спазила посоките на градоустройствения план не само на своята, но също така и на предходната римска епоха. Следователно хипотетично може да се изкаже предположението, че главната надлъжна ос на сграда I е била посоката изток—запад, а влизането е ставало от запад.

Културният пласт А е дебел средно около 1,50 м. Той е ясно ограничен между две постоянни нива — подовете на сграда I и подовете на базиликата. Пластът съдържа предимно фрагменти от глинени домашни съдове със сив или черен цвят, със или без щемпелувана украса, монети от римската епоха и др.

Строеж. Основите на сграда I са направени от речни и грубо дялани камъни, свързани с бял хоросан. Стените са изградени в смесена зидария, т. нар. *opus mixtum*, като се редуват пояси от каменна зидария с пояси от червени тухли. Обикновено броят на тухлите в пояс е четири. Хоросанът на стените е също бял. Разделителните стени между помещенията са направени изцяло от тухли или в системата на смесената зидария. Страниците на входовете са тухлени или в смесена зидария. Праговете са винаги каменни. Подовете са постлани с червени печени тухли, повечето от които са ограбени.

Обр. 3. *a* — разрез на сграда I и базиликата (север — юг); *b* — разрез на сграда I и базиликата (изток — запад). Заснел арх. Др. Джидров

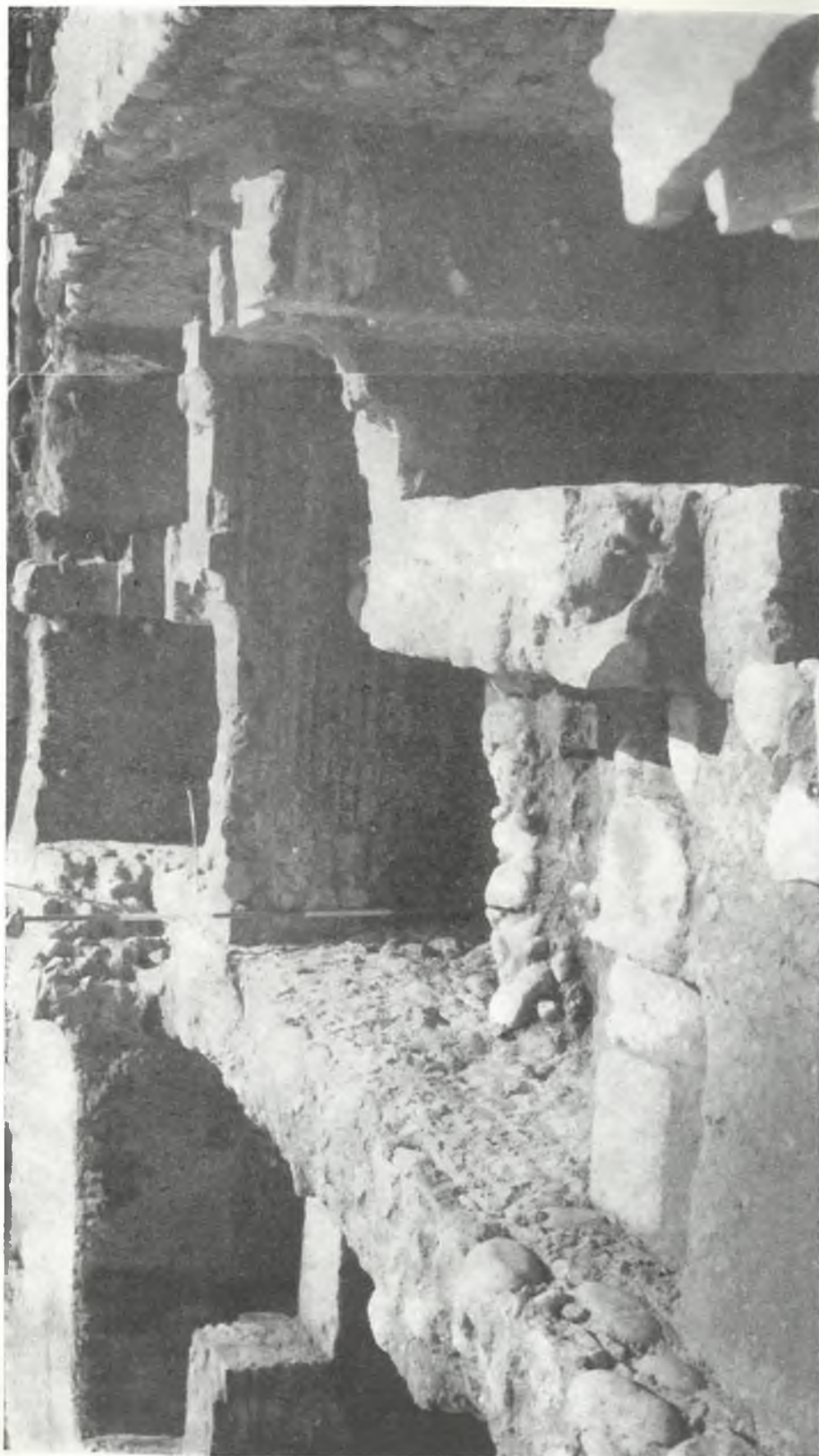
Abb. 3. *a*) Schnitt des Bauwerks I und der Basilika (Nord—Süd) *b*) Schnitt des Bauwerks I und der Basilika (Ost—West). Bauaufnahme Arch. D. Džidrov

Помещение *а*. То се намира в източната част на сградата. Разкрити са части от западната му външна стена и разделителната стена между него и съседното южно помещение *б* (обр. 2, 3 *а*, 4 и 5). Не можах да се установят неговите размери. В посока север—юг са разкопани 5,20 м, а в посока изток—запад само 2,5 м. Вероятно планът е правоъгълен. Основите бяха проследени на дълбочина 1,06 м от горната повърхност на каменния праг на входа на западната стена на помещението, но без да бъде достигнат долният му край поради нахлулата вода от чешмата до вековния чинар. Стените са широки 0,57 м и са запазени на височина около 0,70—0,80 м над нивото на прага. Западната стена няма еднакво устройство по цялата си дължина. Северната страница, запазена на височина 0,70 м, съдържа един каменен пояс, който представлява продължение на основите, и над него следва първият пояс от тухли, от който бяха запазени четири реда. Не знаем колко реда е имал поясът. Тухлите имат следните размери: $0,51 \times 0,345 \times 0,037$ м, $0,35 \times 0,035$ м, $0,41 \times 0,28 \times 0,05$ м и др. Фугата между редовете тухли е широка 0,04 м, т. е. толкова, колкото е дебелината на тухлите. Южната страница на входа е имала същото устройство, както северната. По време на разкопките от нея се откриха долният пояс от каменна зидария и първият пояс от тухли (запазени само два реда). Обаче този начин на строеж заема само тясна ивица, докато на юг от нея вървеше пояс от пет и шест реда тухли, който започва непосредствено над каменния праг, т. е. много по-ниско, отколкото тухленият пояс на северната страница. Над този пояс следваше долната част на пояс от каменна зидария. Ширината на входа не може да се измери съвсем точно, понеже, когато е била построена старохристиянската базилика, нейните основи, поточно казано, основите на южния зид на средния кораб са разрушили отчасти южната страница на входа, възседнали са каменния праг и са се спуснали надолу в здравата почва. Сега видимата част на прага е дълга 1,75 м. Може би първоначалната ширина е била с около 0,10—0,15 м по-голяма, т. е. около 1,85—1,95 м. Каменният праг се откри непокрът на самото място. Ширината му е 0,69 м, а дебелината — 0,25 м. Горната му повърхност се намира на дълбочина 1,42 м от горната повърхност на мозаичния под в екзонартекса на базиликата. В северния край на прага се намери кръглата дупка, в която се е въртяла отвесната ос на северното дървено крило. Вследствие на продължителното въртене дупката е получила елипсоидна форма ($0,065 \times 0,085$ м и дълбочина 0,025 м). Подобна дупка е имало и на южния неразкрит край на прага, върху който по-късно е легнала основата на южния зид на средния кораб на базиликата. Несъмнено входът е имал двукрила дървена врата, която се е отваряла навътре към помещението. Разделителната стена, широка 0,53 м, между помещение *а* и помещение *б* е изградена изцяло от червени тухли с размери $0,33 \times 0,19 \times 0,04$ м, $0,51 \times 0,34 \times 0,04$ м и др. Фугата между тухлите е 0,04 м (обр. 4) От тухления под са запазени само три тухли в югозападния ъгъл на помещението (обр. 5). Те имат почти квадратна форма — $0,33 \times 0,32 \times 0,04$ м. Нивото на пода е с 0,12 м по-ниско от нивото на каменния праг (1,54 м под мозаичния под на екзонартекса).

Помещение *б*. То се намира непосредствено на юг от помещение *а*. Двете помещения са свързани чрез общ вход на междинната стена, широк 0,90 м (обр. 2, 3 *а*, 4 и 5). В помещението е могло да се влезе също така и от запад през коридора *д*, гдето на западната външна стена има отвор за вход, широк сега 0,85 м. През него е минал южният зид на южния кораб на базиликата и той почти е изпълнил входа, като са останали само 0,15 м ширина от северния край на входа. Изглежда, че този вход е имал еднокрила врата. Южната страница на входа е изцяло изградена от каменна зидария (обр. 3 *а*). Подът е тухлен.

Коридор *д*. Той отделя помещения *а* и *б* от помещение *в* (обр. 2 и 4). Широк е 1,90 м. Подът му е постлан с каменна настилка, чиято горна повърхност се намира на 0,12 м по-ниско от нивото на каменния праг на помещение *а*, т. е. тя лежи на дълбочина 1,54 м от мозаичния под на екзонартекса. Каменната настилка на коридора представлява похлупните каменни плочи на зидан канал, който идва от един вътрешен двор с тухлена настилка вътре и продължава под коридора в южна посока. Трябва да се допусне, че този канал се е свързвал с друг уличен канал.

Помещение *в*. То се намира непосредствено на запад от коридор *д* и от помещение *б* (обр. 2, 3 *б* и 4). Ориентирано е в посока изток—запад. Неговата външна северна стена има същата посока, както междинната стена между помещения *а* и *б*. Това помещение беше частично

Обр. 4. Сграда I: помещения а, б, в и коридор д (поглед от запад)
Abb. 4. Bauwerk I: Räume а, б, в und Gang д (Westansicht)

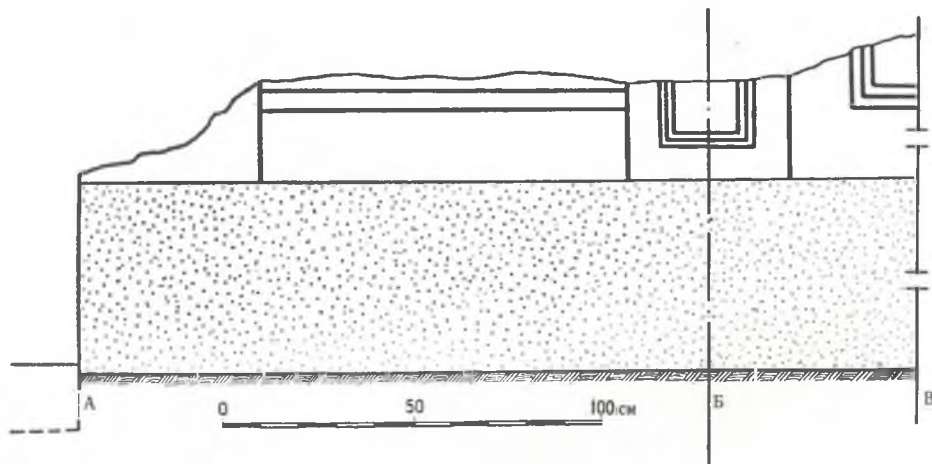

Обр. 5. Сграда I: помещения *a* и *б* (поглед от изток)
Abb. 5. Bauwerk I: Räume *a*, *б* (Ostansicht)

Обр. 6. Гранитен праг на помещение *a* на сграда I
Abb. 6. Granitschwelle des Raums *a* des Bauwerks I

разкрито. В посока север—юг беше разкопана една ивица, широка 1,20 м и дълга (отвътре) 6,48 м. На дълбочина се стигна до подовото ниво, обаче не се намери подовата настилка, която, изглежда, е била тухлена и е била по-късно ограбена. Стените са широки 0,53 м и са изградени в смесена зидария. Запазената височина от северната стена съдържа първия долен пояс от каменна зидария и първия пояс от четири реда червени тухли. Трябва да се отбележи фактът, че двата тухлени пояса от двете страни на входа на помещение *в* не лежат на едно и също ниво. Поясът на запад от входа се намира на нивото, на което започва поясът на изток от входа. Може би това се дължи на денivelация на терена. През помещението е минал по-късно източният зид на нартекса на старохристиянската базилика (сграда II). На северната стена се намери отворът на входа и каменният праг на място (обр. 6 и 10). Източната страница на входа отстои на 1,90 м от вътрешния североизточен ъгъл или на 2,50 м от външния споменат ъгъл. Прагът е дълъг 1,12 м, широк 0,55 м и дебел 0,18 м. Горната му повърхност лежи на 1,48 м под мозаичния под на екзонартекса на базиликата. Това ниво отговаря на нивото на прага на помещение *а*. Входът е широк 0,90 м, защото двата края на прага са покрити от страниците на входа. На отделни места е запазена хоросановата външна мазилка на северната стена, дебела 0,015 м. Обаче заслужава особено внимание вътрешната стенна мазилка, която е фина щукова, запазена на северната и източната стена (обр. 7). Мазилката на запад от входа е паднала, но несъмнено тя е била продължение от тази на изток от входа. Украсата на стените отвътре е двуцветна. Цокълът е обагрен помпеанско червено, а стените над него бяло. Тесни и плитки вдлъбнати прави линии, нанесени върху бялото поле на стените, очертават геометрически орнаменти. Докато цокълът е гладък при двете запазени стени, то различна е украсата на стените. Мазилката на източната част на северната стена има следната украса (обр. 7, отсечка А—Б). Цокълът е висок 0,50 м. Бялата стена над него е разчленена на широки полета и тесни ивици, които се редуват в определен ритъм. Така например непосредствено на изток от входа на помещението се вижда отвесно гладко бяло поле, широко 0,48 м. Височината му не може да се определи при сегашното състояние на мазилката. До него следват хоризонтални ивици, дълги 0,96 м и високи 0,18 м, отделени една от друга чрез врязани тънки линии, широки 0,05 м и дълбоки 0,005 м. Най-добре е запазена първата хоризонтална ивица над цокъла. Отвесна врязана линия отделя ивиците от следващото отвесно бяло поле, широко 0,25 м, от което почти половината се намира върху северната, а другата половина върху източната стена. Сега то е запазено на височина 0,25 м над цокъла. Полето е оградено от правоъгълна рамка, широка 0,033 м, която се състои от три успоредни прави врязани линии, дълбоки 0,003 м. Около рамката върви гладка ивица, широка 0,085 м. По-нататък

Обр. 7. Щукова мазилка на помещение *в* на сграда I: А—Б—северна стена, и Б—В—източна стена. Рисуника Т. Никова
 Abb. 7. Stuckputz des Raums *в* des Bauwerks I: А—Б—Nordwand, und Б—В—Ostwand. Zeichnung: T. Nikova

Обр. 8. Сграда I: северната външна стена на помещения 6 и 2 (долу) и останки от зидове с клетъчен строеж (горе).
 Abb. 8. Bauwerk I: nördliche Außenwand des Raums 6 und 2 (unten) und Mauerreste in Zellbauweise (oben).

Обр. 9. Входът на помещение 2 на сграда I
 Abb. 9. Eingang zum Raum 2 des Bauwerks I

върху източната стена следва отново правоъгълна рамка, широка 0,055 м, украсена с три успоредни прави врязани линии, но разположена в хоризонтална посока (обр. 7, отсечка Б—В). Около рамката обикаля гладка ивица, широка 0,18 м. Мазилката върху източната стена е разкрита на дължина само 0,53 м, но тя продължава на юг в неразкопаната част на помещението.

В това помещение се откриха няколко римски монети от бронз от императорите Тиберий (276—282), Константин Велики (307—337) и една от Юстин II (565—578). Несъмнено последната монета е попаднала тук случайно от ранновизантийската базилика, която е била изградена върху развалините на сграда I.

Помещение 2. То е разположено на запад от помещение в. Откриха се част от външната северна стена, която е продължение от същата стена на съседното помещение в (обр. 2 3 б и 8). Не знаем размерите и формата на това помещение. На 0,55 м от вътрешния североизточен ъгъл се намира входът с каменния праг на северната стена на помещението (обр. 9). Неговата ширина е била като тази на входа на помещение в. Намери се разделителната стена между помещение в и помещение 2, широка 0,53 м, чиято долна надземна част е изградена от камъни и бял хоросан.

Пасажът между помещения в и 2, от една страна, и вътрешния двор, от друга страна, е бил постлан с речни дребни камъни. Интересно е да се отбележи, че тази настилка е значително по-ниска от горната повърхност на двора, от който открихме само части от източната и южната страна и подовата тухлена настилка.

Вътрешен двор. Той е ориентиран изток—запад, от която страна беше разкрита малка част (дълга 2,10 м — външни размери). Наоколо е очертан от добре издялани каменни блокове, поставени в хоризонтално положение (обр. 2, 10 и 11). Блоковете имат дължина 1,50 м, ширина 0,60—0,70 м и различна дебелина 0,20—0,30 м. Двата блока на източната страна се намират на по-високо ниво, отколкото блокът на южната страна, който е до югоизточния ъгъл. Горната повърхност на каменния блок на южната страна лежи на ниво 0,67 м под нивото на мозаичния под на екзонартекса на базиликата, докато прагът на помещение в се намира на дълбочина 1,48 м под нулевата точка. Тухлената настилка на двора е на ниво 0,90 м под мозаичния под на екзонартекса на базиликата. Следователно тя е с 0,58 м по-висока от прага на помещение в. Този факт показва, че пасажите около двора са закривали 0,58 м от северната стена на помещения в и 2 на сграда I. Това свидетелствува, че дворът в това състояние, в което беше открит, е по-късен от самите помещения. Освен това налице е денivelация с посока от запад към изток. На линията на източната страна на двора в пасажа между двора и помещение в се намериха на място две каменни стъпала. Повърхността на горното стъпало има нивото на тухлената настилка на двора. Каменните стъпала имат паралелепипедна форма с различни размери: $0,83 \times 0,54 \times 0,19$ м, $0,75 \times 0,41 \times 0,30$ м, $0,52 \times 0,42 \times 0,25$ м и др. Един от блоковете на долния ред стъпала представя вторично употребен архитектурен блок, обърнат надолу, дълъг 0,91 м, дебел 0,28 м. Южният пасаж беше постлан с дребни камъни.

Канал. Под двора минава зидан канал, изграден от камъни и бял хоросан. Стените му са широки 0,29 м. Вътрешната ширина на отвора на канала е 0,58 м, а дълбочината 0,30 м (обр. 3 б и 12—14). Дъното на канала е постлано с леко извити печени керемиди (тегули), върху някои от които има вдлъбнати линии, направени с ръка върху още неизпечената глина (обр. 12). Дъното се намира на 1,72 м под мозаичния под на екзонартекса на базиликата. Отгоре каналът е похлупен с каменни плочи или с плоски камъни със заоблена горна повърхност. Тази настилка на канала споменахме в коридор д. За съжаление в канала не се намериха находки, въз основа на които да установим кога той е бил използван. Каналът, след като излезе под двора, завива на югоизток и след това на юг под коридор д и се отправя вероятно към уличен канал на една улица с посока изток—запад (декуманус), която трябва да се предположи под неразкопаната част.

Заслужава да се отбележи друг факт, а именно че източната основа на двора пресича геоописания канал, доказателство, че дворът е бил по-късно построен и каналът престанал да се използва. В източната основа на двора е изграден полусводест отвор, чиито страници са изградени от червени тухли (обр. 12 и 13). Тухленият под на този отвор, който има конструктивно

Обр. 10. Вътрешен двор с тухлена настилка, помещение в и част от късноантично помещение между двора и помещение в (поглед от север)
 Abb. 10. Innenhof mit Ziegelsteinbelag, Raum в and Teil des spätantiken Raums zwischen dem Hof und dem Raum в (Nordansicht)

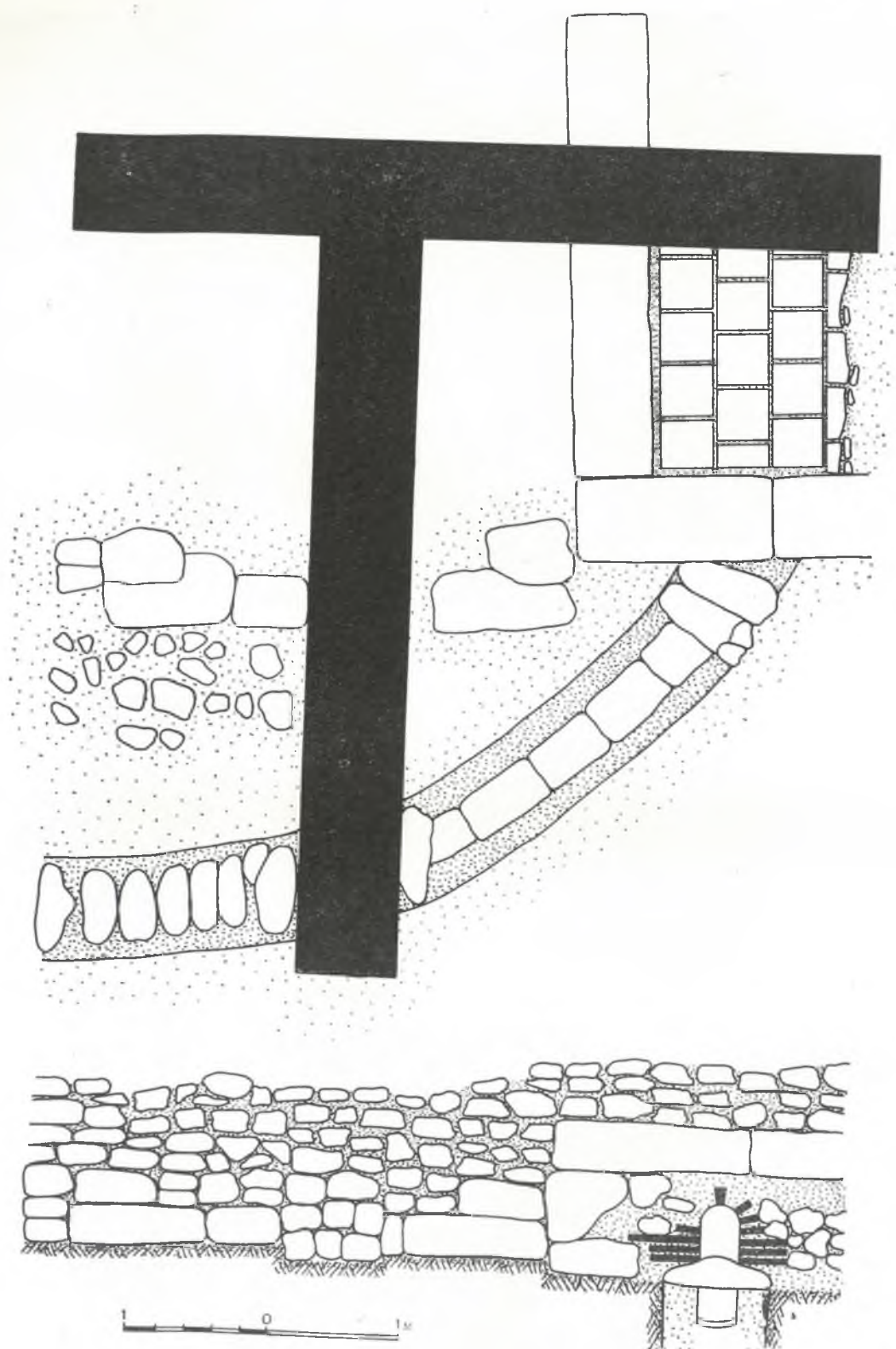
Обр. 11. Вътрешен двор и зидан канал на югоизток от него (поглед от изток)
 Abb. 11. Innenhof und gemauerter Kanal südöstlich des Hofes (Ostansicht)

Обр. 12. Детайл на зидания канал
Abb. 12. Teilansicht des gemauerten Kanals

Обр. 13. Похлупни плочи на зидания канал и късна стена от камъни
и кал в коридор *d*
Abb. 13. Deckplatten des gemauerten Kanals und späte Mauer aus Steinen
und Lehm im Korridor *d*

Обр. 14. Рисушка на зидания канал и на вътрешния двор. Заснел арх. Др. Джидров
 Abb. 14. Zeichnung des gemauerten Kanals und des Innenhofs.
 Bauaufnahme Arch. D. Džidrov

предназначение, се намира почти на нивото на горната повърхност на похлупните камъни на канала. Следователно отворът има конструктивно значение и няма нищо общо с канала. От друга страна, ако само за момент допуснем, че през отвора са се изтичали води от двора, няма канал, който да ги отведе навън от двора.

При сегашните оскъдни данни трудно е да си съставим представа за цялостния план на сградата. Начинът на изграждане чрез използването на смесената зидария, като поясите съдържат четири реда тухли, сочи към края на III или началото на IV в. Намерените монети в пръстта на пласт А са от управлението на император Проб, на Константин Велики и най-късната е от времето на Аркадий (395—408). Керамичните фрагменти се отнасят към това време (III—IV в. на н. е.). Въз основа на тези белези построяването на сграда I е станало в края на III—началото на IV в. Тя, изглежда, е просъществувала докъм средата на V в. Ние вече споменахме, че вътрешният двор, който е стигнал до нас, е по-късен от помещенията на сграда I. В южния пасаж между двора и помещения *в* и *г* на нивото на тухлената настилка на двора се намериха оскъдни останки от по-късно изградено помещение, което отчасти е използвало стените на сграда I, отчасти е било направено от камъни и кал. Късните зидове се отклоняват от посоките на стените на сграда I. Такъв зид, широк 0,50 м, се откри върху входа на помещение *в* (обр. 6 и 10). Подът на късното помещение е постлан с фрагменти от печени тухли, които са наредени в посока, къса по отношение на стените на сграда I (обр. 10 и 13). Изградената още по-късно старохристиянска базилика (сграда II) е прорязала това помещение. Друг късен зид със същото устройство затваря северния край на коридор *д* (обр. 13). Ширината на зида е 0,53 м. Културното равнище на обитателите на късното помещение е било много ниско, свидетелство за икономически и културен упадък в късноантичния град на мястото на днешния Сандански.

КУЛТУРЕН ПЛАСТ Б

СТАРОХРИСТИЯНСКА БАЗИЛИКА

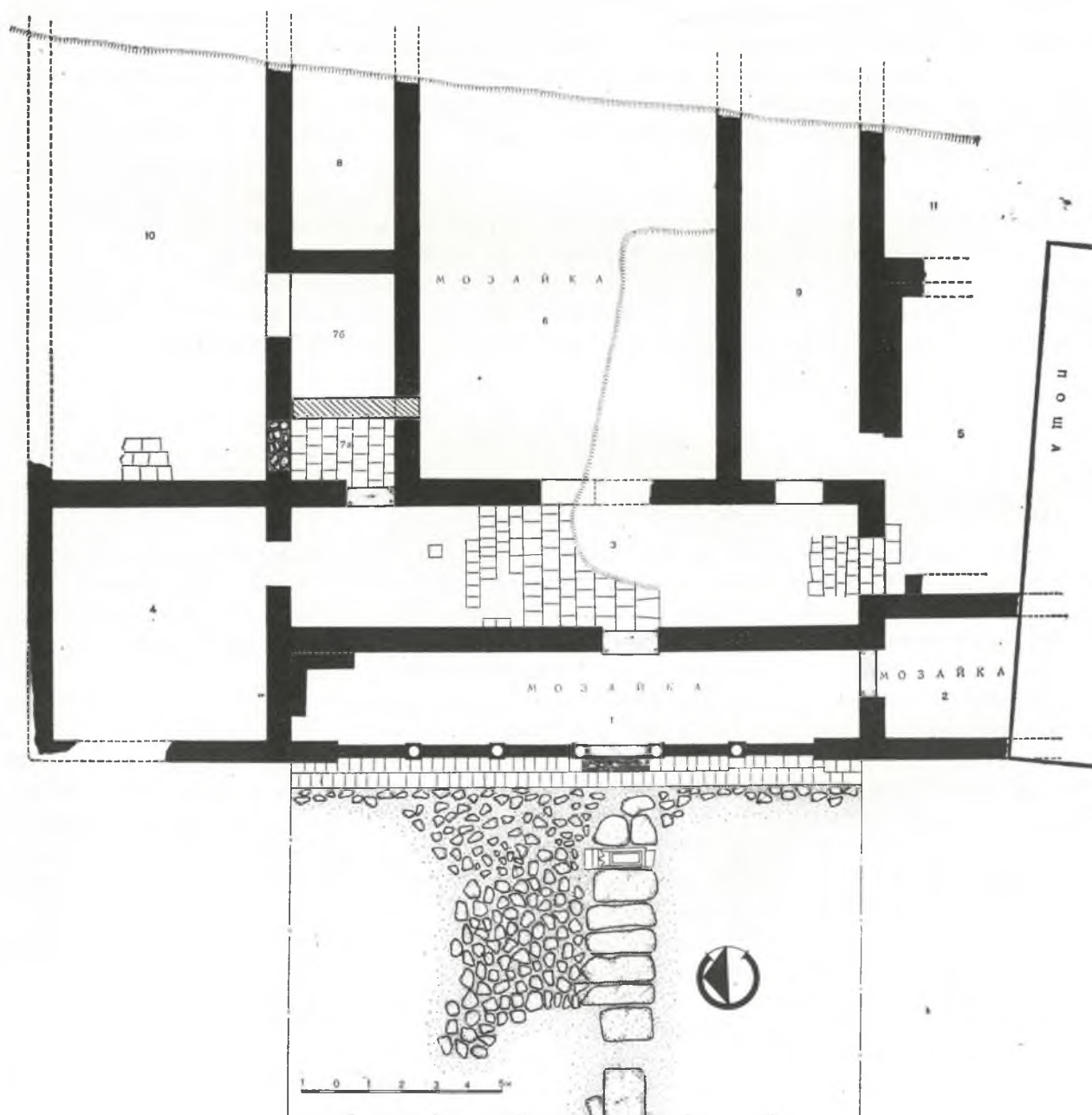
Върху развалините на римската жилищна сграда I и върху късните примитивни строежи е била построена по-късно голямата представителна сграда II, която по своя план, архитектурен тип и ориентация представлява старохристиянска базилика (обр. 15). Както ще видим по-долу, от нея беше разкопана и проучена само западната половина. Източната половина остана под платното на главната улица „Г. Димитров“ и под сградите на изток от нея.

Базиликата има двор, външен притвор (екзонартекс), вътрешен притвор (нартекс), три кораба и странични помещения на двата притвора и на корабите.

На запад от базиликата се е простирал двор под открито небе, чиято форма и размери не можахме да установим поради ограниченията на новото строителство. Те са били обусловени от местоположението на базиликата в градоустройствения план (съседството с други сгради и улици) и от характера на терена, който на около стотина метра западно от базиликата започва да се задига. Трябва да се допусне, че дворът е бил заграден с каменна ограда, каквато имат съвременните на нея старохристиянски базилики у нас и в другите страни на Балканския полуостров и вън от него. Влизането в двора е ставало от запад, както показва откритата от нас пътека от масивни гранитни плочи, която има посока от запад към изток и води към входа на базиликата. По всичко изглежда, че дворът е бил обикновен двор без атрий (колонада), понеже не се откриха останки от колонада в разкопаната правоъгълна площ (17×10,5 м) непосредствено пред екзонартекса и страничните помещения № 2 и 4. Освен това покрай западната външна страна на екзонартекса се намери тухлена настилка от два реда тухли, по която се е изтичала падащата от покрива на екзонартекса дъждовна вода. Това, което е особено важно за разрешаването на въпроса, е обстоятелството, че тази настилка продължава покрай страничните помещения на екзонартекса.

Ако наистина имаше атрий, нямаше нужда от тази настилка в споменатите помещения. Тухлите имат квадратна и правоъгълна форма: $0,45 \times 0,45 \times 0,045$ м, $0,44 \times 0,30 \times 0,045$ м, $0,31 \times 0,31 \times 0,045$ м, $0,28 \times 0,29 \times 0,045$ м и др.

През двора е минавала споменатата гранитна пътека, от чиято дължина успяхме да разкрием само 9,5 м, т. е. частта непосредствено пред базиликата (обр. 16). Плочите имат дължина 1,18 до 2,15 м, ширина от 0,64 до 0,90 м и дебелина от 0,28 до 0,35 м. Прави впечатление различната им дължина. Може би те са били вторично употребени като настилка в двора на базиликата. Плочите лежат върху пръстта. По време на разкопките през пролетта на 1960 г. не се

Обр. 15. План на старохристиянската базилика (сграда II) в Сандански. Заснел арх. Др. Джидров
Abb. 15. Grundriß der altchristlichen Basilika (Bauwerk II) in Sandanski. Bauaufnahme Arch. D. Džidrov

Обр. 16. Пътека от гранитни плочи в двора на базиликата
(поглед от запад към изток)

Abb. 16. Pfad aus Granitplatten im Basilika-Hof (Ostansicht)

намери на място първата гранитна плоча непосредствено до самия праг на екзонартекса. Тя е лежала върху каменна подложка, така че отдолу се е образувало нещо като канал за преминаване на водата по тухлената настилка.

Останалата част на двора е била постлана с речни заоблени камъни, по-големи от човешки юмрук. Тя е по-добре запазена на север от гранитната пътека (обр. 17).

Особен научен интерес представя третата плоча на пътеката, броена от входа на екзонартекса на запад. Това е вторично употребена мраморна надгробна плоча с гръцки надпис, поставена в посока север—юг, както другите плочи, с лицевата страна нагоре (обр. 17 и 18). Тя се намери счупена на две неравни части. Горната ѝ повърхност не беше изтрита от движението на хората. Вис. 1,20 м, шир. долу 0,59 м, шир. горе 0,565 м и деб. 0,10 м. Изработката ѝ е твърде грижлива. Тук ще се спрем съвсем накратко на надписа.⁵

Надписът гласи така :

Μ(άρχῃ) Ἐρεννίῳ Ρούφῳ
παλαι(στρατιώτῃ) λεγ(ιῶνος) ἀΐταλ(ικῆς)
βενεφ(ικιαρίῳ) καταλεγέντι
καὶ στρατευταμένῳ ἕ-

⁵ Т. Иванов, Един нов паметник, датиран по актийската ера от долината на Средна Струма, Археология, VII, 1965, кн. 2, стр. 16 и сл. Вж. Б. Геров, Проучванията върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ, LVI, 1959—1960, стр. 185, бел. 3 и стр. 203; G. Mihailov, IG Bulg., IV, 1966, № 2270.

Обр. 17. Местоположение на мраморната надгробна плоча в пътеката и част от каменната настилка на двора
 Abb. 17. Lage der Marmorgrabstele im Pfad und Teil des Steinpflasters des Hofes

ὃ τη κε', βιώσαντι ἔτη
 οε', μετὰ ἀπόλυσιν ἔτη
 κε', καὶ Ἐρεννία Πυρουζαί
 ζώσῃ Μ(αρκος) Ἐρέννιος Παυ-
 λεινος ὁ υἱὸς καὶ
 10 Ἐρέννιος Βασισιανός,
 Ῥούφος, Παυλεῖνα
 οἱ υἱωνοί.
 ἔτους βγρ'

Тук разглежданият надпис съдържа ценни данни за военната и цивилната кариера на покойния Марк Херений Руф, ветеран и бенефициарий от I италиийски легион, за годината, в която е бил сформиран I италиийски легион, за употребата на актийската ера по долината на Средна Струма през императорската епоха, за тракийската ономастика и социалния и етнически състав на населението на римския град на мястото на днешния Сандански. Преди всичко надписът е точно датиран. Това е 152 г. (BNP) по актийската, наречена още Августова или македонска ера,⁶ която отговаря на 121 г. на н. е. Интересен в случая е фактът, че годината по актийската ера не е означена с израза τοῦ Σεβαστοῦ, характерен за това леточисление в други области на Римската империя.⁷ Новоткритият надпис от Сандански подкрепя изследванията на някои наши и югосла-

⁶ Kubitschek, RE, I, кол. 638 и сл.

⁷ M. N. Tod, BSA, XXIII, 1918—1919, стр. 206 и сл., XXVI, 1919—1920, стр. 54 и сл.; от същия автор, The Macedonian Era reconsidered, Studies presented to D. M. Robinson, II, 1953, стр. 382 и сл.

вянски учени за употребата на актийската ера по долината на Средна Струма и изобщо в Македония през римската императорска епоха. Дори отбелязването на тази ера се среща едновременно с означаването на датата по консулите в Рим, както показват надписи от бивша Санданска околия.⁸

Покойният Марк Херений Руф е живял 75 години, от които 25 години е прекарал под знамената на I италийски легион и 25 години след уволнението си. От текста трябва да заключим, че той е постъпил във войската на 25-годишна възраст. Обикновената възраст на новобранците е била между 19 и 21-годишна възраст. Явно е, че в случая има известна неточност, понеже съставителят на надписа е разделил възрастта на покойника на три равни периода от по 25 години. Щом като М. Херений Руф е починал в 121 г. на н. е., то той е бил роден в 46 г. и е постъпил в I италийски легион като 21-годишен младеж в 67 г., както е засвидетелствувано от

Обр. 18. Надгробна плоча с гръцки надпис от 121 г. на н. е.
Abb. 18. Grabstele mit griechischer Inschrift aus dem Jahr 121 n. u. Z.

⁸ Д. Дечев, Антични паметници, ИАИ, XII, 1938, стр. 281 и сл.; същият, ГНМП, II, 1950, стр. 51, № 1 — надпис от с. Бельово, Санданско, датиран едновременно по актийската ера и по римските консули във 221 г. Вж. още ÖJh, 41, 1954, стр. 110 и сл.; В. Велков, Един античен град в долината на Средна Струма, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 145 и сл., обр. 6; F. Parazoglou, BCH, LXXXVII—1963—II, стр. 517 и сл.; G. Daux, BCH, LXXXVIII, 1964—I, стр. 416—419; V. Velkov, Contributi epigrafici alla storia della provincia Macedonia, Archaeologia (Wrocław—Warszawa—Kragow), XIV, 1953, стр. 65 и сл., № 7, обр. 13 (от м. Рукалото при с. Илинденци (бившото с. Белица, Благоевградски окръг) — едновременна употреба на актийската и старата републиканска ера в 172 г. на н. е.).

два писмени извора сформиранието на легиона.⁹ От биографията на Нерон от Светоний знаем, че императорът, след като сформирал нов легион от италиийски новобранци, високи шест стъпки, се готвел за поход към Каспийските врати (Suet., Nero, 19,2: *parabat et ad Caspiae portas expeditionem conscripta ex Italicis senum pedum tironibus nova legione, quam Alexandri phalangem appellabat*). В надписа от Сандански изрично се споменава, че М. Херений Руф е постъпил в I италиийски легион, когато той е бил сформирани. В случая голямо значение има думата *καταλέγειν* от глагола *καταλέγω*, която съответствува на латинската дума *conscripto* от *conscribo*, със значение „набирам, записвам войници“ и други подобни значения. Той се среща в горещитирания пасаж от Светоний. Засега това е първият епиграфски паметник от България, в който се говори за сформиранието на легион и изобщо на войскава част. Подобни надписи са твърде редки и от други римски провинции. Следователно по епиграфски път се потвърждават писмените сведения за основаването на I италиийски легион в 67 г. (20 септември), т. е. в края на управлението на Нерон.

Политическите събития в Римската империя през управлението на Нерон и Веспасиан така се развили, че създаденият I италиийски легион вместо на Изток към Кавказките врати бил изпратен в Галия, за да потушава въстанието на Юлий Виндекс.¹⁰ За пребиваването на легиона там се съди по един надгробен паметник на ветеран от Лукус в Нарбонска Галия, който се е преселил в Скупи в Мизия (по-късно Горна Мизия), гдето починал.¹¹ В началото на 69 г. I италиийски легион все още е бил на лагер в Лугдунум (днес Лион във Франция) в Галия.¹² След това той е участвувал в гражданската война срещу Отос (умрял на 16 април 69 г.). След сражението при Кремона през октомври 69 г. легионът бил изпратен в Нове в Мизия, гдето заел мястото на VIII Августов легион, който прекарал в Нове от 45 до 69 г.¹³ Настаняването на I италиийски легион е станало вероятно през ноември 69 г., когато управител на провинция Мизия е станал проконсулт на Азия Фронтей Агрипа. През зимата на 69—70 г. сарматите отново нападнали Мизия, като използвали замръзването на Дунав и отслабената защита на дунавската укрепителна система. Те не срещнали сериозна съпротива и опустошили земите. Те разбили новопристигналия I италиийски легион и *legio V Alaudae*. В битката загинал самият Фронтей Агрипа. В светлината на писмените извори и епиграфските паметници I италиийски легион останал на лагер в Нове през цялата римска и ранновизантийска епоха (до началото на VII в.), когато градът бил разрушен от аварите.

Надписът от Сандански свидетелствува, че ветеранът Марк Херений Руф се е уволнил в 92 г. и се е заселил в античното селище на мястото на днешния град Сандански. Трите му имена издават неговия италиийски произход в подкрепа на сведенията на Светоний, че I италиийски легион бил сформирани от италиийски новобранци. Геров предполага, че М. Херений Руф е произхождал от областта на гр. Филипи, гдето имало заселници от италиийски произход. Още живата съпруга *Ἐρηνία Πυρουζα* е запазила своето тракийско име *Πυρουζα*, което досега не е засвидетелствувано, макар че по долината на Средна Струма са известни имена с първата съставка *Πυρου*.¹⁴ Но тя е получила като лично име гентилното име на своя съпруг, доказателство, че е била освободена робиня.

Засега разгледаният надпис е най-старият точно датиран надпис от римския град под днешния Сандански. Той показва, че още в края на I в. на н. е. в него са се заселили ветерани от I италиийски легион. Но засега все още е неизвестно името на този град през римската епоха (вж. по-долу, стр. 204 и сл.).

⁹ Ritterling, RE, XII, кол. 1407.

¹⁰ Пак там, кол. 1409 и сл.

¹¹ Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. I, ГСУ ИФФ, XLV, 1948—1949, стр. 26. Вж. Ritterling, цит. съч., кол. 1409.

¹² Ritterling, цит. съч., кол. 1409.

¹³ В. Filov, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian, Klio, I, Ergänzungsband, Leipzig, 1906, стр. 26 и сл.; С. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V, I. Teil, Wien—Leipzig, 1932, стр. 178 и сл. Вж. Cassius Dio, LV, 24, 2: *(συνέταξεν) ὁ Νέρων τὸ πρῶτον τὸ καὶ Ἰταλικὸν ὀνομαζόμενον καὶ ἐν τῇ κατὰ Μοισία χειμάζον*.

¹⁴ D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 386 и сл.

Строеж. Основите на базиликата бяха достъпни за проучване единствено под разрушените подове на средния и южния кораб. Те са положени в здрава глинеста почва, като пресичат всички по-стари постройки, съществували преди базиликата. Това се отнася особено за стените и основите на римската сграда I. Обаче интересно е да се отбележи, че базиликата никъде не е използвала стените на сграда I, а само се е съобразила с нейните посоки, както вече споменахме по-горе. Основите на базиликата са направени от речни камъни и грубо одялани камъни, свързани помежду си със здрав бял хоросан. Дълбочината им беше установена при южния надлъжен зид на средния кораб, гдето тя достигаше до 1,06 м от горната повърхност на каменния праг на помещение *a* на сграда I. Те са широки 0,70 м и нямат банкет, който да ги отделя от стените. Единствено мозаичните и тухлените подове показват где свършват основите.

Стените на базиликата са стигнали до нас в много лошо състояние. Само западната външна стена на екзонартекса е запазена на височина от 0,50 до 0,85 м. Всички останали, главно вътрешните стени, се издигаха едва до 0,20—0,50 м над подовете. Ширината на стените е 0,70 м, с изключение на западната външна стена, която е широка 0,65 м. Несъмнено тя е носела по-малка тежест в сравнение с останалите стени. Стените са иззидани от дялани камъни с неправилна форма и заравнени външни лица, съединени помежду си с хоросан, който за разлика от хоросана на основите, съдържа известно количество от кълцани червени тухли. Запазената незначителна височина не ни дава сигурни данни за строежа на стените, дали е била използвана смесена зидария, каквато се среща по това време при подобни сгради, или не. По време на разкопките се откриха много малко тухли, обаче това не е доказателство, че не са били използвани тухли в зидарията, понеже дори тухлите на подовете бяха ограбени. Страниците на отворите за входове са били изградени от тухли, както свидетелствуват запазените останки от тях. Този начин на оформяне на входовете на сградите през римската и ранновизантийската епоха е известен в редица градове и села в Мизия и Тракия.¹⁵ Огвън и отвътре стените са били покрити с тънка бяла хоросанова мазилка, която е запазена на няколко метра. Не ни се е удало да открием останки от стенописи. Сградата е била много разрушена и ограбена, както трябва да се съди по извъредно оскъдните архитектурни части, битовите находки и монетите, които бяха намерени по време на разкопките през 1960 г. Това обстоятелство пречи да се направят по-пълни проучвания върху вътрешното архитектурно оформление и украса.

Екзонартекс (помещение 1). Влизането от пътеката в базиликата е ставало най-напред в екзонартекса. Той представя правоъгълно помещение, ориентирано север—юг, с вътрешна дължина 16,85 м и вътрешна ширина 2,65 м (обр. 15). Средната част на външната (западната) страна е заета от мраморна колонада, фланкирана от по една къса стена, дълга 1,34 м и дебела 0,65 м, които са продължение на външната западна стена на страничните помещения 2 и 4. Тези крила са изградени от грубо дялани камъни и речни молоси, свързани с помощта на хоросан, който съдържа голямо количество жълт пясък и тук-там късчета от червени тухли. На някои места са употребени парчета от тухли, за да се подравни зидарията. Обаче страниците на крилата са направени от тухли с размери 0,44×0,25×0,04 м. Фугата между редовете тухли е 0,05—0,055 м, т. е. тя е малко по-широка от дебелината на самите тухли. Отвън и отвътре стените са покрити с тънка хоросанова мазилка, която има розов цвят поради тухления прах, който съдържа.

Колонадата се е издигала върху стилобат, широк 0,54 м. От вътрешната и външната му страна се образува банкет, широк 0,12 м. Външният банкет е покрит с розова хоросанова мазилка с наклон навън, за да се изтича дъждовната вода върху споменатата по-горе тухлена настилка до екзонартекса. Колонадата се е състояла от пет колони. На място бяха запазени петте бази и в непосредствена близост до тях бяха се отгърколили някои от колоните и кемпферите. Първата база от север към юг отстои на 2,08 м от страницата на северното крило. Разстоянията между

¹⁵ Т. Иванов, Археологически проучвания при Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 212 и сл.; Т. Иванов и С. Бобчев, Разкопки върху площта на хотел „Балкан“ в центъра на София през 1952—1953 г., сб. Сердика, I, София, 1964, стр. 19, обр. 13. Входове с тухлени страници има старохристиянската трикорабна базилика в Браурон (Гърция), вж. *Ε. Στίκας, Συνέχσις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Βραυρονῶνος*, ΠΑΕ за 1952 г., стр. 90, обр. 22.

Обр. 19. Мраморни колони от екзонартекса
на базиликата

Abb. 19. Marmorsäulen aus dem Exonarthex der Basilika

базите е както следва: 2 м (между база 1 и база 2), 1,95 м (между база 2 и база 3), 1,93 м (между база 3 и база 4—ограничаващи входа на екзонартекса) и 1,95 м (между база 4 и база 5). Последната база 5 отстои от страницата на южното крило на същото разстояние 2,08; както база 1 от северното крило. Следователно средното разстояние между колоните е 1,95 м. Образуват се шест интерколумнии, като входът поради четния им брой не се намира в средата на помещението, а е изместен малко на юг от средната мислена ос с посока изток—запад на екзонартекса. Тази асиметричност е дала своето отражение също така и върху мястото на входа между екзонартекса и нартекса. Двете бази на входа са еднакви по форма, профил и размери. Страната на плинтата е 0,415 м. Диаметърът на горната кръгла повърхност е 0,395 м. Височината на базите е 0,12 м. Останалите бази са малко по-малки от споменатите.

Върху мозаичния под на екзонартекса и каменната настилка на двора бяха паднали една цяла колона и фрагменти от други колони (обр. 19 и 26). До северната база на входа (база 3) беше легнала принадлежащата ѝ колона, но от нея беше запазено само 1,10 м с диаметър на долния край (афезис) 0,34 м и височина на афезиса 0,06 м. При база 2 върху мозаичния под на екзонартекса лежеше цяла мраморна колона с разширен долен (афезис) и горен край (апофизис). Тя дава представа за първоначалната височина на колонадата (обр. 22). Тя е висока 2,405 м. Диаметърът на долния ѝ край е 0,35 м, а на горния — 0,325 м. Височината на афезиса е 0,06 м и на апофизиса 0,055 м. Върху колоната са издълбани няколко дупки (четири). Три от тях са в хоризонтална линия на 0,485 м под горния край, а четвъртата дупка се намира под самия апофизис. Размерите на дупките са $0,03 \times 0,02$ м и дълбочина 0,02 м.

При същата база върху мозаиката се намери фрагмент (горната част) от друга колона, сега е дълъг 1,87 м. Диаметърът на горната част е 0,30 м. Откриха се три фрагмента от други колони, чийто горен край е по-тесен (диаметър 0,27 м) от гореописаните колони. Може би те принадлежат към една и съща колона. Различните диаметри на стигналите до нас колони е свидетелство за използването на колони от други сгради или за евентуални поправки на колонадата.

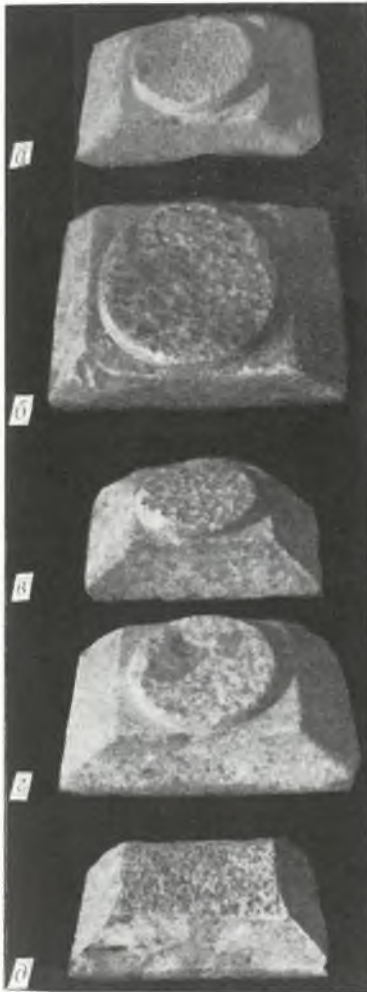
Върху каменната настилка на двора непосредствено до екзонартекса се откриха два мраморни кемфера (1 и 2), а в южната част на екзонартекса върху мозаичния под — още три кемп-

фера (3, 4 и 5). Върху кемпферите няма никаква релефна украса. Страните им са гладки. Правят впечатление различните диаметри на долната им кръгла част, която е лежала върху колоните. Обаче те отговарят на различните диаметри на горната част на самите колони. Това показва, че тези кемпфери принадлежат към колонадата на екзонартекса. Върху кемпферите са лежали сводовете, които не са запазени, дори липсват останки от тях. Изглежда, че те са били иззидани от печени тухли. Като се вземат пред вид височината на колоните (2,405 м) и на кемпферите (0,175 м), то височината на колонадата до петите на сводовете възлиза на 2,70 м. Ето описанието на самите кемпфери:

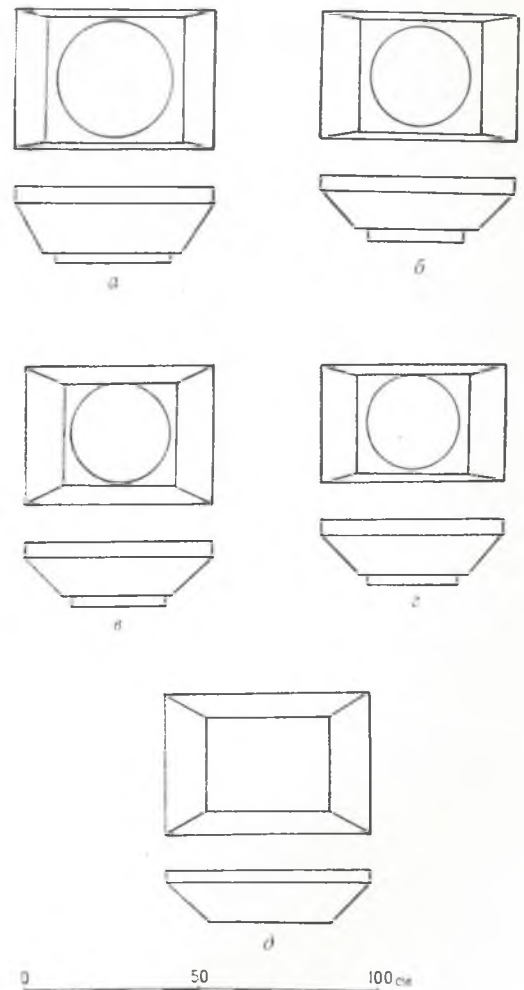
1. Кемпфер от бял мрамор, висок 0,175 м, с горна правоъгълна повърхност $0,555 \times 0,39$ м, долна повърхност $0,38 \times 0,35$ м и диаметър на долната кръгла част 0,32 м (обр. 20 б и 21 а).

2. Кемпфер, подобен на горния, висок 0,175 м, горна повърхност $0,55 \times 0,38$ м, долна повърхност $0,34 \times 0,31$ м и диаметър на долната кръгла част 0,27 м (обр. 20 а и 21 б).

3. Кемпфер, подобен на горните, висок 0,175 м, горна повърхност $0,58 \times 0,38$ м, долна повърхност $0,34 \times 0,31$ м и диаметър на долната кръгла част 0,27 м (обр. 20 в и 21 в).

Обр. 20. Мраморни кемпфери, намерени в екзонартекса
Abb. 20. Marmorkämpfer, gefunden im Exonarthex

Обр. 21. Рисунка на мраморните кемпфери от екзонартекса (обр. 20)
Abb. 21. Zeichnung der Marmorkämpfer aus dem Exonarthex (Abb. 20)

Обр. 22. Частична реставрация на колонадата на екзонартекса (преди зазиждането)
Abb. 22. Wiederherstellung eines Teils der Säulenreihe des Exonarthex (vor der Vermauerung)

4. Кемпфер, подобен на горните, висок 0,175 м, горна повърхност $0,52 \times 0,38$ м, долна повърхност $0,315 \times 0,27$ м и диаметър на долната кръгла част 0,25 м (обр. 20 г и 21 г).

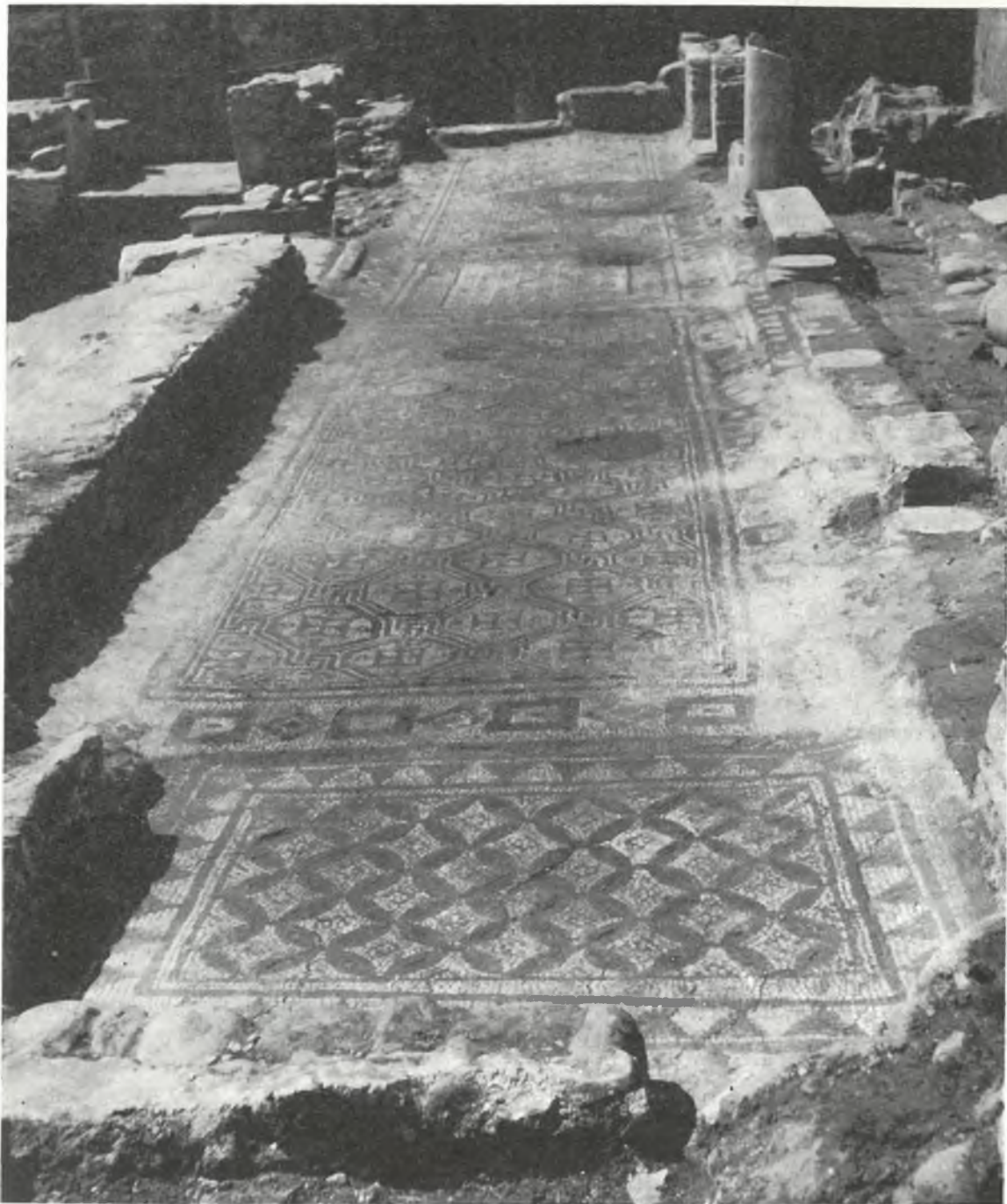
5. Кемпфер, подобен на горните, висок 0,14 м, горна повърхност $0,58 \times 0,39$ м, долна повърхност $0,35 \times 0,26$ м, долната кръгла част е отрязана и липсва (обр. 20 д и 21 д).

Подобни кемпфери (непубликувани) са открити в старохристиянска базилика в Никополис ад Нестум до гр. Гоце Делчев, сега прибрани в гимназията на града. Намерени са при изкопни работи. Такива кемпфери са известни от базиликата навън от крепостните стени на Филипи в Гърция¹⁶ и другаде.

Проучванията установиха, че колонадата на екзонартекса е била зазидана по-късно. Дали зазиждането е било само до известна височина или до самите сводове на колонадата, не знаем положително. Обаче факт е, че интерколумните са били запълнени с тухлена стена, широка 0,34 м, т. е. толкова, колкото е страната на плинтата на базите на колонадата. Тухлите имат квадратна форма — $0,30 \times 0,30 \times 0,045$ м. Отвън и отвътре тази нова стена е била измазана с тънка фина розова мазилка (дебелина 0,01—0,02 м), която съдържа прах от червени тухли. В южната част тухлената стена е запазена на височина до 0,55—0,72 м над нивото на стилобата, който е постлан с правоъгълни тухли с размери $0,30 \times 0,39 \times 0,05$ м, поставени с дългата си страна в посока север—юг, т. е. по дължината на колонадата. Добре се вижда допирането на

¹⁶ Ст. Πελαγανίδου, 'Η εἴς τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικῆ βασιλικῆ τῶν Φιλίππων, ΑΕ, 1955, стр. 146, обр. 26.

тухлената стена до страницата на южното крило на екзонартекса. Докато преди зазиждането е могло да се влиза между колоните, то след преустройството то е ставало единствено през входа. По време на разкопките се намери на място гранитният праг, дълъг 1,93 м, широк 0,36 м и дебел 0,27 м (обр. 22). Прави впечатление, че краищата на прага нямат дупки за въртене на отвесни оси на врата (двукрила), както е случаят при другите прагове на базиликата. Трябва да се допусне, че екзонартексът е нямал врата и достъпът в него е бил свободен. В него не

Обр. 23. Общ изглед на мозаичния под на екзонартекса (поглед от север към юг)

Abb. 23. Gesamtansicht des Mosaikbodenbelags im Exonarthex (Sudansicht)

се е пазело нищо, което да изисква заключване на помещението. Предназначението на екзонартекса е било да приюгява богомолците, преди да влязат в базиликата или когато са излизали от нея. Но няма съмнение, че гранитната пътека е съществувала още от самото начало, когато е била изградена базиликата с ажурната колонада на екзонартекса. Тя е отправяла богомолците към входа на екзонартекса.

Мозаичен под. Екзонартексът грабва погледа на посетителя с рядко красивата многоцветна подова мозайка и особено със строителния гръцки надпис, разположен точно срещу входа на екзонартекса. Мозайката е положена направо върху трамбована земя, един начин, който не е много ефикасен, понеже впоследствие земята променя своята първоначална повърхност и мозайката хлътва и по такъв начин се разрушава. Същият начин на полагане се среща при редица мозаични подове от римската и ранновизантийската епоха у нас и в други страни.¹⁷ Мозайката е дебела 0,08 м и представлява здрав хоросанов пласт, образуван от вар, пясък с камъчета и едри късчета от червени тухли. Самите кубчета са положени върху фин розов хоросанов разтвор. Схемата на мозаичната композиция е подчинена на архитектурното оформление на притвора. Тя се състои от едно централно правоъгълно поле, което съдържа гръцкия надпис, и от две странични правоъгълни полета с еднаква украса (обр. 24). Но понеже входът на притвора не се намира точно в средата му, наложило се е в северния край на пода да се прибави още едно малко правоъгълно поле, което има друга декоративна украса, различна от тази на останалия под.

Нека разгледаме по-отблизо отделните полета на мозаичния под, като започнем от север към юг.

Малко северно поле (обр. 24). Непосредствено до северната и източната стена на външния притвор в самия североизточен ъгъл се намират две тесни стенички, които се срещат под прав ъгъл и образуват нещо подобно на българската буква Г, само че двете части на буквата са еднакво дълги. Стените са дълги отвън 1,90 м и отвътре 1,40 м. Ширината им е 0,50 м. Запазени са на височина от мозаичния под 0,25 м (северната стеничка) и 0,35 м (източната стеничка). Направени са като останалите стени на сградата — от речни и други камъни, свързани помежду си със здрав бял хоросан, наситен с много вар. Отвън стените на стеничките са измазани с бяла варова мазилка, дебела 0,01 м. Мъчно би могло да се приеме, че това са основите на една стълба. Такава стълба не е съществувала във външния притвор, защото той е бил на един етаж, както сочи по-малката дебелина на неговата външна западна стена (0,65 м срещу 0,70 м на другите стени). Касае се за ниски зидани пейки за сядане на богомолците (обр. 15 и 25). Те са били разположени в североизточния ъгъл на екзонартекса, понеже другият срещуположен югоизточен ъгъл е бил оставен свободен. Точно там се е намирал входът за страничното южно помещение 2. Такива, много по-добре запазени зидани пейки открихме в помещение 5, въз основа на които можем да възстановим първоначалната височина на пейките в екзонартекса. Те са високи 0,48—0,50 м. Напълно сходни пейки се срещат в много други старохристиянски базилики на Балканския полуостров. Тук ще споменем само някои примери: южната базилика в Царичин град от VI в.,¹⁸ базиликата от с. Суводол при Битоля от VI в.,¹⁹ базиликата в Браурон в Гърция от VI в.²⁰ и др. Заслужава да споменем факта, че зиданите пейки в базиликата от Браурон се намират също в екзонартекса, както при нашата базилика, но с разместване в югоизточния ъгъл, понеже при североизточния ъгъл има вход за странично помещение. Мозаичният под следва

¹⁷ Т. Иванов, Римска мозайка от Улпия Ескус, София, 1954, стр. 16; същият, Паметници от Пауталия, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 220; М. Мирчев, Подова мозайка от гр. Сталин, ИВАД, VIII, 1951, стр. 119, обр. 175.

¹⁸ Ѓ. Мано-Зиси, Ископаванье на Царичинном Граду 1949—1952 г., Старинар, III—IV, 1952—1953, стр. 127 и сл., обр. 3 и 5.

¹⁹ Fr. Mesesnel, Die Ausgrabungen einer altchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolj, ИАИ, X, 1935, стр. 184 и сл., обр. 124. Вж. R. F. Hoddinott, Early byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London, 1963, стр. 202 и сл., обр. 128.

²⁰ E. G. Στίλας, Συνέχσεις τής ανακαφής τής βασιλικής Βραυρώνος, ΠΑΕ за 1952 г., стр. 73 и сл., обр. 1.

Обр. 24. Малко северно поле в екзонартекса
Abb. 24. Kleines nördliches Feld im Exonarthex

контурите на зиданите пейки в екзонартекса на базиликата от Сандански, свидетелство, че те са били изградени едновременно с мозайката.

Мозайчното поле е било замислено като правоъгълно, но по време на изпълнението се е явила разлика от няколко сантиметра, която е нарушила правилната форма. То е ориентирано с дългата си страна в посока изток—запад, т. е. в противоположната посока на съседното северно правоъгълно поле. Разположението му се обуславя от общата композиционна схема. Украсата му се отличава от тази на останалите полета на мозайчната композиция на пода. Отвън полето е заобиколено от двуцветна (керемиденочервена и бяла) рамка, образувана от няколко успоредни линии, оцветени, както следва (отвън навътре): един ред от керемиденочервени кубчета, три реда от бели кубчета, два реда от керемиденочервени кубчета и още един ред от

бели кубчета. Следва ивица, широка 0,12 м, изпълнена от последователно редуващи се триъгълничета с бял и керемиденочервен цвят, наредени така, че на външната страна се намират основата на едното триъгълниче и върхът на другото триъгълниче. Така очертаното поле има неправилна четвъртита форма, близка до правоъгълник, с дължина 1,86 и 1,96 м и ширина 1,335 и 1,44 м.

В първото поле е вписано второ поле със същата форма, дълго 1,42 и 1,49 м и широко 0,90 и 0,92 м, оградено отвън от два реда керемиденочервени контури, два бели и един керемиденочервен контур. Върху белия фон на полето се открояват многоцветните засичащи се кръгове — пет кръга по дължината на полето и три и половина по ширината му. Отвън кръговете са очертани с един ред черни кубчета. От засичането на кръговете се образуват четирилистни розетки, чиито листа са ограничени отвън от един ред керемиденочервени и един ред светлосини кубчета. Между розетите се образуват бели ромбове, в средата на които има вписани по-малки ромбове от по девет черни кубчета, върху чийто фон изпъкват бели равностранни кръстчета, образувани от четири бели кубчета. Мозайката следва вътрешните контури на гореспоменатите две стенички в североизточния ъгъл и продължава на запад от северната стеничка, като образува малко правоъгълно поле, отделено от останалото по-голямо правоъгълно поле чрез ивица от три реди бели кубчета. Полето е обрамчено от триреден контур от керемиденочервени кубчета. Вътрешните размери на поленцето са 0,50×0,36 м. В това поле е вписан кръг с диаметър 0,305 м, очертан отвън от един ред черни и два реда бели кубчета. Следва втори вписан кръг с диаметър 0,275 м, отделен от първия чрез еднореден черен контур. Вътрешността му е разделена на четири равни части, оцветени бяло и керемиденочервено, редуващи се ритмично една след друга. Същият кръг се среща в североизточния ъгъл на общата рамка, която огражда трите полета на мозаичната композиция на екзонартекса, както и в североизточния ъгъл на рамката на мозаичния надпис.

Непосредствено до вътрешната източна надлъжна стена на екзонартекса върви ивица от шест успоредни едноредови контура, изпълнени в четири цвята: два реда керемиденочервени, два реда бели, един ред черни и един ред керемиденочервени кубчета. Покрай външната западна стена на екзонартекса, по-точно покрай северната стена на помещението, освен току-що описаната ивица има още една ивица, широка 0,13 м, която е изпълнена с ритмично редуващи се двуцветни (бели и керемиденочервени) триъгълничета, образувани от стъпаловидно наредени кубчета — в основата девет кубчета и на върха едно кубче. Едноредов керемиденочервен контур отделя последната ивица с триъгълничета от вътрешната страна на външната стена на екзонартекса.

Триъгълничетата се срещат често в подови мозайки от римската и старохристиянската епоха. Те се употребяват винаги като орнамент на ограничителни околоръстни тесни ивици. Тук ще се ограничим само върху някои примери: мозаичен под от Пауталия,²¹ различни сгради в Трир (ГФР),²² Антиохия на реката Оронт в Сирия²³ и другаде. Той се явява също така при мозаични подове на старохристиянски базилики в Гърция от VI в.²⁴

Три мозаични полета. Те се допират до стените на екзонартекса чрез шестредова ивица, изпълнена в четири цвята: два реда от керемиденочервени, два реда от бели, един ред от черни и един ред от керемиденочервени кубчета. Тя се вижда покрай двете надлъжни стени. Следва рамката на трите полета, широка 0,32 м, която ги обединява в едно цяло. Върху белия фон на рамката се открояват пъстроцветните фигури на правоъгълници и ромбове, следвайки последователно един след друг. Правоъгълниците имат размери 0,225×0,18 м и са очертани отвън от един ред черни кубчета, следвани от тясна ивица от три керемиденочервени контура. В средата на всеки правоъгълник е вписан друг по-малък правоъгълник, който е образуван от шест кубчета, обагрени всичките черно или три черни и три светлозелени. Ромбовете имат страна,

²¹ Т. Иванов, Паметници от Пауталия, ИАИ, XXIII, 1960, стр. 220, обр. 19.

²² K. Parlaska, Die römischen Mosaiken in Deutschland, Berlin, 1959, табл. 2, 5, 28, 50, и др.

²³ D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, II, Princeton — London — The Hague, 1947, табл. III c, VII b, c, IX a, b, c, XV b, XVII d, XVIII e, f, XX c, XXI a, b, XXII, XXV a и др.

²⁴ BCH, LXXXVIII, 1964—I, стр. 374, обр. 109.

Обр. 25. Част от зидана пейка в северозападния ъгъл на ексонартекса
 Abb. 25. Teil einer gemauerten Bank in der nordwestlichen Ecke des Exonarthex

равна на по-късата страна на правоъгълниците. Изградени са от същите цветове кубчета, само че цветовете са разместени, като по такъв начин мозаицистът е постигнал известно разнообразие. Средата на ромбовете е изпълнена от девет керемиденочервени кубчета, наредени по три в ред. В този случай те отговарят на редовете от черни кубчета във вътрешността на правоъгълниците.

В ъглите на общата рамка е употребен кръг, очертан отвън от три реда концентрични пръстена — черен, бял и керемиденочервен. Вътрешността на четирите кръга е различно оформена и оцветена. Така например вътрешността на кръга в североизточния ъгъл е разделена на четири четвъртинки в два цвята, като последователно се редуват бели с керемиденочервени четвъртинки или срещуположните четвъртинки са едноцветни. Кръгът в северозападния ъгъл е бял, върху който фон изпъква малък кръг от девет черни кубчета. Вътрешността на кръга в югоизточния ъгъл е заета от зелен растителен орнамент върху черен фон. Такава е украсата и на кръга в югозападния ъгъл.

Кръг, разделен на четвъртинки, обогрени най-често в два цвята (черно и бяло, червено и бяло и др.), се среща в подови мозайки от римската и старохристиянската епоха: сграда от Трир от времето на император Грациан (367—383 г.),²⁵ в средния кораб на нашата базилика (вж. по-долу), в трибелона на старохристиянската трикорабна базилика в Сандански на ул. „Пар-

²⁵ К. Parlaska, цит. съч., стр. 58 и сл., табл. 57,5.

Обр. 26. Северното странично поле на мозайката в екзонартекса (поглед от север към юг)
 Abb. 26. Nordliches seitliches Mosaikfeld im Exonarthex (Südansicht)

тизанска“, открита от Димка Стоянова-Серафимова в 1964 г.,²⁶ в термите на Царичин град от края на VI в. (в атрия)²⁷ и на много други места.

Отделните полета (пана) имат своя самостоятелна рамка.

Северно странично поле (обр. 26). То е разположено на север от централното поле със строителния гръцки надпис и на юг от малкото правоъгълно поле в северната част на екзонартекса. Ориентирано е с дългата си страна в посока север—юг. Формата му е право-

²⁶ Сведенията дължа на ръководителката на разкопките, за което ѝ изказвам моята благодарност.

²⁷ Т. Мано-Зиси, Ископаваня на Царичином Граду, Старинар, нова серия, VII—VIII, 1956—1957, стр. 321, обр. 24.

ъгълна — дължина 5,67 м и ширина 1,85 м. Рамката му се състои от осем разноцветни успоредни контура: един керемиденочервен, един черен, два бели, два светлозелени и по един черен и бял. Основният мотив на полето е осмоъгълникът. Отделните осмоъгълници са съединени помежду си чрез меандри в черен цвят. По дължината на полето има по девет осмоъгълника в три реда или всичко 27 осмоъгълника. Ширината обхваща три осмоъгълника, до които следват два осмо-

Обр. 27. Южното странично поле на мозайката в екзонартекса (поглед от юг към север)
Abb. 27. Südliches seitliches Mosaikfeld im Exonarthex (Nordansicht)

тъгълника, една половинка от осмогълник (покрай източната надлъжна стена) и част от осмогълник (покрай западната надлъжна стена).

Страните на осмогълниците не са напълно равни. Те варират между 0,135 и 0,20 м. По цвета на контурите се различават два вида осмогълници. В посока от север към юг се редуват осмогълници от двата типа, а в наклонена посока—осмогълници от един и същ тип. Осмогълниците от първия тип са очертани от четири разноцветни контура — черен, бял, керемидено-червен и светлозелен. Осмогълниците от втория тип имат триреден контур с два цвята — черен, бял и черен. Върху белия фон на осмогълниците се откроява по един черен равнораменен кръст със силно разширени краища на рамената, като съседните рамена се съединяват и по такъв начин се образува квадрат. Краищата на рамената завършват с едно черно кубче, което в същност замества двете слели се кубчета на съседните рамена. В средата на кръста има едно светлозелено кубче. Между рамената на кръста се образува четирилистна бяла розета. Върху белия фон, заключен между контурите на осмогълниците и квадратите, има по едно черно кръгче с бяло кубче в средата, разположено срещу всяко рамо на кръста. Това не е нищо друго освен схематично изображение на плод.

Известно е, че кръстът е символът на християнската религия. Равнораменните кръстове от мозайката на базиликата в Сандански напомнят същинските равнораменни металически и други кръстове, употребявани в богослужението и другите култови служби. Краищата и средата на истинските кръстове най-често са украсени със скъпоценни камъни. Кръстът и кръглите полета с бели кубчета в центъра им от нашата мозайка много приличат на кръста, изобразен върху корицата на Ечмиадаинското евангелие от VI в. Този кръст има разширени краища на рамената и по един кръг с точка в средата срещу трите му рамена с изключение на долното рамо.²⁸ Заслужава да се приведе като близък паралел кръстът, изобразен върху един златен медалион от картинната галерия на Уолтер, датиращ от V—VI в.²⁹ Краищата на рамената завършват с по един чифт малки дискове, а в края на всяко рамо има по един заоблен плод. Според Филип Вердие тези плодове символизират „плодовете на благодарността“, *esca universorum* или евхаристията на Псевдо-Тертулиан. Почти същият кръст със силно разширени краища на рамената, които са вписани в един квадрат, се среща върху скулптурната декорация на старохристиянската засводена църква от с. Конюх до Куманово (Македония) от VI в. на н. е. Там само липсват украсата в краищата на рамената. Между рамената се образува четирилистна розета.³⁰ В същата църква е изобразен равнораменен кръст с разширени краища на рамената, украсен със скъпоценни камъни, но с тази разлика, че рамената не се допират, както при първия случай в тази църква и както е при мозайката от базиликата в Сандански.³¹ Равнораменен кръст, вписан в кръг и с четирилистна розета между рамената, е изобразен в южния край на нартекса на базиликата извън крепостната стена на Филипи, построена през управлението на Теодосий II (408—450).³² Само равнораменен кръст с разширени краища на рамената, вписан в кръг, а последният в квадрат, се среща върху една подова многоцветна мозайка, открита във Варна на място, гдето са били намерени варовикови капители с кръстове и основи на старохристиянска църква. М. Мирчев отнася мозайката с кръстовете към друга сграда от III в. на н. е.³³ Несъмнено тази датировка е твърде ранна. Изглежда, че мозайката принадлежи на помещение на самата църква и следователно е по-късна.

Меандрите са очертани само с един ред черни кубчета. Съседните меандри се съединяват чрез права черна линия, която разделя два осмогълника.

²⁸ К. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол, София, 1925, стр. 8, обр. 3.

²⁹ Philippe Verdier, Notes sur trois bijoux d'or byzantins de Walters Art Gallery, Cahier Arch., IX. Paris, 1960, стр. 121, обр. 1.

³⁰ R. F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London, 1963, стр. 224, обр. 155 (горе ляво).

³¹ Пак там, (долу ляво).

³² Пак там, стр. 103, монохромна табл. 12, цветна табл. II.

³³ М. Мирчев, Подова мозайка от гр. Сталин, ИВАД, VIII, 1951, стр. 119, обр. 175.

Обр. 28. Югоизточният ъгъл на мозайката в екзонартекса
Abb. 28. Südöstliche Ecke des Mosaiks im Exonarthex

Мозайчните кубчета имат неправилна четвъртита форма и груба изработка. Размерите им се движат между 0,013 и 0,017 м.

Мозайката в северното странично поле е сравнително добре запазена с изключение на две по-големи разрушения в южната половина и на пояса с триъгълничета покрай западната надлъжна страна.

Южно странично поле (обр. 28 и 29). То напълно се схожда със северното странично поле по своите размери и декоративни орнаменти. Разликата се състои само в броя на контурите и в броя и редуването на отделните цветове. Появява се и жълтият цвят, който отговаря на светлозеления цвят в осмоъгълниците на северното поле. Тук също така има два начина на оцветяване на осмоъгълниците, като осмоъгълниците в посока север—юг през един са еднакви, а тези в коса посока (югоизток—северозапад) са еднакви. Първите осмоъгълници също така имат четири контурни шнура, обаче те са оцветени черно, бяло, керемиденочервено и жълто. Вторите осмоъгълници са очертани от четири контура срещу само три контура на същите осмоъгълници в северното поле. Употребени са следните цветове: черен, бял, тъмнозелен и светлозелен срещу два черни и един бял контур между тях при същите осмоъгълници в северното поле. Следователно мозаицистът се е стремил да избегне пълното подобие в двете странични полета и със скромни средства е успял да внесе известно разнообразие и раздвижване в тоновете.

Върху южното странично поле се виждат някои по-сериозни повреди, особено покрай източната надлъжна стена, причинени по време на изкопните работи за сградата на Младежкия дом. По-късно след приключване на археологическите разкопки при прокарване на топлопровода на новата постройка е пострадала една ивица, широка 0,60 м и дълга, колкото е ширината на външния притвор.

Обр. 29. Местоположение на централното надписно поле в екзонартекса
 Abb. 29. Lage des mittleren Inschriftfelds im Exonarthex

Централно поле с гръцки надпис (обр. 29 и 30). Строителният надпис хвърля светлина върху характера на сградата, времето на нейното изграждане и историята на късноантичния град на мястото на днешния град Сандански. Ето защо мозаицистът е отредил на надписното поле централно място в общата мозайчна композиция. Богомолците още с влизането си се натъквали на него, прочитали са го и след това са влизали навътре в базиликата. Такова местоположение имат мозайчните надписи в редица старохристиянски базилики (в атрия, екзонартекса, нартекса или в средния кораб).

Надписното поле е оградено със същата рамка, която обикаля цялата мозайка на екзонартекса. По такъв начин то се отделя от страничните полета. Тук мозаицистът е употребил същата многоцветна гама от кубчета, каквато видяхме при страничните полета. Често срещани

цветове на кубчетата в централното поле са белият, черният, жълтият, керемиденочервеният, светлозеленият и златният. В четирите ъгъла на рамката има по един кръг с разнообразна вътрешна украса, а страните на рамката са изпълнени с ритмично редуващи се правоъгълници и ромбове. Кръговете са очертани от три едноредни концентрични пръстена, обагрени черно, бяло и керемиденочервено. Североизточният кръг е разделен на четири четвъртинки, оцветени бяло и керемиденочервено, които следват едно след друго или срещуположните четвъртинки имат еднакъв цвят. Същата украса и същите цветове има северозападният кръг. Югоизточният кръг е изпълнен със светлозелен растителен орнамент върху бял фон. Кръгът в югозападния ъгъл е доста разрушен. Може би неговата украса се е отличавала от тази на останалите три кръга.

Мозаицистът е постигнал известна раздвиженост, като в отвесните ивици на рамката той е разместил редуващите се правоъгълници и ромбове. Ако в едната ивица се започва например с правоъгълник, то точно срещуположната фигура в другата отвесна ивица е ромб.

За да се постигне по-голямо колоритно разнообразие при едни и същи геометрически орнаменти, разместват се и цветовете на отделните контури. Ще се спрем само на северната ивица, понеже другите ивици повтарят същите орнаменти с известни колоритни нюанси. В посока от изток към запад след кръга в североизточния ъгъл следват ритмично четири ромба и четири правоъгълника (в същност един е квадрат). Началната фигура е ромб (а). Страната му е 0,135 м.

Обр. 30. Гръцки надпис в централното мозаично поле
Abb. 30. Griechische Inschrift im mittleren Mosaikfeld

Отвън той е очертан с един ред от жълти кубчета. Следват два реда от керемиденочервени кубчета. В средата има по-малък ромб с бял едноредов контур и вътрешност от керемиденочервени кубчета. Следващият ромб (*в*) се отличава от предходния (*а*) по цвета на ивицата между външния контур на ромба и вътрешния по-малък ромб. Тя е обагрена черно със светлозелени кубчета вместо керемиденочервено. Останалите два ромба (*д* и *ж*) са като ромб *в*. Първият квадрат (*б*) има страна 0,23 м. Той е очертан отвън навътре с един ред жълти кубчета и три реда керемиденочервени кубчета. Вътрешността е бяла, в средата на която има черно квадратче от четири кубчета. Втората фигура от този вид — в същност правоъгълник (*г*) — има страни $0,21 \times 0,235$ м. Тя има същото редуване на контурите, както при квадрат *б*, с тази разлика, че в средата се намира не квадратче, а правоъгълник, украсен шахматно светлозелено и черно (четири реда по две кубчета в ред). Правоъгълник *е* прилича на правоъгълник *г*. Разликата е само в малкото правоъгълниче в средата. То е черно и се състои от шест кубчета (две редици от по три кубчета). Последният правоъгълник има страни $0,205 \times 0,24$ м. Външният му едноредов контур е черен, следван от три реда керемиденочервени кубчета. В средата има малко правоъгълниче с черен цвят (четири кубчета). Между външния контур и вътрешното правоъгълниче има бял фон, широк отстрани два реда, а отгоре и отдолу четири реда.

Южната ивица има същия брой фигури, както северната, но винаги правоъгълници, а не и квадрат, както е при северната ивица. Източната и западната надлъжна ивица съдържат по 27 фигури, от които началната и крайната са кръговете в ъглите, а останалите представляват последователно редуване на ромбове с правоъгълници. Тук също първата фигура от север към юг е квадрат, а не правоъгълник. Но независимо от описаната обща рамка надписното поле има своя рамка със сложна украса. Отвън навътре тя се състои от няколко разноцветни тесни и по-широки ивици, както следват: керемиденочервена (един ред), черна (един ред), бяла (три реда), светлозелена (един ред), жълта (два реда) и керемиденочервена (един ред). Същинската украса е меандър от черни кубчета в един ред върху бял фон. Двуреден керемиденочервен контур отделя меандъра от бялото надписно поле, което има дължина 1,415 м (север — юг) и ширина 1,15 м (изток — запад). Два реда бели кубчета отделят буквите на мозаичния надпис от керемиденочервения контур на рамката.

Надписът е на гръцки език, разположен в осем реда (обр. 30 и 30а).³⁴ Кубчетата на надписа са черни, покрити отгоре със златен варак. Дори са били използвани жълти кубчета, които били боядисани черни. Същият факт установихме при черните кубчета на двете странични правоъгълни полета на мозайката в екзонартекса. Надписът започва с латински кръст, чието хоризонтално рамо е по-късо от отвесното и освен това е разположено по-високо от средата на отвесното рамо. Само краищата на хоризонталното рамо се разширяват. Височина на кръста 0,09 м и ширина 0,055 м. Височина на буквите: 1-вир. — 0,09 м, 4-и р. — 0,115 м и останалите редове — 0,11 м. За разделителен знак между отделните изречения е употребена точката. Отделни думи или букви са разграничени със запетая, поставена горе след думата или буквата, например $\Lambda' \Lambda$ и $\Lambda' \Lambda$, за да не се четат като M . Освен това се срещат ударения върху някои думи.

В неразгънат вид надписът гласи така:

† ΤΙΣ· ΕΤΕΥΞΕ ΘΕΣΚΕΛΟΝΕΡΓΟΝ
 ΚΑΛ' ΔΟΝΗΟΜΜΑΤ' ΕΥΦΡΕΝΟΝ
 ΠΟΘΙΣ ΜΑΘΙΝ· ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΛΙ-
 ΑΝΗΡ ΠΙΝΥΤΟΣ· ΤΑΔ' ΑΛ' Α'
 5 ΩΦΡΩΝ· ΟΣ' ΑΡΧΙΕΡΙΟΝ ΕΛΑΧΕ

³⁴ Без разрешение на ръководителя на разкопките ст. н. сътр. Теофил Иванов ценните данни на надписа бяха използвани и обнародвани от В. Бешевлиев. Вж. V. Beševliev, Le nom antique de Sveti Vrač (Bulgarie) — siège épiscopal au VIe siècle, Byzantinoslavica, XXIII, I, 1962, стр. 1—5; същият, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berliner Byzantinische Arbeiten, Bd. 30, Berlin, 1964, стр. 171 и сл., № 239, обр. 258.

Обр. 30а. Гръкият надпис
Abb. 30а. Die griechische Inschrift

ΑΜΦΙΕΠΙΝΘΩΚΟΝ· ΤΟΥΤΟΥ Δ' ΕΨΧΕ
ΠΡΟΗΓΗΤΟΡΑ· ΑΝΔΡΑ ΟΣΙΩ[ΤΑΤ](ΟΝ)
ΤΟΥΝΟΜΑ ΦΕΡΟΝΤ' Ο [.]

Лигатури: 2-и р. — NH, MM, 3-и р. — NNH, 5-и р. — NE. 8=ΟΥ (VI р.).
Развързан, надписът гласи така:

† Τίς ἐτευξε θεόκελον ἔργον
καλλονῇ ὄμματ' εὐφρῆνον
ποθῆς μαθῆν. Ἰωάννης πέλι
ἀνὴρ πινυτὸς τὰδ' ἄλλα
σώφρων, ὃς ἀρχιερίον ἔλαχε
ἀμφιέπιν θῶκον τοῦτου δ' ἔσχε
προηγῆτορα ἀνδρα ὀσιώ[τατ](ον)
τοῦνομα φερόντ' Ο [.]

Превод:

„Ти желаеш да узнаеш кой е построил великолепната сграда, която радва очите с красотата си. Това е Йоан, мъж разумен и мъдър, който получи да се грижи за архиерейския престол и имаше за свой предшественик благочестивия мъж на име . О(?)...“

Надписът е съчинен в мерена реч. Засега той е вторият надпис в мерена реч от Сандански.³⁵ От бившата Санданска и Петричка околия произхождат още два надписа в мерена реч.³⁶

Надписът представя интерес от фонетично, езиково, палеографско и особено от историческо гледище. Засега това е първият и единствен строителен мозаичен надпис на базилика не само в Сандански, но изобщо в нашата страна. В една трикорабна базилика от м. Кайлъка край Плевен също е била открита подова мозайка с латински надпис, но той има съвсем друг характер.³⁷

³⁵ V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, стр. 171 и сл., № 240.

³⁶ Д. Дечев, ИАИ, XII, 1938, стр. 282, № 2 (с. Ширбаново); В. Велков, Един античен град в долината на Средна Струма, ИАИ, XXVI, 1963, стр. 145 и сл., № 1 (с. Илинденци).

³⁷ К. Вълев, Разкопки при Плевен, ИАД, I, 1910, стр. 203 и сл.; срв. АА, XXV, 1910, стр. 393 и сл.; ИАД, IV, 1914, стр. 252; И. Трифонов, История на града Плевен до Освободителната война, София, 1933, стр. 26 и сл. обр. 19; V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, стр. 34, № 49, обр. 47. (IV или V в.).

В композиционно отношение мозаичният надпис от старохристиянската базилика в Сандански съдържа две неравномерни части: първата част представя въпрос към посетителя на църквата, а втората — отговор на поставения въпрос. Този маниер не е чужд на редица антични надписи с различно съдържание — надгробни, посветителни, строителни и други, които започват с въпросителното местоимение *τίς*; — „кой?“. Понеже нашият надпис е строителен, ще се задоволим да посочим един подобен пример. В едно двустичие от Смирна се говори за построяването на фара в града по следния начин:³⁸

*Τίς τόσον ἔργον ἔτευξε; τίς ἢ πόλις; ἢ τὸ γέρας τί;
Ἀμβρόσιος Μυλασεὺς τὸν φάρον ἀνθύπατος.*

Глаголът *ἔτευξε* в надписа от Сандански и от Смирна свидетелствува за построяване на сграда. Обаче характерът на сградата и в двата надписа е означен с думата *ἔργον*, която в гръцки език има многобройни значения, между които най-подходящи в нашия случай са: сграда и строеж. Дори при надписа от Смирна общото понятие „строеж“ (*ἔργον*) е конкретизирано във втория стих с думата *φάρος* (фар). Понятието *ἔργον* в надписи означава всякакъв строеж: храм, светилище, театър, фар, църква и др.³⁹

Характерът на разглежданата сграда от Сандански се определя от данните на самия надпис. Тя е била построена от епископа Йоан, за който ще стане дума по-долу. Какво би построил един епископ в един град, ако не една църква, един баптистерий или епископски дворец, но най-често се касае за църква, както показват множество аналогични надписи от старохристиянския свят. Обаче в подкрепа на такова тълкуване на понятието *τὸ ἔργον* се явяват и резултатите от проучванията на сградата от Сандански, които показваха, че тя е била трикорабна старохристиянска базилика от елинистически тип. Ще приведем само два аналогични примера от Гърция, гдето в старохристиянски базилики са намерени подови строителни мозаични надписи, в които базиликата е означена с понятието *τὸ ἔργον*. Единият пример е мозайката от екзонартекса на базиликата от Хермионе в Арголида от VI в. Там се чете следният надпис:⁴⁰

*Ἐπὶ τοῦ θεοφιλέστατου
ἐπισκόπου ἡμῶν Ἐπιφανίου
ἀνεγέσθη τὸ ἔργον.*

В базиликата в антична Керкира е намерен следният мозаичен строителен надпис:⁴¹

*... ἐπὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἰοβιανῶ
νοῦ ἐποίησεν Ἐλπίδος τὸ ἔργον τοῦτο ...*

За общото впечатление от външния и особено от вътрешния изглед на базиликата от Сандански трябва да се съди по епитета *θέσκελος*, 3 — „великолепен, прекрасен, чудесен“. Съчетанието *θέσκελον ἔργον* или *θέσκελα ἔργα* се среща у Омир, Хезиод и др. Тук ще споменем една гръцка епиграма от агората на град Магnezия на р. Меандър, гдето се чете *θέσκελα ἔργα*.⁴²

Възхищението от базиликата в Сандански все повече се засилва от израза във 2-и ред *καλλονῆ ὄμματ' εὐφροῦνον*. Може би изразът да съдържа известна реторична преувеличеност и шаблон, но той не би стоял в надписа, ако наистина църквата не е будила силно впечатление у зрителите с красотата си. Тя радва погледа дори днес, когато пред нас се разстилат пъстроцветните мозаични

³⁸ L. Robert, *Hellenica*, IV, 1948, стр. 61 = *Anthologie*, IX, 671.

³⁹ Пак там, стр. 62 (театър — Ефес); В. Велков, Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 249 и сл. Вж. Т. Иванов, Към култа на Сабазий в Сердикийската стратегия, Археология, III, 1961, кн. 4, стр. 42.

⁴⁰ BCH, LXXX, 1956, I, стр. 271 и сл., обр. 20; вж. също ПАЕ за 1955, стр. 236 и сл., табл. 84а (мозаичен надпис); M. J a m e s o n, *Hesperia*, XXVIII, 1959, стр. 115.

⁴¹ I. K. Παπαδημητρίου, *Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς βασιλικῆς τῆς παλαιολόεως Κερκίρας*, AE, 1942—1944, стр. 41 и сл., обр. 3, табл. 1.

⁴² L. Robert, цит. съч., стр. 63.

подове на екзонартекса и средния кораб, мраморната колонада на екзонартекса и другите архитектурни детайли, стигнали до наши дни след голямо разрушение и ограбване в миналото.

2-и р. — *εὐφροῦνον* = *εὐφροεῖνον*, 3-и р. — *πόθις* = *πόθεις*, *μαθῖν* = *μαθεῖν*.

Според втората част на надписа заслугите за построяването на базиликата в днешния Сандански е имал епископът Йоан, който наследил епископския престол от своя предшественик, чието име се е съдържало в края на последния ред на надписа, обаче то е унищожено. Засега това е първото споменаване на епископи през старохристиянската епоха в ранновизантийския град, който се е издигал на мястото на днешния Сандански. Епископ с името Йоан не е познато тук от литературата.

В 3-и р. — *πέλι* = *πέλει* от глагола *πέλω* или *πέλομαι* в значение на „съм, бивам“. Употребата на този глагол е доста рядка. Ще се задоволим да споменем една епитафия от Атина от II в. на н. е., в която е употребен този глагол.⁴³

*Κεχροπία μὲν ἐμοὶ σοφῶρων πέλει,
ὦ ξένε, μήτηρ.*

Умствените и моралните качества на епископа Йоан са изразени с два епитета, които имат сродни значения: *πυντός* — „разумен, мъдър, разсъдлив“⁴⁴, и *σοφῶρων* — „умен, разумен, благочестив, скромнен“⁴⁵. Тези епитети се срещат често в епитафии, показвайки превъзходните качества на покойните, както и в надписи за духовни лица. В една епиграма от Самос от IV в. на н. е. тогавашният местен управител Григорий е означен като *νόω π[υντιῶ]* — „мъдър“.

5-и р. — *ἀρχιερίος*, 3 — архиерейски“, 3, е твърде рядка форма вместо обичайното прилагателно *ἀρχιερατικός*, 3.

6-и р. — *θῶκος* (еп. йон. форма)⁴⁶ = *θᾶκος* (дор. форма) със значение „трон, престол, седалище“. На него съответствува атическата форма *θρόνος*. *Ἀμφιέπιν* = *ἀμφιπέιν*.

7-и р. — последната дума е силно повредена, обаче установихме, че са запазени останките от първите букви на епитета *δοιω[τάτ](ον)* (В. Бешевлиев — *δ[οιωτάτων]*). Прилагателното *δοιος*, 3, в превъзходна степен се употребява по-рядко като епитет на императори,⁴⁷ но особено често на епископи.⁴⁸

8-и р. — *τοῦνομα*, поетична форма = *τὸ ὄνομα*, се среща и в други надписи от нашите земи.⁴⁹ От разрушеното име на предшественика на епископ Йоан са запазени лявата извита част на началната буква, която може да бъде О или друга гласна, и дясната отвесна хаста и долният край на наклонената хаста на последната буква Ν на името, което се е състояло от 7 или 8 букви, както трябва да се съди по дължината (0,43 м) на мястото, оставено за името, и по дължината на текста точно над името в горния ред. Мозаичният надпис недвусмислено говори, че базиликата е била построена от епископ Йоан. Обаче споменаването на името на епископа, предшественик на Йоан, свидетелствува, че строежът е станал в началните години от епископството на Йоан, когато все още е бил жив споменът за предишния епископ, който несъмнено е имал заслуги към града.

Мозаичният надпис от базиликата в Сандански има някои характерни палеографски особености, които хвърлят светлина върху времето, когато е бил направен, а оттам и върху датата на самата базилика. Латинският кръст в началото на надписа е доста популярен през VI в., както показват редица паметници с различен характер, върху които е изобразен. Тук ще се задо-

⁴³ W. Peek, Griechische Grabgedichte, Berlin, 1960, № 315, 1 (Schriften und Quellen der Welt, Bd. 7).

⁴⁴ Пак там, № 467, 5.

⁴⁵ Пак там, стр. 376 (регистър).

⁴⁶ L. Robert, Hellenica, IV, 1948, стр. 41 и сл.

⁴⁷ Г. И. Кацаров, Принос към старата история на София, София, 1910, стр. 86, № 53.

⁴⁸ D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton, 1947, I, стр. 284; вж. Gregoire, Byzantion, XIII, 1938, стр. 180 и сл.; L. Jalabert et R. Mouterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V, Paris, 1959, № 2109 и др.; V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, № 107.

⁴⁹ V. Beševliev, цит. съч., № 220 a, 65 b, 148; G. Michailov, IG Bulg., IV, № 1966, 2106.

волим да споменем само някои примери: един надгробен паметник от Сандански,⁵⁰ кръст върху стенната мазилка на старохристиянска зидана гробница от некропола, разположен североизточно от Сандански, близо до Ловния дом,⁵¹ едно сребърно блюдо с изображение на такъв кръст от с. Светлен, Търговищки окръг, което се пази в Разградския исторически музей,⁵² стенописи от старохристиянски гробници от Сердика от VI в.^{52a}, мозаични стенописи от църквата „Св. Витале“ в Равена, изградена по времето на Юстиниан I (преди 547 г.),⁵³ монети на Юстин I, Юстиниан I и др.

Характерни букви в мозаичния надпис от Сандански са следните: *A, E, K, P, Δ, Ω* и др. Курсивната буква *A* има доста дълъг живот — късноримската, ранновизантийската (V—VI в.) и средновековната българска епоха. Тя е засвидетелствувана в редица гръцки надписи от нашите земи: Сандански (VI в.),⁵⁴ Сердика (V или VI в.)⁵⁵, Месемврия и др. Епсилон е заоблен, а само в един случай поради лигатура (5-и ред) е ъглест. Заоблен епсилон се среща често в ранновизантийските надписи от края на V и VI в., намерени в България.⁵⁶ Буквата *K* има къси наклонени части, също типична форма за споменатия период.⁵⁷ Горната закръглена част на буквата *P* е съвсем малка в сравнение с височината на буквата. Освен това тя не е затворена. Такава форма има *P* в един надпис от Хисар от 582 г.⁵⁸ Дифтонгът *OY* се явява във формата *γ*, позната още през римската императорска епоха, но особено е характерна за VI в. и по-късно: надписи от Сандански (V или по-скоро VI в.),⁵⁹ с. Елешница, Благоевградски окръг (12 юни 538 г.),⁶⁰ Одесос (544 и 557 г.)⁶¹ и др. Буквата омега е също много типична за датировката. Тя се състои от две полукръгли дъги, които се допират долу. Неин вариант е ъглестата омега с допрени долни краища. Дори в надписи от Хисар се срещат двата варианта с преобладание на ъглестия (V или VI в.).⁶² Почти същите форми на споменатите букви се срещат в един надпис от Нама в Сирия от VI в.⁶³

Въз основа на палеографските особености мозаичният надпис от Сандански трябва да се датира най-рано в края на V или първата половина на VI в. Повечето от приведените по-горе паралели от нашите земи сочат към първата половина на VI в. Изглежда, че той и самата базилика спадат към управлението на Юстиниан I, може би към началния му период. Планът и архитектурният тип на разглежданата базилика са също в съгласие с епиграфските данни — края на V и първите десетилетия на VI в. Мозаичните подове с богатото разнообразие от геометрични мотиви, изображения на риби, птици и др. свидетелствуват за подем на това изкуство в ранновизантийския град в Сандански, несъмнено отражение на икономическия и културния разцвет на града, какъвто трябва да се очаква през дългогодишното управление на Юстиниан Велики, свързано с масово строителство на градове, обществени сгради, укрепени кастели, кули и др.

В древния град на мястото на днешния Сандански наред с другите художествени занаяти и изкуства е цъфтяло и мозаичното изкуство. Опитни мозаисти са украсявали обществените

⁵⁰ V. Beševliev, Spätgriechische und spätromische Inschriften aus Bulgarien, стр. 174 и сл., № 242, обр. 261.

⁵¹ Т. Герасимов, Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач), ИАИ, XXIX, 1966, стр. 222 и сл.

⁵² Т. Герасимов, Откъслек от сребърно византийско блюдо от VI в., ИАИ, XIII, 1939, стр. 335 и сл., обр. 367; вж. Т. Герасимов, СаhArch, XVI, стр. 216 и сл.

^{52a} К. Миятев, Декоративната живопис на Софийския некропол, София, 1925, стр. 9 и сл., 13, 14 и сл.

⁵³ A. Grabar, La peinture byzantine, Genève, 1953, стр. 72.

⁵⁴ V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, № 243, обр. 262,

⁵⁵ Пак там, № 20, обр. 22.

⁵⁶ Пак там, passim.

⁵⁷ V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, passim.

⁵⁸ Пак там, № 227, обр. 248.

⁵⁹ Пак там, № 240, обр. 259, № 242, обр. 261.

⁶⁰ Пак там, № 231, обр. 252.

⁶¹ Пак там, № 97, обр. 96 и № 249, обр. 268.

⁶² Пак там, № 224, обр. 245, № 225—226, обр. 246 и 247.

⁶³ L. Jalabert et R. Mouterde, Inscriptions grecques et latines de la Syrie, V, Paris, 1959, № 1999. За характера на буквите вж. Syria, XXXIV, 1957, стр. 284 и сл., бел. 3.

Обр. 31. Входът на помещение 2

Abb. 31. Eingang zum Raum 2

сгради на града, в това число и базиликите. Освен в нашата базилика мозайки са открити в ранновизантийската базилика на ул. „Партизанска“ (проучена от Д. Стоянова-Серафимова през 1964 г.), в една сграда в двора на Градския народен съвет (при пристройка за гараж на Градския съвет — непубликувана) и другаде. Мозайка, но с друг характер, се откри и в сградата, която се намира непосредствено на югозапад от нашата базилика, изследвана от Александра Милчева през 1967 г. (непубликувана). Системното разкопаване на античния град и особено във връзка с усиленото ново строителство навярно ще открие нови мозайки и едва тогава ще разполагаме с по-богат и разнообразен мозаичен материал, който ще позволи да се проследи развитието на мозаичното изкуство в града.

Помещение 2. То е разположено непосредствено на юг от екзонартекса и се свързва с него чрез вход, който се намира в югоизточния край на екзонартекса или в северозападния ъгъл на помещение 2 (обр. 31). На място е запазен гранитният праг, дълъг 1,40 м, широк 0,45 м и дебел 0,20 м (обр. 32). В източния край прагът има една кръгла дупка, а в западния — две дупки, издълбани наблизко една от друга. Тези дупки са свързани с въртенето на двукрилата дървена врата. Това помещение беше частично разкрито през 1960 г. Ширината му (изток—запад) е окончателно установена — 3,60 м. Тя е с 1 м по-голяма от ширината на екзонартекса. Не се знае колко е била дължината на помещението (север—юг). От нея бяха разкрити само 3,40 м. Обаче помещението продължава в южна посока под колетното помещение на Градската поща в Сандански. През пролетта на 1957 г., когато то е било построено, строителните работници се натъкнали на многоцветна подова мозайка с изображения на птици и риби. Употребените кубчета имали бял, черен, червен, зелен, син, жълт и кафяв цвят. Мозайката била тогава разкрита и дори фотографирана от един бивш пощенски служител. За находката е бил

Обр. 32. Каменният праг на помещение 2
Abb. 32. Granitschwelle des Raums 2

Обр. 33. Част от мозаичния под на помещение 2 (югозападен ъгъл)
Abb. 33. Teilansicht des Mosaikbodenbelags des Raums 2
(südwestliche Ecke)

уведомен Археологическият музей в София.⁶⁴ Обаче мозайката била отново затрупана и по такъв начин тя била запазена. Според сведенията на пощенския служител дори колетното помещение било построено върху основите на римска сграда. Няма никакво съмнение, че под сегашната поща се простира южната още неразкрита част на базиликата. В бъдеще, когато се измести Градската поща от това място, ще могат да се направят допълнителни разкопки, при които да се разкопаят неизвестните части от помещенията на базиликата, в това число и южната част на мозайката в помещение 2.

Източната надлъжна стена, която отделя помещение 2 от съседното помещение 5, е доста разрушена. Едва ли в нея е имало вход между двете помещения. В подкрепа на нашето предположение се явява и зиданата пейка, долепена до тази стена в помещение 5, за която ще стане дума там.

Мозайката в помещение 2 издава същия маниер на работа, както при мозайката на екзонартекса, но тук композицията и декоративните изображения са съвсем други. Нека по-отблизо разгледаме отделните мотиви на мозайката. Непосредствено покрай стените (засега са разкрити само трите страни, и то частично) върви тясна ивица от три реда бели кубчета, следвана от пояс, широк 0,25 м, очертан от двете му страни от по един ред черни кубчета и изпълнен от гирлянда от цветни чашки на лотос (обр. 33). Този пояс служи за рамка на правоъгълното поле в помещението. Цветните чашки се редуват така: една изправена нагоре и следващата обърната надолу. Цветните чашки се отличават помежду си по цвета на листата и контурите им, които са условни и не отговарят на истинския цвят на лотосовата цветна чашка. Контурът на цветните чашки представя един ред бели кубчета. Трите листа на чашката са предадени чрез два реда виненочервени кубчета, а самите листа покрай имат еднореден жълт контур. Съседната чашка има сивочерни листа, очертани с един ред бели кубчета.

Цветната чашка на лотоса е любим декоративен мотив в старохристиянското мозаично изкуство (IV—VI в.). Подобна гирлянда от цветни чашки се среща върху горната подова мозайка на църквата „Св. София“ в нашата столица, която авторът отнася към началото на V в.⁶⁵ Цветни чашки на лотос са изобразени върху подовата мозайка на Старата митрополия в Несебър от VI в., гдето са нанесени върху люспест орнамент.⁶⁶ Този орнамент се явява при някои мозайки на старохристиянски базилики в Югославия и Гърция: мозайката от средния кораб на Южната базилика в Царичин град от времето на Юстиниан I,⁶⁷ от нартекса на базиликата при с. Радоллица до Струга от VI в.,⁶⁸ от кораб на базилика Г в Амфиполис,⁶⁹ от базилика № 1 в Реуѝа на Кипър от VI в.⁷⁰ и другаде. Лотосовата цветна чашка е любим декоративен мотив върху мозаични покриви на християнски гробове от селището Келичия в Мароко от края на IV и началото на V в.⁷¹

Същинската рамка на правоъгълното поле на мозайката от Сандански се състои от три долепени една до друга разноцветни тесни ивици (отвън навътре): бяла (три реда), виненочервена (два реда) и черна (един ред). Правоъгълното поле следва надлъжната ос на помещението

⁶⁴ Тези данни дължим на Страхил Н. Андреев, който в писмо от 11 май 1957 г. до БАН—Археологическия музей, съобщава за находката. По време на разкопките в Сандански през 1960 г. той потвърди устно написаното и ни показа фотоснимка на мозайката. Тук му изказваме нашата благодарност.

⁶⁵ Б. Филов, Софийската църква Св. София, София, 1913, табл. XVI.

⁶⁶ St. Bojadžiev, L'ancienne église métropole de Nesebâr, Byzantinobulgarica, I, Sofia, 1962, стр. 328, обр. 8. Авторът датира базиликата в първата половина на V в., докато другите автори — в VI в. Вж. К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, стр. 13 и сл., обр. 4; Н. Мавродинов, Византийска архитектура, София, 1955, стр. 70.

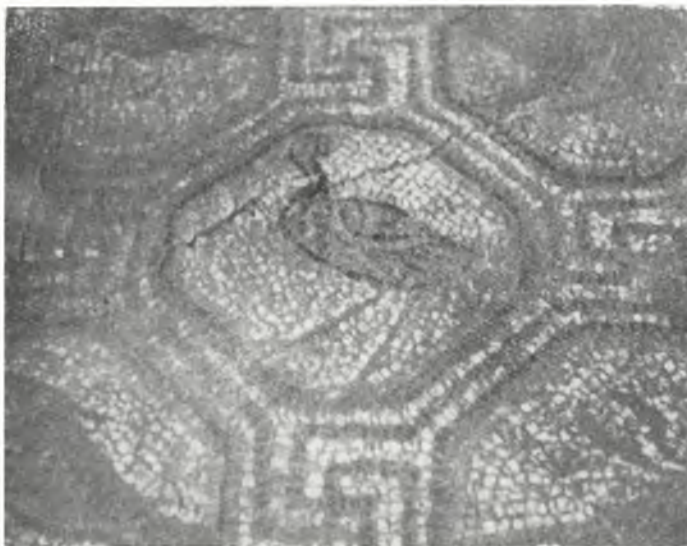
⁶⁷ Ѓ. Мано-Зиси, Ископаванъа на Циричином Граду, Старинар, III—IV, 1952—1953, стр. 127 и сл.; R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 231, обр. 160.

⁶⁸ R. F. Hoddinott, цит. съч., 231, обр. 160.

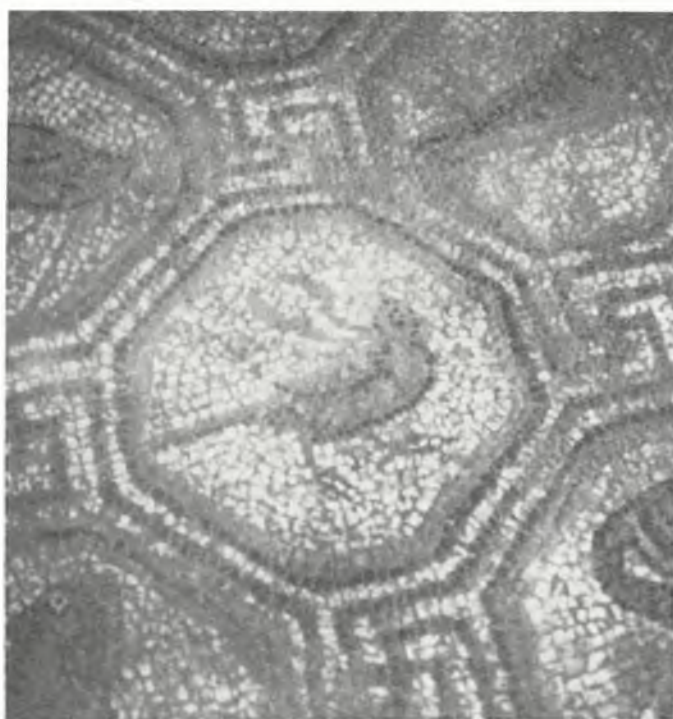
⁶⁹ ПАЕ за 1962, табл. 30 а.

⁷⁰ A. H. S. Megaw, Early byzantine Monuments in Cyprus in the Licht of recent Discoveries, Akten des XI. Internationalen byzantinischen Kongresses, München, 1958, стр. 348, табл. XLII; вж. JHS, 70, табл. III b.

⁷¹ Noël Duval, Karthago, IX, 1958, стр. 224 и сл.

Обр. 34. Детайл от мозаичния под на помещение 2
Abb. 34. Teilansicht des Mosaikbodenbelags des Raums 2

Обр. 35. Детайл от мозаичния под на помещение 2
Abb. 35. Teilansicht des Mosaikbodenbelags des Raums 2

(север—юг). Ширината му е 2,70 м, а разкритата дължина — 3 м. Декоративната украса на полето се състои от осмоъгълници като тези на мозаичния под на външния притвор с тази разлика, че вместо кръстове в тях са изобразени риби и птици. По ширината (изток—запад) са разположени четири осмоъгълника и до тях три осмоъгълника и части от два осмоъгълника, които се редуват един след друг. По дължината са разкрити десет осмоъгълника. Контурите на осмоъгълниците

са предадени чрез три линии — две черни и една светлозелена между тях. Те напомнят трите линии на осмоъгълниците от първия тип на северното странично поле на външния притвор, само че там има две черни линии и бяла линия между тях. Светлозелените кубчета са употребени в контурите на осмоъгълниците от първия тип на северното странично поле и от втория тип на южното странично поле. Осмоъгълниците са съединени помежду си с помощта на меандри, предадени с едноредна черна линия, т. е. по същия начин, както върху мозайката във външния притвор.

Върху белия фон на осмоъгълниците се открояват полихромните изображения на риби и птици, като в посока север—юг се редуват последователно риба с птица, а в наклонена посока (югоизток—северозапад) — изображения само на риби или на птици (обр. 34). Този маниер на редуване на два различни типа орнаменти (например осмоъгълници) видяхме при мозайката на външния притвор. Мозаицистът се е опитал да раздвижи изображенията. Едни от тях са наляво, а други надясно. Някои от рибите са в хоризонтално, а други в извито положение. При рибите са употребени кубчета със следните цветове: керемиденочервени, черни, бели, сиви и др., като едни цветове преобладават при някои риби, а други цветове — при останалите. Птиците имат керемиденочервени човки, крака и панделка и светлозелена и синя перушина. Срещат се блатни птици с високи крака, някои от тях с червена панделка около шията, други с храна в човката (червеи и др.), патици и др. (обр. 35). Подобни изображения на птици са също така характерни за старохристиянската епоха и се срещат върху мозаични подове на базилики и други обществени сгради. Тук ще споменем само няколко примера: мозаичните подове на средния кораб на базилика А⁷² и базилика Г⁷³ в Амфиполис, на нартекса на базилика А в Никополс в Епир,⁷⁴ на термите в Царичин град от VI в.⁷⁵ и другаде.

Обр. 36. Детайл от мозаичния под на помещение 2
Abb. 36. Teilansicht des Mosaikbodenbelags des Raums 2

⁷² А. К. Ὁρλάδος, *Ἐργον*, 1964, стр. 26, 31 и сл., 34, обр. 26, 36 и 40.

⁷³ А. К. Ὁρλάδος, *Ἐργον*, 1964, стр. 31 и сл., обр. 41, 46, 47 и 48.

⁷⁴ Пак там, обр. 177.

⁷⁵ П. Мано-Зиси, *Старинар*, нова серия, VII—VIII, 1956—1957, стр. 316, обр. 11 и стр. 320, обр. 23.

Употребените кубчета са от различен материал: виненочервените са от печена глина, зелените и сините — от стъкло и останалите (черните, белите и др.) са от варовик. И тук, както при мозайчния надпис, черните кубчета са били първоначално жълти и след това са ги боядисали. В частите от осмоъгълници са изобразени растителни орнаменти — три издължени листа, като едната половина на листата е зелена, а другата черна.

Съпоставките, които направихме в техническото изпълнение и композиционните маниери, употребени при мозайките във външния притвор и съседното помещение 2, издават несъмнено един и същ мозайцист. Мозайчният надпис във външния притвор и паралелите от други мозайки в базилики показват, че двата мозайчни пода в екзонартекса и помещение 2 се отнасят към VI в.

Нартекс (помещение 3). От външния притвор (екзонартекса) се влиза във вътрешния притвор (нартекс), разположен непосредствено на изток от него и на запад от трите кораба (обр. 15 и 37). Вътрешният притвор има същата дължина (север—юг), както външният притвор — 16,85, обаче ширината (дълбочината) му е с 0,95 м по-голяма от тази на външния притвор, т. е. тя е 3,60 м. Обикновено външните притвори на базиликите са малко по-тесни от вътрешните притвори или имат еднаква ширина. Примери за единия и другия случай има много и тук няма да посочваме. Стените са запазени на височина 0,50—0,60 м. Входът на нартекса се намира почти срещу мозайчния надпис и входа на външния притвор, малко изместен встрани на юг. На място се намери самият гранитен праг, който има дължина 1,70 м, ширина 0,56 м и дебелина 0,25 м. Отпред той има издаден нагоре перваз, широк 0,12 м, който не позволява на двукрилата дървена врата да отива навън от прага. Отварянето на вратата следователно съвсем логично е ставало навътре към нартекса. В двата края на прага, близо до перваза, има по една кръгла дупка с диаметър 0,09 м и дълбочина 0,035 м (северната дупка) и 0,05 м (южната дупка), отстоящи на 0,10 м от двата тесни края на прага, в които са се въртели осите на крилата. Освен тези две дупки има още други две дупки с диаме-

Обр. 37. Нартекс, среден кораб и помещения 7 а и 7 б (поглед от северозапад)

Abb. 37. Narthex, Mittelschiff und die Räume 7 a und 7 б (Südostansicht)

Обр. 38. Част от тухления под на нартекса
Abb. 38. Teil des Ziegelsteinbodenbelags des Narthex

тър 0,09 м и дълбочина 0,05 м, разделени една от друга само няколко сантиметра, които се намират по средата на прага, на 0,15—0,17 м от вътрешния (източния) ръб на прага. Несъмнено те са служили за затваряне на крилата отвътре.

Подът на нартекса е постлан с изпечени тухли от голям формат — $0,58 \times 0,425 \times 0,045$ м. Бяха запазени на място седем реда тухли в посока север—юг и осем реда в посока изток—запад. Фугата между тухлите е изпълнена с хоросанова мазилка, която съдържа прах от червени тухли. Ширината ѝ е 0,03—0,035 м (обр. 38). На север от споменатите тухли следват двадесет реда тухли от по-малък формат — $0,45 \times 0,27$ м, $0,43 \times 0,25$ м, $0,42 \times 0,255$ м, $0,42 \times 0,27$ м, $0,415 \times 0,25$ м и др. Дебелината им е 0,045. За разлика от първите те са по-малко изпечени и вследствие на това са се разрушили от влагата. Южната половина на тухлената настилка беше разрушена от строителните работници на Младежкия дом през февруари 1960 г.; от нея бяха запазени тухли в южния край на нартекса с размери $0,39 \times 0,27 \times 0,045$ м. Тухленият под е бил прерязан от основите на двата по-късни пилона с клетъчен строеж, построени в югоизточния и югозападния ъгъл на нартекса (за тях вж. по-долу). Интересно е да се отбележи откриването на 14 фрагмента от мраморна олтарна маса в северната половина на нартекса (вж. по-долу „Мраморни олтарни и други култови маси“, група А, тип I).

Помещение 4. То е разположено непосредствено на север от двата притвора, като влизането в него е ставало само откъм вътрешния притвор (нартекса) (обр. 15). Планът на помещението е правоъгълен — дължина (изток—запад) 6,88 м, която е равна на ширината на двата притвора и на междинната им стена, и ширина (север—юг) 6,40 м. Входът се намира по средата на късата северна стена на нартекса. Той е широк 1,35 м. Не се намери каменен праг. Нямаше останки от подовата настилка, но по аналогия на нартекса и другите допълнителни странични помещения трябва да допуснем, че се е състояла от печени тухли, които са били ограбени. Между находките трябва да споменем няколко фрагмента от две разнотипови мраморни култови маси (вж. по-долу „Мраморни олтарни и други култови маси“, група А, тип II, група Б).

Помещение 5. На юг от нартекса се отива в страничното помещение 5 (обр. 15). Входът е широк 1,20 м, обаче няма праг, а тухлена подова настилка с размери на тухлите — $0,60 \times 0,40$ м,

0,59×0,425 м, 0,51×0,42×0,39×0,27 м. Изглежда, че двата странични входа към помещения 4 и 5 са нямали каменни прагове, а само тухлена подова настилка, която е продължение от настилата на страничните помещения. Помещението е било правоъгълно, ориентирано с дългата си страна в посока изток—запад. Дължината му е 9,25 м, а от ширината му бяха разкрити само 3,40 м (покрай западната стена) и една ивица, широка 1 м покрай северната стена. Помещение 5 се допира до южния кораб (помещение 9). То се свързва с него чрез вход, широк 1,35 м, разположен до югоизточния ъгъл на южния кораб. Покрай северната, източната и западната стена на помещението бяха открити на място зидани пейки, изградени от камъни и бял хоросан, измазани отвън с тънка (0,01 м) бяла хоросанова мазилка. Северната и източната пейка се съединяват под прав ъгъл. Височината им е 0,47 м, а ширината 0,52 м (северната) и 0,38 м (източната). Северната пейка стига до входа на помещението. Източната пейка продължава на юг под неразкопаната част на базиликата. Западната пейка беше частично разкрита. Нейната височина е както описаните по-горе. Ширината ѝ е 0,57 м.

Подобни зидани пейки видяхме в екзонартекса на базиликата. Такива зидани пейки са известни от редица старохристиянски базилики от Балканския полуостров. По-горе споменахме базиликата от Браурон в Гърция и базиликата от с. Суводол, Битолско, в Македония. При последната базилика зиданата пейка е висока 0,50 м и се допира до западната стена на едно странично помещение до югоизточния ъгъл на южния кораб, т. е. в помещение, което има същото местоположение в плана на базиликата от с. Суводол, каквото има в нашето помещение 5.

Подът на помещението беше покрит с тухли, по-голямата част от които били ограбени по-рано. В пръстта се намериха фрагменти от колони: един фрагмент от гранитна колона с отрязана долна част, диаметър на долната част 0,30 м и диаметър на горната профилирана част 0,28 м, и два фрагмента от мраморни колони, високи съответно 0,50 и 0,60 м, с диаметър на долната част съответно 0,24 и 0,26 м. Несъмнено тези колонки не принадлежат към това помещение. Те биха могли да бъдат от колоната на втория етаж на средния кораб.

Среден кораб (помещение 6). Централно място в плана на базиликата заема средният кораб, който доминира със своята ширина над останалите странични кораби (обр. 15). Той е ориентиран с дългата си ос в посока изток—запад, както цялата сграда. За съжаление не можяхме да разкрием източната част, за да установим колко апсиди е имала базиликата, каква е била формата на апсидата на средния кораб и на другите кораби, ако те са имали апсиди, да видим дали олтарното пространство е било единно или разчленено на три части: протезис (северно помещение), презвитерий (средно помещение) и диаконикон (южно помещение). При сегашното състояние на разкритите части от базиликата могат да се правят някои предположения въз основа на подобни, съвременни базилики у нас, в съседните страни на Балканския полуостров, Югоизточна Европа и другаде. Вътрешната ширина на средния кораб е 8,85 м. Тя се отнася към ширината на северния кораб (широк 3,10 м), както 2,80:1, а към ширината на южния кораб (широк 3,50 м), както 2,50:1. Разкритата дължина на средния кораб е 11 м. Възниква въпросът, колко е била първоначалната дължина. Обикновено съотношението между ширината и дължината на средния кораб при старохристиянските базилики у нас е както 1:2 (Старата митрополия в Несебър⁷⁶), 1:2,40 (базилика № 3 в Хисаря⁷⁷) или 1:3 (базиликата в с. Бухово, Софийски окръг,⁷⁸ базиликата в Каварна⁷⁹ и др.). Като имаме пред вид, че нашата представя издължена базилика с тесни странични кораби, то при съотношение 1:2,50 дължината трябва да бъде 22 м, а при съотношение 1:3—26,40 м. При това предположение ние сме разкрили едва половината от средния и страничните кораби. Изглежда, че апсидата на средния кораб е била отгътък (на изток) ул. „Г. Димитров“, под тротоара на сградите покрай източната страна на улицата.

⁷⁶ К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 13 и сл., обр. 4.

⁷⁷ В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 1937, стр. 217 и сл., обр. 198.

⁷⁸ К. Миятев, цит. съч., стр. 12 и сл., обр. 3.

⁷⁹ М. Мирчев, Г. Тончева и Д. И. Димитров, ИВАД, XIII, 1962, стр. 28 и сл. обр. 6.

Стените на средния кораб са стигнали до нас в много лошо състояние. Само северната част на западната стена се издига на височина до 0,50 м над подовото ниво. Особено важни за установяване на плана и конструкцията на средния кораб са страничните надлъжни страни (северната и южната). Северната страна беше почти разрушена до нивото на подовата мозайка, а само на едно място се издигаше на височина около 0,20—0,30 м. Върху така запазената северна стена над пода не се намериха никакви бази от колони. При старохристиянските трикорабни базилики се срещат обикновено три архитектурни разрешения на страниците на средния кораб: а) среден кораб с колонада; б) среден кораб със зидани четвъртити (най-често правоъгълни основи) стълбове и в) среден кораб с редуване на колони със зидани стълбове.⁸⁰ Колоните или стълбовете са носели арки. Обикновено е имало два етажа с колони или стълбове. Базиликите и църквите в Босна и Херцеговина⁸¹ и някои от Австрия⁸² имат плътни разделителни стени между средния кораб и страничните кораби, прорязани от врати. Базиликите с колони в средния кораб имат бази, които лежат на нивото на подовата настилка или върху малко издаден над нея стилобат. Зиданите стълбове (става дума за тяхната суперструкция) излизат на право от пода.

Северната стена на средния кораб в северозападния ъгъл е запазена на височина до 0,30 м над пода. На 1,96 м източно от споменатия ъгъл тази част от северната стена завършва с тухлена страница, такава, каквато имат страниците на входовете на другите помещения на базиликата. Би трябвало тук да се очаква отвор (вход) между средния и северния кораб. Разстоянието от страницата на стената до източното продължение на същата стена е 1,55 м, обаче продължението започва с груба каменна зидария. Лицевата тухлена зидария на отсрещната страница е била разрушена по-късно, когато била допълнително изградена една стена от камъни и бял хоросан с посока север—юг в страничния северен кораб (помещение 7), която разделила северния кораб на две неравни помещения: помещение 7 а (западното) и помещение 7 б (източното). Тази стена се докосва до тухлената страница на северната стена на северния кораб, свидетелство, че тя е била изградена в свободен отвор. Този отвор изглежда, че е бил широк около 1—1,20 м. Дори при базилики с колонада в средния кораб се срещат къси части от страничните стени (пиластри) и след известно разстояние започва колонадата: например гробищната базилика на Стоби (Иусто Градско) в Македония,⁸³ базиликата („синагога“) в Стоби,⁸⁴ базиликата при с. Паликура до Стоби,⁸⁵ базиликата при с. Воскохория при Костур,⁸³ базиликата в Даг Пазарли в Киликия⁸⁷ другаде. Такива примери има и от България: базиликата при с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг,⁸⁸ и др.

Възниква въпросът, как са били изградени надлъжните страници на средния кораб. Запазеният втори фрагмент от северната надлъжна стена непосредствено на изток от споменатия погоре отвор е по-дълъг от 1,5 м. Изглежда, че не могат да бъдат толкова дълги зидани стълбове. Може би трябва да се допусне, че е имало колонада, която се е издигала върху стилобат, който не е бил на нивото на подовата мозайка на средния кораб, а малко по-високо (най-малко около 0,25—0,30 м). Тук бих желал да спомена откритата през 1964 г. трикорабна базилика в Сандански на ул. „Партизанска“, до оградата на сегашната църква „Св. Георги“.⁸⁹ Северната на-

⁸⁰ К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 13. Вж. също Н. Мавродинов, Византийска архитектура, София, 1955, стр. 28 и сл.

⁸¹ D. Sergejevski, Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, Akten des XI. Internationalen byzantinischen Kongresses, München, 1958, стр. 563—568.

⁸² R. Egger, Ausgrabungen in Feistritz a. d. Drau, Oberkarnten, ÖJh, XXV, 1929, Beiblatt, кол. 189 и сл., обр. 89.

⁸³ R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 167 и сл., обр. 77.

⁸⁴ Пак там, стр. 179 и сл., обр. 88.

⁸⁵ Пак там, стр. 185 и сл., обр. 95.

⁸⁶ Пак там, стр. 183 и сл., обр. 94.

⁸⁷ Пак там, стр. 207, обр. 133.

⁸⁸ К. Миятев, цит. съч., стр. 16 и сл., обр. 7.

⁸⁹ Доклад, изнесен от ръководителя на разкопките Димка Стоянова-Серафимова на X отчетна археологическа конференция в Пловдив през 1965 г.

Обр. 39. Мозаичен под на средния кораб — първо (западнo) пано (поглед от север към юг)
 Abb. 39. Mosaikbodenbelag des Mittelschiffs: erste (westliche) Komposition (Südansicht)

длъжна стена на средния кораб също така беше запазена на известна височина над мозаичния под и върху нея нямаше запазени бази от колони. Изглежда, че това е една особеност на старохристиянските базилики в ранновизантийския град на мястото на днешния Сандански. В пръстта на нашата базилика се намериха няколко профилирани бази от колони, които може би са принадлежали към средния кораб. Окончателното разрешаване на повдигнатия въпрос за страничното оформление на средния кораб на базиликата от Сандански ще даде някоя новооткрита, сходна, по-добре запазена базилика в същия град.

По време на разкопките през 1960 г. беше открита северната страница на входа на средния кораб, разположен на западната къса страна. Разстоянието от страницата до северозападния вътрешен ъгъл на средния кораб е 3,50 м. Страницата е изградена с печени тухли с размери $0,43 \times 0,27 \times 0,04$ м и с хорсанова фуга, дебела 0,04—0,05 м. Останалата част на стената е направена от камъни и хорсан със слаб примес от кълцани червени тухли. Прави силно впечатление, че северната страница на входа не е в оста на мислената права линия, която минава покрай северните страници на входовете на нартекса и екзонартекса. За съжаление южната страница на входа била разрушена от строителните работници на Младежкия дом още през февруари

1960 г. преди започването на спасителните разкопки и не се знае каква е била ширината на входа. Обаче ние разполагаме с някои данни, които ни дават възможност да установим колко е бил широк входът и как е бил устроен. Теоретически съществуват две възможности. Едната възможност е, че входът се е намирал точно в средата на западната стена на средния вход, като от двете му страни е имало плътни стени, всяка дълга по 3,50 м, колкото е дължината на напълно запазената северна част на западната стена. В такъв случай ширината на входа е била 1,85 м, т. е. почти същата като тази на входовете на нартекса (1,70 м) и екзонартекса (1,90 м). При това предположение входът на средния кораб е изместен с 1,80 м на север от правата линия с посока изток—запад, която тангира южните страници на входовете на двата притвора. Другата възможност е входът да е бил много по-широк, като южната му страница да бъде на споменатата тангента. Преди да решим този въпрос, искаме да споменем една особеност на мозаичния под на средния кораб. Мозаичният под на средния кораб преминава на запад в самия отвор на входа (обр. 39). Обикновено, когато входовете имат каменен праг, подовата настилка (мозаична, тухлена или друга) не минава под прага, а спира до него. Тя преминава най-често, когато средният вход има трибелон, т. е. две колони, които заедно със страниците на входа образуват три прохода, които били закрити не с врати, а с плътни завеси, наречени на гръцки език *βῆλα*, а на латински език *vela*. Дори мозаичният под на трибелона понякога е украсен с различни декоративни геометрически и растителни орнаменти, изображения на птици и др. Трибелон има трикорабната базилика в Сандански, открита през 1964 г. на ул. „Партизанска“.⁹⁰ Той е характерен за трикорабните базилики с дървен покрив от елинистически тип в Гърция (с някои изключения),⁹¹ Македония⁹² и другаде. В България трибелонът се среща при старохристиянски църкви с друг план.⁹³ Трибелон има Голямата базилика при Плиска, която се датира в IX в.⁹⁴ Ако само за момент допуснем, че средният кораб на нашата базилика е имал трибелон, то тогава южната страница на входа на средния кораб е трябвало да бъде на правата линия с посока изток—запад, която тангира южните страници на входовете на двата притвора. В такъв случай ширината на входа трябва да бъде 3,50 м, а разстоянието от южната страница на входа до югоизточния вътрешен ъгъл на средния кораб — 1,85 м. В такъв вход спокойно може да се разположи един трибелон с ширина на отворите по 0,93 м, достатъчно широки за минаване на богомолците, и две колони със страна на плинтата на базите 0,35 м, толкова, колкото е страната на плинтата на базите на колонадата на екзонартекса. Обаче такова предположение противоречи на установената практика в архитектурното оформление на входа на средния кораб. Когато средният кораб има трибелон, то последният заема по-голямата част от западната стена, като в двата ъгъла отстрани на трибелона се образува по един масивен пилон. Обаче напълно запазената северна част на западната стена до северната страница на входа на средния кораб

⁹⁰ Доклад, изнесен от ръководителя на разкопките Димка Стоянова — Серафимова на X отчетна археологическа конференция в Пловдив през 1965 г.

⁹¹ Ch. Delvoye, *Basilika*, *Realenzyklopedie zur byzantinischen Kunst*, Stuttgart, 1966, I, Lief. 4, кол. 527 и сл. и цитираната там литература за базилики в Солун и околността му (Св. Димитър, Св. Дева Неръкотворна), при Тумба до Солун, във Филипи (базиликата вън от крепостната стена), в Амфиполис (базилика Г) и другаде; R. F. Hoddipott, цит. съч., стр. 125, обр. 59 (базиликата Св. Димитър), стр. 155, обр. 68 (базиликата на Св. Дева Неръкотворна), стр. 158 и сл., обр. 71 (базиликата при с. Тумба); стр. 99 и сл., обр. 44 (базиликата вън от крепостната стена на Филипи); А. К. Ὁ ρ λ α ν θ ο ς, Ἡ ἐν λ ο υ τ ε ς ὁ ς παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεχάνης, I, Ἀθῆναι, 1952 и 1954, стр. 148, бел. 5 и цитираната там литература (базиликата Св. Дева Неръкотворна в Солун, обр. 115, и базиликата в Керкира, обр. 116); BCH, LXXXVII, 1963—II, стр. 802 и сл., обр. 11 (Амфиполис, базилика Г), също в *Βεργον*, 1962, стр. 56, обр. 6б, (същата базилика); Γ. Σ ω τ η ρ λ ο υ Αἰ χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ῆ: ἑθῆβαι: τῆς Ἑσσεαλλας, Ἀρχ. Ἐφημερίς, 1929, стр. 24 и сл., обр. 17 и табл. В (базилика А в Тесалийска Тива).

⁹² R. F. Hoddipott, цит. съч., стр. 193, обр. 102 (базиликата при с. Свинярица в околностите на Царичин град), стр. 201, обр. 126 (базиликата при с. Липлян (Улпияна), стр. 202, обр. 127 (базиликата при с. Лиевиша до Призрен) стр. 214, обр. 145 и 146 (Южната базилика в Царичин град) и др.

⁹³ В. Иванова, Две старинни църкви при с. Иваняне, ИАИ, VIII, 1934, стр. 224 и сл., обр. 146 (селищната еднокорабна църква в с. Иваняне, Софийско); вж. К. Миятев, Архитектурата на средновековна България, София, 1965, стр. 20 и сл., обр. 14 (същата църква); П. Мутафчиев, Кръстовидната църква в с. Клисекьой, ИАД, V, 1915, стр. 88, обр. 60 (църквата от с. Църквище, по-рано Клисекьой).

⁹⁴ К. Миятев, Архитектурата на средновековна България, стр. 80, обр. 70.

на базиликата от Сандански изключва възможността за наличието на трибелон, а показва, че входът е бил широк 1,85 м и се е намирал точно в средата на западната стена. В този тесен вход също така не може да се разположи трибелон, понеже отворът е много тесен за две колони и три прохода между тях.

Такъв обикновен вход като този на базиликата от Сандански имат значителен брой старохристиянски трикорабни базилики в България (с малки изключения),⁹⁵ Югославия⁹⁶ и другаде.

Мозаичен под. Средният кораб е постлан с полихромен мозаичен под, дебел 0,08 м, който лежи направо върху трамбована пръст, както подовите на външния притвор и страничното на него южно помещение 2. По отношение на композицията запазената част от мозайката съдържа едно цяло и част от второ правоъгълно пано, ориентирани с дългата си страна в посока север—юг, точно обратно на надлъжната ос на базиликата и на средния кораб. Обаче тези пана, наредени едно до друго, образуват правоъгълно пространство в посока изток—запад, което изпълва пода на средния кораб. Ако вземем пред вид предположението за първоначалната дължина на този кораб, то запазената част от двете пана представя едва около 11 м, т. е. около половината или по-малко от нея. При това положение трябва да се допусне, че е имало още полета (пана), които са достигали до апсидата и вътре в нея. Обаче те се намират под неразкопаните тротоар и платно на ул. „Г. Димитров“. Първото пано е разположено непосредствено до западната стена и западния вход на средния кораб. Второто пано следва на изток от първото.

Първо пано. То е запазено сравнително по-добре, отколкото второто пано. Заема западната част на мозаичната композиция. Състои се от едно централно правоъгълно поле, ориентирано север—юг, заобиколено от три широки успоредни пояса, всеки пояс украсен с мотиви, които не се повтарят в отделните пояси (обр. 39). Всички декоративни орнаменти са геометрически. Мозаицистът се е постарал да разнообрази композицията, като е създал различни съчетания на отделните орнаменти и цветове на кубчетата. Разрушената от строителните работници на Младежкия дом през февруари и началото на март 1960 г. мозайка на площ около 30 кв. м обхваща южната половина на първото пано, в която влизат трите околоръстни пояса и част от правоъгълното поле. Обаче композицията на това пано може графически да се възстанови въз основа на запазената северна половина.

Гамата на употребените кубчета се състои от пет цвята: бял, сивобял, сивочерен, виненочервен и керемиденочервен. Белият цвят служи за фон на орнаментите, за разграничаване на отделни декоративни елементи или е употребен самостоятелно. Прави силно впечатление, че преобладава червеният цвят с неговите два нюанса. Кубчетата са направени от варовик (белите, сивобелите и сивочерните) и печена глина (виненочервените и керемиденочервените). По-голямата част от паното е покрита с кубчета от печена глина, обстоятелство, което се е отразило неблагоприятно върху запазеността на мозаичния под.

Първият пояс се намира непосредствено покрай трите стени на средния кораб — северната, южната и западната. Неговото устройство може да се установи и проучи сега при западната и северната стена. До самите стени върви пъстроцветна ивица, която се състои от три реда керемиденочервени, два реда бели, един ред виненочервени и още един ред керемиденочервени кубчета. Контурите на самия пояс са очертани от две линии, едната виненочервена и другата керемиденочервена. Вътрешната ширина на пояса между контурите е 0,43 м. Украсата на пояса се състои от правоъгълници, в които са вписани различни геометрически фигури, оцветени по различен начин. Отвън правоъгълните полета са очертани с два реда кубчета — един ред от сивобели и един ред от бели. Двуредна керемиденочервена линия разделя късите страни на допиращите

⁹⁵ К. Миятев, цит. съч., стр. 13 и сл., обр. 4 (Старата митрополия в Несебър), стр. 16 и сл., обр. 7 (засводената базилика в Голямо Белово, Пазарджишки окръг), стр. 18 и сл., обр. 9 (Еленската базилика при Пирдоп) и др.; Д. Пончев, Хисарските бани (с. Хисаря, Карловско), ГПНБМ, 1935—1936, стр. 167 и сл., обр. 80; В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 1937, стр. 214 и сл.

⁹⁶ R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 193 и сл., обр. 103 (базиликата при с. Каля при Радиноца), обр. 104 (базиликата при с. Чурлине), обр. 105 (базиликата при с. Прокупле), обр. 144 (югозападната базилика в Царичин град) и др.

се правоъгълни полета. Различават се пет фигури, които следват строго определен ред на последователност и се повтарят еднакви фигури едва след пет правоъгълника. Затова в следващите редове ще опишем само вписаната фигура, защото правоъгълното поле има същото устройство в целия пояс.

1. В правоъгълник със страни $0,99 \times 0,43$ м е вписан ромбоид, очертан с един ред бели кубчета, а вътрешността му е керемиденочервена. В него е вписан малък кръг, който не се докосва до контурите на ромбоида, ограничен отвън от един ред виненочервени и един ред бели кубчета. Кръгът е разделен на четири четвъртинки, като двете срещуположни са бели, а останалите две са обагрени съответно виненочервено и керемиденочервено (обр. 39).

2. В правоъгълник с по-малки размери ($0,55 \times 0,43$ м), очертан от един ред виненочервени и един ред бели кубчета със сивобяла вътрешност, са вписани два правоъгълника един в друг. Рамката на външния правоъгълник е двуредна керемиденочервена и двуредна бяла. Малкият правоъгълник е изцяло оцветен керемиденочервен. От четирите страни на по-големия правоъгълник излиза по една двуредна дъга (виненочервена и керемиденочервена линия), чиято хорда е равна на късите страни на правоъгълника (обр. 39).

3. В правоъгълник с размери на първия правоъгълник ($0,99 \times 0,43$ м) е вписан ромбоид. Образуваните триъгълни полета в ъглите между правоъгълника и ромбоида са керемиденочервени с еднореден виненочервен външен контур. Рамката на ромбоида се състои от три реда кубчета — два бели и един виненочервен. Вътрешността му е бяла (три реда). Следва втори по-малък ромбоид, вписан в първия, чийто контур се състои от един ред виненочервени кубчета, а вътрешността му е бяла. В него е вписан трети ромбоид с едноредов виненочервен контур и бяла вътрешност (обр. 39).

4. Правоъгълник с размери на втория правоъгълник ($0,55 \times 0,43$ м), разделен на четири равни правоъгълника, оцветени бяло, керемиденочервено, сивочерно и виненочервено (обр. 39).

5. В правоъгълник ($0,99 \times 0,43$ м) е вписан ромбоид с триредна и трицветна рамка (бяло, сивочерно и виненочервено). Едната половина е обагрена керемиденочервена, а другата сивочерна. В ромбоида е вписан кръг, очертан с две линии (една бяла и една виненочервена). Вътрешността на кръга е разделена на четвъртинки, оцветени бяло и керемиденочервено, като две срещуположни четвъртинки имат еднакъв цвят (обр. 39). Това е известна цветна разновидност на кръга, вписан в първия правоъгълник.

В изброения ред следва втората поредица от пет правоъгълника със същата украса, както гореописаните.

Вторият пояс е отделен от първия чрез еднореден бял контур. Неговата външна рамка представя ивица от четири реда кубчета с черен, виненочервен, керемиденочервен и бял цвят. Вътрешната ширина на пояса е $0,44$ м, т. е. почти колкото на първия пояс ($0,43$ м). Той е изпълнен с четирицветен шахматен орнамент, като квадратите са оцветени бяло, виненочервено, сивочерно и керемиденочервено. Всеки квадрат се състои от 16 кубчета (4×4) с размери $0,065 \times 0,065$ м. Поясът има пет реда кубчета, като в хоризонтална посока цветовете се редуват, както споменахме по-горе, а в наклонена посока кубчетата имат еднакъв цвят в петте реда. Наклонените редици имат четирите оцветени редици. Двуреден бял контур ограничава отвътре шахматния орнамент (обр. 39).

Ивица от два реда сивочерни, три реда керемиденочервени и още два реда сивочерни кубчета разделя втория от третия пояс.

Третият пояс е очертан отвън и отвътре с ивица от четири реда, от които двата крайни са бели, а двата вътрешни — виненочервени и керемиденочервени (съответно по един ред). Вътрешната ширина на пояса е $0,425$ м. Украсата на пояса представя плетеница, която изпълва цялата ширина на пояса (обр. 39). Тя е образувана от преплитането на пет шнура: двата крайни са виненочервени, а вътрешните три са съответно виненочервен, сивобял и бял. Образуват се кръгове, оформени от четири реда бели кубчета. В тях са вписани ромбове, чиято вътрешност е шахматно украсена с четирите цвята кубчета в следния ред: виненочервени, керемиденочервени, сивочерни и бели. Белите кубчета оформят равнораменен кръст, като всяко рамо се състои от

Обр. 40. Първо пано : трите пояса и централното поле (поглед от запад към изток)
 Abb. 40. Erste Komposition : die drei Gürtel und das mittlere Feld (Ostansicht)

по три кубчета. Празното пространство между ограничителните бели контури на пояса и кръговете на плетеницата е изпълнено с шахматно наредени кубчета с три цвята — виненочервен, керемиденочервен и бял. Северната къса страна на пояса съдържа 11 цели кръга, а източната разрушена страна — само 12 кръга при сегашното състояние на мозайката (заедно с ъгловия кръг на северната страна) и западната страна — 9 кръга (без ъгловия кръг).

Правоъгълното поле в средата е оброчено от четириредна ивица — един ред бели, един ред виненочервени, един ред керемиденочервени и един ред сиви кубчета. От своя страна то се разделя на две странични тесни и едно голямо средно поле. Сега разполагаме, само със северното странично поле и по-голяма част от средното поле. Липсват една част от средното поле и цялото странично южно поле. Разбира се, липсващите части могат графически да бъдат възстановени въз основа на запазеното.

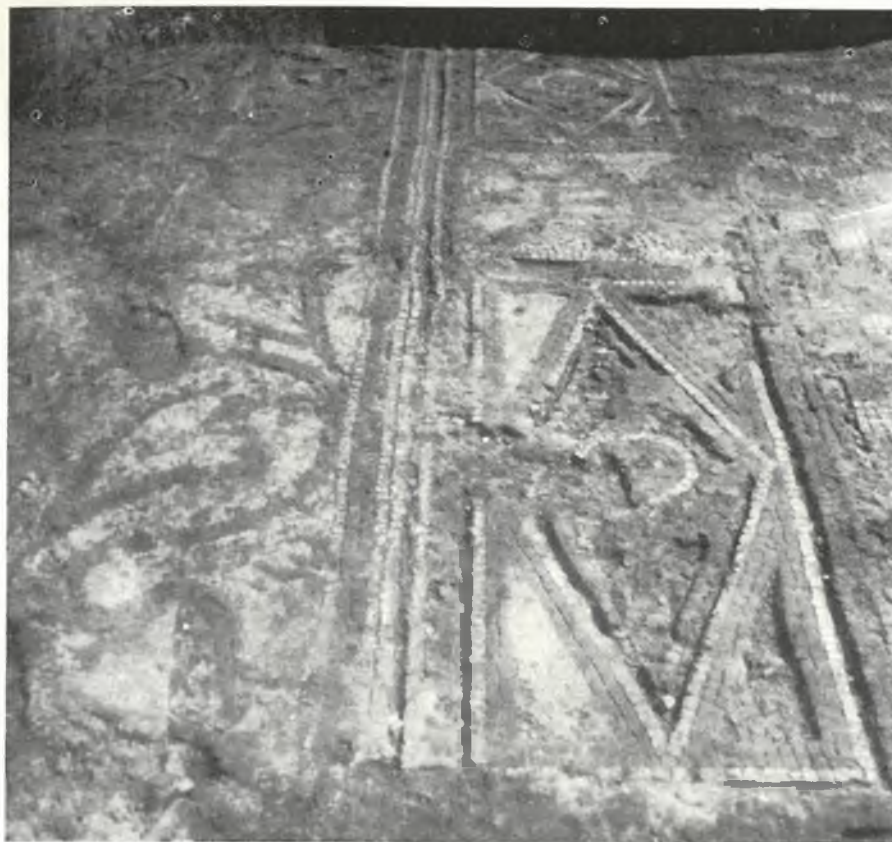
Северното странично поле представя по-скоро една ивица, широка 0,41 м. Върху белия му фон изпъква меандър, направен от контури от два реда кубчета с виненочервен цвят (обр. 40).

Разделителната ивица между северната странична ивица и централното поле се състои от 11 реда кубчета: в средата два реда бели, отстрани на тях два сиви, два керемиденочервени, два сиви и още три керемиденочервени кубчета. Двуредна бяла линия очертава отвътре централното поле, чиято ширина (изток—запад) е 2,60 м, а запазената дължина е сега 2,65 м. Вътрешността на полето е украсена със засичащи се кръгове с двуреден контур (виненочервен и керемиденочервен) и бяла вътрешност (обр. 40 и 41). От засичането се образуват четирилистни бели розети с елипсовидни листа. В самите кръгове се получават ромбове с вдлъбнати страни, изразени чрез два реда бели кубчета. В тях са вписани ромбове с контури от един ред керемиденочервени кубчета и вътрешност от виненочервени кубчета. В средата се образува бял равнораменен кръст, като всяко рамо е направено от по три кубчета. Вътрешния ромб с кръста видяхме при вътрешността на кръговете на плетеницата в третия пояс. По късата северна страна правоъгълното поле има седем цели кръга и една половинка от кръг. Несъмнено броят на кръговете по надлъжната страна е бил много по-голям, но от тях бяха запазени само осем кръга.

Второ пано. В композиционно отношение то е устроено по същия начин, както първото пано. И тук три широки ивици обикалят централното поле. Първият пояс е общ за двете пана там, гдето те се допират. Украсата на първия и третия пояс е същата, както на съответните пояси на първото пано. Нова е украсата на втория пояс, която се състои от големи бръшлянови листа, свързани с дъговидни клони. Контурите на листата и клоните са предадени с два реда керемиденочервени кубчета. Вътрешността на листата и фонът на пояса са бели (обр. 42). На този пояс отговаря поясът с шахматния орнамент при втория пояс на първото пано.

Обр. 41. Детайл от централното поле на първото пано
Abb. 41. Teilansicht des mittleren Felds der ersten Komposition

Обр. 42. Част от първото пано (отдясно) и от второто пано (отляво)
(поглед от север към юг)

Abb. 42. Teilansicht der ersten Komposition (rechts) und der zweiten
Komposition (links) (Südansicht)

Обр. 43. Част от второто пано на средния кораб

Abb. 43. Teilansicht der zweiten Komposition des Mittelschiffs

Обр. 44. Детайл от второто пано
Abb. 44. Teilansicht der zweiten Komposition

Декоративната украса на централното поле на второто пано е различна от тази на първото пано. Тя се състои от осмоъгълници, наредени в редове с посока север—юг. По ширината на средния кораб, т. е. в посока север—юг, има седем осмоъгълника и седем свастики между тях. Колко осмоъгълника е имало по посока изток—запад, не се знае, защото мозайката преминава под тротоара и платното на ул. „Г. Димитров“. Повечето от изображенията в осмоъгълниците са повредени поради влага в миналото. На места се виждат кръпки на мозайката, направени с розов хоросан (примесен с прах от червени тухли) вместо кубчета. Навярно това е станало през упадъчен период за града.

Осмоъгълниците са очертани от един ред бели и един ред виненочервени кубчета, а вътрешността им е обикновено керемиденочервена. В тях са вписани кръгове, които служат като фон на разнообразни изображения на птици, риби, геометрически орнаменти, цветя и др. (обр. 43, 44). Така например в I ред от север към юг се виждат птици (патици и др.), във II ред — риби и чашки на цвете, в III ред — патици и свастика от две преплетени под прав ъгъл елипси, в IV ред — свастика от преплетени елипси и чашки на цвете, в V ред — изображенията са силно повредени сега, в VI ред — птици и в VII ред — риби, свастика от преплетени елипси и др. Изображенията на рибите и птиците са многоцветни, а на останалите мотиви са от два-три цвята. Свастиката между осмоъгълниците е предадена чрез два реда керемиденочервени кубчета.

Не знаем каква е била композицията и какви са били мотивите на следващите пана на мозаичния под в средния кораб.

Композицията на второто пано е много по-разнообразна от тази на първото пано. Тук цялото средно поле е раздробено на отделни по-малки емблеми с твърде разнообразни сюжети, характерни за старохристиянското мозаично изкуство. Типични са изображенията на птиците и рибите,

които видяхме и в помещение 2. Другите орнаменти се срещат още в римското изкуство. В същност мозаицистите на старохристиянското изкуство са използвали богатия подбор от мотиви и сюжети на своите предходници. До голяма степен предпочитанието на някои мотиви и емблеми, които са се превърнали в символи на християнската религия, придават особения характер на това късно изкуство. По отношение на техниката на изработване на старохристиянските мозайки няма нищо ново в сравнение с мозайките от римската епоха. Продължава употребата на полихромията. Тя се определя от наличността на необходимите материали за кубчета, които били набавяни от близката околност или били пренасяни от по-далечни места. Ако сравним материалите на мозаичните подове на външния привтор и помещение 2 с тези на мозаичния под на средния кораб, виждаме, че в първите две мозайки преобладават кубчетата от варовик, докато в мозайката от средния кораб — теракотовите кубчета. Тази разлика се е отразила и върху трайността на мозайките.

Нека разгледаме по-важните декоративни мотиви, използвани при мозайката в средния кораб на базиликата в Сандански.

Квадратът, правоъгълникът, ромбът, ромбоидът, кръгът и др. са познати още от предходната, римската епоха, но те продължават да се срещат и през старохристиянската епоха (IV—VI в.). Това се наблюдава при мозайките, стенописите и мраморната облицовка на църкви и други култови и обществени постройки.⁹⁷ Най-често това са орнаментите на широки околоръстни ивици, които ограничават отделни полета на мозаичните композиции, както е случаят при нашата базилика.

Шахматният орнамент в мозаичното изкуство има също така дълга история. Отначало той е двуцветен, но по-късно, особено при базиликите от старохристиянската епоха — V—VI в. той е многоцветен. Многобройни примери за употребата на шахматния орнамент през римската и късноримската епоха ни предлагат мозайките от Германия,⁹⁸ Антиохия на р. Оронт⁹⁹ и др. Шахматен орнамент (в съчетание с ромбове, меандър и други орнаменти) има мозайката в нартекса на базилика I в Амфиполис,¹⁰⁰ и др. Четирицветен е шахматният орнамент на базиликата в Сандански, открита през 1964 г. на ул. „Партизанска“.¹⁰¹ Той напълно е сходен на шахматния орнамент от средния кораб на базиликата в Сандански, предмет на настоящото изследване. Това говори за една мода, която е съществувала в мозаичното изкуство в града на мястото на гр. Сандански през старохристиянската епоха, по-скоро през VI в.

Бръшлянтът (клон с листа или само листа) се явява върху надгробни паметници, стенописи и мозайки от римската епоха, за да не говорим за неговата употреба във връзка с култа към Дионис.¹⁰² Обаче той добива много широка употреба в мозаичното изкуство на старохристиянската епоха (V—VI в.) и се среща много често върху мозаични подове на базилики. Много е характерно използването на бръшляна като декоративен мотив на широки ивици, които обикалят мозаичните композиции, както е случаят при мозайката в средния кораб на нашата базилика в Сандански. Тук ще споменем няколко примера, които са много близки на нашия орнамент и освен това мозайките са от същото време като нашата мозайка. На първо място трябва да изброим мозайки от базилики от Гърция: трикорабната базилика в Ялуса от края на V или от

⁹⁷ D. Levi, цит. съч., табл. XXXVI а — редуване на правоъгълници, в които са вписани ромбове, с квадрати. В последните са вписани кръгове, изпълнени с човешки глави; XXXIX а — правоъгълници, с вписани в тях ромбоиди, а в ромбоидите вписан кръг (от Антиохия на р. Оронт); BCH, LXXX, 1956—1, стр. 357, обр. 33 — старохристиянска базилика от Херсонес при Хераклея в Гърция от VI в. — широка ивица от правоъгълници, в които са вписани ромбове; Г. Кадаров, ИАД, II, 1912, стр. 188 и сл., обр. 14 (мозаичен под на старохристиянската базилика от с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг — редуване на правоъгълници с ромбове).

⁹⁸ K. Parlasca, цит. съч., табл. 2.

⁹⁹ D. Levi, цит. съч., табл. XLII с, LIII а, LXXIII б, CIX б, CXXII б и CXXV а.

¹⁰⁰ BCH, LXXXVII, 1963—II, стр. 802 и сл., обр. 15.

¹⁰¹ Сведения на ръководителката на разкопките Димка Стоянова-Серафимова.

¹⁰² R. P. Hinks, Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum London, 1933, стр. 132 и сл., № 52 б, обр. 151, № 52 с, обр. 152.

началото на VI в.,¹⁰³ базилика Г в Амфиполис,¹⁰⁴ базиликата от Олунт в Крит,¹⁰⁵ базилика А (наречена още базиликата на Домитий) в Никополис в Епир,¹⁰⁶ базиликата от Филиатра от края на V — първата половина на VI в.¹⁰⁷ Дворецът в Стоби (помещение 6)¹⁰⁸ в Македония също има бръшлянов клон в мозаичен под.

Друг орнамент представя меандърът. В случая той изпълва една широка ивица, която обикаля едно поле на мозаичната композиция. Такъв характер има меандърът върху редица мозайки от късноримската и старохристиянската епоха, като например мозайките от Германия,¹⁰⁹ Англия,¹¹⁰ Антиохия на р. Оронт,¹¹¹ Царичин град (Южната базилика от времето на Юстиниан I¹¹² и термите от края на VI в.¹¹³) и др.

Орнаментът от засичащи се кръгове има също така дълга употреба още от римската епоха, но той продължава да се употребява в мозайките от старохристиянската епоха (V—VI в.). Този мотив видяхме в северното малко поле на външния притвор. Той се среща в редица старохристиянски базилики на Балканския полуостров; епископската базилика на Филип в Стоби,¹¹⁴ стенната мозайка на църквата „Св. Георги“ в Солун (IV в.)¹¹⁵ и другаде.

Кръстосването на две елипси под прав ъгъл е орнамент, който широко е разпространен в мозаичното изкуство на VI в., но той датира от римската епоха, както показват голям брой мозайки от това време от цялата Римска империя.¹¹⁶ Тук ще споменем старохристиянската базилика от VI в. в Ктима, окръг Пафос в Гърция, в чиято подова мозайка е употребен въпросният декоративен мотив,¹¹⁷ църквата „Св. София“ в София (горната мозайка от началото на V в.)¹¹⁸ и др.

Въз основа на цялостната мозаична композиция, отделните декоративни елементи и тяхното съчетание помежду им, полихромията и приведените аналогии от други старохристиянски базилики от Балканския полуостров, главно Гърция, Македония и Сърбия, ние сме склонили да датираме мозайката в средния кораб в началото на VI в. Това се потвърждава и от мозаичния надпис във външния притвор на базиликата.

Северен кораб (помещения 7 и 8). Той се състои от две по-малки правоъгълни помещения 7 и 8.

Помещение 7. То има вътрешна ширина 3,10 м (север—юг) и вътрешна дължина (изток—запад) 6,20 м (обр. 15). Ширината на северния кораб към ширината на средния кораб е в съотношение 1:2,80. Влизането в северния кораб е ставало от вътрешния притвор (нартекса), както е при всички старохристиянски трикорабни базилики. На място е запазен каменният праг, който се допира до северната стена на средния кораб. Прагът е дълъг 1,50 м, широк 0,55 м и дебел 0,30 м. В двата края на предната (западната) дълга страна има по една кръгла дупка с диаметър 0,075 м и дълбочина 0,035 м, в които са запазени останки от оловото, което е свързвало железните гривни на отвесните оси на двете крила с каменния праг, начин, широко прилаган при такива

¹⁰³ BCH, LXXXVIII, 1964—I, стр. 372—374, обр. 108.

¹⁰⁴ ПАЕ за 1962, стр. 45, обр. 2, табл. 31 б; "Ерџов, 1962, стр. 55 и сл., обр. 71 и 72; BCH, LXXXVII, 1963—II, стр. 802 и сл., обр. 15.

¹⁰⁵ "Ерџов, 1960, стр. 213 и сл., обр. 244; ПАЕ, 1960, стр. 308, обр. 10, табл. 249 а.

¹⁰⁶ "Ерџов, 1966, стр. 172, обр. 207.

¹⁰⁷ BCH, 1960, Chroniques, стр. 719, обр. 3.

¹⁰⁸ E. Kitlinger, A Survey of the early christian Town of Stobi, Dumbarton Oaks Papers, Cambridge, 1946, № 3, обр. 172.

¹⁰⁹ K. Raglaska, цит. съч., табл. 31 и 153.

¹¹⁰ Пак там, табл. 50₁.

¹¹¹ D. Levi, цит. съч., табл. XVII b, f.

¹¹² Т. Маню-Зиси, Ископаваня на Царичино Граду 1949—1952, Старианар, III—IV, 1952—1953, обр. 30.

¹¹³ Старианар, VII—VIII, 1956—1957, стр. 322, обр. 23.

¹¹⁴ R. F. Hoddinott, цит. съч., табл. 42 b.

¹¹⁵ Пак там, табл. 20 d.

¹¹⁶ K. Raglaska, цит. съч., табл. 2₂, 2₅, 2₆, 6₁, 12_{2,3}, 13₃ и др.; D. Levi, цит. съч., табл. LXXXVIII b, CI b, CXXIV b и др.

¹¹⁷ BCH, LXXXVIII, 1964—I, стр. 374, обр. 109.

¹¹⁸ Б. Филов, Софийската църква Св. София, София, 1913, табл. 16, стр. 59 и сл.

случаи през античността и средновековието. Точно по средата на прага има кръгла дупка с диаметър 0,10 м и дълбочина 0,05 м, която е съединена с права дълга, но тясна вдлъбната ивица, дълга 0,30 м, широка 0,04 и дълбока 0,01 м, несъмнено свързани със затварянето на двукрилата дървена врата отвътре, в която посока е ставало отварянето. Прагът се издига с цялата си дебелина над нивото на подовите на нартекса и на северния кораб. Помещението изглежда, че се е свързвало със средния кораб чрез споменатия по-горе отвор с тухлената лицева зидария. Освен това северният кораб е имал два входа на северната си страна, през които се е отивало в голямото странично помещение 9. Единият вход (западният) е дълъг 1,55 м и широк 0,70 м, колкото е ширината на северната надлъжна стена на помещението (северния кораб). Помещение 7 е било преградено с една стена с посока север—юг, която се допира с фуга до северната стена на помещението, а другият ѝ (южният) край влиза в отвора между средния кораб и северния кораб.

Стената е била направена от камъни и бял хоросан. Тя е била плътна, без отвор за вход, По такъв начин помещение 7 се е разделило на две неравни правоъгълни помещения 7 а и 7 б. Подът на помещение 7 а е постлан с добре изпечени червени тухли с размери 0,445×0,445×0,05 м. (обр. 37). По диагоналите им са прокарани по три успоредни леко вдлъбнати прави ивици, направени с пръсти преди изпичането на тухлите. Този начин на украсяване е имал практическо предназначение. Вдлъбнатите ивици са задържали хоросановата замазка между редовете тухли. Този маниер на строеж е характерен за римската и късноантичната епоха. От движението на богомолците горната повърхност на тухлената подова настилка е поизтрита. Това малко помещение с дължина 3,10 м (север—юг) и ширина 1,96 м (изток—запад) е служело като вестибюл между нартекса и страничното помещение 10. Обаче по-късно северният вход на вестибюла е бил зазидан с груба зидария от речни камъни и кал. В такъв случай влизането в помещение 10 е ставало през помещение 7 б. Второто помещение 7 б се намира на изток от помещение 7 а. Неговата ширина е равна на ширината на северния кораб — 3,10 м, а дължината му е 3,70 м (изток—запад). На северната страна е имало вход, широк 2 м. Източната разделителна стена между помещение 7 б и помещение 8, широка 0,60 м, беше запазена в основи и не бяха намерени следи от вход. Липсва подовата настилка, която предполагаме да е била тухлена.

Помещение 8. То е на изток от помещение 7 (обр. 15). Дължината му е разкрита само на разстояние от 4,20 м (изток—запад), ширината му е ширината на северния кораб. Това помещение изглежда, че е било свързано със средния кораб чрез колонада върху висок стилобат или чрез зидани правоъгълни стълбове с входове между тях. За съжаление не знаем какъв е източният завършък на северния кораб, дали е имал протезис или е нямал. Подовата настилка на това помещение не е запазена, но несъмнено тя е била тухлена.

Южен кораб (помещение 9). Ширината му е 3,50 м, т. е. с 0,40 м е по-голяма от ширината на северния кораб — 3,10 м (обр. 15). Обикновено ширината на двата странични кораба при старохристиянските базилики е еднаква, но не са редки случаите, когато е различна. Тази разлика може да се дължи преди всичко на местоположението на базиликата в цялостния план на града и от пространствените възможности. Съотношението на ширината на южния кораб към ширината на средния кораб е 1:2,50. Влизането в южния кораб е ставало откъм нартекса на западната къса страна. Входът отстоеше на 1,05 м северно от вътрешния югозападен ъгъл на кораба. Южната му страница беше запазена на височина 0,66 м над предполагаемото подово ниво. Северната страница заедно с прага беше разрушена от строителните работници на Младежкия дом. Ако допуснем, че входът е бил широк колкото входът на северния кораб — 1,70 м, то северната страница се е намирала на 1,75 м от вътрешния северозападен ъгъл на южния кораб. Възможно е входът да е бил с десетина сантиметра по-широк, ако вземем пред вид ширината на южния кораб, но това не е много съществено. Връзката на южния кораб със средния е била същата както между северния кораб и средния. Точно разделителната стена (колонада или зидани стълбове) е унищожена от строителните работници и ние разполагахме само с основите ѝ. Помещение 5 се е свързвало с южния кораб посредством един вход на югозападния ъгъл на южния кораб, широк 1,40 м. Подовата настилка на южния кораб беше разрушена по време на изкопните работи за Младежкия дом, но тя е била положително тухлена.

Не е известен източният завършък на южния кораб, дали там е имало диаконикон или не. Този въпрос е много важен за датирането на базиликата от Сандански, както ще видим по-долу.

Помещение 10. Това помещение се намира на север от северния кораб и на изток от помещение 4 (обр. 15). То е доста просторно. Ширината му (север—юг) е 6,40 м. От дължината му (изток—запад) са разкрити само 12 м. Обикновено в източния край на такива помещения е разположен например баптистерият на някои базилики. Запазени бяха подови тухли.

Помещение 11. То се намира на юг от южния кораб и на изток от помещение 5 (обр. 15). От него е разкрита много малка част. Ние разполагаме само с основите и не знаем где са били входовете на помещението към споменатите помещения.

Архитектурни части

Базиликата е била много разрушена и особено ограбена по-късно, дори в недалечното минало, поради ценния строителен материал, който се състои от камъни, бази, колони, капители и други архитектурни части и детайли. Една част от долуописаните архитектурни части е била открита през февруари 1960 г. от строителните работници преди пристигането на специалисти-археолози. Тя беше събрана навън от базиликата, но несъмнено принадлежи към нея. Освен това по време на спасителните разкопки през март и април същата година бяха открити в пръстта колонки и кемпфери от прозорци, на които не се знаят местонахожденията. Разбира се, пластове Б и В са били по-късно разбъркани, но първоначалното предназначение на тези архитектурни части може да се открие. Прави впечатление различният материал, от който са изработени тези архитектурни части. Може би се касае за вторично употребени или по-късни поправки.

1. Малка гранитна база, състояща се от плинта, издута част и начало на колона. Страна на плинтата 0,29 м. Височина на базата 0,13 м. Диаметър на горната част 0,22 м. Неизвестно местонахождение.

2. Мраморна база, профилирана, страна на плинтата 0,41 м, височина на базата 0,16 м и диаметър на горната част 0,34 м. Краищата на плинтата са отчупени. Неизвестно местонахождение.

3. Мраморна база подобна на № 2. Страна на плинтата 0,53 м, височина на базата 0,20 м и диаметър на горната част 0,44 м. Отгоре в средата има четвъртита дупка (0,05×0,05 м и дълбочина 0,07 м) с остатъци от олово. Към нея води тесен и плитък улей за наливане на оловото. Неизвестно местонахождение.

4. Мраморна база, подобна на № 2 и 3. Краищата на плинтата са отчупени. Диаметър на горната част 0,36 м, височина на базата 0,175 м. Отгоре в средата има кръгла дупка за поставяне на железен щифт с диаметър 0,045 м и дълбочина 0,07 м. Неизвестно местонахождение.

5. Мраморна база, състояща се от плинта, средна част с отвесни стени и горна кръгла част. Страна на плинтата 0,40 м, височина на базата 0,13 м и диаметър на горната част 0,355 м. Отгоре близо до периферията се намира правоъгълна дупка 0,028×0,02 м и дълбочина 0,02 м. Неизвестно местонахождение.

6. Половинка от бяла мраморна база. Страна на плинтата 0,38 м, височина 0,18 м и диаметър на горната част 0,28 м. Средната част има наклонени страни. Неизвестно местонахождение.

7. Фрагмент от бяла мраморна колонка, висока сега 1,49 м, диаметър на долния завършен край 0,27 м и диаметър на отчупения край 0,25 м. Неизвестно местонахождение.

8. Цяла гранитна колона, висока 0,34 м, диаметър на основата 0,32 м и диаметър на горния край 0,285 м. Неизвестно местонахождение.

9. Долна част на гранитна колона, висока сега 1,825 м, диаметър на долния край 0,38 м, диаметър на отчупения край 0,34 м. Височина на афезиса (долната част) 0,07 м, височина на апофизиса (горната част 0,075 м). Отдолу кръгла дупка с диаметър 0,065 м и дълбочина 0,055 м. Неизвестно местонахождение.

10. Композитен коринтски капител от бял мрамор. Сега липсват двата диагонални края. Височина 0,295 м. Към ъгловите волути водят акантови листа. Отдолу кръгла дупка с диаметър 0,035 м и дълбочина 0,03 м. По-късно долната страна била издълбана, като била образувана квадратна

Обр. 45. Детайл от второто пано
Abb. 45. Teilansicht der zweiten Komposition

дупка със страна 0,135 м. Навярно в това положение в дупката се е пъхала дървена квадратна греда, свидетелство за вторична употреба на капителя. Неизвестно местонахождение.

В пръстта непосредствено над мозаичния под на средния кораб на базиликата се намериха разхвърляни мраморни колонки (бифори, *тепеаух*) и кемпфери от страниците на прозорци. Несъмнено това са части от прозорците на средния кораб, през които последният се е осветлявал.

1. Цяла колонка с отчупен долен край, висока 1,07 м. Дължина на елипсовидната основа 0,46 м и ширина 0,18 м, дължина на горната част 0,44 м и ширина 0,16 м. Долната и горната хоризонтални ивици са високи 0,065 м. Страниците на колонката са гладки, широки в основата 0,23 м и в горната част 0,215 м (обр. 46а и 47а).

2. Колонка, счупена на две части, подобна по форма на предходната. Долната основа е дълга 0,46 м и широка 0,18 м, горната част е дълга 0,43 м и широка 0,16 м. Долната и горната хоризонтални ивици са високи 0,07 м. Височина на колонката 1,07 м (обр. 46 б и 47 б).

3. Цяла колонка с височина 1,04 м. Основата има дължина 0,44 м и ширина 0,18 м, а горната част — дължина 0,425 м и ширина 0,145 м. Долната ивица е висока 0,07 м, а горната — 0,06 м. За разлика от останалите колонки върху едната страница има релефна украса, която се състои от четирилистни палмети и акантови листа, ограничени от страни от по една тясна отвесна ивица (ширина на орнамента 0,17 м) (обр. 46в и 47в).

4. Долна част от колонка, подобна на предходните, с дължина 0,465 м и ширина 0,145 м. Долната ивица е висока 0,08 м. Сегашна височина на фрагмента 0,52 м.

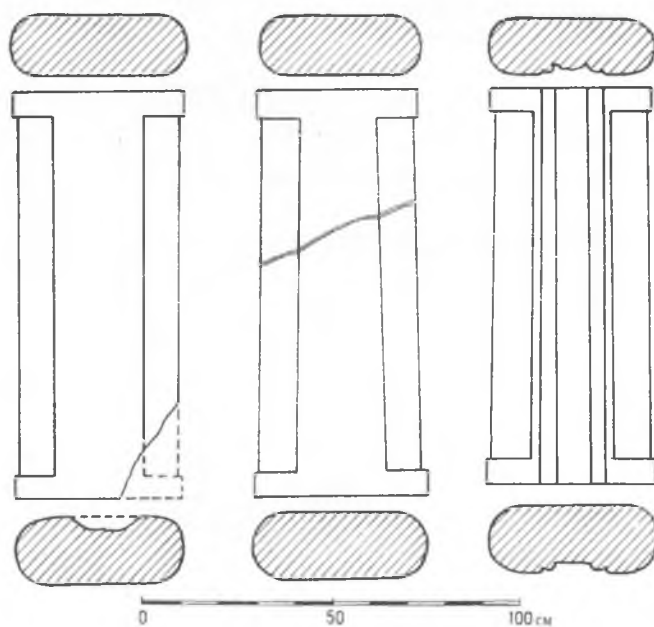
5. Долна част от колонка, подобна на предходните, висока сега 0,25 м. Дължина на елипсата 0,455 м и ширина 0,18 м.

6. Долна част от колонка, подобна на предходните, висока сега 0,31 м. Поради фрагментарното състояние не могат да се измерят дължината и ширината.

Кемпферите имат трапецовидна форма. Долната част представя елипса, а горната е правоъгълна. Височината им е средно 0,165—0,18 м. По тях няма никаква релефна или друга украса. Изработени са от бял мрамор.

Обр. 46. Мраморни колонки от прозорци : *в, а и б*
 Abb. 46. Fenstermarmorsaulen : *в, а und б*

Обр. 47. Рисунка на мраморните колонки
 от прозорци : *а, б, в* (обр. 46)
 Abb. 47. Zeichnung der Fenstermarmorsaulen :
а, б und в (Abb. 46)

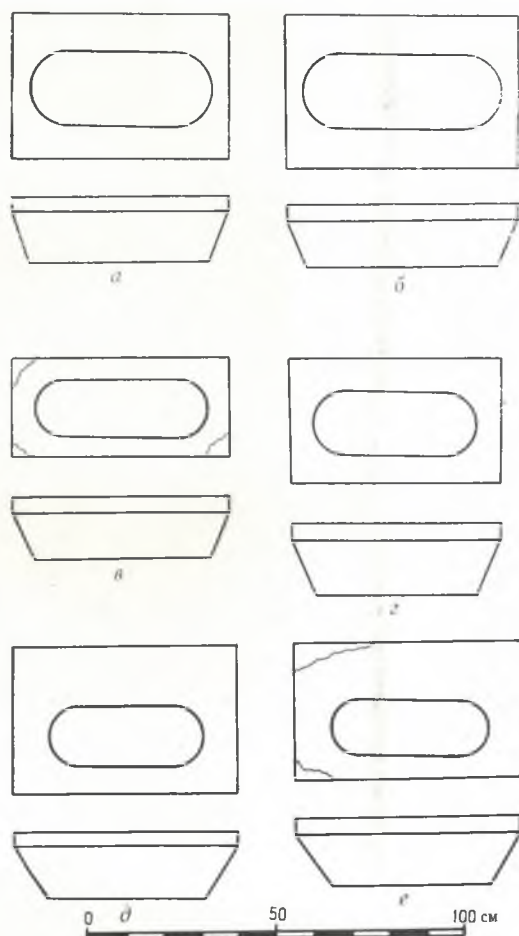
1. Кемпфер, напълно запазен, висок 0,175 м. Горната му част е дълга 0,58 м, широка 0,38 м и дебела 0,045 м. Елипсата има размери 0,48×0,185 м (обр. 48*а* и 49*а*).

2. Кемпфер, цял, подобен на предходния, висок 0,19 м. Горната част е 0,60×0,40 м и дебела 0,045 м. Елипсата е 0,51×0,20 м (обр. 48*б* и 49*б*).

3. Кемпфер с леко повредени краища, висок 0,165 м. Горната му част е 0,58×0,26 м (при сегашното състояние) (обр. 48*в* и 49*в*).

Обр. 48. Мраморни кемпфери на колонки от прозорци
Abb. 48. Marmorkämpfer der Fenstersäulen

Обр. 49. Рисунка на кемпферите на колонките (обр. 48)
Abb. 49. Zeichnung der Kämpfer der Fenstersäulen (Abb. 48)

4. Кемпфер, висок 0,19 м. Горната част е $0,575 \times 0,33$ м и дебелина 0,05 м, а елипсовидната част е $0,435 \times 0,16$ м (обр. 49г).

5. Кемпфер, висок 0,17 м. Горната част е $0,59 \times 0,39$ м и дебела 0,05 м, а елипсовидната част е $0,425 \times 0,165$ м (обр. 49д).

6. Кемпфер, висок 0,18 м. Горната част е $0,59 \times 0,355$ м и дебелина, 0,045 м, а елипсовидната част е $0,42 \times 0,15$ м (обр. 49е).

7. Фрагмент от кемпфер, висок 0,18 м. Ширината на горната част е 0,39 м, а от дължината са запазени само 0,28 м, дебелината е 0,055 м. Ширината на елипсовидната част е 0,195 м.

Прозоречни колонки и кемпфери, подобни на тези от базиликата в Сандански, са открити в редица старохристиянски базилики, в Македония и Сърбия,¹¹⁹ Гърция¹²⁰ и другаде.¹²¹

Върху каменната настилка на двора, само на около 2 м западно от входа на екзонартекса се намери долната част на малка мраморна колонка, която несъмнено принадлежи към олтарната маса на базиликата. Основата ѝ има диаметър 0,14 м и височина 0,045 м. На 0,09 м над основата върви хоризонтална релефна ивица, ограничена отгоре и отдолу чрез вдлъбнатата права линия. Запазената височина на колонката е 0,24 м (обр. 63).

¹¹⁹ Р. Егер, Градска църква у Стобима, Гласник Скопског научног друштва, V, 1929, стр. 26 и сл., обр. 35 и 36 (от Стоби); М. Чанак-Медик, Ансамбл на базиликата А от рановизантикниот период, Хераклеја, II, 1965, табл. X (от Хераклеја, сега Битоля); Ѓ. Мано-Зиси, Нова базилика у Царичином Граду, Старинар, нова серия, IX—X, 1958—1959, стр. 299, обр. 13 (от Царичин) град; R. F. Hoddinott, цит. съч., табл. 62b (църквата от с. Конюх).

¹²⁰ P. Lemerle, Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris, 1945, Album, табл. LXXIV (базилика А във Филипи); А. К. 'Ορλάνδος, ΠΑΕ за 1954, стр. 131 и сл., обр. 4A, Z.

¹²¹ E. Duggve und H. Vettters, Mogorjelo, ein spatantiker Herrensitz in Dalmatien, Wien-Graz-Köln, 1966, обр. 22 а (базилика в Могориело).

Подобни колонки със същата или друга украса, приблизителни размери и същото предназначение са открити в много старохристиянски базилики.¹²²

Обстоятелствата на намиране на споменатата колонка показват, че източната част, която е съдържала олтарното пространство, впоследствие е била подхвърлена на разрушаване.

Мраморни олтарни и други маси

При разчистването на нартекса (помещение 3) и на страничното северно помещение (4) до нартекса на старохристиянската базилика в Сандански се откриха няколко фрагмента от мраморни маси. Изследванията показаха, че се касае за части от три различни по форма, украса и предназначение маси. Подобни маси се срещат изключително в църквите на градовете, селищата и техните некрополи, в ораториите и понякога в баптистериите. Те са служели за олтарни маси (*mensae sacrae*, *ἀγία τράπεζα*, *τράπεζα κυρίου* и други означения) или за маси, върху които били поставяни храни и дарове в памет на мъчениците или умрелите (*mensae martyrum*, *τράπεζα μαρτυρῶν ἢ ἀγαπῶν*).¹²³ Формата на въпросните маси е различна: правоъгълна, сигмаподобна и кръгла.¹²⁴ За олтарни маси са били използвани най-често правоъгълни и сигмаподобни маси, а за култови маси в памет на мъчениците и умрелите — сигмаподобни и особено кръгли маси. Определянето на точното предназначение на масите зависи от формата на масите и от обстоятелствата на намиране, когато те са открити на първоначалното им място. В същност олтарните и другите култови маси водят началото си от масите в обикновения живот, върху които се поставяли различни храни и пития.¹²⁵ Така върху мозайката от базиликата „Св. Аполинарий Нови“ в Равена (520 г.) е изобразен Исус Христос, седнал на клине около една сигмаподобна маса, до която са насядали дванадесетте му ученици.¹²⁶ Това е прощалната вечеря, когато Юда е предал своя учител.

В България са открити също така фрагментирани мраморни олтарни и други култови маси в няколко базилики. Но досега те още не са събрани, класифицирани и проучени. На тях ще се спрем по-долу, когато разглеждаме фрагментите от маси от базиликата в Сандански.

Новооткритите фрагменти от маси от Сандански спадат към две основни групи, които условно наричаме група А и група Б.

Група А — сигмаподобни маси. Масите от тази група имат така наречената сигмаподобна форма, понеже прилича на късната закръглена сигма.¹²⁷ В същност това е издължен полукръг (повече от половин кръг), който на задната страна завършва равно. Широка изпъкнала ивица

¹²² R. F. Hoddinott, цит. съч., табл. 64b (от църквата в Конюх, на 20 км източно от Куманово в Македония); 'Α. Κ. 'Ορλάυδος, 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον, 18, 1963, II, табл. 345 β (от Парсе); Γ. Σωτηρίου Αἰχριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ, 1929, стр. 125, обр. 170.

¹²³ За употребата на култови маси през езическата антична епоха вж. Chг. Goudineau, 'Ιεραὶ τράπεζαι, Mélanges d'archéologie et d'histoire, LXXIX, 1967, I, Paris, стр. 77 и сл. и цитираната там богата литература.

¹²⁴ A. A. Barb, Mensa sacra. The round Table and the Holy Grail, Journal of the Walburg and Courtauld Institutes, vol. XIX, 1956, n. I—2, стр. 40—67; K. I. Wessel, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, Lief. I, кол. 11 и сл. и цитираната там литература (вж. Altar, Altartisch); Otto Nussbaum, Zum Problem der runden und sigmaformigen Altarplatten, Jahrbuch für Antike und Christentum (=JbAC), 4, 1961, стр. 18—43, обр. 1 и 2, табл. 2 и 3; H. Lesclercq, DACL, I, 1924, стр. 3155—3189 и цитираната там литература (вж. autel); I. Varneа, Roman byzantine Basilicae discovered in Dobrogea between 1948—1958, Dacia, N. S. 2, 1958, стр. 337, обр. 6; от същия: Το παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον, Athen, 1940; E. Kitzinger, A marble Relief of the Theodosian Period, Damberton Oaks Paper, 14, 1960, стр. 19—42; Γ. Σωτηρίου, Αἰ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, 'Αρχ. Ἐφημερίς, 1929, стр. 234—236, обр. 136; 'Α. Κ. 'Ορλάυδος, Ἡ ξυλοστεγὸς παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκανῆς, Атина, II, 1954, стр. 485 и сл., обр. 445 и сл.; Edit B. Thomas, Bruchstück einer frühchristlichen Marmortischplatte mit Reliefverzierung aus Csopak. Acta antiqua academiae scientiarum Hungaricae, III, fasc. 3, 1955, стр. 261—282 и цитираната там литература; от същата: Römische Villen in Pannonien, Budapest, 1964, стр. 29 и сл., 135 и сл., обр. 71 и табл. X; N. Duval, Quelques tables d'autel de Tunisie, Les cahiers de Tunis, XV, 1967, стр. 209—223.

¹²⁵ O. Nussbaum, цит. съч., стр. 36 и сл.

¹²⁶ K. I. Wessel, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I, кол. 1 и сл. (съкратено RbK).

¹²⁷ O. Nussbaum, цит. съч.

Обр. 50. Долна част от мраморна колонка от олтарната мраморна маса на базиликата
Abb. 50. Unterer Teil einer kleinen Marmorsaule des Altarmarmortisches aus der Basilika

Обр. 51. Фрагментирана мраморна олтарна маса от базиликата
Abb. 51. Fragment eines Altarmarmortisches aus der Basilika

обикаля покрая масата и загражда вдлъбнатата вътрешност, така че не позволява на поставените върху масата предмети да паднат.

Във връзка с декорацията и разчленението на периферната ивица тук разглежданите фрагменти от тази група са от два типа.

Тип I. Това е най-простото оформление на една маса от група А. Характерна е гладката без украса висока периферна ивица. Задната права периферна ивица има по средата леко вдлъбната правоъгълна част, която се свързва с вътрешността на масата и не стига до външния ръб. Формата на вдлъбнатината може да бъде и трапецовидна.¹²⁸ Също така може да липсва каквато и да е вдлъбнатина. Някои плочи от други находки във от България имат вместо посочената вдлъбнатина един плитък и тесен улей. Смята се от учените, че вдлъбнатината е служела за почистване на масата, като през нея е ставало изхвърлянето на нечистотиите.¹²⁹ Улеят има същото предназначение. Някои предполагат, че улеят е служел за изтичане на течностите при възлияние. Обаче възлиянията са ставали невинаги над масата, а при погребения — над самия гроб. От тази форма маси е произлязла надгробната плоча със сигмаподобна форма в Египет.¹³⁰

От този тип маса се откриха 14 фрагмента в помещение 3 (нартекса). Мраморът е дребнозърнест, сивобял, с гладка полирана горна повърхност. Той се отличава по цвета си от белия мрамор на останалите две маси. Сега липсват части от лявата периферна част и от средата

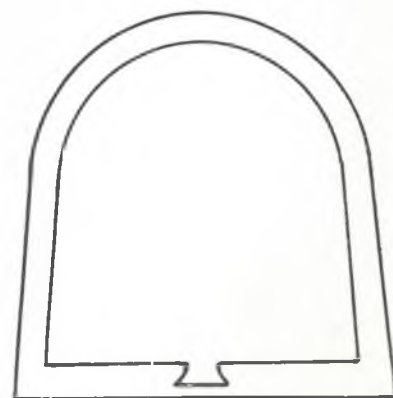
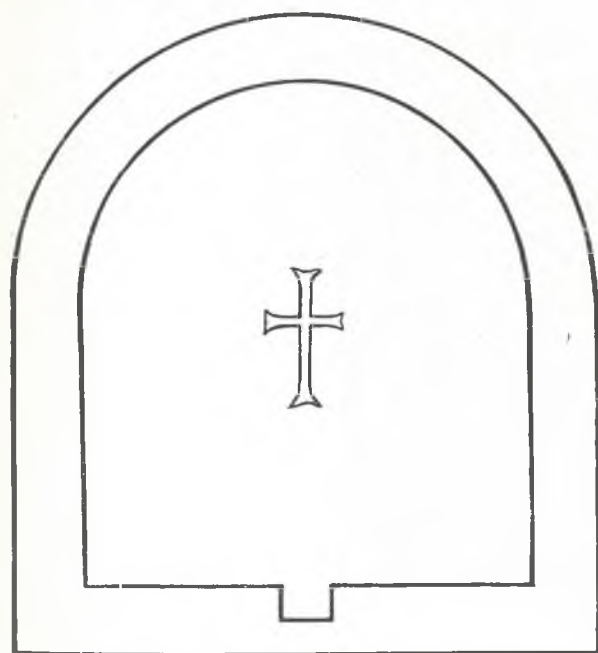
¹²⁸ O. Nussbaum, цит. съч., стр. 34 и 35 и цитираната там литература.

¹²⁹ Пак там.

¹³⁰ Пак там, стр. 34. Вж. също H. Leclercq, Autel, у F. Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et le liturgie, t. I, pars 2, кол. 3178 и сл., обр. 1137; E. Condurachi, Monumenti christiani nell' Illirico, Ephemeris dacoromana, IX, 1940, стр. 57, обр. 15.

(обр. 51). Обаче разполагаме с редица точни данни от запазените фрагменти, които ни позволяват да установим първоначалните размери на масата (обр. 52): външна дължина 1,38 м (сега запазена дължина 1,20 м), вътрешна дължина 1,07 м, външна ширина в задния прав край 1,31 м (сега запазена ширина 1,15 м) и вътрешна ширина 1,01 м. Извивката на периферията започва на 0,61 м от вътрешния ръб на задната права страна. Периферната ивица е широка 0,15 м и висока, 0,025 м. Тя се издига над вътрешността на масата. Точно по средата на вътрешната страна на задната права страна се намира правоъгълно вдълбаване, дълго 0,11 м, широко 0,08 м и дълбоко от 0 до 0,025 м. По-голямата дълбочина се намира до вътрешността на масата, свидетелство, че вдълбнатината е служела за почистване на масата. Страните на правоъгълното издълбаване отстоят на 0,45 м (установено надясно от него) от периферната ивица. Съвсем в средата на гладката вътрешност на масата са врязани контурите на старохристиянски кръст, чието отвесно рамо е по-дълго (0,26 м) от хоризонталното рамо (дължина 0,17 м). Долната част на отвесното рамо е по-дълга (0,14 м) от горната част (0,105 м). Краищата на рамената са леко дълговидно вдълбнати навътре. Центърът на кръста отстои на 0,55 м от вътрешния ръб на задната права страна и на 0,52 м от вътрешния ръб на дясната периферна ивица. Споменаваме тези подробни измервания, защото въз основа на тях ние направихме идеалната реконструкция на първоначалния изглед на масата.

Наред с формата на масата важен е в случая кръстът в средата. Той ни навежда на мисълта, че масата е служела като олтарна маса или като маса за дарове. Кръст се среща в средата на една кръгла мраморна маса във Византийския музей в Атина¹³¹ или в краищата на други подобни маси.¹³² Врязан кръст има върху една мраморна олтарна маса от базилика № 3

Обр. 53. Мраморна олтарна маса от Der Abu Makar
Abb. 53. Altarmarmortisch aus Der Abu Makar

Обр. 52. Рисушка на мраморната олтарна маса (обр. 51)
Abb. 52. Zeichnung des Altarmarmortisches (Abb. 51)

¹³¹ А. К. Ὁ γλάνθος цит. съч., II, стр. 486 и сл., обр. 448.

¹³² Пак там, стр. 448.

в Хисар.¹³³ Трябва да се допусне, че помещение 3 (нартексът) не е помещението, гдето е стояла масата от Сандански. Там не се откри никаква каменна подставка за масата.

По своята форма и гладка периферия нашата маса от Сандански много прилича на една мраморна олтарна маса от Der Abu Makar (Wadi n'Natrun) (обр. 53), която има трапецовидно издълбаване на задната права страна, обаче липсва кръстът в средата на масата.¹³⁴ Този паралел ни кара да приемем, че масата от Сандански по-скоро е била употребявана като олтарна маса, макар че не е лишено от аргументи и предположението да е била маса за дарове в памет на умрелите и мъчениците.

Тип II. Масите от този тип имат също сигмаподобна форма с равна задна част, но разликата се състои в разчленението на периферната ивица, която има паничкоподобни издълбавания с форма на подкова. Те са гладки или пък са украсени с релефни изображения. Броят на паничките е различен. На задната равна страна е имало или е липсвало издълбаване с форма на правоъгълник, трапец или улей.¹³⁵

От този тип маса се намираха в помещение 4 три фрагмента, два от които прилепват плътно, а третият е от друга част на същата маса (обр. 54 и 55). Мраморът е бял, ситнозърнест, с гладка полирана горна повърхност. По външния ръб на масата върви релефен орнамент от астрагали в един ред. Отвън паничките са очертани с тясна и плитка линия. Височината на масата при периферната ивица е 0,051 м, дебелината ѝ — 0,015 м, дебелината на паничките — 0,02 м и дебелината на средната част на масата — 0,013 м (обр. 60). Ширината на периферната ивица е 0,175 м. Диаметърът на паничките е 0,16 м, дължината им — 0,12 м, ширината на отворената част — 0,14 м, дълбочината им — 0,025 м. Трите фрагмента съдържат две цели панички и части от още четири панички. Те принадлежат към лявата или извитата предна част на масата. Трябва да се предположи, че задната (западната) част е имала правоъгълна вдлъбнатина. Би могло да се допусне, че фрагментите произхождат от маса с полукръгла (сигмаподобна) форма. Подобни

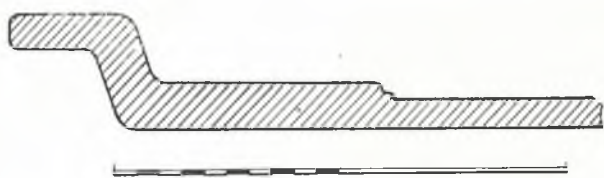

Обр. 54. Фрагменти от мраморна маса
Abb. 54. Fragmente eines Marmortisches

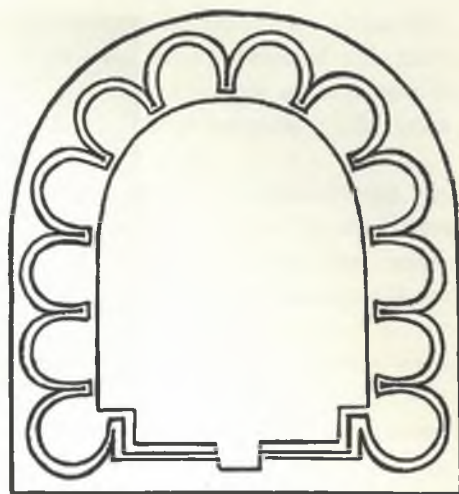
¹³³ В. И в а н о в а, Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 1937, стр. 223, обр. 205. Кръстът е „латински“, с по-високо долно отвесно рамо. Краищата на рамената са разширени. Фрагментът от олтарна плоча е намерен в хората заедно с фрагменти от мраморни колонки от кивория на олтара.

¹³⁴ RbK, I, кол. 111 и сл., обр. 3 (Kl. Wessel).

¹³⁵ Пак там, стр. 33 и сл. Вж. О. N u s s b a u m, цит. съч. и цитираната там литература.

Обр. 55. Разрез на фрагмента от маса (обр. 54)
Abb. 55. Schnitt des Tischfragments (Abb. 54)

Обр. 56. Рисунка на култова маса от Аквилея (Италия)
Abb. 56. Zeichnung eines kultischen Tisches aus Aquileia (Italien)

маси с такава форма и с вдлъбнати панички са намерени в редица старохристиянски базилики и изобщо църкви: в Аквилея в Северна Италия (обр. 56),¹³⁶ Коринт,¹³⁷ Ефес,¹³⁸ Метлах (тук няма паничка на задната страна),¹³⁹ Хераклея (Битоля),¹⁴⁰ Донерскирхен в Панония,¹⁴¹ Тива¹⁴² и на други места.¹⁴³

Фрагменти от маси от тип II са открити също така в някои базилики в България: базилика № 7 в некропола на античния град при днешния Хисар,¹⁴⁴ базиликата в кастела Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг,¹⁴⁵ и другаде.

Масите от двата типа могат да имат еднакво предназначение. По-скоро обстоятелствата на намиране показват дали се касае за олтарна маса или за маса, върху която са поставяли храната в памет на умрелите и мъчениците. Кръглите панички са подходящи за второто предназначение.

При разкопките от вътрешната страна на северната крепостна стена на римския и късноантичен град Абритус при Разград през 1965 г. непосредствено на изток от северната градска порта в едно помещение от късноантична сграда се намериха няколко фрагмента от мраморна маса от тип II. Сградата не е църква. Явно е, че те са попаднали тук по-късно при разрушаването и ограбването на града. Масата има подковообразните вдлъбнати панички и права задна

¹³⁶ RbK, I, кол. 301, обр. 5 (Paolo Lino Zovatto).

¹³⁷ O. Bronner, AJA, 30, 1926, стр. 51, табл. 2 а.

¹³⁸ J. Keil, OJh, 26, 1930, Beiblatt, кол. 40, обр. 18.

¹³⁹ А. К. 'Ορλάνδος, цит. съч., II, стр. 485, обр. 445.

¹⁴⁰ М. Чанак-Медик, Ансамбл на базиликата „А“ од рановизантискиот период, Хераклея, II, 1965, стр. 50, табл. XII (масата е намерена в баптистерия на базиликата, гдето според авторката навярно е бил почитан някой мъченик).

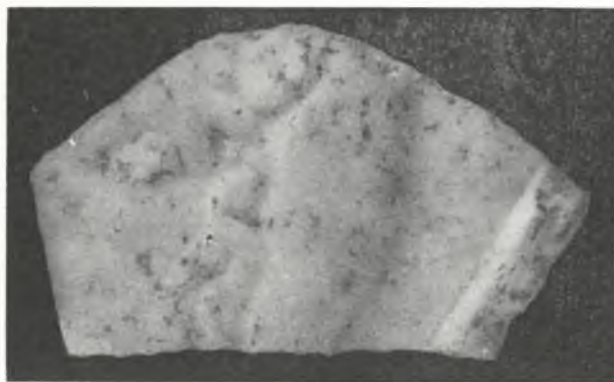
¹⁴¹ E d. V. Thomas, цит. съч., каталог, № 34, табл. V, 2.

¹⁴² Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, АЕ, 1929, стр. 101, обр. 136 (маси в памет на мъченици).

¹⁴³ Подобни маси са открити още на много места: в Атина (Хадриановата библиотека и римската агора), вж. А. К. 'Ορλάνδος, АЕ, 1964, стр. 25, № 49, 50 и 52, обр. 37 и 38; в Дафне при Антиохия, вж. J. Lassus, Remarques sur l'adoption en Syrie de la forme basilicale pour les églises chrétiennes, Atti del IV congresso internazionale di archeologia cristiana, Roma, 1940, vol. I, стр. 345, обр. 7; в Истрия в Румъния, вж. I. Vagnea, Monumente de artă creștină descoperite teritoriul republicii populare Romine, Studii teologice, București, ser. II, 5—6, X, 1958, стр. 293 и сл., обр. 6, 1. Фрагментите от мраморната олтарна маса с вдлъбнати панички са намерени в култово помещение в една голяма сграда в източната част на Истрия. Ем. Попеску предполага, че се касае за епископски дворец. Той е събрал и други фрагменти от същата маса и му се е удало да възстанови първоначалната ѝ форма, която е различна от досега известните маси (устни сведения на Ем. Попеску).

¹⁴⁴ Устни сведения на К. Маджаров, директор на музея в Хисар.

¹⁴⁵ Фрагмент, намерен през 1966 г. в сектор IX, Е, но несъмнено там е попаднал от трикорабната базилика II или от още по-старата малка трикорабна базилика I, които се допират до споменатия сектор. Непубликуван.

Обр. 57. Фрагмент от кръгла мраморна култова маса от базиликата
 Abb. 57. Fragment eines runden kultischen Marmortisches aus der Basilika

страна. Но тук се среща нещо много рядко, което досега не ни е познато от литературата. На двата срещуположни края на равната страна има по едно статуарно изображение на лъв, което се издава нагоре от плоскостта на масата. Лъвовете са обърнати един срещу друг.¹⁴⁶

Група Б — кръгли маси. Намери се само един фрагмент от мраморна маса с кръгла форма заедно с фрагментите от маса тип II на група А (в помещение 4). Мраморът е бял, ситнозърнест, с гладка полирана горна повърхност. В нисък релеф се вижда глава на млада жена в профил надясно. Носът е правилен. Счупването е станало точно по линията на носа. Добре е очертано лявото око. Главата на жената е покрита със забрадка, предадена гладко, под която се показват къдриците на косата. Надясно фрагментът завършва с релефна ивица, която е украсена с астрагалов орнамент (обр. 57). Сегашните размери на фрагмента са следните: максимална дължина (от ляво на дясно) 0,145 м, височина 0,125 м и дебелина 0,022 м.

За съжаление фрагментът е недостатъчен, за да ни даде представа за останалата украса на мраморната маса.

За първоначалната форма на масата от Сандански може да се съди по многобройните цели и по-добре запазени, отколкото нашата мраморни маси от други местонахождения у нас и в чужбина. При тях има един периферен пояс, украсен с различни изображения в нисък релеф (сцени от лов на различни животни, от Новия завет, също така синкретизъм на езически и християнски образи и др.).¹⁴⁷

От България могат да се споменат следните находки от тази група мраморни маси: един фрагмент, намерен при разчистването на западната градска порта на римския кастел-град Германия при с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг,¹⁴⁸ друг фрагмент от Пауталия (дн. Кюстендил, сега в тамошния музей),¹⁴⁹ една напълно запазена маса от Никополис ад Нестум (с. Заграде при гр. Гоце Делчев), сега прибрана в музейната сбирка при гимназията в Гоце Делчев,¹⁵⁰ един фрагмент от Арчар¹⁵¹ и др.

Най-често маси от тази група се откриват също така в християнски църкви (базилики) и се обясняват по същия начин, както масите от първата група, като олтарни маси, маси за мъчениците и за култа към умрелите и най-сетне за битови нужди.

¹⁴⁶ Фрагментите не са публикувани. Те ще бъдат включени в предстоящата монография върху Абритус.

¹⁴⁷ E. V. Thomas, Bruchstücke einer frühchristlichen Marmortischplatte mit Reliefverzierung aus Csopak, Acta antiqua academiae scientiarum Hungaricae, Budapest, 1955, III, fasc. 3, стр. 272 и сл. и цитираната там литература.

¹⁴⁸ Непубликуван (ръководител на разкопките Т. Иванов).

¹⁴⁹ Непубликуван. Сведението дължа на Л. Русева-Слокоска.

¹⁵⁰ Непубликувана.

¹⁵¹ Непубликуван.

Присъствието на фрагменти от три самостоятелни мраморни плочи в базиликата в Сандански, и то едновременно, ни дава основание да предполагаме, че те са били употребени за нуждите на християнския култ, преди всичко като олтарни маси (например сигмаподобната маса с връзания кръст в средата) и също така като маси за мъчениците и за култа към умрелите. За това свидетелствува и характерът на сградата — старохристиянска базилика.

Самата форма и украса на мраморните маси от Сандански не ни дават съвсем точна датировка, понеже тези плочи се задържат дълго време в старохристиянския свят. Те по-скоро могат да се датират въз основа на самата базилика, чието изграждане ние отнасяме към началото на управлението на Юстиниан I. За това свидетелствува не само планът на базиликата, но особено мозаичният надпис на подовата настилка на екзонартекса.

Освен гореспоменатите две групи маси (сигмаподобна и кръгла форма) като олтарни маси са били употребявани в старохристиянския свят още правоъгълни мраморни плочи.¹⁵²

Тук занимаващите ни мраморни култови маси от Сандански и от другите местонахождения показват, че са били разпространени в Северен Египет, Израел, Сирия, в земите на Балканския полуостров, в Средна Европа и другаде. Те са редки или почти чужди на старохристиянските църкви от Западна Европа. Смята се, че произходът им води от Северен Египет, отдето са се разпространили из християнския свят през римската и ранновизантийската епоха.¹⁵³

Находки

Частично разкопаните две сгради, разположени една над друга — сграда I от римската епоха и сграда II — старохристиянска базилика от ранновизантийската епоха (началото на VI в.) — с намерените в тях битови материали дадоха възможност да се направят някои стратиграфски наблюдения и да се хвърли светлина върху бита на обитателите на античния град на мястото на днешния град Сандански.¹⁵⁴ Поради силно разрушаване и ограбване на сградите още в далечното минало и по-късно археологическият материал е сравнително беден. Той се състои предимно от късове от глинени домашни съдове, лампички, глинени детски играчки, тежести за рибарска мрежа, предмети от стъкло и метал, монети и други предмети.

Културният пласт А, който принадлежи на римската епоха, е дебел 1,50 м и е ограничен между подовете на сграда I и базиликата и е сравнително по-богат на находки, отколкото следващият пласт Б от ранновизантийската епоха. Културният пласт Б се простира между подовете на базиликата и повърхността на терена. Поради силната денivelация неговата дебелина в отделните квадрати беше различна — от 0,20 до 2,40 м, а именно: в квадратите А₄₋₅ — 0,60—0,80 м в квадратите Б₁₋₄ — 0,20—0,60 м, в квадрат Б₆ — 1,20—1,40 м, в квадрат В₂ — 0,40 м, в квадрат В₆ — 1,40—1,60 м, в квадратите Г₂₋₄ — 0,80—1 м, в квадрат Г₅ — 1,80—2 м и т. н. Този пласт беше твърде беден и в много квадрати беше силно разбъркан с находки от пласт В.

Находки от културен пласт А

Керамика. Първо място сред находките от пласт А, в това число и тези, открити в сграда I, заема керамичният материал, който е източен на грънчарско колело. Въз основа на глината, нейната обработка, степен на изпичане и външна покривка керамиката може да се раздели на три основни групи.

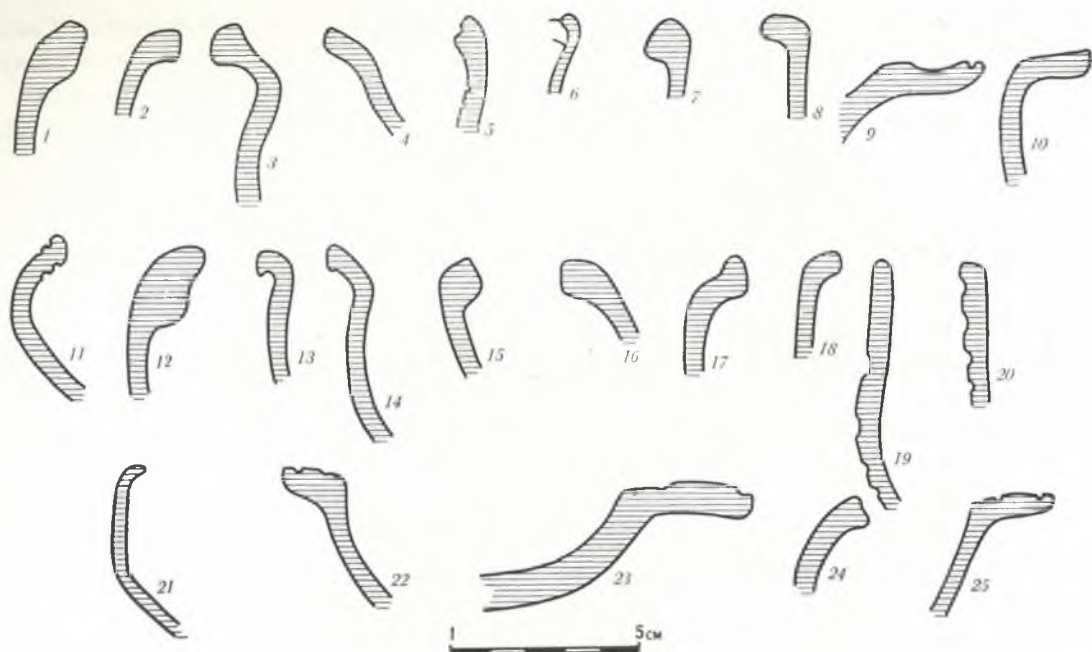
Първа група. Към тази група се отнасят късове от съдове, принадлежащи към сивата керамика, които по техника могат да се обособят в две подгрупи:

а. Съдове, работени на грънчарско колело, със сив цвят след изпичането, а при отчупване сивочервен с кафяв оттенък, направени от добре пречистена и омесена глина. Някои от съдовете

¹⁵² А. А. Вагб, цит. съч., стр. 44, 57, бел. 37 (старохристиянска олтарна маса от Дамаск), стр. 42, 55, бел. 15 (средновековна олтарна маса от Южна Франция) и др.

¹⁵³ Е. В. Тhomas, цит. съч., стр. 273 и сл.

¹⁵⁴ Т. Иванов, Новооткрити мозайки в Сандански, Изкуство, XI, 1961, кн. 9—10, стр. 32—37; същият, Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964), Археология, VI, 1964, кн. 3, стр. 44.

Обр. 58. Рисунка на профили на глинени съдове от културен пласт А
 Abb. 58. Zeichnung der Profile von Tongefäßen aus der Kulturschicht A

са с гладка повърхност и с матова по-тъмна обливка (ангоба). В насипите бяха намерени два малки фрагмента от стени на съдове с черна лъскава обливка от типа terra nigra.

б. Към втората подгрупа принадлежат съдове, също работени на гърнчарско колело, но от по-груба глина с примеси от пясък със сивочерен цвят. Отвън съдовете са грапави, опушени или покрити със сивочерна обливка.

Втора група. Тук спадат съдове, направени от глина с червен цвят след изпичането. И тук съдовете могат да се разпределят на две подгрупи:

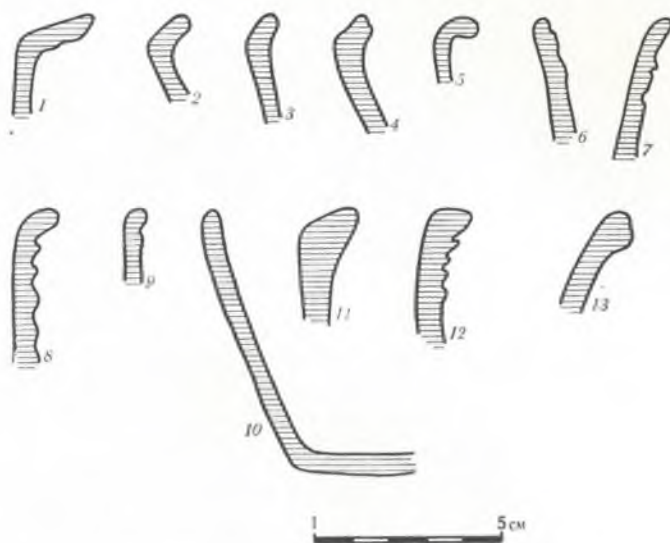
а. Съдове от добре пречистена, омесена и изпечена глина с червен цвят след изпичането. Една част от тях са покрити с червен лак с розов или оранжев оттенък, други с бледорозова боя, на много места изпадала от стените на съдовете.

б. Към втората подгрупа можем да причислим фрагментите от съдове, направени от не-добре пречистена глина с червен цвят след изпичането, обикновено с грапава повърхност.

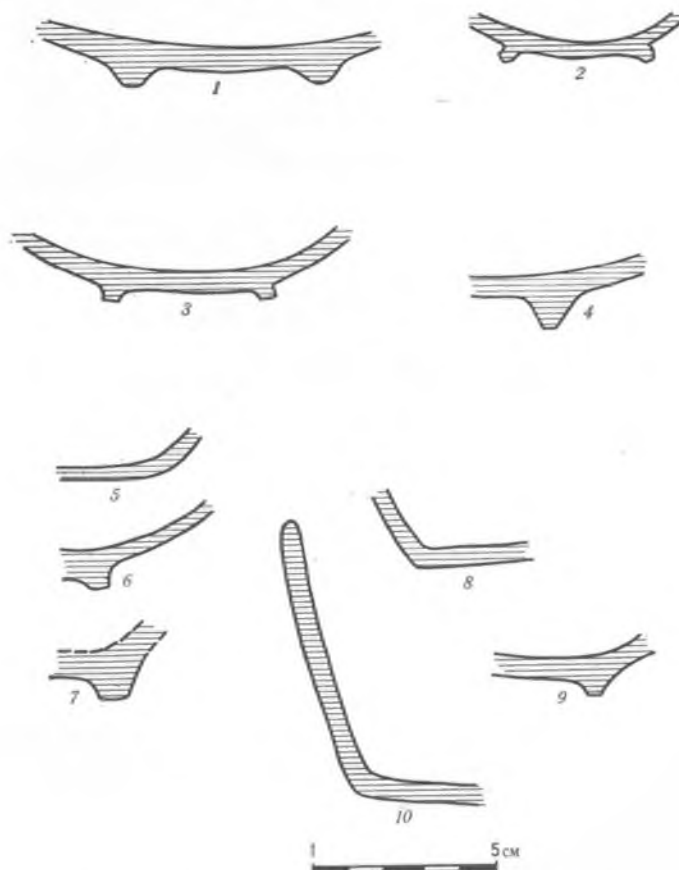
Трета група. Тя обхваща засега около двадесет фрагмента от стени на съдове със сива или червена повърхност, получена при изпичането и покрита с кафявозелена или жълтозелена глеч.

По форма съдовете от първа група са обикновено тънкостенни, с леко извити навън профилирани устия или с извит навън удебелен ръб (обр. 58_{1-8, 11-17}). В пласт А на дълбочина 1,50 м от мозаичния под на ранновизантийската базилика се срещат по-рядко плитки и дълбоки паници със сложно профилирани хоризонтални устия, докато на дълбочина до 1 м техният брой и разнообразие значително се увеличават (обр. 63₁₋₇ и 64_{2,4 и 6}). На същата дълбочина (до 1 м) се срещат паници с ниски пръстеновидни подставки и с плоски дъна (обр. 60). На дълбочина от 0,90 до 1,50 м тънкостенни съдове с плоски дъна почти не се срещат, а на дълбочина до 0,80 м се срещат паници със светлосива матова обливка, с плоски дъна и леко наклонени прави устия. От вътрешната страна на някои прави устия се срещат жлебове (обр. 59₈ и 9).

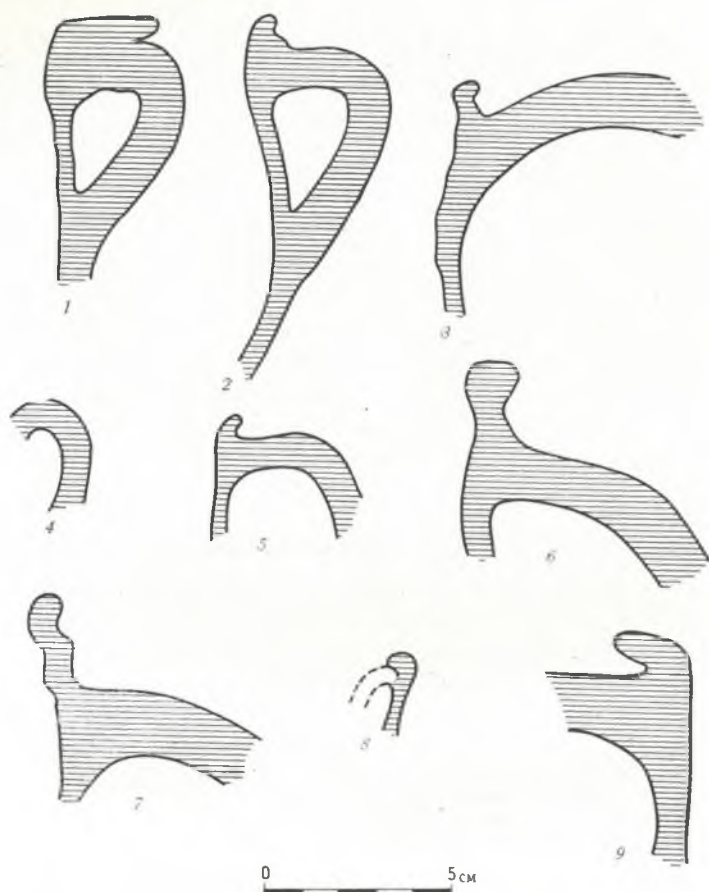
Към същата група спадат фрагменти от кръгли цилиндрични устия от канички с високи тесни шийки, украсени отвън с пояси от изпъкнали хоризонтални пръстени (обр. 58₂₀ и 59₈), фрагменти от амфори със сив цвят, с широко отворени гърла, с малки хоризонтални устия, с широки дръжки с елипсоидно сечение, които излизат под ръба на устието (обр. 61₉), фрагменти от гърнета с разширени устия без дръжки (обр. 58₁₈), съдове с дъговидни дръжки с

Обр. 59. Рисушка на профили на глинени съдове от културен пласт А
 Abb. 59. Zeichnung der Profile von Tongefäßen aus der Kulturschicht A

Обр. 60. Рисушка на дъна на плитки и дълбоки глинени паници от пласт А
 Abb. 60. Zeichnung der Böden von flachen und tiefen Tontellern der Kulturschicht A

Обр. 61. Рисушка на дръжки на глинени съдове от културен пласт А
 Abb. 61. Zeichnung von Tongefäßhenkeln der Kulturschicht A

кръгло или елипсоидно сечение (обр. 61₇), малки чаши с биконично тяло, с леко извити навън устия и с по две малки елипсоидни дръжки, излизащи изпод ръба на устията (обр. 61₈), похлупаци на съдове с конусовидна форма, завършваща с цилиндричен израстък отгоре.

Към първа група спадат и фрагментите от дебелостенни съдове със светлокафяв цвят и сив отенък.

Обикновено съдовете със сив цвят са без украса, но там, където се среща, тя е вдлъбната, нанесена с печат или се състои от вдлъбнати хоризонтални линии, които се срещат върху устията на съдовете, под шийката или върху най-издутата част на тялото на съдовете (обр. 62_{2, 3, 5, 6}, 63 и 64_{1, 2, 4, 6, 7}). В пласт А на дълбочина 1,50 м под мозаичния под на ранновизантийската базилика се срещат фрагменти от съдове, украсени с редове от отвесни и наклонени чертички и др. Всред керамичния материал беше намерен един фрагмент от съд със сив цвят и с релефна украса.

Съдовете от втората група повтарят формите на тия от първата група. Намерените късове принадлежат на купички със заоблен навътре устен ръб (обр. 58₁₁), на големи блюда с ниски, широки пръстеновидни подставки, на плитки паници, малки глинени чашки и др. Към същата група можем да отнесем фрагментите от съдове с червенокафяв цвят, фрагментите от теракоти и детски играчки, тежестите за рибарска мрежа и др.

Състоянието на фрагментите от третата група не дава възможност да се доловят формите на съдовете.

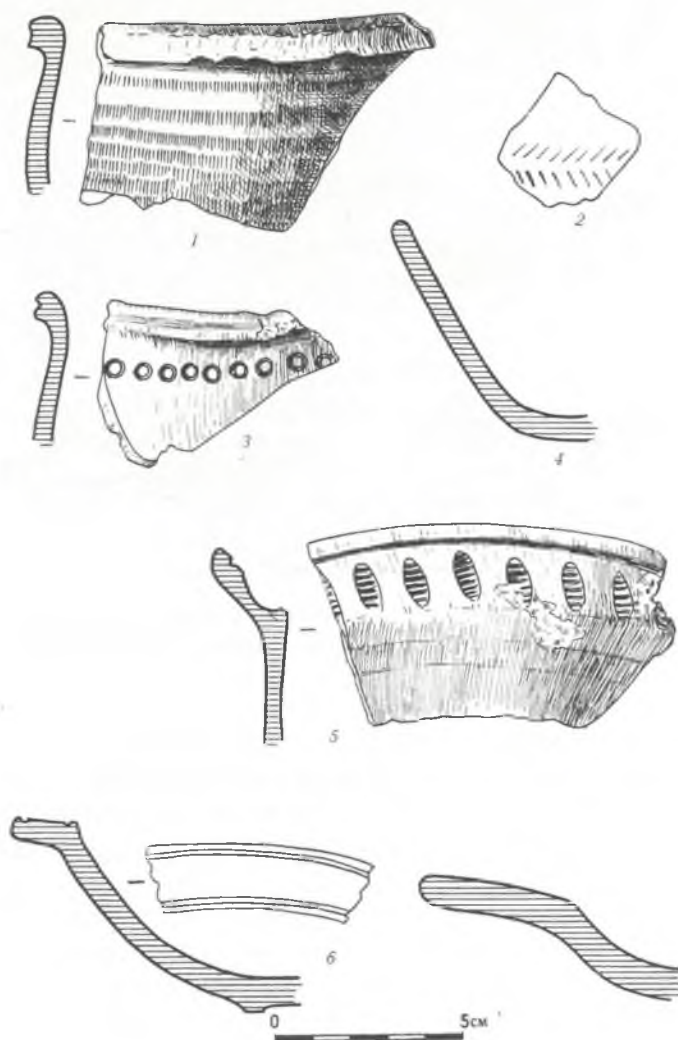
Независимо от големия брой фрагменти от съдове, открити в културния пласт А, ще опишем най-характерните от тях:

1. Фрагмент от устие на широко отворен съд от глина със сив цвят след изпичането, а при лом сивочерночервен; дебелина на стените 4 мм, с леко разширено навън профилирано устие. Под устието е нанесена с остър кух предмет украса от един ред вдлъбнати пръстенчета с диаметър 4 мм (кв. Г₄, дълб. 2—2,20 м, инв. № 237) (обр. 62₃).¹⁵⁵

2. Дръжка дъговидна, хоризонтално разположена, с кръгло сечение с диаметър 2,2 см и дължина на дъгата 8,5 см. Фрагментът е от съд със сив цвят с кафявочервен оттенък. Дебелина на стената на съда 5 мм (кв. Г₄, дълб. 2,20—2,40 м, инв. № 235).

3. Фрагмент от съд с дъговидна хоризонтална дръжка с кръгло сечение с диаметър 1,9 см и основа на дъгата 7,5 см. Бледосива глина с червена повърхност, получена при изпичането на съда. Отвън съдът е покрит с тъмносива обливка (кв. В₄, дълб. 1,00—1,20 м, инв. № 5).

Съдове с дръжки, подобни на № 2 и 3, са намерени и в м. Кожух при с. Мулетарово, Благоевградско, датирани с останалия керамичен материал от III—IV в.¹⁵⁶

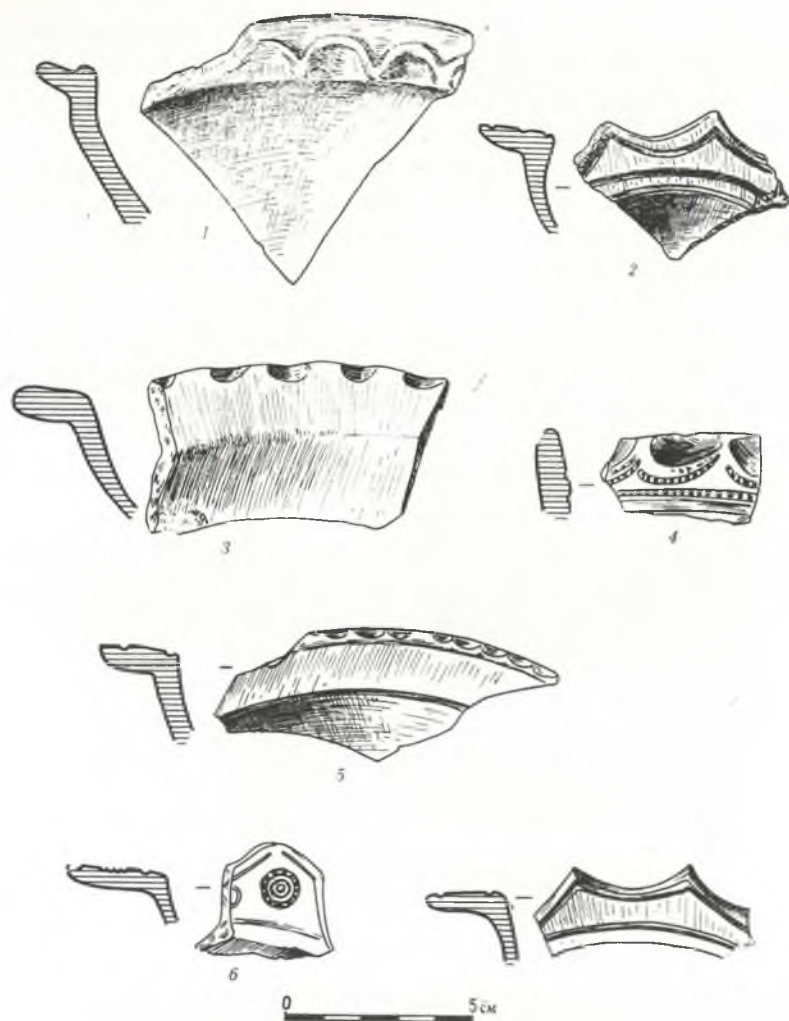

Обр. 62. Рисушка на фрагменти от глинени съдове
от културен пласт А

Abb. 62. Zeichnung von Tongefaßfragmenten der Kulturschicht A

¹⁵⁵ Инвентарните номера в каталога са на инвентарната книга на разкопките в Сандански през 1960 г. Всички находки се намират в Градския музей в Сандански.

¹⁵⁶ А. Милчев, Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма, ГСУ ФИФ, ЛIII, 1959, кн. 1, София, 1960, стр. 383, 387, обр. 10, табл. XX, обр. 16.

Обр. 63. Рисушка на фрагменти от глинени съдове от културен пласт А
Abb. 63. Zeichnung von Tongefäßfragmenten der Kulturschicht A

4. Фрагмент от широко отворен глинен съд от доброкачествена глина със сив цвят след изпичането, а при отчупване се забелязват пластове със сивочерен, сивочервен и сив цвят, получен при изпичането на съда. Устието е леко извито навън и профилирано. От външната страна под устието се забелязват пояси от малки отвесни излъскани ситни чертици (кв. В₃, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 160) (обр. 62₁).

5. Фрагмент от стена на съд от добре пречистена и омесена глина със сивочерна излъскана повърхност, тип *terra nigra*,¹⁵⁷ с украса от пояс от малки отвесни вдлъбнати чертици, следван от втори пояс от наклонени чертици (кв. Г₂, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 140) (обр. 62₄).

Паници с украса, състояща се от чертици, подобни на тая на № 4 и 5, срещаме в Мадара, Шуменско,¹⁵⁸ и в м. Кожух при с. Мулетарово, Благоевградско,¹⁵⁹ датирани с монети от II—III в.

¹⁵⁷ През последните години този тип керамика все по-често се среща в басейните на Горни Искър и Средна Струма: А. Балканска, Керамика от разкопките в Сердика, сб. Сердика, I, 1964, стр. 142, обр. 10, и стр. 143—144; Л. Русева-Слокоска, Римска обществена сграда в Пауталия, Археология, VI, 1964, кн. 1, стр. 43; Д. Стоянова-Серафимова, Доклад, четен на Десетата археологическа конференция в Пловдив, 1965 г.; непубликувани материали от с. Струмско, Благоевградско, в Окръжния исторически музей в Благоевград.

¹⁵⁸ В. Антонова, Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара, ИНМК, 1960, кн. 1, стр. 30 и 31, обр. 27₆.

¹⁵⁹ А. Милчев, цит. съч., стр. 387.

6. Фрагмент от малка чаша от доброкачествена глина със сивочерен цвят след изпичането и със сивочерна обливка, с две малки елипсоидни дръжки, излизащи от страни под устието. Тяло биконично, с дебелина на стената 2—3 мм (кв. В₃, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 159) (обр. 61₈).

Съдове с подобна форма са характерни за II—IV в. и се срещат в обектите от римската епоха при с. Вардим, Свишовско,¹⁶⁰ некропола в Сакар планина,¹⁶¹ в Пловдив,¹⁶² с. Мулетарово и с. Струмско, Благоевградско,¹⁶³ Мадара,¹⁶⁴ Кюстендил,¹⁶⁵ в Старозагорско,¹⁶⁶ в Новозагорско¹⁶⁷ и др.

7. Фрагмент от паница с право устие и плоско дъно от добре обработена глина със сивокафяв цвят след изпичането и със светлосива матова обливка (кв. Г₂, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 208) (обр. 62₄).

8. Фрагмент от широко разлата паница от сива глина с матова повърхност с пръстеновидна ниска поставка и с широко 1,9 см хоризонтално устие, украсено с два вдлъбнати жлеба (кв. В₂, дълб. 1,00—1,20 м, инв. № 16) (обр. 62₆).

9. Фрагмент от устие на разлата паница с леко наклонени стени и с право устие. Върху устието от вътрешната страна вдлъбнат жлеб, глина сива, със сив цвят след изпичането и със светлосива матова обливка (кв. Г₂, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 139) (обр. 59₆).

10. Фрагмент от хоризонтално устие (шир. 38 мм) на широко отворена разлата паница от доброкачествена глина със сив цвят след изпичането и с матова обливка, широка 38 мм. Дебелина на стените 9—10 мм, устието е без украса (кв. В₃, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 93) (обр. 62₇).

11. Фрагмент от хоризонтално устие на паница със сива матова повърхност. При отчупване в стените се наблюдават различно оцветени пластове, получени от неравномерното изпичане на съда. Дебелината на стените на паницата е 5 мм, а ширината на устието — 2,4 см. Върху устието е нанесена украса от елипсоидни вдлъбнатинки, вътре с успоредни вдлъбнати линии и вдлъбнат жлеб, минаващ по външния край на устието (кв. В₃, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 159) (обр. 62₅).

12. Фрагмент от паница с конусовидна леко заоблена форма и хоризонтално устие, украсено от вътрешната страна с релефен шнуровиден орнамент, получен от прищипване на вътрешната част на устието преди изпичането на паницата. Сив цвят с матова повърхност (кв. Г₃, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 127) (обр. 63₁).

13. Фрагмент от паница с хоризонтално устие, широко 20 мм, изрязано фестонобразно по външната му страна, цвят на глината след изпичането светлосив (кв. Г₃, дълб. 1,00—1,20 м, инв. № 145) (обр. 63₃).

14. Фрагмент от хоризонтално устие на паница от сива доброкачествена глина със сивочерна обливка, широко 2,2 см, изрязано фестонобразно от външната страна, по която е прокаран вдлъбнат жлеб, който върви фестонобразно, а от вътрешната два успоредни вдлъбнати жлеба ограждат устието на паницата (кв. Б₂, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 227) (обр. 63₂).

15. Фрагмент от хоризонтално устие на паница, изрязано фестонобразно от външната страна, украса напълно идентична на тая на № 14, само че в жлебовете са нанесени мънички напречни успоредни чертици. Глина светлосива (кв. Г₃, дълб. 1,00—1,20 м, инв. № 15) (обр. 63₄).

16. Фрагмент от хоризонтално устие на паница, изрязано фестонобразно с жлеб, който върви фестонобразно, и с втори жлеб, ограждащ устието на паницата (кв. Б₂, дълб. 1,00—1,20 м, инв. № 228) (обр. 63₇).

17. Фрагмент от хоризонтално устие на паница с два жлеба в двата края на устието, което е изрязано фестонобразно. Светлосива глина (кв. В₄, дълб. 1,60—1,80 м, инв. № 390) (обр. 63₅).

¹⁶⁰ В. Вълков, Антични некрополи в Свишовско, Археология, VII, 1965, кн. 1, стр. 32, обр. 10.

¹⁶¹ В. Миков, Разкопки в Сакар планина, ГНМ, VI, 1932/1934, стр. 109 обр. 97 в, стр. 110, обр. 98а, стр. 112, обр. 101 в—д, стр. 115, обр. 103 в, стр. 119, обр. 105 с—е.

¹⁶² Л. Ботушарова, Улицы на Филиппол от римската епоха, ГНМП, IV, 1960, стр. 88, обр. 16.

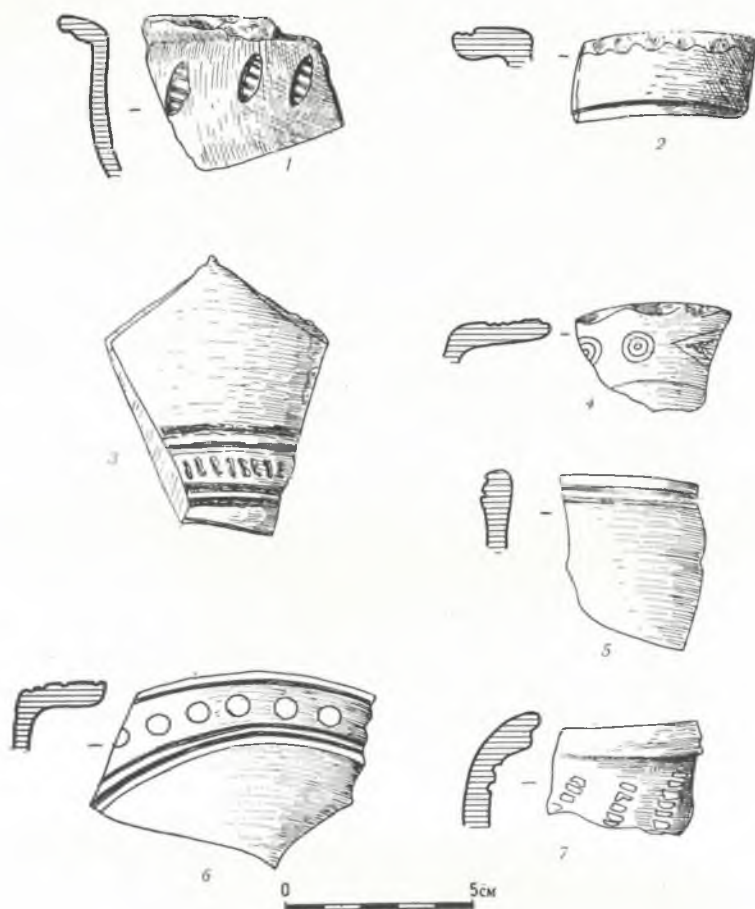
¹⁶³ Непубликувани материали в Окръжния народен музей в Благоевград.

¹⁶⁴ Р. Попов, Материали от разкопките през 1934—1935 г., Мадара, кн. 2, 1936, стр. 32, обр. 44, б.

¹⁶⁵ Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 43.

¹⁶⁶ Хр. Буюклиев, Трако-римски могилен некропол в района на промишления комплекс „Марица-изток“, Археология, IV, 1962, кн. 1, стр. 51—52, обр. 6а.

¹⁶⁷ Н. Койчев, Нови находки в Новозагорско, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 366—367, обр. 369 и 370.

Обр. 64. Рисушка на фрагменти от глинени съдове
от културен пласт А

Abb. 64. Zeichnung von Tongefäßfragmenten
der Kulturschicht A

Паници с хоризонтални фестонообразно изрязани устия се срещат в римските обекти от II—IV в. Подобни фрагменти от паници са намерени в Мадара, Шуменско,¹⁶⁸ в Кюстендил¹⁶⁹ и др.

18. Фрагмент от паница с хоризонтално устие с вълнообразна вдлъбната линия, нанесена по външния му край. Глина светлосива (кв. В₄, дълб. 1,60—1,80 м, инв. № 391) (обр. 64₂).

19. Фрагмент от хоризонтално устие на паница от сива доброкачествена глина, украсено с два концентрични вдлъбнати жлеба, единия разположен по външния, другия по вътрешния край. Между двата жлеба е нанесен пояс от вдлъбнати кръгчета, направени с тъп предмет (кв. Г₂, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 392) (обр. 64₆).

20. Фрагмент от хоризонтално устие на съд от добре обработена глина със сив цвят след изпичането. Под шийката на съда е нанесена украса, състояща се от един ред наклонени елипсо-видни вдлъбнатинки с успоредни напречни чертици. Украсата наподобява вдлъбнат стилизиран листовиден орнамент (вж. № 11) (кв. В₄, дълб. 1,60—1,80 м, инв. № 393) (обр. 64₁).

21. Фрагмент от хоризонтално вълнообразно изрязано устие на паница от доброкачествена глина със сив цвят след изпичането и с матова обливка. Върху устието е нанесена вдлъбната щемпелувана украса, състояща се от ритмично редуващи се стилизирани листа с три вдлъбнати пръстенчета (кв. Г₆, дълб. 2,00—2,20 м, инв. № 394) (обр. 64₄).

¹⁶⁸ В. Антонова, цит. съч., стр. 31, обр. 27₅.

¹⁶⁹ Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 39, обр. 7.

22. Фрагмент от хоризонтално устие на съд с вдлъбнат жлеб върху вътрешната страна и с друг вдлъбнат жлеб върху външната страна, отразяващ триъгълни полета, в които е нанесена вдлъбната щемпелувана украса от по два вдлъбнати концентрични пръстена с точка в средата и малки чертички, разположени радиално на външното кръгче. Доброкачествена глина с бледочервена обливка (кв. В₄, вдлб. 1,60—1,80 м, инв. № 395) (обр. 63_б).

Глинени съдове със сив цвят от типа terra nigra, с хоризонтални устия и щемпелувана украса се срещат в римските селища и некрополи и заедно с други материали от II и III в. Те са били широко разпространени в дунавските провинции на Римската империя, особено в Панония. Този вид керамика се среща не по-малко и в областта на Горни Искър, Горна и Средна Струма, в София,¹⁷⁰ Кюстендил,¹⁷¹ с. Цървище, Станкедимитровско,¹⁷² в една от постройките до крепостната стена при с. Долно Церово, Благоевградско,^{172а} и в гр. Сандански при спасителните разкопки от 1964 г. на ул. „Партизанска“.¹⁷³

23. Фрагмент от съд с леко извито навън профилирано устие, под което върви украса от наклонени пояси от вдлъбнати хоризонтални чертици (кв. Г₄, дълб. 1,60—1,80 м, инв. № 396) (обр. 64₇).

24. Фрагмент от устие на дълбока паничка с конусовидна заоблена форма, с леко разширено, завито и заоблено навън устие без удебелен ръб. Добре обработена глина със сив цвят след изпичането. Отвътре по повърхността на съда се забелязват следи от сива матова обливка (кв. В₃, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 154).

25. Фрагмент от купичка с извито навътре устие. Отвътре и отвън в края на устието са нанесени по два успоредни жлеба. Глина доброкачествена, бледочервена, а при лом сивочервена. По повърхността на фрагмента се забелязват следи от нетрайна оранжевочервена обливка. Дебелината на стената на съда е 4—5 мм (кв. Г₂, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 231) (обр. 58₁₁).

26. Фрагмент от купичка с леко извито навътре устие с два вдлъбнати жлеба, нанесени по външната страна на устието. Глина бледосива, дебелина на стената 4—5 мм (кв. В₄, дълб. 1,60—1,80 м, инв. — 397) (обр. 64_б).

27. Фрагмент от купичка със завит навътре удебелен ръб. Глина светлочервена, добре обработена. По повърхността следи от нетраен червен с кафяв оттенък лак (кв. Г₂, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 230) (обр. 58_{1б}).

28. Фрагмент от дъно на широко отворено блюдо от добре пречистена, омесена и изпечена глина с червен цвят след изпичането. На дъното отвътре на съда са нанесени два по два вдлъбнати концентрични пръстена, между които се забелязват следи от пояс от радиално разположени вдлъбнати чертици. Повърхността на фрагмента е покрита с оранжевочервен лак, който на много места е изпадал (кв. Г₄, дълб. 2,00—2,20 м, инв. № 123) (обр. 64₃). Подобна украса срещаме върху съдове от Шуменско.¹⁷⁴

29. Фрагмент от голяма плитка паница от добре пресята, омесена и изпечена глина с бледочервен цвят. Дебелина на стената на съда 9 мм. Устието е хоризонтално, сложно профилирано, широко 34 мм, с един жлеб по вътрешния и втори жлеб по външния му край. Фрагментът е покрит с хубав светлочервен лак (кв. Г₄, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 40) (обр. 58_{2б}).

30. Фрагмент от купичка с хоризонтално профилирано устие и конусовидна слабо заоблена форма. Глина светлосива с матова светла обливка (кв. Г₄, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 24.)

¹⁷⁰ А. Алексиева, цит. съч., стр. 141, обр. 8 г, д.

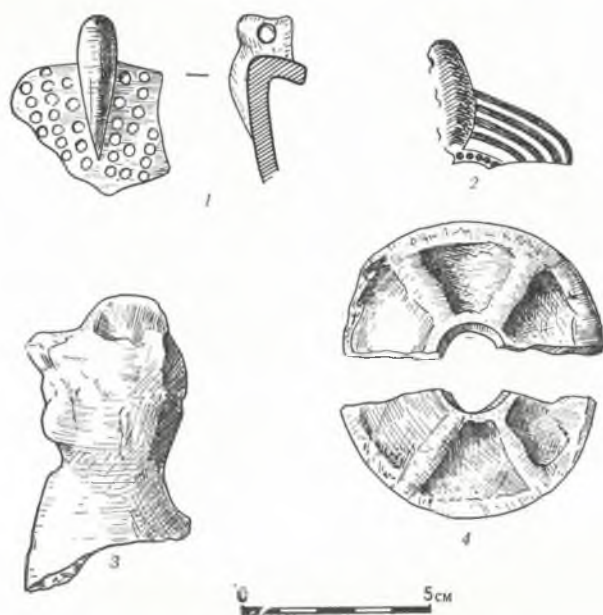
¹⁷¹ Л. Русева-Слокоска, цит. съч., стр. 39.

¹⁷² В. Миков, Г. Георгиев и Н. Джамбазов, Бит и култура на докласовото общество в България, Волач за Археологическия музей, София, БАН, 1952, стр. 27, табл. XIб.

^{172а} Непубликувани материали в Окръжния исторически музей в Благоевград.

¹⁷³ Непубликувани материали в Народния музей в гр. Сандански.

¹⁷⁴ Цв. Дремсизова, Проучване в местността Аргатово, Преславско, Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 77.

Обр. 65. Рисушка на глинени лампи, теракота и колело на детска играчка от културен пласт А
 Abb. 65. Zeichnung von Tonlampen und Tonrad eines Kinderspielzeugs aus der Kulturschicht A

Паниците под № 24—27 и № 28—29 имат пълна аналогия с тия, открити в редица селища и некрополи в нашата страна, датирани от римската епоха, главно във II—IV в.¹⁷⁵

31. Малка елипсоидна дръжка от глинена чашка, подобна на № 6. Глина с бледочервен цвят след изпичането, добре обработена (кв. В₄, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 312) (обр. 61₄).

32. Фрагмент от тялото на тънкостенна паничка с релефен дъговиден орнамент. Глина бледосива след изпичането, добре обработена. Този фрагмент принадлежи на сивата керамика с релефна украса, която има широко разпространение през II—III в. в някои римски селища и некрополи в областта на Горна и Средна Струма (кв. В₄, дълб. 0.80—1,00 м, инв. № 316).

33. Фрагмент от стена на съд от сивочервена глина след изпичането, покрит с жълтозелена глазура с кафяв оттенък (кв. Г₄, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 335). Същата глазура твърде често се среща върху съдове, произхождащи от областта на Средна Струма: с. Мулетарово, с. Палат, с. Левуново и др.

34. Фрагмент от купичка с право устие, горна цилиндрична, а долна конусовидна част, глина сивочерна с черен оттенък, с примеси от пясък, грапава черна опушена повърхност. На мястото, гдето се съединяват цилиндричната и конусовидната част, се забелязват два релефни пръстена (кв. Г₄, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 187).

35. Фрагмент от широко отворено гърне с хоризонтално устие и малки елипсоидни дръжки, излизащи изпод устието. Глина сивочерно-червена с примеси от пясък. Дебелина на стените 5 мм. Върху дръжката се забелязват леко вдлъбнати канелюри (кв. Г₃, дълб. — 1,00—1,20 м, инв. № 20) (обр. 61₉).

¹⁷⁵ Цв. Дремсизова, Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха, ИИМК, I, 1960, стр. 9, обр. 16; И. Велков, Разкопки край Свиленград, ИАИ, XI, стр. 151, 164, 150, обр. 141, стр. 163, обр. 56, стр. 164, обр. 157; Й. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско, ИАД, I, 1910, стр. 1910, обр. 48; В. Антонова, цит. съч., стр. 32, обр. 28; непубликувани материали в музея в гр. Сандански; Л. Ботушарова, Археологически паметници от квартал Беломорски в Пловдив, ГИМП, IV, 1960, стр. 173, обр. 3, стр. 174, обр. 4 и 5; В. Миков, цит. съч., стр. 115, обр. 103 с, е, f, g; обр. 116, 104d, стр. 119, обр. 105 в, f, h, d; Д. Цончев, Трако-римският некропол в югоизточния край на Филипопол, ГИМП, IV, 1960, стр. 130, обр. 13.

36. Фрагмент от устие и дръжка на гърне със същата форма и глина като № 35, но с по-малки размери (кв. В₄, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 174).

37. Фрагмент от устие на малка стомна с цилиндрично гърло и леко завито навън устие, под което излиза висока с елипсоидно сечение завиваща под прав ъгъл дръжка. Дебелина на стената 3 мм, глина сива, доброкачествена (кв. Г₂, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 211) (обр. 61₅).

38. Фрагмент от амфора от бледосива глина след изпичането, с грапава повърхност, право устие, малък хоризонтален ръб и релефно изпъкнал пръстен под него, канелирана дръжка с елипсоидно сечение (кв. Б₄, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 221) (обр. 61₇).

39. Фрагмент от цилиндрично гърло с хоризонтално устие на амфора и плоска широка дръжка, която излиза из под ръба на устието. Глина сивокафява с по-светла сива повърхност (кв. В₂, дълб. 2,20—2,40 м, инв. № 257) (обр. 61₃).

40. Горна част от амфора с високо цилиндрично гърло, с леко разширено устие и широка леко канелирана елипсоидна дръжка, излизаща 2 см под ръба на устието. Глина светлочервена със сивочервен цвят при лом. В глината се забелязват примеси от ситен пясък. Фрагментът е с грапава повърхност (кв. В₅, дълб. 1,10—1,40 м, инв. № 309) (обр. 61₆).

41. Дръжка увита от амфора, глина сива, добре обработена (кв. Г₃, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 13).

Фрагментите от амфори, намерени в културния пласт А под мозаичния под на ранновизантийската базилика, напълно повтарят формите от другите римски обекти в нашата страна.¹⁷⁶

42. Фрагмент от горна част на теракота с неясно изображение. Глина бледочервена, добре пресята и омесена (кв. Г₄, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 283) (обр. 65₃).

43. Два фрагмента от отвесни дръжки и хоризонтални отвори на лампички. Глина светлочервена, добре обработена, с релефна украса, получена чрез калъп, тип *terra sigillata* — кв. Г₅, дълб. 2,00—2,20 м, инв. № 397 (обр. 65₁) и кв. В₄, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 398 (обр. 65₂).

44. Два фрагмента от глинени колела на кола — детска играчка, с релефно изображение на спиците, изработени от добре пречистена, омесена и опечена глина с бледочервен цвят след изпичането. Фрагментите са с диаметър 7 мм и 6—7 мм (кв. В₄, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 278, и кв. В₄, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 278 а) (обр. 65₁).

Подобни глинени колела от колички — детски играчки са намерени в саркофаг на детско погребение при с. Вардим, Свищовско, датирано с монети от II—III в.¹⁷⁷ Други подобни колела с релефно изображение на спиците са намерени в с. Бутово, Павликенско,¹⁷⁸ с. Сухиндол, В. Търновско,¹⁷⁹ с. Галово, Врачанско,¹⁸⁰ с. Слокощица, Кюстендилско¹⁸¹ и др., по-голямата част от които са намерени със сигурен датировъчен материал от II—III в.

Наред с фрагментите от съдове и другите предмети от глина в насипите от пласт А бяха намерени тежести за рибарска мрежа, голям брой керемиди (*tegulae* и *imbrices*) и др.

Предмети от метал. Намерените в насипите около сграда I в културния пласт А предмети от метал са в ограничен брой. Между тях първо място заемат железните гвоздеи и една бронзова пластинка.

1. Фрагментиран железен гвоздей с кръгло сечение и широка кръгла главичка, силно окислен (кв. В₂, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 245).

2. Фрагмент от гвоздей със същата форма, силно окислен (кв. В₃, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 246).

3. Пластинка кръгла, бронзова, с диаметър 3,8 см, с дупка в средата 1,3 см, около външната окръжност на пластинката на еднакво разстояние са разположени три малки дупки, които дават

¹⁷⁶ Р. Попов, Сондажи и разкопки в Голямата пещера през 1932 г., Мадара, кн. I, 1934, стр. 194, обр. 174; В. Миков, цит. съч., стр. 119, обр. 105 к; В. Антонова, цит. съч., стр. 35, обр. 32.

¹⁷⁷ В. Вълков, Антични некрополи в Свищовско, Археология, VII, 1965, кн. 1, стр. 32—33, обр. 11 б.

¹⁷⁸ Б. Султов, Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 30—31.

¹⁷⁹ Б. Филков, Новооткрити старини, ИАД, V, 1915, стр. 226—227, обр. 161.

¹⁸⁰ Б. Филков, Новооткрити старини, ИАД, II, 1911, стр. 275, обр. 9.

¹⁸¹ Б. Филков, Новооткрити старини, ИАД, II, 1911, стр. 286, обр. 21.

възможност да се предполага, че пластинката може би е била използвана за апликация (кв. Г₅, дълб. 1,80—2,00 м, инв. № 105).

Предмети от стъкло. Наред с металните предмети бяха намерени немалък брой фрагменти от стъклени съдове и стъкла за прозорци.

1. Фрагмент от стена на стъклен предмет, силно оксидиран, с дебелина на стената 4 мм (кв. В₂, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 358).

2. Фрагмент от стъклен предмет с леко извит навън заоблен ръб (кв. Г₂, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 133).

3. Два фрагмента от съдове с вретеновидно тяло и заоблено дъно:

а) фрагмент с диаметър 2 см (кв. Г₃, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 108).

б) фрагмент с диаметър 2 см (кв. В₃, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 268).

Съдове с вретеновидно тяло са намерени в Шуменско с монети и други материали от IV в.¹⁸²

4. Фрагмент от гривна плоска с три ребра отгоре. Паста стъклена, черна, непрозрачна (кв. В₃, дълб. 0,80—1,00 м, инв. № 264).

5. Фрагменти от плоски стъкла от прозорци с дебелина 3 и 4 мм (кв. В₃, дълб. 0,80—1 м, и кв. Г₄, дълб. 2—2,20 м).

Монети. В културния пласт А бяха намерени няколко бронзови римски монети от следните императори:¹⁸³

1. Монета от Проб (276—282 г.), намерена в помещение а на сграда I (кв. Г₃, дълб. 0,60—0,80 м от повърхността на терена).

2. Монета от Максимилиан (286—305 г.), намерена в пасажа между помещение в на сграда I и вътрешния двор (кв. Г₃, дълб. 0,80—1 м, инв. № 403).

3. Монета от Константин Велики (307—337 г.), намерена в насипа върху каменната настилка на двора на старохристиянската базилика (кв. В₆, дълб. 1,60—1,80 м, инв. № 400).

4. Монета от Константин Велики, намерена в насипа на помещение а на сграда I (кв. В₂, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 401).

5. Монета от Константин Велики, намерена в насипа на помещение а на сграда I (кв. Г₃, дълб. 1—1,20 м, инв. № 407).

6. Монета от Константин II (338—340 г.), намерена в насипа на двора, западно от базиликата (кв. В₆, дълб. 2,40—2,60 м, инв. № 402).

7. Римска неопределена монета от IV в. (кв. Г₃, дълб. 1—1,20 м, инв. № 405), намерена в помещение в на сграда I.

8. Римска неопределена монета от IV в., намерена в помещение б на сграда I (кв. Г₂, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 406).

9. Монета от Аркадий (395—408 г.), намерена в насипа над двора на базиликата.

Находки от културен пласт Б

Керамика. Късовете от глинени съдове, намерени в пласт Б, до известна степен принадлежат на съдове с форми, присъщи на глинени съдове от пласт А. Всред тях преобладават съдове от недоброкачествена глина, примесена с пясъчинки, която след изпичането е получила сив и червен цвят. Украсата на по-голямата част се състои от прави или леко вълнообразни с различна дълбочина и ширина линии.

1. Фрагмент от стена на амфора от глина със светлочервен цвят след изпичането. Върху най-издутата част на съда се забелязва пояс от плитки и плоски бразди (кв. В₃, дълб. 0,80—1 м, инв. № 96).

2. Фрагмент от стена на амфора от добре пресята глина с бледорозов цвят след изпичането, украсена с гъсти вдлъбнати линии, нанесени с гребен преди изпичането на съда. Тази ке-

¹⁸² Ц. Дремсизова, Непубликувани материали от Голямата пещера край Мадара, ИНМК, I, 1960, стр. 71, обр. 11₂.

¹⁸³ Всички монети са определени от проф. Т. Герасимов от Археологическия институт и музей при БАН, комуто изказваме благодарност.

Обр. 66. Рисушка на железни предмети
от културни пластове А и Б
Abb. 66. Zeichnung von Eisengegenständen
aus den Kulturschichten A und B

рамика е характерна за V и особено за VIв. От вътрешната страна фрагментът е леко опушен вероятно от пожар (кв. Г₂, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 136).

3. Фрагмент от стена на амфора със същата украса и цвят на глината, както № 2 (кв. Г₂, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 137).

4. Фрагмент от стена на съд с червеночерен цвят, отвън опушен допълнително вследствие на пожар. Украсата на фрагмента се състои от две леко вдлъбнати тесни ивици, изпълнени с наклонени вдлъбнатини, а между тях вдлъбната вълнообразна линия (кв. В₃, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 377).

Аналогии на керамичните фрагменти от културен пласт Б срещаме във всички селища и градища у нас от късноантичната или ранновизантийската епоха.¹⁸⁴

Предмети от метал. В пласт Б бяха намерени значителен брой железни предмети, първо място между които заемат железните гвоздеи, железните обковки на врати и др., произхождащи вероятно от ранновизантийската базилика с мозаичните подове.

1. Огниво желязно окислено, дължина 5 см, шир. 2,8 см, деб. 4 мм. Произхожда от насипа на пръстта. Инв. № 37 (обр. 66₄).

¹⁸⁴ С. Георгиева, Разкопки на обект S в „Горно Градище“ при с. Кадъкьой, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 274, обр. 259, стр. 276; Н. Ангелов, Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г., Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 29, обр. 14.

2. Фрагмент от четириръбест железен гвоздей, силно окислен (кв. Г₂, дълб. 0,40—0,60 м, инв. № 113) (обр. 66₈).

3. Железен четириръбест гвоздей с широка главичка, извит при заковаването му в дървена греда. Размери: дълж. 0,11 м и деб. 0,008 м (кв. В₅, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 301) (обр. 66₉).

4. Железен гвоздей като предходния с размери: дълж. 0,105 м и деб. 0,013 м (кв. Г₃, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 143) (обр. 66₆).

5. Халка желязна, силно окислена, с диаметър 0,035 м и отвор 0,02 м (кв. Г₃, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 70) (обр. 66₂).

6. Халка желязна плоска, фрагментирана, диаметър 0,075 м, отвор 0,05 м, силно окислена (кв. В₅, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 305) (обр. 66₁).

7. Халка желязна за врата с издължени два края, фрагментирана и силно окислена. Размери 0,11×0,32 м (кв. В₅, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 300) (обр. 66₇).

8. Фрагмент от силно окислен железен предмет с неопределено предназначение. Размери 0,085×0,065 м (кв. В₅, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 304) (обр. 66₃).

Предмети от стъкло. В насипа на пласт Б във и около базиликата бяха намерени късове от плоски стъкла от прозорци и столчета от стъклени чашки. Плоските стъкла са дебели 0,003—0,004 см (кв. В₅, дълб. 1,20—1,40 м, кв. Г₅, дълб. 1,80—2 м и кв. В₂, дълб. 0,20—0,40 м).

Столчетата имат светлозелен цвят. Формата им е конусовидна. Дъното им завършва с кух заоблен отвън пръстен (кв. В₂, дълб. 0,40—0,060 м, инв. № 372).

Подобни стъклени чашки с високи конусовидни столчета са известни от редица селища у нас от ранновизантийската епоха (V—VI в.).¹⁸⁵

Монети. В пръстта се намериха монети, една от които е от император Юстин II (565—578 г.), най-късната засега намерена монета от пласт Б по време на разкопките през 1960 г.

Находки от културен пласт В

Находките от този последен културен пласт са смесени с тези от пласт Б. Някои предмети по своя характер, форма и предназначение се отличават от находките от ранновизантийската епоха. Към пласт В се отнасят глинени лули от времето на османското владичество над България.

1. Турска лула от добре пречистена, обработена и изпечена глина, която след изпичането е получила сивочервен цвят. Покрита е с виненочервен лак. Около устието на канала има шемпелувана украса, а около резервоара — релефна украса, която напомня палметки (кв. В₃, дълб. 0,20—0,40 м, инв. № 407).

2. Фрагмент от турска лула от доброкачествена глина с бледочервен цвят след изпичането, покрит с оранжев лъскав лак (кв. В₄, дълб. 0,60—0,80 м, инв. № 407 а).

Монети. Откриха се няколко турски сребърни монети: една от султан Абдул Меджит от 1839 г. (кв. Б₃, дълб. 0,20—0,40 м) и две от султан Абдул Азис от 1860 и 1861 г. (кв. В₂, дълб. 1,40—1,60 м, инв. № 500, и кв. Б₆, дълб. 1,20—1,40 м, инв. № 511).

Въз основа на добре датирани аналогии от други места в България находките (керамика, метални предмети, стъклени съдове и стъкла за прозорци и др.) от културен пласт А могат да се отнесат към римската епоха — III—IV в., тези от културен пласт Б — към ранновизантийската епоха — VI в., а онези от културен пласт В — към българското средновековие и времето на османското владичество над България. Тези датировки се подкрепят и от монетите, които бяха открити в отделните пластове.

Глинени съдове от пласт А са предимно от местен произход, както трябва да се съди по техниката на изработване, цвета на изпечената глина, който е в зависимост от степента на изпичането, и формите им. Последните са типично тракийски или обичайните римски. Местната тракийска керамика от римската епоха в античния град под днешния гр. Сандански се отличава

¹⁸⁵ Пак там, стр. 281, обр. 28.

с тънките си стени, гладка повърхност и със светлата или по-тъмната обливка. Върху някои съдове има щемпелувана украса. В този пласт засега почти липсват вносни глинени съдове.

Тракийският етнически елемент е бил един от съставките на населението на града през римската и ранновизантийската епоха. Редица епиграфски паметници, главно надгробни, съдържат тракийски мъжки и женски имена, някои от които са типични за долината на Средна Струма.¹⁸⁶

Керамиката от пласт Б в по-голямата си част има белезите на местно производство. Изключения правят някои амфори, украсени с гребенчат декоративен орнамент, чийто производителен център не е установен.

Находките, колкото и да са оскъдни и във фрагментарно състояние, все пак дават известна представа за бита и културата на населението, обитавало римския, ранновизантийския град и средновековното българско селище, та чак до недалечното минало. Несъмнено тези наблюдения трябва да се разширят с нови археологически, епиграфски и нумизматични материали, придобити в резултат на системни разкопки в гр. Сандански.

Архитектурен тип и датировка на базиликата от Сандански

След като разгледахме отделните помещения на старохристиянската базилика от центъра на Сандански, както и находките, намерени в нея и около нея (пласт Б), накрая бихме желали да се спрем на нейния архитектурен тип и датировка, доколкото за тях имаме данни, и на сходството ѝ с други съвременни на нея базилики от България, страните на Балканския полуостров и вън от него. По-горе беше изтъкнато, че поради частичното разкриване на базиликата липсват редица данни, които биха ни значително улеснили при сполучливото разрешаване на поставената проблема. Разбира се, и при сегашното състояние на паметника налице са някои характерни белези, които ще разгледаме в настоящата глава.

Ориентация. Целият план на базиликата е подчинен на ориентацията на главната надлъжна ос в посока изток—запад, задължителна при старохристиянските църкви. Несъмнено известни са и някои отклонения от нея било в посока североизток—югозапад или югоизток—северозапад, които се дължат на различни причини, най-често на местоположението на църквата в общия градоустройствен план и особено на сезона, през който е била построена култовата сграда.¹⁸⁷

Влизането в базиликата от Сандански е ставало от запад, като крайната точка на главната ос е била апсидата на средния кораб. Интересно е да припомним, че тази ориентация напълно съвпада с ориентацията на римския град на мястото на днешния гр. Сандански.

Двор. Значителен брой базилики от Балканския полуостров, Сирия, Палестина и други страни имат просторен двор под открито небе, заграден с каменна ограда, или двор с атрий (колониада). Данните, с които разполагаме за новооткритата базилика в Сандански, показват, че тя е имала двор под открито небе, може би ограничен с ограда, като влизането в него е ставало от запад по гранитната пътека. Тук бихме искали да споменем няколко подобни примера. Базиликата „Рождество Христово“ във Витлеем, построена в 326 г. и преустройвана по-късно, има голям правоъгълен двор с каменна ограда под открито небе, през който минава каменна пътека. Влизането в двора е ставало от запад. От двора се отива в атрий с четири портици и едва

¹⁸⁶ Д. Дечев, *Антични паметници*, ИАИ, XII, 1938, стр. 290—293, № 12, 13 и 15; същият, *Антични надписи от областта на Средна Струма*, ГПНМ, II, 1950, стр. 53, № 2 и 3; Д. П. Димитров, *Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония*, ИАИ, XIII, 1939, стр. 21, 114, № 16; В. Велков, *Нови епиграфски данни за античната история на гр. Сандански*, ИАИ, XXIV, 196, стр. 247—250, № 1; Б. Геров, *цит. съч.*, стр. 201 и сл.

¹⁸⁷ D. Teodorescu, *L'édifice romano-byzantin de Callatis, Dacia*, N. S., VII, 1963, стр. 285 и *цит. там литература*; Т. Иванов, *Zwei altchristliche Basiliken des 4.—6. Jh. in Sektor III*, *Klio*, 47, 1966, стр. 163 и 168 и сл. (две трикорабни базилики от Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг).

тогава в самата църква.¹⁸⁸ Между базиликите от ранновизантийската епоха (V—VI в.) ще споменем базиликата от Хермионе в Арголида (Гърция) от VI в., която има също така обширен двор под открито небе.¹⁸⁹

В България са открити няколко базилики с дворове, оградени с каменна стена. Най-често последната е долепена с фуга до църквата. Това долепване невинаги означава значително покъсен строителен период. Строителна практика е било да се изгради най-напред самата култова сграда, а след това дворната ограда. Всичко това е било едновременно. Поради голямата дължина на базиликата и нейната ограда не се е практикувало иззиждането на външните стени на базиликата и страничните стени на оградата като непрекъсната стена. Освен това натовареността им е била различна, факт, който се е отразявал върху дълбочината на основите на базиликата и на оградата. Следователно в повечето случаи се касае за строителна фуга, която и днес има широко приложение. Разбира се, не са изключени и възможности на по-късно пристрояване на ограда или атрий. За голямо съжаление старохристиянските базилики с три кораба, които искаме да приведем от нашата страна, са разкрити при трудни условия и тъкмо въпросът за наличието на ограда или атрий не е разрешен задоволително. Базилика № 3 от Хисар има двор с каменна ограда, допряна с фуга до двата външни края на западната стена на църквата. Влизането в двора е ставало странично през вход на северната оградна стена, недалеч от самия нартекс. В. Иванова споменава за незначителни останки от основи на колонада в двора, което ѝ дава основание да предполага двор с атрий.¹⁹⁰ При базилика 5 от Хисар не е изяснено функционалното значение на един зид с посока север—юг, който започва от югозападния ъгъл на трикорабната базилика. В. Иванова прави три предположения: стена на странична кула, стена на дворна ограда и най-сетне стена на атрий.¹⁹¹ Обикновено стените на оградата и на атрия са продължение от външните стени на базиликата. Далеч на изток от източната крепостна стена на Сердика (дн. София) при строежа на сградата на Партийния дом беше открита трикорабна базилика с двор на запад от нея, заобиколен с каменна ограда, която се допира с фуга до църквата.¹⁹² Влизането в двора е ставало през страничен вход на южната оградна стена, близо до нартекса. Несъмнено се касае за обикновен двор под открито небе.

Базиликите в Сирия имат двор на южната страна, но в замяна на това липсва атрий.¹⁹³

Атрият се среща твърде често при старохристиянските базилики още от времето на Константин Велики и продължава да се строи през ранновизантийската и по-късната епоха. Той представлява двор с портици от четирите, трите или по-рядко от двете страни. Явява се като неразделна част от плана на редица базилики от България,¹⁹⁴ Македония и Сърбия,¹⁹⁵ Гърция,¹⁹⁶ и другаде.

¹⁸⁸ Ch. Delvoye, Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine I: L'atrium, Byzantion, 32, 1962, стр. 265, обр. 1; същият, Reallexikon zur byzantinischen Kunst, I, Stuttgart, 1966, кол. 438 (съкратено RbK). Вж. Н. Мавродинов, Византийска архитектура, София, 1955, стр. 28.

¹⁸⁹ ВСН, LXXX, 1956—I, стр. 271 и сл., обр. 20; също ПАЕ, 1955, стр. 236 и сл.

¹⁹⁰ В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, стр. 218, обр. 198.

¹⁹¹ Пак там, стр. 234, обр. 209.

¹⁹² М. Станчева, Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика, сб. Сердика, I, София, 1964, стр. 162, обр. 1.

¹⁹³ RbK, I, кол. 534 и сл.

¹⁹⁴ К. Миятев, цит. съч., стр. 16, обр. 4 (Старата митрополия в Несебър); S. Bojadžiev, L'ancienne église métropole de Nesebâr, Byzantinobulgarica, I, Sofija, 1962, стр. 321 и сл., смята, че атрият на Старата митрополия е бил по-късно прибавен към църквата. Ето защо той отнася атрия към VI в., а самата църква към първата половина на V в.

¹⁹⁵ Ъ. Мано-Зиси, Ископаванье на Царичином Граду 1949—1952 г., Старинар, нова серия, III—IV, 1952—1953, стр. 127—154 — базилика А в южната част на града. Същият, Нова базилика у Царичином Граду, Старинар, н. с., IX—X, 1959, стр. 295—305 (югозападната базилика). Вж. също R. F. Hoddinnott, цит. съч., стр. 204 и сл., обр. 131, 136—138, 145 и 146. Пак там, стр. 229 и сл., обр. 158 (базиликата от с. Студенчища). Срв. още RbK, I, кол. 532 и сл.

¹⁹⁶ А. Ὀρλάνδος, цит. съч., I, стр. 94 и сл., табл. А и В на стр. 100 и 101 с планове на базилики с атрий. Вж. RbK, I, кол. 527, № 2. За базиликите във Филипи вж. P. Lemerle, Philippines et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie, Paris, 1945, стр. 308 и сл.; R. F. Hoddinnott, цит. съч., стр. 169 и сл., обр. 80 и 81 (базилика А), стр. 188 и сл., обр. 97 и 98 (базилика В).

Екзонартекс. Базиликата от Сандански има външен притвор с колонада (от пет колони), наречен още екзонартекс.¹⁹⁷ Той е изграден едновременно с останалите помещения на базиликата. За това свидетелствуват както конструкцията, строителните материали и техниката на строеж, така също и мозайчният надпис на подовата му настилка. По-късно колонадата е била зазидана. Колонадата може да се възстанови в нейния първоначален вид въз основа на запазените на място бази, падналите върху подовата мозайка и върху каменната настилка фрагменти от колони и цели кемпфери. Прави впечатление липсата на каквато и да е украса върху кемпферите. Напротив кемпферите на баптистерия в югозападния ъгъл на друга старохристиянска базилика от Сандански, открита през 1917 г. при изкопни работи в центъра на града, на около 100 м западно от нашата базилика, са украсени с различни орнаменти: кръст, вписан в кръг, между два бръшлянови листа, кръст между две птици, кръст и палмета и др.¹⁹⁸

Кемпфери, напълно сходни на тези от новооткритата базилика в Сандански, са известни от изкопни работи в Никополис ад Нестум.¹⁹⁹ Не са открити останки от арките над кемпферите на колонадата на екзонартекса на базиликата от Сандански. Навярно те са били иззидани от печени тухли, които били ограбени по-късно.

Екзонартексът е характерен предимно за старохристиянските базилики от VI в. и по-рядко за по-ранния период. Засега познаваме екзонартекс при няколко трикорабни базилики от България:

1. Костенец, Софийски окръг. Според В. Иванова екзонартексът е бил добавен по-късно.²⁰⁰ Този факт показва, че нуждите от по-просторна църква наложили нейното разширяване на запад. Авторката отнася базиликата към предюстиниановата или Юстиниановата епоха, т. е. към края на V и първата половина на VI в.

2. Бухово, Софийски окръг.²⁰¹ Трикорабна базилика с неразчленен нартекс и с екзонартекс. Единствената полукръгла апсида се намира срещу средния кораб. Отстрани на екзонартекса има по едно четвъртито помещение. На юг от южния кораб е разположен баптистерият. В. Иванова датира тази църква твърде рано — към IV и най-късно към началото на V в. В същност в същата си статия тя твърди, че екзонартексът е бил характерен за църквите от VI в.²⁰² Би могло да се допусне, че разглежданата базилика е от края на V или началото на VI в. Не се знае какво е било оформлението на екзонартекса от запад.

3. София.²⁰³ На кръстопътя между бул. „Хр. Ботев“ и бул. „Хр. Михайлов“ (бившата ул. „Братя Бъкстон“) е открита при изкопни работи трикорабна базилика с два притвора. За съжаление планът ѝ не е публикуван и не се знае как е завършвал екзонартексът на запад. Трябва да се допусне, че това е гробищна базилика, понеже точно в тази част се е намирал старохристиянски некропол на Сердика от зидани с полуцилиндричен свод гробници. Базиликата би могла да се отнесе към VI в.

4. Брани поле, Пловдивски окръг.²⁰⁴ Базиликата е трикорабна, с три полукръгли апсиди, два притвора и един баптистерий на юг от нартекса и екзонартекса. Липсват данни за оформлението на екзонартекса от запад. Д. Цончев отнася църквата към VI в. Тази датировка може да се стесни и да се постави по-скоро в първите десетилетия на VI в. преди появата на протезиса и диаконикона като самостоятелни помещения, разположени отстрани на олтарното помещение.

¹⁹⁷ П. Льомерл предпочита термина „портик“ вместо „екзонартекс“. Вж. P. Lemerle, *Philippe et Macédonie orientale...*, стр. 308 и сл.; същият, *A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce*, BCH, LXX, 1946, стр. 324.

¹⁹⁸ В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГИМ за 1922—1925 г., 1926, стр. 550 и сл., обр. 354.

¹⁹⁹ Непубликувани. Сега се пазят в музейната сбирка на гимназията в гр. Гоце Делчев.

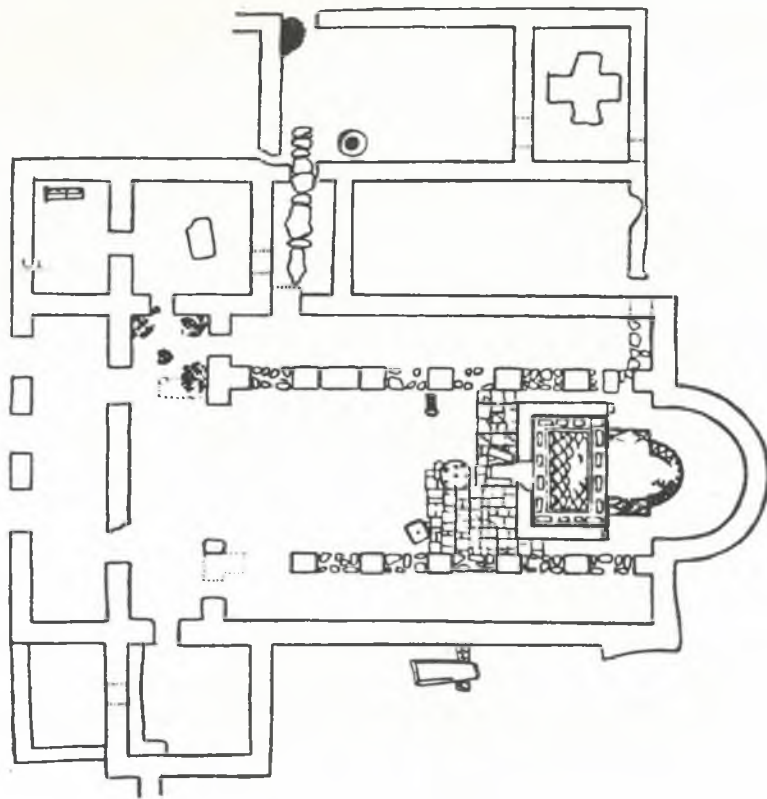
²⁰⁰ В. Иванова, Две старохристиянски базилики, ГИМ, VI, 1936, стр. 300 и сл. и дадения там план на базиликата.

²⁰¹ В. Иванова, Две старохристиянски базилики, стр. 300 и сл., 309; Н. Мавродинов, *Византийска архитектура*, стр. 32, обр. 6.

²⁰² Пак там, стр. 300.

²⁰³ Т. Герасимов, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 258, № 8.

²⁰⁴ Д. Цончев, Старото селище при Брани поле, ГИМПИ, I, 1948, стр. 41 и сл.

Обр. 67. План на трикорабната базилика при с. Суводол,
Битолско (по Р. Ф. Ходинот)
Abb. 67. Grundriß der dreischiffigen Basilika beim Dorf Suvodol,
Kreis Bitolja (nach R. F. Hoddinott)

Външният притвор (екзонартексът) се среща при много трикорабни старохристиянски базилики в Югославия (главно в Македония и Сърбия) и Гърция. Тук ще споменем само някои от тях, като например:

1. Суводол, Битолско.²⁰⁵ Трикорабна базилика с една полукръгла апсида при средния кораб с неразчленен нартекс и екзонартекс. Отстрани на страничните кораби се намират допълнителни помещения. Базиликата се датира в края на V и началото на VI в. Външният притвор е оформен от запад с два зидани стълба (обр. 67).

2. Радолица до Струга.²⁰⁶ Трикорабна базилика с една полукръгла апсида при средния кораб, тройно разчленен нартекс, екзонартекс без колонада на западната страна и помещения отстрани на южния кораб и двата притвора. Базиликата се отнася към VI в.

3. Царичин град (Югославия). Югозападната базилика с три кораба, една полукръгла апсида при средния кораб, тройно разчленен нартекс, екзонартекс със зидани стълбове на западната страна и по едно правоъгълно помещение отстрани на нартекса. Базиликата се отнася към Юстиниановата епоха (VI в.).²⁰⁷ Екзонартексът се отличава от този на базиликата от Сандански по това, че той е по-дълъг от нартекса и освен това отстрани на него няма други помещения.

²⁰⁵ F. Mesesnel, Die Ausgrabungen einer altchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolja, ИАИ, X, 1936, стр. 184—194, обр. 124; R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 202 и сл., обр. 128.

²⁰⁶ R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 230 и сл., обр. 159.

²⁰⁷ Пак там, цит. съч., стр. 213 и сл., обр. 144; Ъ. Мано-Зиси, Старинар, IX—X, 1959, стр. 295 и сл.

4. Чурлине до Ниш.²⁰⁸ Петкорабна базилика с пет апсиди, три от които са тристранни (на трите вътрешни кораба) и две са полукръгли (на външните кораби), с протезис и диаконикон, тройно разчленен нартекс и екзонартекс със зидани стълбове. Датира се в VI в.

5. Тумба при Солун.²⁰⁹ Трикорабна базилика с екзонартекс, неразчленен нартекс, една полукръгла апсида срещу средния кораб и помещения отстрани на северния и южния кораб. Екзонартексът има два отвора. Църквата се датира във втората половина на VI в.

6. Браурон в Гърция.²¹⁰ Трикорабна базилика с екзонартекс от шест колони, неразчленен нартекс, една полукръгла апсида и помещения отстрани на южния кораб и двата притвора и на север от екзонартекса. Отнася се към VI в.

7. Лавреотийски Олимп.²¹¹ Трикорабна базилика с екзонартекс с три входа, неразчленен нартекс, една полукръгла апсида при средния кораб и помещения на юг от южния кораб и нартекса. Базиликата се датира към средата на V в.

Вътрешен притвор (нартекс). Базиликата от Сандански се характеризира с едноделния си притвор (нартекс). Дължината му е равна на дължината на екзонартекса или на общата ширина на трите кораба и двете странични колонади на средния кораб. Когато привеждахме примери на трикорабни базилики с екзонартекс, ние съзнателно подбрахме такива базилики, които имат неразчленен нартекс, така че тук няма да посочваме примери. Многобройните аналогии от Балканския полуостров (България, Македония, Сърбия и Гърция) показват, че едноделният нартекс е продължил да се среща и през VI в., макар че през това време особено често се явява и триделният нартекс, който има по-ранен произход.²¹²

Странични помещения на двата притвора. Друга особеност на плана на базиликата от Сандански е наличието на спомагателни помещения, изградени едновременно с останалата част на църквата, които са разположени от двете страни на екзонартекса и нартекса. Това са помещения 2 на юг от екзонартекса, помещение 5 на юг от нартекса и южния кораб и помещение 4 на север от екзонартекса и нартекса. Трудно е да се определи конкретно функционалното предназначение на всяко от споменатите помещения, понеже не знаем цялостния план на базиликата. През ранния период до управлението на Юстиниан I диакониконът се е намирал надясно от входа, т. е. на юг от нартекса и екзонартекса. Такива са нашите помещения 2 и 5. Не знаем къде са стояли култовите мраморни маси за поставяне на храните и питиетата в памет на мъртвите и мъчениците, от които намерихме фрагменти. Изглежда, че те не са принадлежали на нартекса и помещение 4, гдето бяха открити в пръстта. Те са били някъде в близост и това подсказва, че са се намирали вероятно в източната част на базиликата. Но също така е възможно пренасянето им от по-далечно разстояние на базиликата, както свидетелствуват местонахожденията на някои находки.

Понякога в страничните помещения на нартекса при някои базилики е разположен баптистерият. Така например в югозападния ъгъл на друга базилика от Сандански, открита случайно при изкопни работи през 1917 г., е бил разкопан един баптистерий.²¹³ Мястото на баптистерия не е точно фиксирано в старохристиянските базилики. Това зависи от местните обичаи. При

²⁰⁸ R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 195, обр. 104.

²⁰⁹ Пак там, стр. 158 и сл., обр. 71 и цитираната там литература.

²¹⁰ E. Στίχα, Συνέχσις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς Βραυρώνος, ΠΑΕ за 1952, Атина, 1955, стр. 73 и сл., обр. 1.

²¹¹ N. X. Κοτζίᾶ, Ἀνασκαφαὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Λαυρεωτικῆς Ὀλύμπου, ΠΑΕ за 1952, стр. 92 и сл., обр. 1 и 2.

²¹² RbK, I, кол. 533; К. Миятев, стр. 13 и сл., обр. 4 (Старата митрополия в Несебър). За примери от Южна Сърбия и Македония вж. R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 193, обр. 103 (базиликата в с. Калая при Радиновац), стр. 195, обр. 104 (базиликата при с. Чурлине), обр. 105 (базиликата при Прокупле), стр. 206 и сл., обр. 171 (епископската базилика с баптистерий в Царичин град по времето на Юстиниан I—527—536 г.), стр. 213, обр. 144 (южната базилика в Царичин град). За ранни базилики с тройно разчленен нартекс от Гърция и другаде вж. А. К. Ὁρλάνδου, цит. съч., II, стр. 94 и сл., обр. 53, 103 и 104; J. Ebersolt—A. Thiers, Monuments de l'art byzantin, III: Les églises de Constantinople, стр. 21 и сл., табл. I (базиликата Йоан Кръстител в Студийския манастир на Цариград от 463 г.).

²¹³ В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи (IV—XII в.), ГИМ за 1922—1925 г., София, 1926, стр. 549 и сл., обр. 352—354.

други базилики той се намира на юг от южния кораб или на север от северния кораб, или на юг от нартекса и южния кораб.²¹⁴

Заслужава да се спомене базиликата А от Царичин град в Югославия, която има три апсиди с тристранна външна форма. Върху капителя на една от колоните на трибелона е изобразен монограмът на Юстиниан I, свидетелство, че църквата е била построена през неговото управление.²¹⁵ По своя план тя много напомня Старата митрополия в Несебър, която изглежда, че е от същото време.²¹⁶ От България са известни няколко трикорабни базилики с тристранна апсида: базилика № 3 от Хисар, гдето една полукръгла апсида е била заменена по-късно с тристранна апсида,²¹⁷ църквата „Св. София“ в София²¹⁸ и др.

Кораби. Базиликата от Сандански принадлежи към трикорабните базилики от елинистически тип с издължени кораби, като страничните са много по-тесни от средния кораб. Съотношението на ширината на северния кораб към ширината на средния кораб е както 1:2,80, а съотношението между ширината на южния кораб и ширината на средния кораб е както 1:2,50. Тази разлика в ширините на страничните кораби би трябвало да се обясни с конкретните теренни условия. Известни са подобни случаи и от други места.²¹⁹ Аналогични базилики с тесни странични кораби са известни от България в следните селища: базилика № 3 в Хисар²²⁰ и базилика № 1 в кастела Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг²²¹ (съотношение 1:3) базилика № 2²²² и базилика № 5²²³ в Хисар (съотношение 1:2,80), базиликата под Партийния дом в София (съотношение 1:2,76),²²⁴ базиликата при с. Брани поле, Пловдивски окръг (съотношение 1:2,60),²²⁵ базилика № 2 в Ятрус (съотношение 1:2,3)²²⁶ и др. При други базилики съотношението е 1:2, като например при Старата митрополия в Несебър,²²⁷ някои базилики в Гърция,²²⁸ Югославия²²⁹ и другаде.

Съотношението между ширината и дължината на средния кораб на старохристиянските базилики с тесни издължени кораби е най-често 1:2,50 (базиликата под Партийния дом в София, базилика № 3 в Хисар и др.) или 1:3 (базиликата при с. Бухово, Софийски окръг, базиликата при Каварна и др.). При базиликите, при които средният кораб е два пъти по-широк от страничните, това съотношение между ширината и дължината на средния кораб е както 1:2. Ето защо, когато описвахме по-горе средния кораб, ние допуснахме, че първоначалната дължина на средния кораб е била 22 м (при съотношение 1:2,50) или 26,40 м (при съотношение 1:3).

²¹⁴ RbK, I, кол. 475 и сл. и посочените там примери и литература.

²¹⁵ Ъ. Мано-Зиси, Старинар, III—IV, 1952—1953, стр. 143, обр. 28.

²¹⁶ Кр. Миятев, цит. съч., стр. 16 и сл., обр. 4. St. Bojadžiev, цит. съч., стр. 331 и сл. предатирва Старата митрополия от VI в. в първата половина на V в. Той се базира между другите свои съображения още на долепането чрез фуга на атрия до църквата, като смята, че това е указание за по-късен строителен период, освен това на сходството ѝ с църквата „Йоан Кръстител“ в Студийския манастир в Цариград и други църкви. Ст. Бояджиев се опитва да коригира датировката на базилика А в Царичин град, която също така има долепен с фуга атрий. Обаче погрешно той пише, че капителът с монограма на Юстиниан I бил намерен в атрия. Според нас остава достоверна датировката, предложена от Дж. Мано-Зиси — VI в.

²¹⁷ В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, стр. 217 и сл., обр. 198.

²¹⁸ Б. Филов, Софийската църква Св. София, София, 1913, стр. 114, табл. IX и X (план).

²¹⁹ В. Иванова, Две старохристиянски базилики, ГНМ, VI, 1936, стр. 300 и сл. (базиликата при с. Бухово, Софийски окръг — северен кораб 3,25 м, южен кораб 2,60 м и среден кораб 8,20 м.); G. D a i x, BCH, 1960, Chroniques стр. 867 и сл., обр. 3 — северен кораб 4,12 м, южен кораб 3,27 м.

²²⁰ В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, ИАИ, XI, 1937, стр. 217 и сл., обр. 198.

²²¹ T. I v a n o v, Zwei altchristliche Basiliken des 4.—6. Jh. im Sektor III, Klio, 47, 1966, стр. 162, табл. I.

²²² В. Иванова, Три новоразкопани базилики в Хисаря, стр. 214 и сл., обр. 196.

²²³ Пак там, стр. 232 и сл., обр. 209.

²²⁴ М. Станчева, цит. съч., стр. 159 и сл., обр. 1.

²²⁵ Д. Цончев, Старото селище при Брани поле, ГНАМП, I, 1948, стр. 41 и сл.

²²⁶ T. I v a n o v, цит. съч., стр. 168, табл. I.

²²⁷ К. Миятев, цит. съч., стр. 13 и сл., обр. 4.

²²⁸ P. L e m e r l e, A propos des basiliques paléochrétiennes de Grèce, BCH, LXX, 1946, стр. 319 и сл.

²²⁹ R. F. H o d d i n o t t, цит. съч., стр. 213 и сл., обр. 114 (югозападната базилика в Царичин град). Вж. Ъ. Мано-Зиси, Старинар, IX—X, 1958—1959, стр. 296.

Неразкритата източна половина на базиликата от Сандански е съдържала твърде ценни данни за плана ѝ. Тя щеше да ни покаже каква е истинската дължина на корабите и изобщо на базиликата, колко апсиди е имала базиликата, с каква външна и вътрешна форма са били, дали олтарът е имал отстрани протезис (на север) и диаконикон (на юг) или е нямал, как са били устроени самият олтар, епископският трон, амвонът и др.

Както е добре известно, след средата на V в. се появява тристранната отвън апсида. За сега един от най-ранните добре датирани примери е базиликата „Йоан Кръстител“ в Студийския манастир при Цариград, построена в 463 г.²³⁰ Обаче тристранната апсида се среща особено често в началото на управлението на Юстиниан I, както показват многобройните примери от Балканския полуостров (Цариград, континентална Гърция, о-в Кипър, Сърбия, Македония, България) и вън от него (Анатолия, Сирия, Палестина, Месопотамия и др.).²³¹

През VI в. се срещат трикорабни базилики с една полукръгла или тристранна отвън апсида или с три полукръгли апсиди. Възниква въпросът колко апсиди и с каква форма е имала нашата базилика от Сандански. Като вземем пред вид приведените по-горе старохристиянски трикорабни базилики с екзонартекс и неразчленен нартекс от България, Македония, Сърбия и Гърция, би могло да се предположи, че базиликата от Сандански е имала евентуално само една полукръгла апсида, разположена при средния кораб.

Липсата или наличието на протезис и диаконикон от двете страни на олтарното помещение е също така датиращ елемент. Според писмените извори Testamentum Domini и Didaskalia в ранния период на християнската религия диакониконът се е намирал надясно от входа на църквата, т. е. в помещение на юг от нартекса или екзонартекса. В него се пазели всички необходими за богослужението принадлежности. Освен това тук богомолците оставали своите дарове, които трябвало да бъдат осветени по време на божествената литургия. Следователно едно и също помещение е изпълнявало едновременно функциите на диаконикон и протезис (последното за даровете). Въз основа на тези сведения отделянето на протезиса и поставянето му на север от олтара и на диаконикона на юг от него е станало с изменението на литургията, с въвеждането на така наречения „Голям ход“, когато хлябът и виното се изнасяли от протезиса и са се внасяли в олтарното помещение. Смяташе се, че тази промяна е станала през деветата година от управлението на Юстин II, наследника на Юстиниан I, т. е. в 574 г. Като най-ранни примери на църкви с протезис и диаконикон доскоро се сочеха църквата „Благочестивият Давид“ в Солун от края на VI в. и църквата „Св. Богородица Влахернска“ в Цариград, построена в 572 г.²³² Напоследък Дж. Стричевич преразглежда отново този въпрос и въз основа на нови археологически данни и наблюдения се опита, според нас сполучливо, да премести датировката на появата на протезиса и диаконикона при олтара през късното управление на Юстиниан Велики, т. е. около средата на VI в.²³³ Между аргументите той изтъкна факта, че върху една колона на трибелона на средния кораб на базилика А в Царичин град с протезис и диаконикон е изобразен монограмът на Юстиниан Велики. Църквата се датира в 548—565 г.²³⁴ Към приблизително това време той отнася и Еленската църква при Пирдоп.²³⁵ В друга статия, посветена на портретите от църквата „Свети Витале“ в Равена, той установи, че Юстиниан Велики и неговата съпруга Теодора, придружени от висши сановници, присъствуват при така наречения „Голям ход“, поднасяйки евхаристичните

²³⁰ J. Ebersolt—A. Thiers, цит. съч., стр. 21 и сл., табл. 1.

²³¹ Ch. Delvoye. Etudes d'architecture paléochrétienne et byzantine 2: L'apside, Byzantion, 2, fasc. 2, 1962, стр. 489 и сл.; Dj. Stričević, L'architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age dans les régions des Balkans, XIIe Congrès international des études byzantines, Ochrid, 1961, Rapports, VII, стр. 174; R. F. Hodkinson, цит. съч., стр. 195, обр. 104 (базиликата при с. Чурлине до Ниш — VI в.).

²³² За литературата по този въпрос вж. в бележка 233.

²³³ Ъ. Стричевич, Диаконикон и протезис у ранохристанским црквама, Старианар, IX—X, 1959, стр. 59—65 и цитираната там богата литература.

²³⁴ Пак там, стр. 61 и сл. Вж. Ъ. Мано-Зиси, Старианар, III—IV, 1952—1953, стр. 139, 143, обр. 28.

²³⁵ Пак там, стр. 61.

дарове. Тази църква е построена през управлението на Юстиниан Велики (преди 547 г.).²³⁶ Обаче тази промяна не е настъпила едновременно навсякъде, както допуска сам Дж. Стричевич.

Наличието на странични помещения до екзонартекса и нартекса на базиликата в Сандански (помещения 2, 4 и 5) може би подсказва, че тя още е нямала отделни помещения за протезис и диаконикон при олтара, а за целта е служело някое от тези помещения, които са надясно от входа, т. е. на юг от нартекса или екзонартекса. Такива са помещения 5 и 2. Вече споменахме, че югозападната базилика в Царичин град от времето на Юстиниан Велики няма протезис и диаконикон, а две странични помещения на север и юг от нартекса, които са изпълнявали тези функции.

Състоянието на разкопките е такова, че ние не знаем какво е било устройството на олтарното помещение и по-специално на самия олтар. Един фрагмент от мраморна колонка би могъл да принадлежи към олтара (обр. 50). Отбелязахме също така, че се откриха фрагменти от три различни по тип мраморни култови маси, но далеч от олтара. Тяхната форма и разчленение говорят както за маси, върху които са поставяли храни в памет на умрелите и мъчениците, така и за олтарни маси. Това особено се отнася до сигмаподобната маса с кръглите вдлъбнати панички и за кръглата маса със същите панички. За олтарна маса бихме могли да приемем с повече основание сигмаподобната мраморна маса без украса по периферията, с връзан кръст по средата и вдлъбнатина в задната рамка. Подобни олтарни маси са известни от църквите в Египет и Сирия. Не разполагаме с никакви данни относно устройството на амвона и епископския трон, които са се намирали в неразкопаната източна част на базиликата.

Важността на средния кораб е подчертана не само с неговото централно положение в плана и със съотношението на ширината му към ширините на страничните кораби, но също така и с многоцветния мозаичен под, докато подовете на страничните кораби са били постлани с тухли. Остава неизяснен въпросът за оформлението на страниците на средния кораб. Възможни са две решения: колонада върху висок стилобат или зидани стълбове с издължена правоъгълна основа на известни разстояния едни от други. Ние допускаме първата възможност (вж. главата „Архитектурни части“).

Докато разкритата част от южния страничен кораб няма напречни стени, то северният кораб е разделен от един напречен зид с посока север—юг на две помещения 7 и 8. Влизането в тях е ставало откъм средния кораб. Възможно е било влизане и от едното в другото помещение, обаче ние открихме само основата на напречния зид. От своя страна помещение 7 е било по-късно разделено на две по-малки помещения 7а и 7б. Помещение 7а е служело като переходно помещение между нартекса и голямото помещение 10 на север от северния кораб. По своето местоположение и предназначение помещение 7а напомня малкото правоъгълно помещение, което се намира непосредствено на север от северния кораб на трикорабната базилика от с. Суводол, Битолско (Македония), от края на V и началото на VI в.²³⁷ То води към друго голямо странично северно помещение с посока на дължината изток—запад. От последното се отива в баптистерия, който се намира в североизточния ъгъл на базиликата (обр. 67). Нашето помещение 10 много прилича на северното помещение на базиликата от с. Суводол, но не знаем какво е било неговото предназначение. Нищо сигурно не може да се каже за функциите на южното странично помещение 11.

От данните, с които разполагаме, се вижда, че новооткритата базилика в центъра на град Сандански е била трикорабна от елинистически тип. Покривът ѝ е бил дървен.²³⁸ Най-високо се е издигал средният кораб, покрит с двускат дървен покрив. По-ниски от него са били странич-

²³⁶ Т. Стричевич, Иконографија композиција са царским портретима у San Vitale, Старинар, IX—X, 1958—1959, стр. 67 и сл. и цитираната там литература.

²³⁷ Fr. Mesesnel, Die Ausgrabungen einer altchristlichen Basilika in Suvodol bei Bitolj, ИАИ, X, 1935, стр. 184 и сл., обр. 124. Вж. също R. F. Hoddinott, цит. съч., стр. 202 и сл., обр. 128.

²³⁸ За този тип вж. К. Миятев, цит. съч., стр. 12 и сл.; Н. Мавродинов, Византийска архитектура, стр. 25 и сл.

ните кораби и нартекстът, а най-ниски — екзонартекстът и страничните помещения на север и юг от страничните кораби, които са били само на един етаж също с дървен покрив. Осветлението е било странично през засводени прозорци, от които се намериха колонките и кемпферите. По своя архитектурен тип разглежданата базилика е сродна на редица старохристиянски трикорабни базилики от единичестически тип (с дървен покрив), открити в България и на Балканите. За някои от тях споменахме, когато разглеждахме отделните помещения на базиликата.

Възниква въпросът, от кое време е разкопаната базилика от центъра на Сандански през 1960 г. На помощ идват данните, които съдържат планът, мозаичният надпис в екзонартекса, мозаичните подове в екзонартекса и в средния кораб (тяхната композиция, декоративни мотиви и изпълнение), архитектурните части, фрагментите от олтарни и други култови маси, битовите находки и др. На всички тези елементи ние се спряхме на съответните места и приведохме най-близки паралели. Всички споменати белези сочат към първата половина на VI в. и по-скоро управлението на Юстиниан I (527—565 г.). Понеже нашата базилика има неразчленен нартекс, трябва да се допусне, че тя се отнася към ранния период от неговото управление.

Тя е споделила съдбата на късноантичния град на мястото на гр. Сандански. Трябва да се допусне, че е станала жертва на пожарите и разрушенията на славяните през последната четвърт на VI в.

КУЛТУРЕН ПЛАСТ В

1. Две пещи за керамика

След разрушаването на базиликата в края на VI в. животът в Сандански с известни прекъсвания е продължил и през българското средновековие, и през времето на османското владичество над България. За тези периоди съдим по оскъдните веществени останки, които ще опишем тук.

Само на 0,26 м от сегашното ниво на западния тротоар на главната ул. „Г. Димитров“, в помещение б на римската сграда I или в южния кораб (помещение 9) на старохристиянската базилика се намериха останки от пещ за керамика (обр. 1 и 68). Цялата горна камера липсваше, понеже поради нивелация в Сандански тя е била унищожена. Тази част е много важна, понеже ако беше намерена непокътната, в нея трябваше да се намерят изпечените глинени съдове, които щяха да датират пещта. Беше запазена скарата с отвесните кръгли дупки, през които е минавал топлият въздух от долната към горната камера. Диаметърът на скарата е 1,23 м. По аналогия на други керамични пещи трябва да се допусне, че скарата се е крепяла на отвесен стълб от кирпичи. От север до пещта се е допирала междинната стена между помещение а и б на сграда I, а от юг външната (южната) надлъжна стена, по-скоро основи на южния кораб на базиликата. Следователно отворът на долната камера за поставяне на дървата за горене е бил от изток или от запад. Ние разкрихме западната страна, но не забелязахме отвор. Може би той е бил на източната, неразкрита от нас страна.

Втора гърнчарска пещ се намери в непосредствена близост до първата пещ, в същото помещение б на сграда I или в помещение 11 на базиликата. Двете пещи са разделени от междинния надлъжен зид (основи) между южния кораб и помещение 11 на базиликата. Тази пещ беше в още по-лошо състояние, отколкото първата. Бяха запазени останки от долната камера и скарата с диаметър 1,79 м.

Относно датировката на двете пещи могат да се правят косвени догадки. Най-напред те са по-късни от сграда I, понеже долната им камера се намира над тухления под на помещение б. Следователно сграда I е била разрушена и не е била използвана за първоначалната ѝ цел. Освен това те са по-късни и от самата базилика, понеже горната им камера е стърчала над подовото ниво на южния кораб и седното южно помещение 11. Няма никакво съмнение, че пещите трябва да се отнесат към един по-късен период. Той може да бъде българското средно-

Обр. 68. Пеш за керамика в южния кораб на базиликата
 Abb. 68. Keramikofen im Südschiff der Basilika

Обр. 69. Късен зид с клетъчен строеж в южната част на нартекса
 (поглед от изток към запад)
 Abb. 69. Späte Mauer in Zellbauweise im südlichen
 Narthexteil (Westansicht)

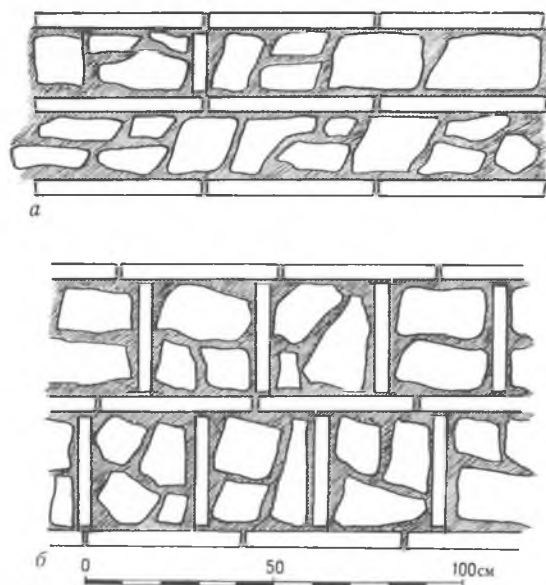
вековие, казано в най-общи граници. По време на разкопките в кв. А₇, т. е. в пространството на запад от базиликата (двора) се намериха няколко фрагмента от старобългарска керамика (VIII—X в.), която в литературата се нарича още славянска керамика. Засега липсват сигурни данни да свържем тези пещи с този ранен период на българската култура (Първата българска държава). Необходимо е при бъдещите разкопки и изкопни работи в Сандански да се обръща внимание върху всички културни пластове и находките в тях, в това число и върху паметниците на старобългарската и по-късната култура.

2. Останки от зидове

Върху площта на базиликата бяха открити няколко зида, които по положението на основите, докосването чрез фуги до стените на базиликата и особено по начина на строеж и употребените строителни материали коренно се отличават от строежа на базиликата. Няма никакво съмнение, че те са по-късни. Понеже тези зидове са разпръснати и не могат да се обединят в една сграда, ето защо ще ги разгледаме по реда на помещенията на базиликата.

1. Двор на базиликата. Тук се откриха основите на два масивни зида с правоъгълна форма — $0,65 \times 0,72$ м, разположени в посока изток—запад на разстояние една от друга 1,60 м. Запазени са на височина около 0,50—0,60 м. Първата основа се докосва до първата база от север към юг на колонадата на екзонартекса. Следователно основата е по-късна от базиликата, защото в това положение тя не е могла да стои по времето на използването на базиликата. Освен това употребените строителни материали и строителната техника са различни от тези на базиликата. Втората основа се намира всред настилката на двора от речни заоблени камъни (обр. 1). Двете основи имат така наречения клетъчен строеж. Тухли, разположени в хоризонтално и вертикално положение образуват правоъгълни клетки, изпълнени с камъни. Хоросанът съдържа късчета от червени тухли.

2. Помещение 2. Един зид, разположен в посока изток—запад, започва от източната надлъжна стена на помещение 2 с мозаичен под с изображения на риби и птици и върви на дължина 1,60 м. Той отстои от северната стена на помещението на 1,90 м. Ширината му е 0,60 м. Той

Обр. 70. Рисунка на два късни зида с клетъчен строеж в нартекса

Abb. 70. Zeichnung zweier späteren Mauern in Zellbauweise im Narthex

е разрушил една ивица от мозаичния под. Това показва, че когато е бил построен този зид, мозайката е била затрупана от пръст и не се е виждала. Следователно зидът е след разрушаването на базиликата. Зидът е много разрушен. Запазен е на височина около 0,10—0,15 м. (обр. 1).

3. Нартекс. Непосредствено на юг от входа на нартекса се откриха останки от зид с посока изток—запад, перпендикулярен на надлъжната западна стена на нартекса. Той е широк 1,03 м. Направен е от камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли. Долният край на основата му лежи само на дълбочина 0,08 м от пода на нартекса.

До източната стена на нартекса, между входа на нартекса и входа на северния кораб, са долепени два зида под прав ъгъл с посока изток—запад, дълги 0,97 м, широки 0,43 м и запазени на височина 0,65 м. Те лежат върху тухления под на нартекса, свидетелство за техния по-късен произход. Изградени са от камъни и хоросан, примесен с късчета от червени тухли, подравнени с един хоризонтален ред от тухли — $0,45 \times 0,30 \times 0,035$, $0,45 \times 0,305 \times 0,045$, $0,40 \times 0,30 \times 0,35$ м. Отвън зидовете са измазани с тънка розова мазилка (обр. 1 и 70 а). Трети зид, широк 0,30 м и дълъг сега 1,88 м, се докосва под остър ъгъл до западния край на втория зид, броен от юг към север.

От двете страни на южния вход на нартекса се намериха два почти еднакви масивни зида с размери $1,02 \times 1,54$ м и $1,02 \times 1,60$ м, запазени на височина 0,85—1 м над тухления под на нартекса. Долният им край слиза с 0,25 м под тухления под и лежи високо над прага на помещението *г* на сграда I (обр. 8). Строежът им е клетъчен (обр. 69 и 70 б). Тухли с размери $0,40 \times 0,30 \times 0,045$ м (хоризонталните) и $0,27 \times 0,27 \times 0,04$ м (отвесните) затварят правоъгълни клетки, изпълнени с речни камъни, свързани с хоросан, примесен с късчета от червени тухли.

Клетъчният начин на строеж се среща често през времето на османското робство над България, но той се появява още по-рано — през българското средновековие. Интересно е да се отбележи, че той се явява дори в северната крепостна стена на римския и късноантичен град при Хисар.

4. Южен кораб. До надлъжната южна стена на южния кораб на базиликата, точно над източната част на помещението *в* на сграда I, върви тясна стеничка, дълга 1,50 м и широка 0,215 м, от която излизат под прав ъгъл три стенички, всяка дълга по 0,37, широки 0,305 м, разположени на разстояние една от друга 0,25 м. Те са запазени на височина до 0,34 м. Изградени са от тухли с размери $0,305 \times 0,305 \times 0,06$ м и бял хоросан. Дебелината на хоросановата fuga е 0,05 м.

Този начин на строеж се отличава от клетъчния строеж. Освен това нивото на основата на описаните стенички показва, че те са по-късни от зидовете с клетъчен строеж. Точната им дата засега не може да се прецизира. Късните строежи са предадени на обр. 1 с гъста мрежа.

Споменатите късни зидове свидетелствуват, че животът в Сандански не е замрял след края на VI в. Целта на бъдещите разкопки трябва да бъде да се проследят останките на по-късния живот и по възможност да се датират.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от първите системни разкопки в центъра на гр. Сандански през пролетта на 1960 г., допълнителните наши изследвания през следващите години, както и откритите по-рано археологически, епиграфски и нумизматични материали дават възможност да се състави известна макар и непълна представа за топографията на града, неговата укрепителна система, градоустройствения план, обществената архитектура, градското управление с неговите институции, етническият състав на населението в античния град и неговата територия, развитието на икономическия живот, религиозните култове и др.

Редица фактори, като природа, климат, местоположение, наличност на топли минерални и лековити извори, близостта на река Санданска Бистрица, богата и плодородна околност по долината на Средна Струма и други причини са спомогнали за възникване на селище на мястото на днешния гр. Сандански. Засега липсват сигурни археологически, епиграфски и нумизматични данни кога за първи път се е появил човешки живот на това място. В местния Градски музей

се пазят сребърни монети от втората половина на IV в. пр. н. е., за които не се знае точно где са били намерени — дали в самия Сандански или в близката околност. Несъмнено тези монети са от тази област и те свидетелствуват за поселищен живот през елинистическата епоха. Обаче целта на бъдещите изследвания в гр. Сандански трябва да бъде да се намерят такива материали при сигурни обстоятелства в самия град или непосредствено в неговата градска територия. Този въпрос е много важен, понеже от неговото успешно разрешаване ще се осветлят много други въпроси, като например въпросът за името на античното селище и др.

Античният град се е намирал на важния път, който е свързвал земите на Средиземно море със северните земи, като е вървял по долината на Струма и е минавал през античния град при Сандански, продължавал е за Сердика (София), а оттам през Стара планина за Ескус при с. Гиген, Плевенски окръг, до Дунав.

Местоположението на древния град е много сполучливо избрано. Градът е разположен покрай десния бряг на реката Санданска Бистрица, която го е защищавала естествено от север и изток, като крепостните стени са отстояли само на няколко десетки метра от буйната планинска река. Градът се е разстилал по равнината и отчасти по източните склонове на западните възвишения. На изток от Санданска Бистрица се издигат също така възвишения. На север, на около 15 км, е величествената планина Пирин. На юг градът бил открит към равнината. В същност южната страна е била най-уязвимата от враждебни нападения. Надлъжната градоустройствена ос била разположена в посока север—юг, почти успоредно на реката Санданска Бистрица. Теренът на града по тази ос е бил слабо наклонен от север към юг. Напречната ос с посока изток—запад има много по-голям наклон от запад (от възвишението) към изток (реката Санданска Бистрица). Около една трета част от ширината е била застроена върху терасовидната площ на западното възвишение и тя доминира над останалата равнинна част.

Днешният град Сандански е построен изцяло върху античния град и върху част от неговата извън градските стени територия. При строежа на новите сгради много антични сгради, крепостни стени, зидани канали, глинени водопроводи, подови мозайки и други археологически паметници са били унищожени. Въпреки това и до днес се пазят някои останки от крепостната стена, които позволяват да се установят приблизителните граници и площта на римския и късно-античен град.²³⁹

Западната крепостна стена е вървяла на няколко метра източно от сегашната ул. „Солунска“ и изглежда успоредно на нея, ако съдим по един фрагмент от западната крепостна стена, който сега стърчи в западния край на двора на основното училище „Климент Охридски“ непосредствено на изток от ул. „Солунска“.²⁴⁰ Ширината на стената тук е 1,92 м. Тя е изградена от речни и други камъни, свързани с бял хоросан и наредени в хоризонтални редове. Вътрешността представлява пълнеж. Д. Дечев отнася остатъците от крепостната стена на античния град на мястото на гр. Сандански към времето на Филип II и Александър Велики, без да описва точното устройство на крепостната система и да обоснове своята датировка.²⁴¹ Въз основа на това, което сега е запазено, трябва крепостната стена да се отнесе едва към римската епоха, между II—IV в. на н. е. Б. Геров също така смята стената за римска.²⁴² За да може да се даде по-точна датировка, необходими са системни разкопки и проучвания, при които да се изследват основите и суперструкцията, да се види какви са по форма и устройство кулите, дали те са издадени навън или навътре от куртината, какви находки биха се намерили в кулите или около куртината. Ние предполагаем, че кулите ще бъдат издадени навън от куртината. Засега за формата на кулите няма

²³⁹ Границите на античния град бяха определени през февруари 1968 г. от една междуведомствена комисия под председателството на ст. н. сътр. Теофил Иванов с цел да се установи по-целесъобразен строителен режим в Сандански.

²⁴⁰ За тези останки споменава и В. Велков, Нови епиграфски данни за античната история на град Сандански, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 246.

²⁴¹ D. D e č e v, Ein neuer Brief des Kaisers Antonius Pius, ÖJh, XLI, 1954, стр. 114.

²⁴² B. G e r o v, Der thrakische Stamm der Maden, Ethnographisch-historische Untersuchung, Omagiu lui Constantin Daicovicu cu prilejul implinirii a 60 de ani, București, 1960, стр. 295, бел. 4.

външни белези върху терена. Съществуват възможности западната стена да се открие на няколко места в дворовете на север и юг от училището „Климент Охридски“.

Южната крепостна стена е също така запазена отчасти над сегашната повърхност на съвременния град Сандански. Ние имаме възможност да видим фрагменти от нея в някои дворове, които са разположени само на няколко метра северно от ул. „Ангел Димитров“. Стената следва естествения наклон от западното възвишение към реката Санданска Бистрица и стига някъде докъм кооперативния пазар, който се намира покрай десния бряг на реката. Дължината на тази стена е била около 300—350 м. Южната градска порта трябва да се търси в равнинната част на града, можа би около сегашната главна ул. „Г. Димитров“ или малко по-наизток от нея.

Източната крепостна стена е вървяла успоредно на река Санданска Бистрица, като е минавала покрай или през сегашния кооперативен пазар, оранжерии и е достигала близо до североизточния завой на реката. При направата на подпорната стена на ул. „Хр. Смирненски“ на няколко метра на запад от оранжерии през 1960 г. строителните работници се натъкнали на масивна каменна стена, вероятно на източната крепостна стена.²⁴³ По своето разположение около река античният град на мястото на Сандански прилича на редица други съвременни на него градове и укрепени селища и кастели у нас и другаде през римската и късноантичната епоха.²⁴⁴ Такъв е например и случаят с Пауталия (дн. Кюстендил), чиято северна крепостна стена върви на няколко десетки метра на юг от река Банщица, както показаха най-новите археологически открития през 1967 г.²⁴⁵

Не знаем точно къде е минавала куртината на северната крепостна стена. Но няма съмнение, че тя е била отдръпната на известно разстояние от река Санданска Бистрица, която тече през това място, прави завой и продължава покрай оранжерии и кооперативния пазар. При изкопните работи за прокарване на топла минерална вода от сегашната градска баня в центъра на Сандански за почивната станция на професионалните съюзи в България, разположена на север от града, през февруари 1968 г. строителните работници бяха пресекли един масивен каменен зид от речни и други камъни, съединени помежду си с бял хоросан, с ширина на зида около 1,70 м. По своята ширина и строеж този зид твърде много прилича на крепостната стена на античния град.²⁴⁶

В така очертаните приблизителни граници античният град е заемал максимална площ от 150—200 дка. Точните граници и площ могат да бъдат установени само чрез разкопки, като се разкрият много сектори, и то главно ъглите на крепостната стена. Това е задача на бъдещите изследвания. Съдейки по характера на терена, може да се допусне, че градът е имал неправилна форма.

Вън от крепостните стени са се простирали некрополът и някои сгради и съоръжения, свързани с всекидневния живот на античния град. Така например надгробни плочи с гръцки надписи от езическия период са открити предимно в м. Ушите, която отстои на около 300 м западно от западната крепостна стена. Старохристиянският некропол (IV—VI в.) се е намирал на юг от южната крепостна стена, в района около гимназията „Яне Сандански“, отгдето произхождат засводени тухлени гробници, старохристиянски надписи и езически надписи, вторично преупотребени като строителен материал в гробниците.²⁴⁷ Освен това старохристиянски гробници са открити в североизточна посока навън от укрепления град, при днешния Ловен дом.²⁴⁸ При бъдещото строителство върху територията на некропола трябва да се обръща сериозно внимание и да се провеждат спасителни археологически разкопки, които навярно ще бъдат увенчани с успех.

²⁴³ Сведенията дължим на др. Димка Серафимова, директор на Окръжния исторически музей в Благоевград.

²⁴⁴ Т. Иванов, Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България, Археология, IX, 1967, кн. 4, стр. 12.

²⁴⁵ Проучвания на Людмила Русева-Слокоска, уредник при Окръжния исторически музей в Кюстендил. Тук ѝ изказваме нашата благодарност.

²⁴⁶ Констатации на междуведомствената комисия.

²⁴⁷ В. Велков, Нови епиграфски данни. . ., стр. 246 и сл.

²⁴⁸ Т. Герасимов, Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Свети Врач). ИАИ, XXIX, 1966, стр. 222 и сл.

Относно градоустройствения план на римския и късноантичен град разполагаме засега с оскъдни данни. При новите строежи в Сандански в миналото и сега се пресичат множество стени на сгради. За съжаление всички тези останки не са нанесени върху плана на сегашния град и по такъв начин ценни ориентировъчни данни за топографията на античния град са завинаги загубени, но тази задача трябва да стои пред Градския музей в Сандански като първостепенна задача. Останките от римската сграда I, старохристиянската базилика с мозаичния гръцки надпис, както и останките от съседните сгради, които бяха открити след 1960 г. във връзка с новото строителство, показват, че поне равнинната част на римския и късноантичния град е била правилно планирана, като улиците са се пресичали под прав ъгъл. Прави впечатление, че ориентацията на сградите е точно изток — запад и север — юг. Особено внимание заслужава западната стръмна, терасовидна част, чийто градоустройствен план несъмнено е бил съобразен с теренните особености. Точно в началото на тази задигната част се е издигала малката трикорабна базилика с мозаични подове, открита през 1964 г. при подравняване на нивото на ул. „Партизанска“.²⁴⁹

Засега не знаем колко са били широки улиците, как са били настлани (трамбован речен чакъл или каменни плочи), имали ли са тротоари или не, как са били устроени водопроводната и канализационната мрежи, макар че частични данни имаме за тях, и как са били решени и други градоустройствени проблеми.

В надписи, намерени в Сандански, се говори за управлението на града, който имал градски съвет (*βουλή*), народно събрание (*δημος*) и архонти (*πολιταρχόντες*).²⁵⁰ Такова е било управлението на градовете в Македония, Тракия, Гърция и Мала Азия през римската епоха. В друг надпис от Сандански изрично се споменава за градския площад (*ἀγορά*), изграден по времето на Каракала (211—216 г.).²⁵¹ Несъмнено агората е била разположена в центъра, понеже там е бил съсредоточен политическият, икономическият, културният и религиозният живот на града и на неговата градска територия. Обикновено агората се намира там, гдето се кръстосват главните улични артерии — *decumanus maximus* (изток — запад) и *cardo maximus* (север — юг).²⁵² Откриването на градските порти ще покаже къде е била разположена агората, ако тя не бъде случайно открита преди това при изкопни работи в Сандански. Около агората са били разположени важни обществени сгради, свързани с градското управление, икономическия, културния и религиозния живот в града. Една от тези сгради е била сградата на градския съвет (булеверсионът). Такова е било устройството на центъра на градовете в Тракия, Македония и други римски провинции, организирани по образец на гръцките малоазийски градове от това време.²⁵³ От Сандански произхожда един фрагмент от гръцки надпис от съвместното управление на Марк Аврелий и Луций Вер, в който В. Велков допълва думата *βου[λευτήριον]*. Касае се за построяване на сградата на градския съвет със средства на гражданин от неизвестния засега античен град.²⁵⁴ От друг надпис узнаваме за изграждането на храм на Тюхе, покровителка на града.²⁵⁵

Новите разкопки в центъра на Сандански извадиха на бял свят една римска сграда от III—IV в. и една старохристиянска базилика от първите десетилетия на VI в., както и по-късни останки от българското средновековие и времето на османското владичество над българските земи. През 1958 г. при изкопи за градска канализация била пресечена старохристиянска църква, която се е намирала на ул. „Иван Рилски“ в южната част на укрепения град.²⁵⁶ При подравняване на нивото на ул. „Партизанска“ през 1964 г. беше частично разкрита друга трикорабна базилика с мозаични подове от старохристиянската епоха.²⁵⁷ През 1917 г. бил случайно открит

²⁴⁹ Ръководител на разкопките е Димка Серафимова.

²⁵⁰ Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, стр. 194 и сл.

²⁵¹ В. Велков, Нови епиграфски данни. . . , стр. 255 и сл.

²⁵² Т. Иванов, Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България, стр. 13, 21.

²⁵³ Пак там, стр. 26.

²⁵⁴ В. Велков, Нови епиграфски данни. . . , стр. 253 и сл., № 7.

²⁵⁵ Пак там, стр. 247 и сл., обр. 1.

²⁵⁶ Пак там, стр. 246.

²⁵⁷ Вж. бел. 89 в настоящата статия.

баптистерият на една старохристиянска базилика, който се е намирал в югозападния край на църквата.²⁵⁸ Местоположението на църквата е сегашният двор на Градския народен съвет, само на стотина метра на запад от базиликата с мозайчния надпис. Следователно засега имаме сигурни данни за четири старохристиянски базилики от V—VI в. в късноантичния град на мястото на Сандански. Освен това от този период са открити доста зидани гробници с полуцилиндричен свод, надписи и монети. В надписите се споменават църковни длъжностни лица: един псалтир, един поддиакон и един примикирий.²⁵⁹ Обаче за първи път мозайчният надпис от базиликата до Градската поща, разкопана от нас през 1960 г., свидетелствува за двама епископа, единият от които се е наричал Йоан, име, незасвидетелствувано досега от други писмени или епиграфски извори. По времето на един епископ е било възможно построяването на много църкви в неговото епископство. Също така в един и същ град е могло да има няколко църкви, построени в различни времена, посветени на различни светци и др. Няма никакво съмнение, че градът е бил епископски център. Друг по-голям и по-значителен град по долината на Средна Струма няма. Освен града при Сандански в тази област има още няколко селища с градски живот: м. Рукалото при с. Илинденци, при с. Ширбаново (бивша Петричка околия) и между селата Катунци и Горно Спанчево.

Възниква въпросът, как се е наричал градът на мястото на днешния гр. Сандански (бившия гр. Свети Врач). Досега липсва епиграфски паметник с името на града. Дори напоследък в Сандански беше намерена подставка за статуя с надпис, посветен на някой си Руф, управител на провинция, издигната от града, обаче за съжаление липсва името на града и на провинцията.²⁶⁰ Въз основа на писмените извори, стигнали до наши дни, при Сандански се локализира пет града: Десудаба, Александрополис, Партикополис, Гарескос и Запа̀ра. Градът Десудаба се споменава от Тит Ливий (XIV, 26) във връзка със събития през 168 г. пр. н. е. като град на медите, който отстоял на 75 мили (111 км) от реката Аксиос (сега Вардар).²⁶¹ Обаче локализирането му при гр. Сандански (бившия Свети Врач) напоследък се отхвърля от всички, които се занимават с този въпрос, най-напред от Л. Робер.²⁶² Последният постави града Партикополис, основан в чест на Траян, победителя на партите, при нашия гр. Сандански. Същото схващане, поддържа и Ф. Папазоглу. Д. Дечев търси при Сандански град Александрополис, основан от Александър Велики в земите на племето меди.²⁶³ Като археологически аргумент той привежда останките от крепостната стена, които без каквато и да е научна аргументация приписа на времето на Филип II и сина му Александър Велики, но, както вече споменахме по-горе, тази стена е от римско време. Б. Геров изказа предположение в полза на гр. Гарескос.²⁶⁴ След откриването на базиликата с мозайчния надпис, в който се говори за епископа Йоан, В. Бешевлиев, вземайки пред вид и други находки от Сандански и писмените извори, изказа мнение, че при Сандански се е намирал епископският център Запа̀ра, един от градовете на провинция Втора Македония към диоцеза Илирик.²⁶⁵ Според него, позовавайки се на П. Лепорский, История Фессалоникского епископата до времени присоединения его к Константинопольскому патриархату, С. Петербург, 1901, стр. 309—310, и Списъка на епископите, три са били епископските средища във Втора

²⁵⁸ В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи, ГНМ за 1922—1925, стр. 549 и сл., обр. 353 и 354.

²⁵⁹ В. Велков, Нови епиграфски данни. . . , стр. 250 и сл.; V. Beševliev, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, № 241—243.

²⁶⁰ V. Velkov, Contributi epigrafici alla storia della provincia di Macedonia, Archaeologia, Wrocław—Warszawa—Krakow, XIV, 1963, стр. и сл. Върху горната част има две вдлъбнатини за поставяне на статуята.

²⁶¹ Подробности по този въпрос вж. у Б. Геров, Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, стр. 162 и 192.

²⁶² L. Robert, REG, Bull. ép., 1948, n. 112; 1956, n. 159 261; F. Papazoglou, Notes d'épigraphie et de topographie macédoniennes, BCH, LXXXVII, 1963—II, стр. 535—544.

²⁶³ D. Dečev, OJh, XLI, стр. 114—115.

²⁶⁴ Б. Геров, Проучвания. . . , стр. 192.

²⁶⁵ V. Beševliev, Le nom antique de Sveti Vrač (Bulgarie) — siège épiscopal au VI siècle, Byzantinoslavica, XXIII, I, Prague, 1962, стр. 1—5.

Македония: Стоби, Баргала и Запара. Понеже Стоби и Баргала са сигурно локализирани, то той свързва Запара с града при Сандански. Ф. Папазоглу не е съгласна с локализирането на В. Бешевлиев.²⁶⁶ Тя смята, че Запара не е била македонски, а тракийски град, който в късната античност е бил временно присъединен към Втора Македония. Имайки пред вид, че епископът на Запара е бил подчинен на архиепископа на Първа Юстиниана, тя предполага, че град Запара трябва да се търси някъде между Баргала (с. Карабинци, Щипско) и Пауталия (Кюстендил). Според нея античният град на мястото на Сандански е бил винаги в Македония. Тук бихме желали да припомним, че от Юстиниановите новели (IX, гл. I, р. 94, 1 и сл.) узнаваме, че под властта на архиепископа на Първа Юстиниана били няколко провинции, между които също Втора Македония.²⁶⁷ Обаче в новела СXXXI (гл. III, pp. 654, 15—19, 655, 16—656, 4, 664, 28—30) Втора Македония не се споменава между подчинените епископства на архиепископа на Първа Юстиниана.²⁶⁸

Античният град на мястото на гр. Сандански е просъществувал от I в. чак до края на VI в. Неговото име може би ще се открие при бъдещи разкопки там. В Сандански са открити също средновековни български накити от XII—XIII в., свидетелство за живота през това време²⁶⁹

AUSGRABUNGEN IN SANDANSKI IM JAHRE 1960

T. IVANOV, D. SERAFIMOVA, N. NIKOLOV

(Zusammenfassung)

Im Februar 1960 wurden bei den Erdarbeiten zur Errichtung des Jugendheims im Zentrum der Stadt Sandanski (früher Sveti Vrač) in Südwestbulgarien im Tal der mittleren Struma zufällig feste Grundmauern antiker Bauwerke und Mosaikbodenbeläge entdeckt. Die Bautätigkeit wurde unverzüglich eingestellt, um zwei Monate dauernde Rettungsausgrabungen (März und April 1960) seitens des Archäologischen Instituts und Museums der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften in Sofia (unter der Leitung von T. Ivanov), des Historischen Bezirksmuseums in Blagoevgrad (D. Serafimova) und des Städtischen Museums in Sandanski (N. Nikolov) durchzuführen.²⁷⁰ Die Ausgrabungen ermöglichten die Freilegung eines Teils des Bauwerks I aus der Römerzeit (3. bis 4. Jh.) und einer altchristlichen dreischiffigen Basilika hellenistischen Typs aus dem Anfang des 6. Jhs. sowie von Überresten aus dem bulgarischen Mittelalter und der Zeit der Osmanischen Herrschaft in Bulgarien (Abb. 1) Nach Abschluß der Ausgrabungen wurde die neuentdeckte Basilika mit den wertvollen mehrfarbigen Bodenmosaiken im Erdgeschoß des errichteten Jugendheims verwahrt und das Stockwerk über dem Erdgeschoß als Ausstellungsraum des Städtischen Museums von Sandanski eingerichtet. Außerhalb des neuen Bauwerks ist ein Lapidarium des Museums geplant.

BAUWERK I

Bauweise. Die Grundmauern bestehen aus Fluß- und grobbehauenen Steinen, die mit weißem Mörtel verbunden sind, die Wände aus gemischtem Mauerwerk, dem sogenannten opus mixtum, in dem sich Gürtel aus Steinmauerwerk und je vier Ziegelsteinreihen aneinanderfügen. Der Mörtel ist ebenfalls weiß. Das Gewände der Eingänge ist aus roten Ziegelsteinen gemauert. Die Schwellen bestehen aus Granit (Abb. 6 und 9). Die Wände sind in der Höhe von 0,70 bis 0,80 m über den Schwellen erhalten. Die Fußböden sind mit gebrannten Ziegelsteinen belegt gewesen. Es sind zum Teil nur drei Räume freigelegt (Abb. 2). Die Räume *a* und *b* sind nebeneinander in der Richtung Nord—Süd (Abb. 3 *a*, 4, 5 und 6), die Räume *s* und *z* in der Richtung Ost—West angeordnet und von

²⁶⁶ F. Папазоглу, цит. съч., стр. 544.

²⁶⁷ Гръцки извори за българската история, II, София, 1958, стр. 47.

²⁶⁸ Пак там, стр. 71.

²⁶⁹ Н. Николов, Средновековни български накити от гр. Сандански, Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 1, стр. 14 и 15.

²⁷⁰ Den Bericht, mit Ausnahme des Kapitels „Funde“ (von D. Serafimova und N. Nikolov), verfaßte Teofil Ivanov.

einem engen Gang δ voneinander getrennt (Abb. 3, 4, 5 und 8). Die Anzahl der Räume dieses in der Richtung Ost—West oder möglicherweise in der Richtung Nord—Süd angelegten Gebäudes ist unbekannt. Die Räume sind um einen offenen Innenhof angeordnet. Während der Ausgrabungen wurde ein Teil eines mit Ziegelsteinen belegten Hofes entdeckt, der um 0,58 m über der Schwelle des Raums ν liegt (Abb. 10). Folglich ist dieser Hof später angelegt worden. Es gab keine Möglichkeit festzustellen, ob dieser Hof sich über einem älteren befindet. Es wurde ein gemauerter Abwasserkanal aus westlicher Richtung freigelegt, der unter dem erhaltenen Hof und weiter in südlicher Richtung wahrscheinlich zu einem Straßenkanal verläuft (Abb. 11—14). Der entdeckte Hof hat aber den Abwasserkanal abgeschnitten, der offensichtlich älter als der Hof ist. Im Raum ν wurde Stuckmauerwerk gefunden, das an der Nord- und Ostwand besser erhalten ist (Abb. 7). Der 0,50 m hohe Sockel der weißen Wand ist mit Pompejanischrot gefärbt. An der glatten weißen Oberfläche sind senkrecht und waagrecht rechteckige, von eingeritzten Linien umrahmte Felder umrissen. Die Wände enden oben mit Reliefverzierungen aus Perlornamenten.

Die Funde aus dem Bauwerk I sind sehr spärlich: Tongefäße örtlicher Erzeugung (siehe unter „Funde“, S. 175 ff.), römische Münzen von Probus (276—282), Konstantin dem Großen (307—337) u. a. Nach der Bautechnik und den Funden wäre die Errichtung des Bauwerks mit dem Ende des 3. und spätestens Anfang des 4. Jhs. zu datieren. Wahrscheinlich handelt es sich um einen Wohnbau, der wohl im 5. Jh. zerstört wurde. Es sind noch spätere Überreste von sehr primitiven, aus Steinen und Lehm gefertigten Wänden sowie mit Fragmenten aus römischen Ziegelsteinen belegte Fußböden vorhanden.

ALTCHRISTLICHE BASILIKA

Bauweise. Die Basilika ist auf der Fläche des Bauwerks I errichtet, jedoch nicht mit den Wänden des römischen Baus verbunden. Die Grundmauern bestehen aus Fluß- und behauenen Steinen, die mit weißem Mörtel verbunden sind. Die aus denselben Steinen errichteten Wände enthalten Mörtel mit rotem Ziegelsplitt. Die Dicke der Grundmauern und Wände beträgt 0,70 m. Die Wände sind stark zerstört. Der erhaltene Teil überragt die Schwellen um 0,50 m. Das Gewände der Eingangsöffnungen besteht gänzlich aus Ziegelsteinen. Die Wände sind innen und außen verputzt. Fragmente von Wandmalereien wurden nicht entdeckt.

Grundriß. Die Hauptachse der Basilika verläuft in der Richtung Ost—West. Die Basilika besteht aus Hof, Exonarthex, Narthex, seitlichen Räumen der beiden letzten, drei Schiffen und seitlichen Räumen der Schiffe (Abb. 15). Die östliche Hälfte konnte leider nicht freigelegt werden. Für die Feststellung des Grundrisses und für die Datierung ist sie von entscheidender Bedeutung, da sie die Anzahl und Form der Apsiden der Basilika zeigt und Aufschluß gegeben hätte, ob seitlich des Altars eine Prothesis und ein Diakonikon vorhanden gewesen sind.

Der Hof ohne Atrium befindet sich westlich der Basilika unter freiem Himmel (Abb. 15). Er war mit Flußsteinen gepflastert (Abb. 17). Durch die Mitte verlief ein etwa 2 m breiter Pfad aus Granitsteinen in westöstlicher Richtung bis zum Eingang in den Exonarthex (Abb. 16). Im Granitpfad wurde ein sekundär verwendeter Marmorgrabstein mit griechischer Inschrift gefunden (Abb. 17 und 18), der zur Erinnerung an Marcus Herennius Rufus, Veteran und Beneficiarius der I. Italischen Legion errichtet worden ist (deren Lager sich nach dem Jahr 69 in Novae an der Donau bei Svištov befand). Die Inschrift ist genau datiert: sie trägt die Jahreszahl 152 nach dem aktäischen Zeitalter, die dem Jahr 121 n. u. Z. entspricht. Dies bestätigt die bereits geäußerte Ansicht, daß im Tal der mittleren Struma während der römischen Kaiserzeit das aktäische Zeitalter für die Zeitrechnung verwendet wurde, ohne das Jahr mit dem Wort $\tau\omicron\nu\ \Sigma\epsilon\beta\alpha\sigma\tau\omicron\nu\delta$ zu bezeichnen. Diese Inschrift zeigt, daß die I. Italische Legion im Jahre 67 gebildet worden ist, da M. Herennius Rufus bei der Errichtung aufgenommen wurde (siehe den Text auf S. 121 ff.). Die schriftlichen Quellen und Untersuchungen von Ritterling werden dadurch bestätigt. Der Veteran M. Herennius Rufus hat im Jahre 92 seinen Abschied genommen und sich in der antiken Stadt am Ort der heutigen Stadt Sandanski angesiedelt. Dies ist das bisher früheste genau datierte epigraphische Denkmal aus dieser Stadt. Die Inschrift enthält den Namen der lebenden Gattin des Veteranen, $\Pi\upsilon\rho\nu\zeta\alpha$, der bisher nicht bezeugt ist.

Der rechteckige Exonarthex mit den Innenabmessungen $16,85 \times 2,65$ m mit fünf Marmorsäulen an der westlichen Außenwand hat einen Eingang zwischen der dritten und vierten Säule (Abb. 15). Infolge der ungeraden Anzahl der Säulen ist er von der mittleren Längsachse Ost—West der Basilika verschoben (Abb. 19—22). Der Fußboden besteht aus mehrfarbigem Mosaik, das aus einem kleinen nördlichen (Abb. 23 und 24) und drei großen Feldern zusammengesetzt ist (Abb. 26—28), dessen mittleres eine aus Mosaik gefertigte achtzeilige Inschrift über den Bau der Basilika in griechischer Sprache enthält (siehe den Text auf S. 140 ff., Abb. 30 und 30a). Die Inschrift berichtet, daß die Basilika vom Episkopos Joannes errichtet wurde, dessen Name in der Provinz Macedonia Secunda bisher nicht bezeugt ist, zu der die antike Stadt bei der heutigen Stadt Sandanski gehört hat. Joannes hat die Bischofswürde von seinem Vorgänger (dessen Name in der Mosaikinschrift durch die Beschädigung unleserlich ist) übernommen. Auf Grund der Paläographie der Buchstaben und der archäologischen Ausgrabungsergebnisse ist die Inschrift mit den ersten Jahrzehnten des 6. Jhs., womöglich mit dem Anfang der Herrschaft Justinian I. zu datieren. Sie ist die bisher erste und einzige aus Mosaik gefertigte Inschrift über die Errichtung einer Kirche während der frühbyzantinischen Zeit im heutigen Bulgarien.

Das Hauptornament des Fußbodenmosaiks im Exonarthex ist ein Kreuz mit gleich langen Armen und stark erweiterten Balkenenden, die sich berühren und ein in einem Achteck eingeschriebenes Quadrat bilden (Abb. 26 und 27). An den Balkenenden und in der Mitte des Kreuzes ist ein kleiner Würfel zu sehen, der die Edelsteine auf den altchristlichen Kreuzen ersetzt. Um das Kreuz sind Kreise vorhanden, die Früchte versinnbildlichen. Die kleinen Würfel haben folgende Farben: Weiß, Schwarz, Gelb, Ziegelrot, Hellgrün, Dunkelgrün u. a.

Die Säulenreihe des Exonarthex ist später, mit Ausnahme des Eingangs, mit Ziegelsteinen zugemauert worden.

Auch der Seitenraum 2 (Abb. 15, 31 und 32) südlich des Exonarthex zeigt einen Mosaikfußboden mit der Darstellung verschiedener Vögel und Fische in einem Rahmen aus schematisch, mit ange deuteten Farben wiedergegebenen Lotoskelchen (Abb. 33—36). Die Technik und Ausarbeitung entspricht vollkommen dem Mosaik im Exonarthex und verrät denselben Meister.

Der Fußboden des $16,85$ m langen und $3,60$ m breiten Narthex ist mit Ziegelsteinen belegt (Abb. 15, 37 und 38). Der Narthex führt zum nördlichen Seitenraum 4, zum südlichen Seitenraum 5 und zu den drei Schiffen (Abb. 15). Es besteht kein Zweifel, daß die Kirche als dreischiffige Basilika gebaut worden ist.

Das Mittelschiff ist $8,85$ m, das Nordschiff $3,10$ m und das Südschiff $3,50$ m breit (Abb. 15). Das Verhältnis zwischen Nord- und Mittelschiff beträgt $1:2,80$ und zwischen Süd- und Mittelschiff $1:2,50$. Daraus ist zu ersehen, daß die Basilika zu den schmalen, verlängerten Basilikaformen gehörte. Von den Schiffslängen wurden nur 11 m freigelegt. In Anbetracht dessen, daß das Verhältnis zwischen der Breite und Länge des Mittelschiffs bei den altchristlichen Basiliken $1:2$, $1:2,5$, $1:2,8$ oder $1:3$ beträgt, ist anzunehmen, daß die Länge des Mittelschiffs der Basilika im Zentrum der Stadt Sandanski mindestens $17,70$ m, 22 m oder 26 m betrug. Eher ist die Länge von 22 bis 26 m anzunehmen. Der Fußboden ist mit Mosaik belegt, von dem nur der westliche Teil (wahrscheinlich die Hälfte) erhalten ist. Er besteht aus zwei einzelnen, einander berührenden Kompositionen mit verschiedenen Motiven und gemeinsamem Rahmenstreifen (siehe Abb. 39—45). Es wurden Würfel in folgenden Farben verwendet: Weiß, Schwarz, Grauschwarz, Ziegelrot, Weinrot und Grün. Bemerkenswert ist die weitgehendere Verwendung von Terrakotta (weinrot und ziegelrot) als im Mosaik des Exonarthex und des Raums 2. Daher ist es schlechter erhalten.

Bauteile

Im Schutt über Basilika wurden mehrere Säulenbasen und Säulen aus Marmor und Granit, Fenstersäulen (Biphoren) und Kämpfer entdeckt (Abb. 46—49). Über die Bauweise des Mittelschiffs liegen keine sicheren Angaben vor. Vermutlich ist eine Säulenreihe auf einem etwas über dem Mosaikfußboden erhöhten Stylobat vorhanden. Es wurde der untere Teil einer kleinen Marmorsäule des Altarmortisches gefunden (Abb. 50).

Kultische Marmortische

Die Ausgrabungen förderten Bruchstücke von drei kultischen Marmortischen zutage. Der eine in sigmaähnlicher Form hat die wiederhergestellte Länge von 1,38 m und Breite von 1,31 m (Abb. 51 und 52). An der Peripherie verläuft ein glatter schmuckloser Streifen. In der Mitte des westlichen Endes ist eine rechteckige Eintiefung vorhanden. In der Mitte des inneren eingetieften Teils ist ein lateinisches Kreuz mit langem senkrechten und kurzem waagerechten Balken ausgehauen. Die Bruchstücke dieses Tisches wurden im Narthex gefunden. Auch der zweite Tisch hat wohl eine sigmaähnliche Form, dessen Peripherie aber aus schüsselartigen Vertiefungen besteht, die für Obst und andere Lebensmittel gedient haben (Abb. 54 und 55). Die Überreste dieses Tisches lagen im Raum 4. Der dritte Tisch hat eine runde Form (Abb. 57). Es wurde nur ein einziges Bruchstück des mit Reliefdarstellungen (Kopf einer jungen Frau u. a.) verzierten peripheren Streifens gefunden. Über die Bestimmung der erwähnten Arten kultischer Tische wurden in der Literatur verschiedene Ansichten geäußert. Der sigmaähnliche Tisch mit dem Kreuz aus Sandanski diente vermutlich als Altartisch (*mensa sacra*), während die übrigen zwei Tische für Lebensmittel und Getränke für Verstorbene und Märtyrer (*mensae martyrum*) bestimmt waren. Tische wie die letzten zwei wurden gewöhnlich in Friedhofskirchen und manchmal in Wohnbauten gefunden. Alle erwähnten kultischen Tische gehen auf die Tische in den privaten Wohnbauten zurück. Aber im 4.—6. Jh. sind diese Tische typisch für die Kirchen (die sogenannten *mensae sacrae* und *mensae martyrum*).

Funde aus Bauwerk I und aus der Basilika

Infolge der Zerstörung und der Raubüberfälle, denen die antike Stadt ausgesetzt gewesen ist sowie infolge ihres ununterbrochenen Bestehens während der römischen, frühbyzantinischen, mittelalterlichen bulgarischen und der Zeit der Türkenherrschaft, sind die Funde spärlich und gleichartig. Am häufigsten kommen Bruchstücke von grauschwarzen Tongefäßen mit glatter oder durch Stempel verzierter Oberfläche, von schwarzen, braungrünen oder mit einer Glasur mit ähnlichem Farbeinschlag vor. Sie stammen aus dem 3. bis 4. Jh. und gehören zum römischen Bauwerk I (Kulturschicht A) (Abb. 59—66). Die wenigsten Funde sind aus der Basilika geborgen (Kulturschicht B) (Abb. 66). Erwähnenswert sind die Bruchstücke frühbyzantinischer Amphoren mit waagerechten, mit einem Kamm eingeritzten Linien (5. bis 6. Jh.), Fensterglasstücke sowie eine Münze aus der Zeit Justin II. (565—578).

Bautyp und Datierung der Basilika

Der freigelegte Teil der Basilika läßt erkennen, daß sie als dreischiffige Kirche hellenistischen Typs mit Satteldach errichtet war. Das Mittelschiff hatte die größte Höhe. Die Seitenschiffe waren niedriger, der Narthex, die seitlichen Räume und vor allem der Exonarthex gehörten zu den niedrigsten Bauteilen. Die Angaben der Mosaikinschrift, der Mosaikfußboden, der Grundriß, die Bauteile, die kultischen Tische usw. sowie Parallelen aus anderen Orten zeigen, daß die Basilika wahrscheinlich zu Anfang der Regierungszeit Justinian des Großen gebaut worden ist. Sie wurde während des letzten Viertels des 6. Jhs. zerstört.

Nach einer gewissen Zeit entstanden auf der Basilika zwei keramische Öfen, von denen nur die unteren Kammern und der Rost erhalten sind (Abb. 68). Sie wären etwa mit dem bulgarischen Mittelalter zu datieren, ohne die Zeit vorläufig genau festlegen zu können. Es wurden in ihnen leider keine Keramikscherben entdeckt, die die Datierung erleichtert hätten. Zum Schluß sind die Mauerreste in der für das Mittelalter und die Zeit der Türkenherrschaft typischen Zellenbauweise zu erwähnen (Abb. 69 und 70).

Aus der Zeit der Türkenherrschaft sind Tabakspfeifen aus hochwertigem Ton mit rotbrauner Glasur, Münzen des Sultans Abdul Medžit (1839) und Abdul Azis (1860) gefunden worden.

* * *

Im Bereich der heutigen Stadt Sandanski bestand eine antike Stadt (etwa 15 bis 20 Hektar), deren Gründungsjahr unbekannt ist. Stichhaltige archäologische und epigraphische Funde wurden aus der Römerzeit, der Spätantike (der frühbyzantinischen Zeit) und dem Mittelalter entdeckt. Schriftlichen Quellen zufolge sind in diesem Raum mehrere Städte zu lokalisieren, darunter Desudaba, Alexandropolis, Parthikopolis und Gareskos. Nach der Entdeckung der Basilika und der Mosaikinschrift äußerte V. Beševliev die Ansicht, daß dies die Stadt Zapara der Macedonia Secunda sei. Bisher ist keine Inschrift mit dem Stadtnamen gefunden worden. Die Stadt ist der Sitz eines Bischofs gewesen, da bisher Überreste von vier altchristlichen Kirchen und zahlreiche altchristliche Inschriften entdeckt worden sind.

Den gefundenen Inschriften zufolge verfügte die römische Stadt über eine Agora, ein Buleuterion, Tempel und andere öffentliche Gebäude. Der auf ebenem Gelände angelegte Stadtteil war gleichmäßig geplant. Auf einer abschüssigen Fläche erstreckte sich der westliche Stadtteil. Von der römischen Festungsmauer sind noch Überreste erhalten. Die römische Nekropolis befand sich westlich der Stadt in der Landschaft Ušite, die altchristliche in südlicher und nordöstlicher Richtung.

Die künftigen Untersuchungen müßten in chronologischer Folge die erste Besiedlung an den warmen Heilquellen und die Existenz einer Siedlung während des Mittelalters feststellen. Die heutige Stadt Sandanski zeugt für die lebendige kontinuierliche Verbindung zwischen der antiken und mittelalterlichen Kultur im Strymontal.

ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА В МЕСТНОСТТА „СЕЛИЩЕ“ В ПРЕСЛАВ

Йорданка Чангова

През 1959 г. в югоизточната част на м. „Селище“ в стария Преслав започнаха сондажни археологически проучвания на широк фронт. Задачата бе да се види дали има запазени останки от строежи. Още тогава на отделни места се натъкнахме на зидове от кал, някои от които доразчистихме през следващите години.¹ В резултат на тези разчиствания през 1960 г. бе открита гражданска постройка, попадаща в кварталите 183 и 191 (обр. 1).

Отгоре развалините бяха покрити с 0,20—0,30 м обработваем чернозем, след него следваше около 0,10 м пласт от покривни керемиди, примесени с глина (обр. 2), а под тях — тънък пласт от жълта глина. Най-отдолу излезе кафява пясъчлива почва. На нивото на керемидите се показаха останките от зидовете. На изток извън постройката пръстта беше примесена с много речен чакъл, кости от животни и късове хоросан. Явно, този пласт се е получил от някакво разливане на реката. Насипът на запад от постройката беше малко по-различен. Тук също имаше речен нанос от пясък и чакъл, но той беше покрит отгоре с пласт от покривни керемиди, каквито намерихме и вътре в помещенията. Насипът както вътре в помещенията, така и извън тях изобилствуваше с фрагменти от глинени съдове, железни предмети, късове стъкло, кости от животни и други находки предимно битови и занаятчийски принадлежности, за които ще говорим по-долу.

Постройката представлява правоъгълник, дълъг 53 м и широк средно 7,40 м, като северната страна е 7,95 м. С дължината си тя е ориентирана с-ю, с леко отклонение си-юи. Състои се от 7 различно големи помещения (обр. 3). Външните зидове на сградата са дебели от 0,80 до 1 м, а вътрешните от 0,70 до 0,80 м. Последните не са конструктивно свързани с надлъжните, а са долепени до тях. И едните, и другите са изградени от ломени камъни с различни размери. Някои достигат 0,70—0,80 м дължина. Свързани са с кал, и то в свободен градеж. Там, където стените са от по-дребни камъни, суперструкцията е запазена в два реда, а в онези места, където е употребен по-едър камък, от градежа е запазен един ред. Някои стени са разрушени до основи, а други са запазени до 0,25—0,30 м височина. От един сондаж, който направихме до източната стена на помещение 1, видяхме, че външните стени имат 0,40 м дълбока основа от чакъл, кал и варовиков трошляк, размесени и трамбовани. Същата основа, но по-плитка (0,15 м) имат разделителните зидове. На една част от източната стена, главно при помещение 3, основата е друга. Тя се състои от едри камъни, които са били поставени в хоросаново легло, и то така, че хоросанът е излязъл от леглото и е полепнал в немного тънък пласт по камъните от основата (обр. 4). Както се вижда, основата на стените е сравнително здрава. Западната стена при помещение 4 в протежение на 3,20 м е изградена от седем големи каменни блока с размери

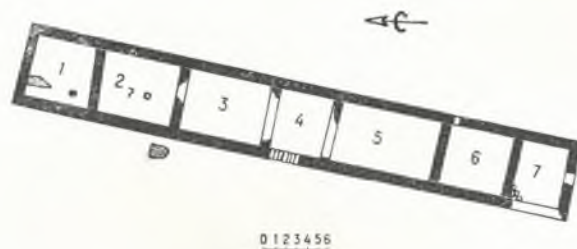
¹ Главен ръководител на разкопките в Преслав беше Вера Иванова-Мавродинова. Ръководител на сектора през 1959 г. беше н. с. Г. Джингов, а разкопаването на постройката през 1960 и 1961 г. ръководи н. с. Й. Чангова, подпомогната през 1960 г. от Ив. Георгиева. В настоящата статия публикуваме материали, добити при разкопките през 1960/1961 г.

Обр. 1. Общ изглед на постройката
Fig. 1. Vue générale de l'édifice

Обр. 2. Пласт от покривни керемиди
Fig. 2. Couche de tuiles du toit

Обр. 3. Гражданска постройка. План
Fig. 3. Edifice civil. Plan

Обр. 4. Основа на източната стена
Fig. 4. Fondation du mur Est

0,72/0,36 м, свързани с хоросан (обр. 3). Над тях не личи да е имало градеж. Вероятно тези блокове маркират входа на сградата.

Като вземем пред вид дебелината на външните стени (0,80—1 м), както и сравнително здравата им основа, можем да допуснем, че постройката е била на два етажа. За това говори и разнородният характер на находките от помещенията. Така например в помещение 1 освен хромелите и многобройните земеделски и занаятчийски оръдия на труда се намериха части от икони от т. нар. преславска рисувана керамика. Такова е положението и с находките от помещение 2. От помещение 5 излязоха голям брой мраморни блокчета от подова настилка, преславска керамика за инкрустация и др. Явно тези находки, които говорят за различно предназначение на помещенията, по начало не са били заедно. Вероятно рисуваните иконки, мраморните блокчета и другите подобни предмети са били в помещения на втория етаж, в които, изглежда, е живял собственикът на постройката, докато помещенията на долния етаж са имали стопански характер. Подобни жилищни постройки, но с по-малки помещения са съществували в селищата на Кримския полуостров — в Херсон и другаде. И те са били на два етажа, горният от които е бил обитаван от собственика и неговото семейство, а долният е имал стопански характер.²

С положителност не може да се установи къде е бил входът към отделните помещения — т. е. дали те са имали проходи помежду си или входовете им са извеждали право навън, тъй като стените са разрушени почти до основи. Въпреки това за долния етаж имаме известни данни, които ни дават възможност да предположим, макар и с известна резерва, че помещенията са

² А. Л. Яковсон, Средневековый Крым, М.—Л., 1964, стр. 86—87.

Обр. 5. Площадка за приготвяване на варова замазка
Fig. 5. Place de la préparation du crépi de chaux

имали проходи на смежните стени, тъй като на западната стена освен входа при помещение 4 други следи от отвори няма. При това този отвор е доста широк, за да бъде вход на помещението. Явно той е главният вход на сградата. На втория етаж са се изкачвали или чрез дървена стълба, която се е намирала може би в помещение 4, или — което е по-вероятно — през чардак. Отвън и отвътре постройката е била измазана с бяла мазилка, късове от която в изобилие се намериха както вътре, така и отвън около нея. Под пласта от керемиди пред помещението 2 ясно личеше мястото, дето е била приготвявана варовата замазка (обр. 5). Такава площадка разчистихме и до северната стена в помещението 1. Някои от помещенията са имали под, постлан с дебели правоъгълни тухли, други — с неголеми с неправилна форма каменни плочи, а трети са имали мраморен под от големи квадратни плочи или съчетание от ромбовидни и квадратни блокчета. Постройката е била покрита с плоски и извити керемиди, подобни на керемидите от търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав и от други преславски сгради.

По план и градеж гражданската постройка от Селище се свързва с редица разкопани у нас сгради. В най-тясна връзка тя стои с разкритите в м. „Селище“ в Преслав сгради, чиито помещения са наредени едно до друго в редица,³ както и до жилищната постройка, която бе разчистена през 1964 г., в сегашното гробище на Преслав.⁴

За по-голяма прегледност и за да може да се види по-ясно предназначението на всяка стая, ще опишем накратко всяко помещение и намерените в него предмети.

Помещение 1. То има форма на неправилен четириъгълник с дължина на стените: северна — 6,25 м, южна — 6,10 м, западна — 7,05 м и източна — 5,85 м. Под пласта от керемиди, който покриваше изцяло помещението, излязоха голям брой находки, които имат разнороден характер. На две места на пода се намери по една тухла *in situ* с размери: едната — малка — 43/33/5 см, а другата — 60/42/5 см. Около тухлите пръстта беше изпъстрена с въглени и пепел и обгорена до червено, но тухлите не произхождат от огнища, а от под, понеже по тях липсваха следи от огън. Изглежда, че това помещение е било застлано с такива тухли. На различни места във вътрешността му — в северозападния ъгъл, до северния, както и до източния зид, се намериха 3 хромела с диаметри от 39 до 45 см, а около тях следните предмети: гърне, глинена чаша, долна

³ Постройките са разкопани от н. с. В. Антонова и Цв. Дремсизова и се обнародват в сб. Преслав, I, София, 1968, стр. 161, сбр.3.

⁴ Постройката е разкопана от н. с. Т. Тотев и резултатите от разкопките не са публикувани.

Обр. 6. Огнища в помещение 2
Fig. 6. Foyer du local 2

част от сива с излъскана повърхност урна, фрагменти от глинени съдове и амфори от X в., животински кости — отпадъчен материал от храна, косер, 1 сърп и части от други три, нож, лемеж, копачка, изземка, голям железен нож, длето, пробой, длето с втулка, две правоъгълни железни наковални, острие от ножче, зъби от ръчен дарак, железни части от дървено ведро — ухо и превезло, железни халки и панти от врата, недоизработен железен предмет, конска подкова, части от железни предмети, подобни на длета, бронзов пръстен, част от стъклена гривна, прешлен за рибарска мрежа, 2 бруса, части от полуобработени еленови рога, керамика за инкрустация, късове от икони от т. нар. преславска рисувана керамика и парчета от стъклени чаши, както и една монета от Йоан Цимисхи.

Помещение 2. Това помещение е дълго 7,13 м и широко 5,85 м. На две места, почти в средата му, наблизо едно до друго бяха разчистени две огнища, подобни на малки шахтички, оградени с дебели 5 см тухли, поставени на тясната страна (обр. 6). Едното имаше размери 65/49 см, другото — 45/40 см. Пръстта в огнищата беше силно обгоряла и примесена с въглини и пепел. Около тях пръстта беше също обгоряла и из нея се срещаха късове желязна сгурия. Две такива огнища са намерени в едно от помещенията на надземно жилище в Хазарски Саркел.⁵ Освен късовете желязна сгурия в помещението бяха намерени 5 хромела, два от които са чифт, две глинени гърнета, украсени с врязани линии, железни предмети — нож, ухо на дървено ведро, прешлен от кост, части от 2 бруса — точила, бронзов пръстен, част от плочка преславска рисувана керамика, късове мраморни плочи и две монети от Йоан Цимисхи (X в.).

Помещение 3. Помещението е дълго 8 м и широко 5,90. Освен фрагментите от керамика бяха намерени: бакърен котел, запълнен с пръст (обр. 7), кости от птици и животни, както и части от желязната дръжка — превезлото на котела, желязна малка мотичка (чапа), железен сърп, желязно чукче, желязно длето, ножче, конска подкова, желязно ухо от дървено ведро, желязна кука, обковки от сандъче, част от обръч, късове желязна шлака, костена дръжка за нож, рогче, преславска керамика за инкрустация, късове стъкло от тънкостенни съдове и прозорци, част от стъклена гривна, малко брусче, халка от бронз и други железни предмети с неясно предназначение.

Помещение 4. То е дълго 5,10 м и широко 5,70 м. Това помещение е средното. На западната му стена се е намирал входът на постройката, застлан с правоъгълни каменни блокове. Северният и южният зид са почти напълно унищожени. Тук бяха намерени сравнително малко

⁵ М. И. Артамонов, История Хазар, Ленинград, 1962, стр. 308.

Обр. 7. Котел от метал в помещение 3
в момента на намирането
Fig. 7. Chaudron de métal de la pièce 3 tel qu'il
se présentait lors de sa découverte

предмети: тежест за рибарска мрежа, желязна кука, обкова от желязо, желязно ножче, половин желязна обкова за дървена лопата, късове от паница преславска рисувана керамика, фрагменти от битова керамика и животински кости.

Помещение 5. Това помещение е най-дълго — 9,80 м — и широко 5,70 м. Оттук освен късовете от битова керамика и животински кости излязоха преславска керамика за инкрустация, късове стъкло, огниво, част от бронзова апликация, част от мраморен корниз, бели мраморни блокчета от подова настилка — ромбовидни и квадратни около 70 броя, стъклени мозаични кубчета и две монети — една медна позлатена от Теофил от IX в. и една византийска бронзова монета от XII в. в насипа на 0,20 м от сегашното ниво.

Помещение 6. То е дълго 6 м и широко 4,90 м. Между многобройните кости от птици овце и други животни на пода лежеше част от скелета на кон — главата, предните крака и ребрата. Оттук излязоха: желязна дръжка от ведро, прешлен от олово и свит оловен лист, част от железен сърп, железен нож, костено шило, преславска рисувана керамика за инкрустация и една западноевропейска монета от XIII в. (?), пробита в единия край, вероятно служила като пандантив.

Помещение 7. Това помещение е дълго 4,55 м и широко 5 м. Западният му зид е разрушен. Помещението е било постлано с каменни плочи с неправилна форма. Част от подовата настилка беше запазена в северозападния му ъгъл. Освен голямото количество кости (отпадъчен материал от храна) бяха намерени и полуобработени еленови рога, късове стъкло от съдове и от прозорци, обикновено костено шило, част от желязна юзда, желязна панта от врата, клечка от ос на кола, част от желязно ножче, висулка от сребро във форма на камбана и медна монета от Лъв VI (X в.).

На юг от сградата почти до южния зид излезе открито огнище с размери около 70/80 см. На южната му страна беше поставена половин тухла. В обгорената пръст около огнището бяха открити много животински кости, разтрошено гърне и следните предмети: полуобработени еленови рога и отпадъчен при работа материал, железен ключ, резе от врата, част от железен обръч, част от брадва, дъно от съд преславска рисувана керамика, част от стъклени съдове, желязно ножче и фрагменти от битова керамика.

На запад от постройката, пред нея, между фрагменти от глинени съдове и многобройни късове от стенна мазилка имаше железни предмети с неясно предназначение — желязна пила, част от стъклена гривна и част от керемидата с издълбана игра „дама“.

НАХОДКИ

Керамика. Както при всички разкопки на жилищни постройки, така и при гражданската постройка в м. Селище бяха намерени късове от глинени гърнета, стомни и амфори. Най-многобройни са фрагментите от гърнета от розова или червеникава глина, често опушени отвън. Тестото на чирепите е грапаво, защото глината е примесена с пясък. Тези немалобройни късове са украсени с врязани хоризонтални или вълнообразни линии, с ямички или съчетание от линии и ямички и са части от гърнета, които са имали формата и украсата на славянската урна. От този тип керамика бяха намерени и две разтрошени гърнета, които сега са реставрирани. Едното гърне (обр. 8) е от оранжевочервена глина, на места опушено. То е високо 26,2 м, с диаметър на дъното 10,4 см. Има плоско дъно, владена навътре шийка и широко отворено устие. Плещите му са издути, а в долната част тялото прилича на пресечен конус, който е обърнат надолу. Гърнето е изцяло украсено с пояси от врязани хоризонтални линии на известни интервали.

Другото гърне (обр. 9₂) е по-малко. То е високо 15 см с диам. на дъното 8 см. Плоска дръжка, широка 2,5 см, която излизала от устния ръб, е свързвала устието с плещите. Устният му ръб е профилиран. Гърнето е украсено с нагъсто врязани хоризонтални линии, а над тях ред ямички.

Описаните дотук гърнета и фрагменти намират аналогии в многобройните съдове и късове от съдове, които са ни известни от нашите средновековни центрове и селища от IX—X в.⁶, и носят белезите на славянската грънчарска традиция.

Освен гърнета от славянски тип в помещенията бяха намерени и по-малки или по-големи късове и едно цяло гърне от прабългарски тип керамика. Фрагментите от този тип керамика са значително по-малко на брой в сравнение с тези от славянския тип. Те са от сива пречистена глина, а отвън повърхността им е излъскана по механичен начин или е украсена с излъскани по механичен начин линии. Цяло излъскано отвън е гърне обр. 9₁. То е високо 12,9 см, с диам.

Обр. 8. Гърне от помещение 2

Fig. 8. Vase de la pièce 2

⁶ Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 257, табл. XIII, XIV, XV, XVI₃.

Обр. 9. Глиненi съдове от помещенiята — 1, 3, 4 — от помещенiе 1;
2 — от помещенiе 2

Fig. 9. Vases en argile des pièces — 1, 3, 4 — de la pièce 1;
2 — de la pièce 2

на дъното 7,8 см, най-широката му част е почти в средата на тялото, устието е право, като отвътре е вдлъбнато и има ръб за похлупак. От двете страни на плещите му са разположени една срещу друга две плоски дръжчици-ушички. Подобно гърне е намерено в търговските помещения в Преслав⁷. Съвсем близка до урната, намерена пак в търговските помещения⁸, е част от урната обр. 9₄. Тя е от сива глина с издути плещи, вдадена навътре шийка и извит навън устен ръб, стегнато устие. Цялата повърхност от шийката до дъното е била украсена с вертикални излъскани линии. Подобно на гърнетата от първия тип почти цялото тяло е украсено с врязани хоризонтални линии на известни интервали, като по най-издутата част минава гладък пояс. Както вече споменахме, в гражданската постройка бяха намерени и късове от амфори с обло дъно и набраздена на широки бразди повърхност, късове от стомни със зелена или кафяво-зелена глеч, такива каквито много често се срещат в Преслав.⁹ Най-последва заслужава да споменем и късовете от чаши с конусовидна форма. Дори беше намерена и една цяла (обр. 9₃). Тя е висока 8,7 см, диам. на дъното 9,8 см, а на устието 15 см. Дъното ѝ се издава навън като ниско столче. Отвън стените на чашата са украсени с врязани хоризонтални линии. По устния ръб вървят един ред насечки, а отвътре по стените под тях следва в един ред зиг-заг. Такива чаши са ни познати от други средновековни селища у нас и особено често се срещат в Преслав.¹⁰

⁷ Пак там, стр. 288, табл. XVI₂.

⁸ Пак там, табл. XVI₁.

⁹ Пак там, стр. 254.

¹⁰ Пак там, стр. 289, табл. XVII₄.

Разгледаната керамика ни показва същата картина, която ни е позната от другите разкрити у нас средновековни обекти от IX—X в. и специално от Преслав. И тук виждаме отразени трите грънчарски традиции — славянската, прабългарската и античната, но с превес на славянската. Съдовете, в които са изразени прабългарските елементи, са най-малко.

Обр. 10. Метален котел от помещение 3
Fig. 10. Chaudron de métal de la pièce 3

Обр. 11. 1 — лемеж; 2 — желязна мотичка
Fig. 11. 1 — coutre; 2 — houe en fer

Обр. 12. 1, 2 — подкови; 3 — чукче; 4 — част от желязна обкова на лопатата; 5 — част от острие на брадва; 6 — желязна наковалня
Fig. 12. 1, 2 — fers à cheval; 3 — petit marteau; 4 — partie de ferrure de pelle; 5 — partie du tranchant d'une hache; 6 — enclume de fer

Находки от метал. Освен съдовете от глина в помещение 3 беше намерен бакърен котел (обр. 10), покрит с каменна плоча. Той е висок 21,5 см, с диам. на устието 29 см, дебелина на стените 0,1 см. Котелът има цилиндрична форма и вдлъбнато дъно, което в средата има вдаден навътре малък кръг. Котелът е изработен от две части, които са съединени чрез нарязване. Отвън устието е обточено с железен обръч. Съдът е бил снабден с железно превезло. Сега отвътре е покрит със зелена патина, а отвън е опушен от огън, което показва, че той е бил дълго време в употреба.

Към находките от метал спадат и многобройните оръдия на труда, които се намериха в почти всички помещения и особено много в първото. По-голямата част от тях са в много лошо състояние — много корозирани. Находките от желязо имат различно предназначение — едни са свързани със земеделието, други с различните занаяти.

Земеделските оръдия на труда са два вида: за обработване на почвата и за събиране на реколтата. Свързани с обработването на земята са железният лемеж (обр. 11₁), железната обкова за лопата (обр. 12₄) и малката мотичка-чапа (обр. 11₂). Лемежът е от ръкавения тип с триъгълна работна част, която, както е редно, завършва с отворена втулка. Обковата за лопатата е полукръгла с жлеб за дървената част на лопатата. Тя имаше макс. шир. 4,9 см. Към оръдията за обработване на почвата следва да отнесем и малката желязна мотичка-чапа, която бе намерена под бакърения котел в помещение 3. Мотичката е дълга 21,5 см с макс. шир. на работната част 11,5 см. Отгоре завършва с чукче, а отстрани на отвора за дървената дръжка има остри ушички. По-многобройни са оръдията за събиране на реколтата — сърповете (обр. 13₂₋₅). Те са били с тясно острие, с дълга защитна част и желязна дръжка, която е била облечена в дърво.

В помещение 1 заедно с един сърп на пода се намери и един косер (обр. 13₁). Той е с плоска желязна дръжка, дълга около 13 см, и линейна дължина на работната част 12,5 см.

Разгледаните земеделски оръдия на труда намират аналогия в многобройните оръдия, които са ни известни не само от Преслав, но и от други средновековни селища. Тук е мястото да споменем осемте хромела, които нямат пряка връзка с култивирането на зърнените храни, но които са свързани със земеделието, тъй като смилането на житото е ставало на ръчни мелници.

Обр. 13. 1 — косер; 2—5 — части от сърпове
Fig. 13. 1 — serpette; 2 à 5 — parties de faucilles

Обр. 14. Желязна наковалня от помещение 1
Fig. 14. Enclume de fer de la pièce 1

Обр. 15. 1, 2 — железни дръжки от ведрa; 3, 4 — ножчета; 5 — голям железен нож
Fig. 15. 1, 2 — anses en fer de seaux; 3, 4 — petits couteaux; 5 — coutelas

В някои от помещенията бяха намерени и оръдия на труда от желязо, свързани с други видове от занаятите — обработката на дърво или кост и златарството. Най-много инструменти излязоха от помещение 1. На първо място ще споменем двете правоъгълни наковални (обр. 12_б, 14). Те имат размери: едната 14,5/9,5/4 см, а другата 7/3,3/1,7 см. Размерите на наковалните и формата им показват, че те са били използвани при направата на накити или при изработването на други дребни предмети. С обработката на кост е свързан големият нож (обр. 15_г) или трион (не е много ясно, тъй като режещата част е много разрушена), който вероятно е бил употребяван за срязване на костта. Той има запазена дължина 33,5 см.

В помещение 1 се намери обикновено малко желязно длето (обр. 16₁₂) което представлява дълъг 8 см железен четиристенен клин, едно длето с куха втулка за дървена дръжка и един пробой, дълъг 9 см (обр. 16₁₁). Навярно и тези дребни инструменти са били използвани при обра-

Обр. 16. 1—7—железни обкови от сандъче; 8 — ключ;
9 — огниво; 10 — пила; 11 — пробой; 12 — длето
Fig. 16. 1—7—ferrures de caisses; 8—clé; 9—pierre
de silex; 10—lime; 11—perçoir; 12—poinçon

Обр. 17. 1—5 — железни части от врата; 6 — клечка
от ос за кола

Fig. 17. 1—5 — parties en fer de porte; 6 — cheville
d'un essieu

ботването на костта. Все в това помещение беше намерена и една изземка от желязо, дълга 8,6 см която е имала силно извито листовидно острие и тясна дръжка. Подобна изземка е намерена в Пернишката крепост¹¹ и в средновековното селище в чашата на язовир Г. Димитров¹². Във връзка с обработката на костта и златарството са също пилата (обр. 16₁₀) и чукчето (обр. 12₃). Пилата е четиристенна и има едноредно полегато насичане. Чукчето е дълго 9,2 см с правоъгълна дупка в средата за дървената дръжка. Към оръдията от желязо се отнася и една част

¹¹ Изземката от Пернишката крепост не е публикувана.

¹² Й. Чангова, Средновековни оръдия на труда в България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 42, стр. 43, рис. 242.

Обр. 18. Необработени и полуобработени рога от елен и сърна

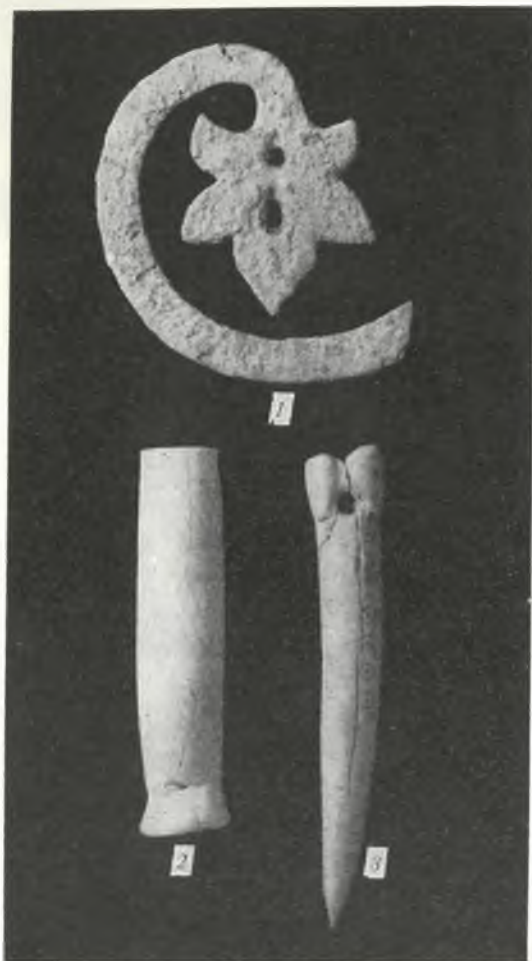
Fig. 18. Bois de cerf et de biche

от острие на брадва (обр. 12_б), което беше намерено на юг извън сградата. Бравдата е била с разширено към дръжката острие.

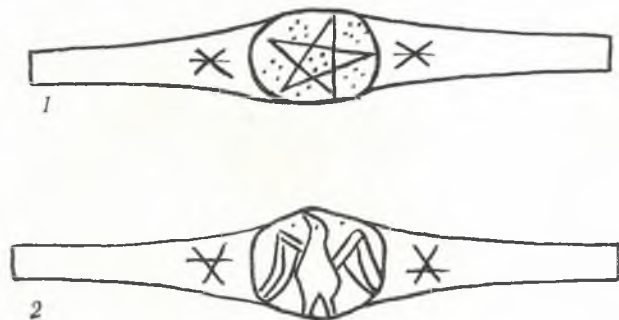
В помещенията се откриха значителен брой предмети, някои от тях недоизработени. Тези полуготови предмети и късове желязна сгурия недвусмислено показват, че тук някъде наблизо, може би в някои от помещенията (например № 2), където има и две огнища, е имало ковачница. Към готовата продукция от желязо ще трябва да отнесем преди всичко частите от дървени ведра: дръжки (обр. 15_{1,2}), уши, обръчи; конските подкови (обр. 12_{1,2}), една от които (обр. 12₂) е недоизработена. Все към тези предмети спадат и железните обковки от сандъче от помещение 3 (обр. 16_{1,7}), частите от врата — панти и резета (обр. 17₁₅₋₅), части от кола (обр. 17₆), от юзда, (обр. 16₈) едно огниво (обр. 16₉) и многобройните железни ножчета (обр. 15_{3,4}), които имат различни размери.

Железните предмети от помещенията са били изработени от заваръчно желязо, което се е получавало по същия начин, както и на други места по това време.¹³ Металната структура е

¹³ На някои от железните изделия: нож, стрела, обкова на лопата, изземка, пила, огниво, брадва, сърп и гвоздеи бяха направени химически и металографски изследвания в Катедрата по химия в СДУ. Вж. Ив. Трифонов, Ст. Караванов, Е. Шапкарева, Изследване на старо заваръчно желязо, ГСУ (Химически факултет), София, 1964, стр. 19—30.

Обр. 19. 1 — апликация от бронз; 2 — костена дръжка; 3 — рогче
Fig. 19. 1 — applique de bronze; 2 — manche en os;
3 — petite corne

Обр. 20. Бронзови пръстени
Fig. 20. Bagues de bronze

ферито-перлитна, силно хомогенна. Някои от изделията са били термично обработвани, закалявани и отпуснати до троосит и сорбит. За много от изделията е характерна слоестата структура — редуване на богати на въглерод с бедни на въглерод слоеве. Трудно е обаче да се каже дали това се дължи на горещото заваряване на отделните железни листове с различно въглеродно съдържание, т. е. с различна структура и свойства или се дължи на високата техническа култура на майстора. Все пак едно е ясно, че преславските ковачи са познавали и използвали съвършените за времето начини за обработка на желязото.

Предмети от кост. В някои от помещенията, особено в третото и седмото, бяха намерени полуобработени еленови рога или рога от сърна, готова продукция и отпадъчен материал (обр. 18). Всичко това показва, че в постройката се е обработвало кост.¹⁴ Освен обикновените шила, каквито в големи количества бяха намерени в Търговските помещения¹⁵, от помещение 2 излезе един костен прешлен, а от помещение 3 едно рогче (обр. 19₃) и дръжка за нож (обр. 19₂). Рогчето е дълго 16,1 см. Украсено е с гравирани кръгчета с отбелязан център. Подобно рогче е намерено в търговските помещения.¹⁶ Дръжката е цилиндрична с дължина 8 см и най-голяма дебелина 1,8 см. Украсена е от три пояса, запълнени с мрежа от ромбове, разделени с празни полета.

Накити. В разчистената гражданска постройка в м. Селище се намериха сравнително малък брой накити — два пръстена (обр. 20) и една висулка (обр. 21). Пръстените са от бронз.

¹⁴ Т. Тотев, За обработката на кост в средновековна България, Археология, 1963, V, кн. 3, стр. 85.

¹⁵ Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена на Преслав, стр. 252, обр. 20.

¹⁶ Пак там, стр. 240, обр. 8₁.

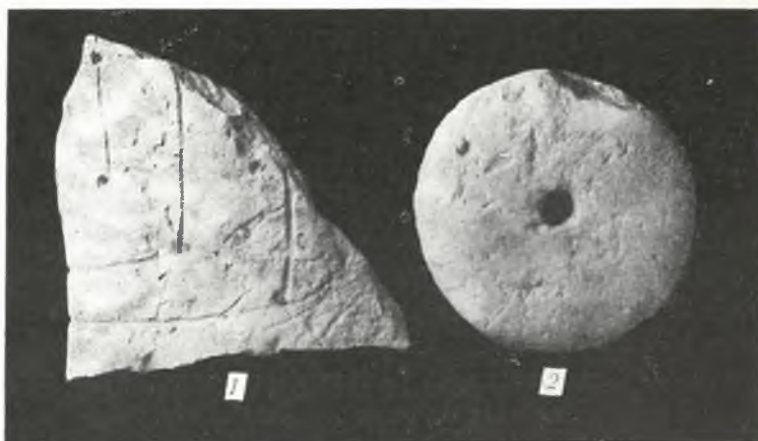
Единият (обр. 20₂) представлява плоска халка, която се разширява и образува кръгъл щит с диам. 1,9 см при диам. на халката 2,2 см. Върху щита е гравирани птица с разперени криле, вероятно орел. Пръстени с такава украса са известни от с. Якимово¹⁷, с. Мишевско¹⁸ и др. Другият пръстен има плоска халка, която също преминава в кръгъл щит, върху който е гравирани пентаграма (обр. 20₁). И той е с диаметър 2,2 см при диаметър на щита 1,3 см. Пръстени с пентаграма са ни познати не само от нашата страна¹⁹, но и от Югославия²⁰ и други славянски страни. Изобщо пръстените имат много популярна за средновековието украса. На пода на помещение 7 се намери висулка от сребро (обр. 21) с виолетов оттенък вследствие на пожара, в който е била попаднала. Висулката представлява камбанка, към която на шарнир е прикачена кръгла халка. Висока е заедно с халката 2,6 см, самата камбанка има височина 1,8 см и диаметър на основата около 1,4 см. Камбанката е украсена с гранули, които при основата образуват четири триъгълни фигури на разстояние една от друга. При върха под три хоризонтални реда от гранули следват три по-малки фигурки от триъгълници също от гранули, които се разминават с фигурките при основата. Тази висулка е много тънка и фина златарска работа.

Към накитите следва да отнесем и късовете от стъклени гривни. Те са от гривни с триъгълно сечение с канелюри или гладки с кръгло сечение. На цвят са сини в различни нюанси. Тези гривни намират аналогии с гривни от средновековното селище в чашата на язовир Г. Димитров.²¹

Освен разгледаните дотук дребни находки в различните помещения бяха намерени голям брой предмети, които са деформирани или от тях са запазени съвсем безлични части, поради което не е възможно да се определи и техният първоначален вид. Открити бяха и късове от оловени листове, тежест за рибарска мрежа от глина с диаметър 9,2 см и дебелина 3,5 см (обр. 22₂), част от бронзова апликация, представляваща петлистна палмета (обр. 19₁), част от керемидата, върху която е била издълбана играта „дама“ (обр. 22₁), части от точилни камъни и седем монети, за които споменахме при описанието на отделните помещения.

Обр. 21. Сребърна висулка от помещение 7
Fig. 21. Pendeloques en argent de la pièce 7

Обр. 22. 1 — част от керемидата с врязана „дама“; 2 — тежест за рибарска мрежа
Fig. 22. 1 — partie d'une tuile avec la représentation incisée d'une „dame“; 2 — poids de filet de pêche

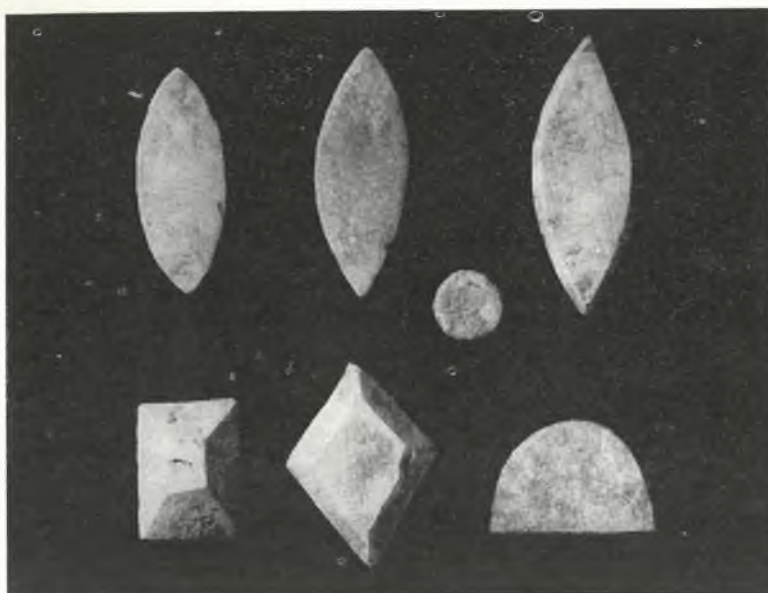
¹⁷ А. т. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове от Северозападна България, Археология, 1963, V, кн. II, стр. 32, обр. 11.

¹⁸ Пръстените от с. Мишевско не са обнародвани.

¹⁹ А. т. Милчев, цит. съч. стр. 31, обр. 10.

²⁰ В. Aleksova, Demir Karija, т. I, Skopje—Beograd, 1966, табл. XIX 218.

²¹ Й. Чангова, За стъклените гривни в средновековна България, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1962, фиг. 2₂.

Обр. 23. Керамика за инкрустация
Fig. 23. Céramique à incrustation

Рисувана керамика. Особен интерес представляват късовете т. нар. преславска рисувана керамика, които бяха намерени в гражданската постройка. Те са от двата вида: декоративна и трапезна. Към първата група се отнасят плочките за инкрустация, за облицовка и иконките, а към втората група — съдовете. Плочките за инкрустация (обр. 23) са със сравнително малки размери и с почти еднаква дебелина — от 0,3 до 0,5 см. Те са направени от бледокремава глина и имат различна форма: кръгче (диам. 1,1 см), полукръг, заострена елипса (с дълж. от 3 до 5,3 см), ромб (с дълж. 3,1 см), правоъгълник (дълж. 2,1 см, шир. 1,6 см). Едни от тях са покрити с глазура — тъмнокафява или жълтокафява, а други са имали естествения цвят на глината. Тези плочки са били инкрустирани вероятно с мраморни рамки, корнизи или колонки, каквито в изобилие са били намерени около Кръглата църква. Оттам произхождат и такива плочки за инкрустация.²²

Фрагментите от плоските плочки са малки и затова е трудно да се определи тяхната форма. Не е ясна и украсата им. Те са от бледокремава глина с дебелина 0,4—0,5 см. На единия къс (обр. 24_а) се вижда част от грозд. Контурите са тъмнокафяви, а зърната са покрити с жълтокафява глазура. Украсата на втория къс (обр. 24_г) твърде много напомня на украсата на една плочка от Кръглата църква, върху която са изобразени жълти сърцевидни фигури.²³ При нашата плочка е запазена част от една такава фигура.

Все към плочките ще трябва да причислим и една трета плочка също от кремава глина, дебела 0,5 см, върху която с кафява боя е нарисуван някакъв орнамент в тясна ивица като рамка. И тук мотивът е неясен, както не е много ясно и предназначението на самата плочка. Тя би могла да бъде част от икона.

Към декоративната керамика се отнасят и късовете от иконки. Върху някои от тях са запазени части от облеклото на светци, а върху други — части от лица. Всички обаче са от бледокремава глина. Иконките са два вида: кръгли и правоъгълни. До нас е достигнал един фрагмент от кръгла икона (обр. 24_г). Върху кръгла плочка от бледокремава глина с диаметър 10,5 см и дебелина 0,6 см е бил изобразен допоясен образ на мъж — светец, пророк или еван-

²² Кр. Миятев, Преславската керамика, София, 1936, стр. 53, обр. 63.

²³ Пак там, стр. 31, обр. 36, стр. 32.

гелист. Запазена е част от дясната половина на лицето. Изпълнението на лицето е много просто. Светецът е представен право насреща. Главните линии на главата и лицето са изтеглени върху естествения цвят на плочката с кафява боя. Брадата е ограничена с кафяв контур, а косата и мустаците са предадени чрез коси прави линии. Червена боя е сложена като сянка на носа, ухото, бузата и под веждата. От дясната страна на главата е било означено името на светеца. Ясно се чете началната буква О.

Малки иконки, изписани върху кръгли плочки, са намерени при разкопките на Кръглата църква.²⁴ Кръстю Миятев смята, че те са били разположени в монументалната украса на църквата в отвесни или хоризонтални пояси подобно на мозайчните и фресковите медалиони с бюстови образи.²⁵ Нашата кръгла иконка обаче едва ли ще да е била употребена по същия начин в цивилната постройка.

Останалите четири къса са от три иконки. Върху единия къс, който има дебелина 0,3 см, се вижда лявата половина от главата на гологлав светец и лявото му рамо (обр. 24₂). Светецът е представен право насреща в цял ръст. За основен фон на лицето е послужил естественият цвят на глината. Контурите и дрехата са изтеглени с тъмнокафява боя. Косата, вече опаднала и запазена само над лявото ухо, както брадата и мустаците са представени с къси прави линии. Около главата има жълт нимб. Плочката е била с рамка, широка 1 см, ограничена с кафява линия.

Върху другата плочка, също правоъгълна и с рамка наоколо (деб. 0,5 см), е бил изобразен пак светец в цял ръст, изправен насреща (обр. 24_{3,6}). За лицето нямаме данни, но за кройката на дрехата му свидетелствуват двата къса, които са достигнали до нас. Контурите и гънките са представени с обикновените кафяви линии както на стихара, така и на омофора. Кръстът върху омофора е също кафяв. Със същата кафява боя е оцветен плътно и фелонът. От двете страни на светеца пак с такъв цвят са били изписани букви във вертикален ред — явно името на светеца. Сега от дясната страна на светеца се четат последните две букви от дума — ОС.

Върху четвърт част от правоъгълна плочка, дебела 0,3 см, личи част от облеклото на благославящ светец (обр. 24₄). И тук за контурите и гънките на дрехата е употребена същата кафява боя. Отпред дрехата има червена краска.

Не е изключено и плочка обр. 24₅ да е от иконка.

Късове от правоъгълни иконки на светци са намерени досега най-много в Патлейна²⁶. И при тях образът и дрехата са третириани по същия начин и ефектът е получен чрез същите средства, както при иконките от гражданската постройка в м. Селище.

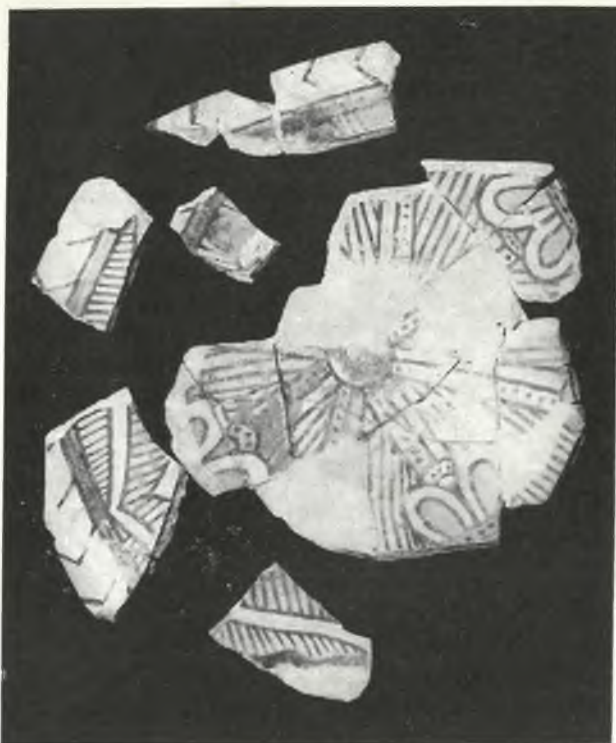
Трапезната рисувана керамика ни е засвидетелствувана от късове от три съда (паници). От едната паница е запазена само малка част от стените (обр. 24₉), затова е трудно да се съди за цялостната ѝ украса. Вижда се само, че съдът е бил източен от кремава глина и че с кафява боя са нанесени върху естествения цвят на чирепа контурите на някакви геометрични, а може би и растителни мотиви, които са били запълнени със светложълта и тъмнокафява глазура.

От втората паница е запазена част от дъното (обр. 24₁₀). Паницата е имала кухо столче, високо 1,3 см, с диаметър 9 см. Тя е изработена от бледорозова глина. Върху нашия къс личат два листа от една розета. Единият лист е покрит с оранжевожълта глазура, а вътре е запълнен от седемлистна палмета, оцветена със зелена глазура. Другият лист от розетата е зелен, запълнен от седемлистна палмета, покрита с оранжевожълта глазура. Фрагментът е достатъчен, за да се възстанови украсата на дъното. Отвътре цялото дъно е било запълнено от шестлистна розета, затворена в кръг, очертан с кафява боя. Със същата кафява боя са изтеглени и контурите на розетата. Всеки лист на розетата е запълнен с по една седемлистна палмета, която не е откъсната от него, а органически свързана. Три от палметите са били запълнени със зелена глазура, а съответните листа от розетата са били оранжевожълти. Другите три розети са били

²⁴ Пак там, стр. 15.

²⁵ Пак там.

²⁶ Пак там, стр. 16, табл. II с. d.

Обр. 25. Фрагменти от паница преславска рисувана керамика
Fig. 25. Fragments d'assiette de céramique peinte de Preslav

оцветени с оранжевожълта глазура, а съответните листа от розетата са били покрити със зелена глазура. И така върху дъното се редуват жълта палмета на зелен фон със зелена палмета на жълт фон.

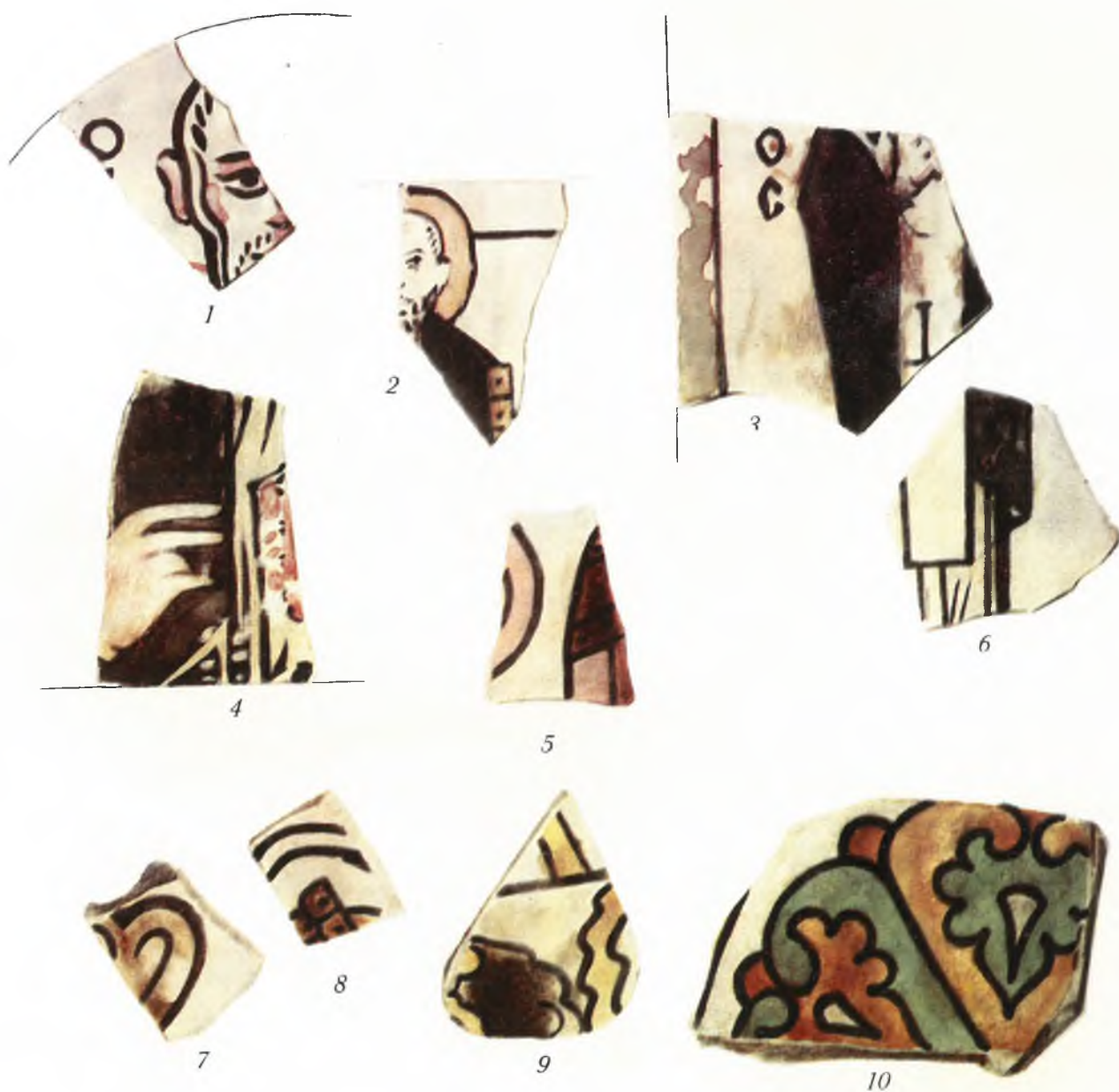
Като мотив палметата е много популярна. Тя се среща в преславското изкуство не само върху рисуваната керамика, а и върху метални съдове,²⁷ мраморни плочи,²⁸ върху архитектурни детайли²⁹ и пр., но в съчетание с розета не ни е известна и нашето дъно е нова разновидност в орнаменталния репертоар на рисуваната керамика, нов вариант на украса с палмети.

От третата паница са запазени голям брой късове, които ни дават възможност да възстановим не само формата ѝ, но и нейната украса изцяло (обр. 25). Паницата (обр. 26) е с ниско столче с диам. 10,5 см и височина 0,8 см. Източена е от бледорозова глина. Декорацията е нанесена върху бледорозовия фон посредством черен контур, а запълванията са направени с жълта и кафява глазура и розова боя. Вътрешността на паницата е разделена на четири декоративни сектора посредством вертикални ленти, които завършват с по една елипсовидна фигура, оцветена с жълта глазура. От всяка една от тези фигури излизат по две дъги, които образуват арки със заострени върхове. Четири сърцевидни фигури, оцветени с розова боя и жълта глазура, запълват пространството под арките. Вътрешността на съда е запълнена изцяло от успоредни вертикални линии на разстояние една от друга 0,3—0,4 см, които се събират към център. Бордюрът на паницата е украсен с рибена кост на групи. Подобно на вътрешността отвън паницата е разделена също на четири сектора посредством четири групи от по три вертикални линии, изтеглени с черна боя, а пространството между тях е запълнено с кафява глазура. Отвън на дъното на паницата с черна боя е изписан най-разпространеният в Преслав знак Y с по една

²⁷ Т. Тотев, За един паралел на чашата на Сивин Жупан, от Преслав, Археология, VIII, 1966, кн. 1, стр. 31, обр. 1.

²⁸ Кр. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 56, обр. 49.

²⁹ Пак там, стр. 114, обр. 119_a.

Обр. 24. Фрагменти от преславска рисувана керамика: 1—6 — от иконки; 7, 8 — от плочки; 9, 10 — от съдове
 Fig. 24. Fragments de céramique peinte de Preslav: 1 à 6 — d'icônes; 7, 8 — de plaques; 9, 10 — de vases

Обр. 26. Възстановената украса на паницата от помещение 4
Fig. 26. Reconstitution du décor de l'assiette de la pièce 4

хаста от двете страни. Да се намери точна аналогия на украсата на нашата паница е трудно, но срещаме отделни елементи както по съдовете, така и по плочки от този вид керамика. Например рибената кост е мотив, който често краси периферията на чиниите и паниците, а сърцевидният мотив се среща по плочки. Ясно е, че декорацията на паницата е в стила на преславската рисувана керамика, въпреки че такова съчетание на известните ни вече мотиви досега не ни е познато.

Нашите екземпляри от декоративна рисувана керамика допълват само бройката на известните вече видове. Те не внасят нищо ново и в репертоара на орнаментиката, както и в стила на украсата на тази керамика. Интересното е само това, че за първи път в гражданска постройка срещаме много от видовете декоративна керамика и немного малък брой икони с малки размери. Досега такива иконки са известни само от Патлейна³⁰, Кръглата църква³¹ и манастира под Вълкашина в Бял бряг.³²

Що се отнася до трапезната керамика, то тя и в двата случая (дъното и възстановената паница) показва ново съчетание на известни мотиви, т. е. обогатява декоративния репертоар на трапезната преславска керамика.

И така ние разгледахме резултатите и материалите от една гражданска постройка, разкопана в м. Селище в Преслав. Изниква въпросът, кому е принадлежала тази постройка, служеща за жилище? Както видяхме, сградата има най-обикновен план и представлява редица от различно големи помещения. Градежът ѝ е съвсем обикновен — ломен камък и кал, но веднага се натъкваме на нещо, което при другите граждански постройки с такъв градеж не сме срещали — щуковата мазилка, с която са били измазани отвътре стените, което говори за доброто материално състояние на притежателя. Освен това късовете от мраморни плочки и мраморните блокчета от подова настилка показват, че в сградата е имало помещения с мраморен под. Като прибавим към всичко това и стъклените мозаични кубчета, различните видове преславска рисувана керамика (декоративна и трапезна) и многобройните късове от стъклени съдове, идваме до извода, че жилището ще да е принадлежало най-малко на някой висш чиновник в българската държава, ако не на някой български феодал, който е притежавал имение тук в южната част на Селище — едно от най-добрите места в равнинната част на Преслав. Тя е била близо до Кръглата църква и недалеч от Двореца. Не е изключено жилищната сграда да е част от феодално имение, което се е намирало около църква № 3, или пък да е принадлежала към гражданския комплекс на 50 м източно от нея. Може би двете заедно с останалите две църкви и стопанските постройки, разположени югоизточно от тях, да са сгради от едно голямо феодално имение, което се е простирало в южната част на м. Селище.

Нашата гражданска постройка е имала същата съдба, както всички сгради в тази част на Преслав. През Х в., както се вижда от монетите, вероятно при нападението на Йоан Цимисхи тя е била изоставена, запустяла и по-късно е рухнала. Възможно е рухването на покрива и стените да е станало при някакво голямо наводнение, от което имаше видими следи около сградата — нанос от речен чакъл, пясък, кости от загинали животни и други материали.

³⁰ Кр. Миятев, цит. съч., стр. 16.

³¹ Пак там, стр. 15.

³² Л. Огненова и С. Георгиева, Разкопките на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948—1949 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 392, обр. 22.

EDIFICE CIVIL AU LIEUDIT „SELIŠTE“ A PRESLAV

A. ČANGOVA

(Résumé)

Au lieu dit „Selište“ près de Preslav des fouilles d'un édifice civil ont été pratiquées en 1960—1961 (fig. 1). C'est un rectangle qui mesure 53 m de longueur sur 7,40 m de largeur (fig. 3) et qui comprend 7 pièces de grandeurs différentes. L'épaisseur des murs extérieurs varie de 0,80 m à 1 m et celle des murs intérieurs de séparation de 0,70 à 0,80 m. Le matériau utilisé est de la pierre et de la boue. Ces murs sont conservés jusqu'à une hauteur de 0,20 m—0,30 m. Leurs fondations (fig. 4) sont implantées à 0,40 m de profondeur. L'épaisseur des murs, les solides fondations et la diversité des trouvailles des différentes pièces permettent de supposer que cet édifice comprenait originairement 2 étages avec une entrée du côté Ouest (fig. 3). Les murs avaient été recouverts d'un crépi blanc à l'extérieur et à l'intérieur et préparés à l'endroit même (fig. 5). Certaines pièces comportaient un pavement de grosses briques rectangulaires, d'autres un dallage de pierre; enfin il y en avait aussi avec un dallage de marbre. L'édifice était recouvert d'un toit de tuiles (fig. 2). Dans l'une des pièces des foyers ont été découverts (fig. 6). A juger du plan et du mode de construction cet édifice peut être rattaché aux nombreux édifices mis au jour en Bulgarie et plus particulièrement à Preslav.

Ces fouilles ont livré de nombreux objets de céramique, de métal et d'os, des parures, de la céramique peinte de Preslav et autres. Les vases d'argile appartiennent au type slave ou protobulgare (fig. 8, 9_{1,2,4}); on y trouve aussi des tasses coniques (fig. 9₃), des amphores à fond arrondi. Les trouvailles en métal sont nombreuses. On peut les classer en plusieurs groupes: outils agricoles (fig. 11, 12₄, 13), ainsi que divers autres instruments (fig. 12_{3,5,6}, 14, 15₅, 16_{10,11,12}), des produits finis (fig. 12_{1,2}, 15_{1—4}, 16_{1—9}, 17, 19) et un chaudron en cuivre (fig. 7, 10). On y a recueilli en outre des fragments de bracelets en verre, des bagues en bronze (fig. 20), une breloque en argent (fig. 21), un morceau de tuile avec la représentation d'une „dame“ incisée (fig. 22₂), des objets en os (fig. 19_{2,3}) et de nombreux bois de cerf et de biche (fig. 18), des matériaux travaillés et semi-travaillés, ainsi que des déchets.

Les tessons de céramique peinte de Preslav retiennent tout particulièrement l'attention, car on les trouve pour la première fois dans un édifice civil et en telle quantité, tous les genres connus étant représentés. La céramique décorative peinte comprenait aussi de petites plaques pour incrustations (fig. 23), des icônes rondes ou rectangulaires de petites dimensions (fig. 24_{1—6}), des plaques (fig. 24_{7,8}) et des vases (fig. 24_{9,10}, 25, 26). La céramique peinte décorative de cet édifice vient compléter le nombre de genres connus et n'apporte aucun élément nouveau quant au répertoire de l'ornementation de cette espèce de céramique. La céramique peinte de table comporte par contre de nouvelles combinaisons de motifs connus et vient enrichir l'éventail de cette décoration. Le mode de construction, les dimensions, la richesse et la variété de ces trouvailles permet de conclure que cet édifice avait été la demeure d'un haut fonctionnaire du royaume de Bulgarie ou la propriété d'un seigneur féodal qui l'avait érigée dans la partie Sud de l'endroit.

Les trouvailles, et surtout les monnaies, montrent que cette maison avait été abandonnée au Xe s. lorsque le pays fut envahi par l'empereur de Byzance Jean Tzimiscès et est tombée en ruines par la suite.

Région de Sofia. Trouvaille de monnaies d'or byzantines du VII s. Le Musée de Sofia a acquis 1 exemplaire de Constance II, Constantin IV, Heraclès et Tibère (Wroth, XXX, 1) et 1 de Constance II et Constantin IV (Wroth, XXXIV, 1—3).

Tvârdica, arr. de Sliven. Vase contenant 130 monnaies d'or d'Alexis I Comnène, Jean I Comnène, Manuel I Comnène, Andronic I Comnène, Isaac Ange. Le trésor a été acquis par le Musée de Sliven.

Todor Ikonomovo, arr. de Šumen. Une trouvaille de 2 kilos d'antonineins. Dispersée.

Calapica, arr. de Plovdiv. Vase contenant des deniers et des antoniniens du II et III s. A été achetée pour le Musée de Plovdiv.

Ciklovo, arr. de Kjustendil. Trouvaille de monnaies de cuivre de Manuel I Comnène, Isaac II Ange et Andronic I Comnène. Une partie a été achetée pour le Musée de Kjustendil.

Červena voda, arr. de Ruse. 889 deniers républicains et impériaux. Le trésor a été acquis par le Musée de Ruse.

Čomakovci, arr. de Vraca. Petit vase contenant 60 deniers romains et antoniniens. 8 exemplaires ont été achetés pour le Musée de Vraca.

Judelnik, arr. de Ruse. On a acheté pour le Musée de Ruse 506 deniers romains du II et III s. provenant d'une grande trouvaille monétaire découverte près du village.

ДВЕ ФАЛШИВИ ТЕТРАДРАХМИ НА ТРАКИЙСКИЯ ЦАР МОСТИС

Тодор Герасимов

Тракийският цар Мостис е познат само от монетите му. За него не намираме никакви сведения в писмените извори. Мостис е секъл медни и сребърни монети от едър номинал (тетрадрахми).¹ Върху лицето на тези монети е представен образ на Мостис с бръснато младежко лице, а на опаката страна — Атина Nikeфорос, седнала наляво (обр. 1). Този тип е зает от тетрадрахмите на Лизимах. В отрязка под седящата Атина е поместен надпис в два реда. Горے стои името на някакъв тракиец Садала, предшествувано от предлога ΕΠΙ. Под това име е дадена годината. В някои екземпляри под ръката на Атина, протегнатата напред, стои монограм.

В нумизматичната сбирка при музея в Копенхаген се намира една тетрадрахма на Мостис която обръща внимание с това, че в надписа под фигурата на Атина отсъства името на Садала (обр. 1). Освен това монограмът под протегнатата дясна ръка на богинята съдържа латинската буква R. Посочените особености пораждат съмнение в автентичността на този екземпляр.²

Името на Садала намираме във всички досега познати тетрадрахми на Мостис с дати преди и след годината 32 (ΑΒ), от когато е занимаващата ни тук тетрадрахма. Следователно не може да се приеме, че Садала е бил отстранен от длъжност по някаква причина през тази 32 година и отново назначен след това, тъй като името му фигурира върху екземпляра с годината 38 (ΔΗ).² Но ако се съгласим, че е имало временно отстранение на този монетен магистрат, тогава как да се обясни присъствието на буквата в монограма с начертание подобно на латинската буква R. Изключено е тук да виждаме едно архаично начертание на гръцката буква Ρ, тъй като монетата е от елинистическата епоха (II—I н. пр. н. е.). Ако приемем, че и трите букви EVR са латински, тогава се поставя въпросът, възможно ли е във II в. пр. н. е. при съществуващата тракийска независимост да има римски наместник при Мостис, чието име да е означено посред-

¹ В. Н е а d, *Historia numorum*, Oxford, 1911, p. 285; Н. М у ш м о в, Монетите на тракийските царе, София 1927, стр. 236.

² Н е а d, цит. съч., стр. 28; *Sylloge nummorum graecorum*, Copenhagen, 1943; Thrace, II, p. 24, 1172.

Обр. 1. Фалшива тетрадрахма на Мостис
Fig. 1. Tétradrachme faux du roi Mostis

Обр. 2. Фалшива тетрадрахма на Мостис (увеличена)
Fig. 2. Tétradrachme faux du roi Mostis (agrandissement)

ством монограм.³ Според нас това е изключено. Тогава присъствието на латинската R и липсата на името на магистрата Садала ни дават основание да твърдим, че тетрадрахмата е модерен фалшификат. Това съмнение се засилва и от още един белег. Това е начертанието на буква T в името на Мостис. В нея хоризонталното рамо има в два края по една къса чертичка, както в буквите от римската императорска епоха. В нито една от познатите тетрадрахми на Мостис няма буква T с подобно начертание.

В нумизматичната сбирка при Народния археологически музей в София се пази също една тетрадрахма на Мостис (обр. 2).⁴ И в нея намираме една подробност, която също тъй повдига съмнение, че тя не е истинска. Това са числата на годината. Подир ЕТОΣ се виждат буквите □Λ. Издателят на тази тетрадрахма ги чете като 31 (ΓΛ).

Трябва обаче да обърнем внимание, че правило е гръцките надписи на камък и в монетите, дето е означена дата, знакът за десетиците винаги да се поставя вляво, а този за единиците — вдясно. Това правило е спазено в останалите тетрадрахми на Мостис: ΙΓ (13) ΚΒ (22), ΛΒ (32) ΔΗ (38).

Първият издател на тетрадрахмата на Мостис обаче не е забелязал, че към отвесната хаста на буквата вляво, която той смята за единица (Γ=3) има още една хоризонтална хаста, следователно буквата не е Γ, а □=200. Двете букви тук следователно дават една много висока цифра със стотици и десетици — 230. Тази дата противоречи на датите от останалите познати тетрадрахми на Мостис, които съдържат само десетици и единици: ΙΓ, ΚΒ, ΛΒ и ΔΗ. Това обстоятелство потвърждава съмнението в автентичността на нашия екземпляр.

Двете хоризонтални хаста в споменатата буква □ са с по-нисък релеф. Те са гравирани допълнително. Модерният фалшификатор си е послужил с отпечатък от една оригинална тетра-

³ В едни емисии тетрадрахми на Тасос от I в. пр. н. е. е поставена монограма на римския квестор Сюра. Но там положението е по-друго. Островът е бил вече под римска власт.

⁴ Мушмов, цит. съч., стр. 236 табл. VI. В надписа у него е дадено два пъти ΓΑ (ΓΑ=31).

драхма на Мостис, в която датата е била редовна — $\text{I}\Delta=14$. Без да помисли, той е прибавил две хоризонтални чертички към буква I и неочаквано се е получила стотицата $\square=200$. А от единицата Δ , като е изстъргал основата ѝ, е направил десетица $\text{L}=30$.

Ако приемем, че занимаващата ни тетрадрахма е истинска, все пак не може да се обясни присъствието на датата 230 година. Какво означава тя. Година от царуването на Мостис или година на отсичането на монетата. Казахме по-горе, че за този тракийски владетел няма никакви писмени данни. Въз основа на стила на изображението на Атина от опакото на тетрадрахмите, което копира по-късните емисии тетрадрахми с името на Лизимах, приема се, че Мостис е живял и управлявал в Тракия към II , а може би и началото на I в. пр. н. е.⁵ Следователно датата 230 г. не може да се съгласува с вероятната хронология на царуването на Мостис. Но трябва да допълним и още нещо. \square в датата се отличава от същата буква Σ , повторена три пъти в имената Мостис и Садала. Буквата \square с квадратна форма се явява късно в епиграфските и нумизматични паметници, едва през императорската епоха. Древният гравьор на монетния печат не би допуснал такава грешка.

DEUX TETRADRACHMES FAUX DU ROI THRACE MOSTIS

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit deux tétradrachmes faux portant le nom du roi thrace Mostis. L'une de ces monnaies appartient à la collection numismatique de Copenhague (fig. 1). On n'y trouve pas le nom du magistrat Sadalas. Le nom de Sadalas existe sur presque tous les tétradrachmes de Mostis avec les dates II (13) KB (22) et ΔH (38). Il est peu probable que ce magistrat eût été révoqué en 32 rétabli ensuite dans ses anciennes fonctions comme le témoigne le tétradrachme portant la date 38. Le doute sur l'authenticité de cette monnaie est renforcé encore par le monogramme apposé sous la main droite d'Athéna. On y trouve combiné la lettre latine R. Si les trois lettres EYR désignent le nom du gouverneur romain on soit nécessairement se demander alors comment il se fait qu'au IIe s. av. n. ère lorsque la Thrace n'avait pas encore été soumise par Rome qu'un représentant de l'Empire romain y fut installé et qu'il eût mis son monogramme sur des monnaies du roi thrace Mostis, souverain indépendant. C'est de toute évidence impossible.

Le second tétradrachme faux se trouve dans la collection numismatique de Sofia (fig. 2). Le doute sur l'authenticité de cet exemplaire provient de la date qui y est apposée. Après le mot ETO Σ on aperçoit nettement les lettres \square et A qui forment l'année 230. Cette date vient contredire celles des tétradrachmes connus et authentiques de Mostis. Ils ne portent que les dizaines et les unités. En l'occurrence le faussaire s'est servi d'un moule d'une monnaie authentique avec la date $\text{I}\Delta=14$ en ajoutant à la matrice au I des deux petits traits horizontaux. Il a obtenu ainsi la lettre $\text{C}=200$. De plus les traits sur la monnaie de Sofia sont plus plats. La haste horizontale de la seconde lettre $\Delta=30$. En admettant que cette monnaie soit authentique comment s'expliquer alors la présence de la lettre \square avec la forme tardive \square apparue dans les monuments épigraphiques et numismatiques à peine à l'époque impériale. La lettre \square avec un tracé pointu est répétée trois fois dans l'inscription du tétradrachme de Mostis. Le graveur n'aurait certainement pas commis l'erreur de tracer la lettre E en une forme carrée dans la date.

⁵ Head, цит. съч. стр. 285.

ДЕВЕТ МОНЕТИ НА ПАЛЕОЛОЗИТЕ

Тодор Герасимов

Монетите от сребро и мед, които описваме по-долу, представят допълнение към обнародваните досега от мен монети на Палеолозите.¹ Едни от тях са непознати в нумизматичната литература, други издавам с цел да поправа неправилното четене на надписите в по-рано обнародвани екземпляри, а трети се нуждаят от прекласиране.

МЕДНА МОНЕТА НА МИХАИЛ VII ПАЛЕОЛОГ

1. Лице:	Δ	ΠΑ	Михаил VIII с корона, сакос и мантия седнал на престол, насреща. С дясната ръка държи лабарум (?), а в лявата — свитък. Вдясно шестолъча звезда.
	·C	ΔEO	
	Π	ΔOΓ	
	OO	O	
Опако:	Γ	Μ	Св. Димитър с ризница и наметало, прав насреща. С дясната ръка той се опира на копие, а с лявата държи щит, опрян на земята.
	OA	TP	
	Δ	.	

Мед, диам. 25 мм. Ермитаж, Ленинград (обр. 1).

В надписа при фигурата на императора името на Михаил VIII не личи. Ние отдаваме монетата на този владетел въз основа на характерната форма на брадата му и украсата на дрехите с едри бисери, особеност, която намираме във всички медни монети, сечени от Михаил VIII в монетарницата на Солун. В този град той е управлявал като никейски император до 1261 г. Със същите стилови белези са и монетите на никейския император Йоан I (III) Ватацес, сечени също в присъединения към никейската империя Солун.

От Михаил VIII Палеолог са известни и други медни монети, в които той е представен седящ на престол, но с тази разлика, че в тях той държи с две ръце меч, положен на коленете му.²

Образът на византийския император седнал на престол среща рядко по монетите. Такъв иконографски тип намираме в монети на императори от VI и VII в.³ След това в продължение

Обр. 1. Медна монета на Михаил VIII
Палеолог

Fig. 1. Monnaie de cuivre de Michel VIII
Paléologue

¹ Т. Герасимов, Неиздадени монети на Палеолозите, РП, IV, 1950, стр. 23 и сл.; Монета от Андроник II и Андроник III с надпис ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ, ИАИ, 1955, стр. 584; Медна монета на Андроник IV Палеолог, ИАИ, XX, стр. 584; Една медна монета на Йоан VII Палеолог, и. т. сл. 585. Les monnaies de Jean VII Paleologue, Byzsl. XVII 1956, 114 и сл.; Монети от Андроник II и Андроник III, Мануил II и Андроник IV Палеолог, ИАИ, XXII, 1958, стр. 336; Les hyperperes d'Andronic II et d'Andronic III, etc. Byzbulgarica, 1962, p. 213; Сребърни монети на Андроник III с надпис ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ, и. т. с. 299; Les hyperperes d'Anne de Savoie et de Jean V Paléologue, Byzbulg. II, 1966, p. 323.

² T. Bertelé, Monete bizantine inedite o rare, Zeitsch. p. Numism., XXXVI, 1926, II, 45, 49, 51.

³ W. Wroth, Imp. Byzant. Coins I, London, 1908, pl. IV, 5, 6, XI, 8—11; XLV, 21; XLVI, 1; L 16—18; t. II pl. XIX, 23 XXIX, 14, 15.

Обр. 2. Медна монета на Андроник II
Палеолог
Fig. 2. Monnaie de cuivre d'Andronic II
Paléologue

Обр. 3. Медна монета
на Андроник II Палеолог
Fig. 3. Monnaie de cuivre
d'Andronic II Paléologue

близо на пет века този образ не се явява във византийската нумизматика. Едва през XIII в. го срещаме в монети на солунските деспоти Тодор и Мануил Ангел.⁴

След възстановяването на византийската империя в Цариград седящият образ на императора е употребен, както видяхме отново като монетен тип. Намираме го и в медни монети на неговия наследник Андроник II.

МОНЕТИ НА АНДРОНИК II ПАЛЕОЛОГ

2 Лице: $\begin{array}{|l} \text{AN} \\ \Delta \text{PNI} \\ \text{K.} \\ \text{C} \end{array}$ Андроник II с корона и сакос, седнал на престол без облегалo, насреща. В дясната си ръка държи голям кръст с две напречни рамена, а в лявата — свитък. Зрънчест кръг.

Опako: $\begin{array}{|l} \text{IC} \overline{\text{XC}} \\ \text{B} \overline{\text{B}} \end{array}$ Исус Христос прав насреща. Зад него нисък престол. От двете му страни по една едра буква В.

Мед, диам. 19×22 мм. Нумизматичен кабинет в Берлин (обр. 2).

Вместо обичайния знак за царска власт лабарум или жезъл с кръст тук Андроник е представен, че държи голям кръст с две напречни рамена — символа на Исус Христос. На друго място ние се спираме повече на значението на този знак в иконографията на византийския император. С него последният се изтъква като заместник на небесния цар на земята.

Двете букви В, В при образа на Христос върху опакото на монетата представят съкращение на епитета на Христос.

3. Лице: [AN]ΔΡΟΝ[ΙΚΟΣ] ΔΕΣΠ[ΟΤΗΣ]. Андроник с корона с висулки, сакос и мантия, закопчана на дясното рамо. С дясната ръка държи жезъл с кръст, а в лявата — свитък. Горевдясно благославяща божия десница.

Опako: +ΚΟΜΙΝΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΙΟ . . . в рамка от двоен зрънчест кръг. В средата равнораменен кръст.

Мед, диам. 17 мм. Ермитаж, Ленинград (обр. 3).

В надписа от опакото на монетата буквите Μ, Ν, Η и Ν са дадени в лигатура. Буквата Ν два пъти е начертана като Η.

Един втор екземпляр, но от други монетни печати, е обнародвал д-р Н. Longuet.⁵ Той е прочел надписа около фигурата на Андроник така: ANΔΡΟΝ-ΚΟC ΔΕCΠ. В надписа върху опакото на тази монета е изтъкната роднинската връзка на Андроник II и фамилията на Комнините.

4. Лице: AVΤΟΚ[ΡΑΤΟΡΕC ΡΩΜ]ΑΙΟΝ. Андроник II и Михаил IX с корони и сакоси, прави насреща и държат заедно лабарум с дълга дръжка.

Опako: +ΚΥΡΙΕ CΩCΟΙ ΤΩ ΒΑCΙΛΕΙC в рамка от два зрънчести кръга. В средата на надписа бюст на Исус Христос, благославящ с десницата.

Мед, диам. 21 мм. II сбирка В. Аврамов, София (обр. 4).

⁴ W. Wroth, III, London, 1911, p. XXVI, 4 и 7.

⁵ H. Longuet, Notes de numismatique byzantine, Rev. Num. II, 1938, p. 14, 16.

Сбр. 4. Медна монета на Андроник II
и Михаил IX Палеолог
Fig. 4. Monnaie de cuivre
d'Andronic II et Michel IX

Обр. 5. Медна монета на Андроник II
и Михаил IX Палеолог
Fig. 5. Monnaie de cuivre
d'Andronic II et Michel IX

5. Лице: AVTO[КРАТОΡΕ]C. . . Андроник и Михаил IX, както в гореописаната монета, но от друг монетен печат.

Опако: +ΚΥΡΙΕ CΩCON T[Χ] ΒΑΣΙΛΕΙC]. в рамка от два зрънчести кръга. В средата същият бюст на Христа, но от друг печат.

Мед, диам. 21. Сб. Балъкчиев, Никопол.

Монета от същия тип е обнародвал Wroth.⁶ Той ги отдава на Андроник II и Андроник III. Обаче при внимателно разглеждане на образите на тези монети виждаме, че фигурата вдясно е с голобрадо лице така, както се представя по монетите синът на Андроник II — Михаил IX. Ето защо тези монети ние прекласираме и поставяме при монетите на Андроник II със сина му Михаил IX.

6. Лице: Монограмът на Палеолозите, съставен от буквите Π, Α, Λ и Γ. Зрънчест кръг.

Опако: Равнораменен кръст. Между рамената му са гравирани четири букви Β.

Мед, диам. 23 мм (обр. 5).

В тази монета за разлика от останалите византийски монети на лицевата страна не е традиционният образ на императора, нито собственото му име. Този тип е заменен с монограма на фамилията на Палеолозите. Тя обикновено е поместена върху обратната страна на монети.⁷

Но въпреки отсъствието на изображението на владетеля ние все пак можем да установим при кой византийски император от XIV в. са сечени този тип анонимни монети. За целта сме улеснени от образа върху опакото. Кръстът, ограден от четири букви Β, намираме само върху медни монети на Андроник II със сина му Михаил IX.⁸ Ето защо и описаната тук медна монета следва да приемем, че е сечена при двамата владетели.

Четири букви Β между рамената на кръста досега са тълкувани като съкращение на един сложен епитет на Исус Христос: Βασιλεὺς βασιλέων βασιλέων βασιλεύουσιν.⁹

По-скоро двете Β над хоризонталното рамо на кръста са поставени за симетрия, така както около същия равнораменен кръст са поставени понякога вместо две четири звезди.

АНОНИМНИ МОНЕТИ ОТ СРЕБРО

7. Лице: ΙC/ΧC. Исус Христос седнал на престол с високо облегалo, украсено с групи от по три бисера. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

⁶ W. Wroth, цит. съч. II, London, 1908, p. 627, № 42.

⁷ Само в един-два случая този монограм е прибавен до лицето на императора, срв. T. Bartelé, L'imperatore alato nella numismatica bizantina, Roma 19 pl.

⁸ W. Wroth, цит. съч. II, табл. LXXVI, 2; T. Bertelé, Monete bizantine inedite o rare, Zeitschr. F. Numism., XXXVI, 1926, III, 78.

⁹ Du Cange, Historiae byzantinae, Paris, 1680, p. 249; I. Svoronos, Βυζαντινὰ νομισματικὰ ζήτηματα, Journ. intern. d'archéol. numismatique, II, Athènes, 1893, p. 363.

Обр. 6. Сребърни анонимни монети от Андроник III Палеолог
Fig. 6. Monnaies anonymes d'Andronic III Paléologue

Обр. 7. Сребърна монета на Андроник IV Палеолог
Fig. 7. Monnaie d'argent d'Andronic IV Paléologue

Опако: ΜΗ/ΘΥ. Богородица седи на престол с високо облегалo и държи на коленете си детето Христос. От двете страни на престола има по една симетрично начертана буква В. Под нозете на Богородица се вижда овална подложка.

Сребро, диам. 2 мм, тяло 2,80 мм: а) Ермитаж, Ленинград, б) Нумизматичен музей, Атина (обр. 6). Двата екземпляра са от различни двойки монетни печати.

Образите в тези монети се отличават с грижлива изработка. Това дава основание да твърдим, че монетите са ковани в монетарницата на столицата Цариград. Стилното сходство на образите им с тези от сребърни монети на Андроник III ни кара да допуснем, че двете анонимни монети са ковани през време на неговото управление.

По-горе описаната медна монета на Андроник II с Михаил IX, както и медни монети с образите на Богородица и Исус Христос¹⁰ показват, че през края на XIII и XIV в. са пускани в циркулация монети от името на императора.

По какъв повод са ковани тия анонимни монети, засега остава неясно.

МОНЕТА НА АНДРОНИК IV ПАЛЕОЛОГ ОТ СРЕБРО

8 Лице: ΑΙΔΟΡ. . . Андроник IV с корона с висулки и сакос, прав насреща. В дясната ръка той държи жезъл, завършващ с кръст с две напречни рамена, а лявата е поставена на гърдите.

Опако: ΙС/ΧС. Исус Христос седи на престол с високо правоъгълно облегалo, украсено с бисери.

Сребро, диам. 11 и 13 мм, тегло 0,84 г. Нумизматичен музей в Атина (обр. 7).

Два подобни полугроша, но от други монетни печати има сбирката в Британския музей.¹¹ Друг екземпляр е възпроизведен у Sabatier.¹² Полугрошовете на Палеолозите са много редки.¹³ Изглежда, че сребърните монети от този номинал не са имали голямо приложение на паричния пазар и затова са пускани в обращение в много малки количества.

¹⁰ J. Sabatier. Monnaies byzantines, Paris, 1962, II, LXX, 10; H. Longuet, цит. съч. табл. II, 25.

¹¹ W. Whroth, цит. съч. р. 634, 1 и 2 и табл. LXXVI, 7.

¹² J. Sabatier, цит. съч. табл. LXII, 21.

¹³ Т. Герасимов; Неиздадени монети на Палеолозите, РП, IV, 1950, стр. 31.

NEUF MONNAIES DES PALÉOLOGUES

T. GERASIMOV

(Résumé)

1. Monnaie de cuivre de Michel VIII Paléologue (fig. 1). L'empereur porte un saccos et un manteau, il est assis sur le trône, de face. De la main droite il tient le labarum, et de la gauche un rouleau. Sur le revers de la monnaie Saint Démètre est représenté, debout, de face. Le saint tient une lance et un bouclier. La monnaie a été frappée dans l'atelier monétaire de Salonique. Se trouve à l'Ermitage à Leningrad.

2. Monnaie de cuivre d'Andronic II Paléologue (fig. 2). L'empereur ceint d'une couronne et vêtu d'un saccos est assis sur le trône. De la main droite il tient une grande croix à deux bras horizontaux, et de la gauche — un rouleau. La monnaie porte sur le revers la figure du Christ, debout, de face. Des deux côtés de la représentation on aperçoit la lettre majuscule B. Se trouve au Cabinet numismatique de Berlin.

3. Monnaie de cuivre d'Andronic II Paléologue (fig. 3). Sur l'avvers: l'empereur en saccos et manteau est debout, de face. De la main droite il tient un sceptre, et de la gauche — un rouleau. Sur le revers se trouve une croix encadrée de deux cercles de perles. Dans le cadre on lit l'inscription suivante: A l'Ermitage à Leningrad.

4, 5. Monnaies de cuivre d'Andronic II et Michel IX Paléologue (fig. 4). Les deux empereurs sont debout et tiennent un labarum. Sur le revers: le buste de Christ encadré de deux cercles de perles. Dans le cadre l'inscription suivante: ΚΥΡΙΕ COCOI ΤΩ ΒΑΣΙΛΕΙC. a) Ermitage à Leningrad, b) coll. Balakiev, Nicopol.

6. Monnaie de cuivre d'Andronic III (?) (fig. 5). Sur l'avvers le monogramme des Paléologues. Revers.: une croix entre quatre lettres B.

7, 8. Monnaies d'argent anonymes. Sur l'avvers est représentée la Vierge avec l'enfant Jésus elle est assise sur un trône. Des deux côtés du trône il y a une lettre B. Revers: Le Christ assis sur un trône. Les deux monnaies appartiennent à une paire de sceaux monétaires différents: a) Ermitage, Leningrad, b) Musée Numismatique d'Athènes. Ces monnaies ont peut-être été frappées sous Andronic III Paléologue.

9. Monnaie d'argent d'Andronic IV Paléologue (fig. 8). Sur l'avvers: Andronic IV avec une couronne et saccos, debout, de face. De la main droite il tient une croix à deux bras horizontaux appuyée sur son épaule. Revers: Le Christ assis sur un trône. Musée Numismatique d'Athènes.

ЕДИН ОСМАНСКИ МЕДАЛ ЗА ГРАД СИЛИСТРА

Тодор Герасимов

В нумизматичната сбирка на музея в град Силистра се пази един рядък възпоменателен медал от сребро с дим. 45 мм (обр. 1). Той представя интерес поради изображението върху опаката му страна. На лицевата е гравирана туграта на султан Абдул Меджид, поставена в средата на венец от лаврови и дъбови листа.¹

¹ Изказвам благодарност на С. Русев, директор на музея в Силистра, за любезното позволение да обнародвам този медал.

Обр. 1. Сребърен медал за Силистра
Fig. 1. Médaille d'argent de Silistra

Върху обратната страна на медала се вижда схематично изображение на град Силистра, гледан от птичи полет.² Градът е представен ограден от полигонална крепостна стена с издаващи се напред бастиони. На преден план зад стената се вижда голяма джамия с едно минаре. Над града са представени няколко височини. В средата върху две от възвишенията се веят знамена с полумесец и звезда. Върху темето на трите са предадени с правоъгълни силуети крепостни съоръжения. Едното е Меджидтабия, останалите две са Араб- и Кючуктабия.

Пред Силистра е изобразен като широка лента, набраздена от стилизирани вълни, Дунав. Върху една извита рамка се вижда надпис на арабски с името на града и под него дата 1271—1859.

Този възпоменателен медал е бил отсечен във връзка с посещението на Абдул Меджид в Силистра. Изглежда той е раздаван на участващите в тържеството високопоставени лица и сановници.

Матрицата на този медал е изработена в монетния двор в Истанбул.

UNE MÉDAILLE OTTOMANE DE LA VILLE DE SILISTRA

T. GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit une médaille en argent du musée de Silistra (fig. 1). Elle porte sur l'avvers la tougra du sultan Abd Ul-Hamid entourée d'une couronne de laurier et de feuilles de chêne. Sur le revers de la médaille se trouve une vue de Silistra et des hauteurs qui dominant la ville. Dans le bas, sous le Danube est apposée une inscription en arabe avec le nom de la ville de Silistra et l'année 1271—1859.

La médaille a été émise à l'occasion de la visite que le sultan Abd Ul-Hamid fit dans cette ville.

² За Силистра съществува друг медал, отсечен в памет на превземането на града от войските на генерал Дибич Забалкански в 1829 г.

ГЛИНЕНА ПЛОЧКА С ОБРАЗ НА БОЖЕСТВО

Тодор Герасимов

На брега на реката Армира в съседство с разкопаните развалини на вилата на богат тракиец при Ивайловград¹ е намерен случайно един глинен предмет, който поради надрасканата върху него фигура на човек заслужава внимание.² Този предмет представя плочка във вид на паралелепипед, горният край на който е отчупен. Сега плочката е висока 6 см, широка в основата 7,5 см и горе — 5,5 см. Дебела е 3 см. Отзад плочката има вдлъбнатина като стесняващ се нагоре комин. Това показва, че е закрепяна за някакъв предмет. Лицето и двата странични ръба са украсени с геометрични орнаменти, надраскани с острие преди изпичането на предмета (обр. 1). Средата на плочката е заета от изображението на човешка фигура с вдигнати встрани ръце. Запазена е само долната част на тялото с нозете, чиито стъпала са обърнати наляво, и лакета на дясната ръка. Полето около тази фигура е запълнено с геометричен орнамент. По аналогия с други подобни фигури може да се реконструира графично горната част на тялото (обр. 2). От Южна България, с. Дорково, Пазарджишко, е известна една култова фигура на кон от талкошист. Върху едната страна на шията на животното е гравирана аналогична фигура на човек с вдигнати встрани ръце (обр. 32).

Пак от Пазарджишко произхожда къс от глинен предмет с подобна фигура между геометрична украса във вид на спирала, зигзаг и пр. (обр. 3, 3).³ Образът от култовата плочка показва голямо сходство с надрасканата върху глинен похлупак от Румъния човешка фигура, датиран в латенската епоха (обр. 3,1).⁴ Долната част на тялото и в двете изображения представя триъгълник. В него е вписан друг с обща основа. Краката са предадени по един и същ начин със стъпала в профил наляво. Несъмнено главата и горната част на тялото от нашата глинена плочка са имали същата форма. Главата е представляла един овал, съединен с тялото посредством чертичка, а торсът — триъгълник с върха надолу.

Подобна фигура на човек намираме гравирана и върху един връх от копие от Северна Италия.⁵

Обр. 1. Глинена плочка на божество
Fig. 1. Plaque en argile d'une divinité

Обр. 2. Рисунка на плочката на божество
Fig. 2. Plaque peinte avec la représentation d'une divinité

Обр. 3. Изображения на божество върху разни предмети
Fig. 3. Représentations de divinités sur divers objets

¹ Я. Младенова, Разкопките на вилата при Ивайловград през 1964, Археология, VII, 1965, кн. 2.

² Ползувам се от случая да поблагодаря на Я. Младенова за любезното позволение да обнародвам този предмет.

³ Т. Герасимов, цит. съч., стр. 173 и обр. 13.

⁴ Пак там, стр. 172 и обр. 12.

⁵ JAI, 1889, AA, стр. 107.

В посочените паметници е представено едно и също божество. То е нарисувано и върху култовия предмет от Ивайловградско.

Геометричната форма на фигурата ни кара да датираме плочката от края на Халщата. Същият геометричен характер имат и образите от култовата фигура във вид на конска глава, тази от глинения похлупак от Пазарджик и подобен от Румъния.

UNE PLAQUETTE DE TERRE CUITE PORTANT L'IMAGE D'UNE DIVINITÉ

T. GERASIMOV

(Résumé)

On a découvert dans les environs de la ville d'Ivajlovgrad en Bulgarie du Sud une plaque en argile avec la représentation d'une divinité (fig. 1). La figure et l'ornement qui l'entourent ont été grattées avant la cuisson de la plaque. Le dieu est représenté debout, de face, les bras levés (fig. 2). Cette figure a de grandes similitudes avec une représentation analogue d'un couvercle d'un vase en argile découvert en Roumanie (fig. 3). Cette divinité existe aussi sur deux autres monuments de Bulgarie du Sud (fig. 3,3).

Cette plaque d'Ivajlovgrad doit être datée de l'époque de l'âge de fer.

ЕДНА ПРЕПЕЧАТАНА МОНЕТА НА ПЕОНСКИЯ ЦАР ПАТРАЙ

Йорданка Юркова

Наред с контрамарките още в античността се е употребявал и един друг метод, чрез който се легализирали „чужди“ монети или се давали нови номинални стойности на стари, изтрита монети — препечатването. На препечатване, както и на контрамаркиране били подлагани изключително сребърните и бронзовите монети. Златните монети не се препечатват и контрамаркират, тъй като съставът на античното злато е бил чист и номиналната им стойност е била равна на стойността на тяхното тегло.

Препечатването на монетите се обуславяло главно от икономическите нужди на дадения град, държава или владетел. Освен „домашните“ изтрита монети се препечатвали и „чужди“ монети, достигнали главно по търговски път на пазара. Така поради недостиг на парични знаци през елинизма град Лампсак е препечатвал медните монети на Антиох II с типовете на своите медни монети².

Острата нужда от монети е карала и Севт III да препечатва масово бронзови монети от Лизимах, Касандър, Александър III и Филип II.³

При препечатването като технически метод се пестяло и труд, и време, и метал. Монетите не се претопяват, а просто се нагорещават и се подлагат на препечатване. В повечето случаи

¹ K. Regling в Wörterbuch der Münzkunde, Berlin, 1930, стр. 713.

² Мушмов обнародва 17 бронзови монети от тези владетели, препечатани от Севт III — вж. Н. Мушмов, Препечатани антични монети, ИБАИ, т. II, стр. 174 и сл.

³ E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines; Paris t. I, 1901, p. 938.

Обр. 1. Препечатана тетрадрахма на Патрай
Fig. 1. Tetradrachme surfrappée de Patraüs

обаче в бързината монетата невинаги е била нагривана достатъчно, поради което се забелязват следи от стария печат — части от надписи и изображения, които са извънредно интересни за нас. По тях именно ние разбираме какви са били оригиналните монети, което от своя страна ни позволява да направим някои интересни изводи.

Понякога препечатването е било извършвано така набързо, че след време то почти изчезва. Такъв случай има във византийската нумизматика, където бронзови монети от Фока и Тиберий Константин били препечатвани толкова набързо с образа на Ираклий, че след време препечатването се изтрило. Сега повечето от тези монети се класират по първообраза им.

Един характерен пример на препечатване е една тетрадрахма на пеонския цар Патрай (340—315 г. пр. н. е.), препечатана в монетарницата на гр. Дирахион на Адриатическо море.

Лице — Глава на Аполон с лавров венец надясно. Наоколо зрънчест кръг. Изображението е отпечатано на два пъти поради подхлъзване на монетния печат. Върху главата на Аполон са отпечатани в квадратна рамка т. нар. в нумизматиката „алкиноеви градини“ — обичаен тип за опакото на статерите на гр. Дирахион на Адриатическо море (обр. 1).

Опako — Конник в скок надясно. Под предните крака на коня се вижда повален неприятел, държаш копие и кръгъл щит. Надпис не се вижда. И тук се забелязват следи от препечатване. Върху бута на коня се виждат задните крака на кравата от лицевата страна на статерите на гр. Дирахион, представляваща крава с теле.

Препечатването на монетата е станало много набързо и затова върху лицевата страна на оригиналната пеонска монета е отпечатано опакото на Дирахионския статер, а върху опакото на тетрадрахмата на Патрай е отпечатано лицето на статера на Дирахион. Следите от препечатването върху опакото са свършено слаби. Както вече казахме, само краката на кравата се виждат отпечатани върху бута на коня. Това се дължи вероятно преди всичко на бързината, с която е било извършено и самото препечатване. Монетата не е била достатъчно нагрята и затова и старият първообразен печат върху опакото почти цялостно се е запазил. При това тук известна роля е играло и разместването на печатите за лицето и опакото, за което вече споменахме.

Подпечатаната в монетарницата на Дирахион пеонска монета и нейният обратен път до днешна Северозападна България (където е била намерена в находка с други тетрадрахми на Патрай) е едно важно указание за двустранните търговски връзки между Дирахион и пеонците. Един хърватски нумизмат Бенко Хорват⁴ ни съобщава също и за тетрадрахми на град Дамасион, подпечатани, подобно на нашата, в монетарницата на Дирахион. Обобщавайки тези два

⁴ B. Horvat, Tetradrachme „grade“ Damastiona iz nalaza u Risnu (Rhison), Numismatika, 1934—1936, № II—IV, стр. 26 и сл.

случая, можем с право да твърдим, че 1) през втората половина на IV в. пр. н. е. на пазара в Дирахион се е чувствувал недостиг от парични знаци и затова се е прибегвало до подпечатването на „чужди“ монети, достигнали там по търговски път, и 2) че монетите на Дамастсион и Патрай поради добрата си сплав и тегло са били познати и ценени на Дирахионския пазар.

В своето съчинение Б. Хорват публикува⁵ и една монета на пеонския цар Ликей (359—340), препечатана в монетарницата на град Дамастсион, за точното местоположение на който и досега в науката съществуват най-различни хипотези. Ако приемем за вярно предположението⁶, че град Дамастсион се е намирал в Илирия, то тогава установяваме, че между пеонците и градовете в Илирия са съществували икономически връзки още през 50-тых години на IV в. пр. н. е. През този период между пеонците и илирийците са съществували и тесни политически връзки, които са намерили израз в съюза им, насочен срещу македонския цар Филип II под егидата на Атина. Съюзът бил сключен в 356 г. пр. н. е., но Филип II с бързи и енергични действия изпреварил съюзниците и ги разбил поотделно.⁷ Доколко тези връзки са били здрави и устойчиви, се вижда от обстоятелството, че през 352 г. пр. н. е. Филип воюва отново срещу илирите и пеонците, а в една реч на Демостен (349 г.) наново се свързват с илирите и пеонците.⁸ Подпечатаната пеонска монета може да ни даде известни данни и за относителната хронология на статерите на гр. Дирахион. Известният немски нумизмат Геблер⁹ посочва, че типът върху opakото на тетрадрахмите на Патрай — конник в скок надясно, повалещ неприятел, е бил въведен в чест на победата на Александър III над персите при Гавгамела в 331 г. пр. н. е. В тази битка взела участие и пеонската конница под ръководството на брата на Патрай — Аристон. Конникът победител изобразява вероятно победата на Аристон над персийския пълководец Сатропатес. Във всеки случай въвеждането на този монетен тип е станало след 331 г. пр. н. е. По такъв начин излиза, че тетрадрахмите на Патрай с изображението върху opakото на конника победител са отсечени в един строго определен хронологичен период — 331—315 г. пр. н. е. През този именно период и занимаващата ни тетрадрахма на Патрай е попаднала на пазара в Дирахион, където е била подложена на препечатване с печатите на един дирахионски статер от т. нар. „коркирски тип“. Следователно и през 331—315 г. пр. н. е. Дирахионската монетарница продължава да сече статерите от този тип.

UNE MONNAIE SURFRAPPÉE DU ROI DE PÉONIE PATRAÛS

J. JURUKOVA

(Résumé)

L'auteur publie une monnaie très intéressante du roi de Péonie, Patraüs, surfrappée provenant de l'atelier monétaire de la ville de Dyrrachium sur la mer Adriatique.

La surfrappe a été effectuée très rapidement, et c'est pourquoi sur l'avvers de la monnaie originale péonienne on a frappé le revers d'un statère de Dyrrachium, et sur le revers du tétradrachme de Patraüs est frappé l'avvers du statère de Dyrrachium. Les marques de la surfrappe sur le revers sont très faibles.

Cette monnaie surfrappée constitue une précieuse indication, car elle met en évidence les relations commerciales qui existaient entre la Péonie et Dyrrachium.

⁵ В. Ногват, цит. съч., стр. 27.

⁶ Т. М. Ф. Мау, The coinage of Damastion and the lesser coinages of the illyro — paeonian region, Oxford, University press, 1939, стр. 31 и сл.

⁷ Г. Кацаров, Пеония, София, 1921, стр. 47 и сл.

⁸ Г. Кацаров, цит. съч., стр. 48.

⁹ Н. Gaebler, Münzkunde Makedoniens; IX; Prägung der paionischen Könige. Die Lage Damastions und Pelagia, Zeitschrift für Numismatik, XXXVII, Berlin, 1927, стр. 225.

СРЕДНОВЕКОВНИ ПРЪСТЕНИ-ПЕЧАТИ С НАДПИС КЕ ВОНОН АНА

Александър Кузев

През 1959 г. в околностите на гр. Каварна бе проучен средновековен некропол, вкопан в няколко тракийски надгробни могили. Погребенията са били извършени чрез трупополагане в гробове, ориентирани изток—запад и оформени от груби каменни плочи. В гроб № 2 (на могила А) заедно с една гроздовидна обеца и 20 цветни стъклени маниста е бил намерен бронзов пръстен с гръцки надпис.¹ В своята публикация върху резултатите от разкопките на този некропол М. Мирчев пише за надписа върху пръстена следното: „По широчината на плочката (на пръстена — б. м.) е вдълбан надпис в три реда с гръцки букви. Майсторът на пръстена изглежда е бил неграмотен и при изрязването на надписа си е послужил с модел, на който се е четяло ΚΥΡΙΕ ΒΟΝΟΝ τῷ δεῖν. Първият ред от надписа-модел е бил вероятно доста изтрит и майсторът го е предал върху новия пръстен само със знаци, които наподобяват ипсилони и йоти. Във втория ред на надписа на модела е била също изтрита първата буква и затова в нашия пръстен думата ΒΟΝΟΝ е предадена без Β. Третият ред, който съдържа името на собственика на пръстена, за когото се и търси божията помощ, е също неясен и несигурен. Двете букви, които наподобяват буквата Κ и буквата Ε между тях, не дават никакъв смисъл.“²

Авторът не е успял да разчете този съвсем обикновен надпис, защото не е съобразил, че той е изрязан върху пръстена негативно, което личи дори и от неточната рисунка в публикацията (обр. 1). Освен това авторът е обърнал надписа обратно, като четенето започва от края на третия ред, и то при букви, обърнати наопаки.

Обърнат правилно и четен огледално, надписът изглежда така: на първия ред остават буквите ΚΕΚ, а на втория — ΟΝΟΝ. Получава се следователно обикновената християнска формула ΚΥΡΙΕ ΒΟΝΟΝ. Буквата Β е очертана като Κ или по-скоро като Ρ. Що се отнася до „ипсилоните и йотите“, които остават сега в третия ред, от фотоснимката на пръстена (обр. 2) се вижда ясно, че това са в същност трите букви ΑΝΑ. И така целият надпис гласи: ΚΕΒ ΟΝΟΝ ΑΝΑ.

Според Мирчев пръстенът трябва да бъде отнесен към времето между VII и X в. За основание на тази датировка му служи формата на пръстена и очертанието на буквите.³

Два подобни пръстени-печати публикува Ат. Милчев. Те са били намерени при ръководените от него разкопки на ранносредновековното селище в м. „Градище“ до с. Якимово, Михайловградско.⁴ За надписите върху тези пръстени авторът пише следното: „Върху два пръстена има надписи, като и на двата се чете едно и също: ΚΕΔΡΗΟΝ ΑΝΑ. От палеографските данни не можем да датираме тези пръстени. Интересно е, че тук се споменава гръцкото име Кедрион. Известен е гръцкият хронист Георги Кедрин, който преписва хрониката на Скилица от XI в. Подобни пръстени с надписи са публикувани от Йордан Иванов и се отнасят към XII—XIII в. Двата пръстена с едни и същи имена са открити в една землянка на м. „Градището“ и може да се предполага, че те са принадлежали на семейна двойка. През ранното средновековие пръстените са били носени от мъжете и жените. Тези пръстени с имена на притежателите им са служели и за печати.“⁵

Както се вижда, авторът се е досетил, че надписите върху двата пръстена са изрязани негативно, но погрешно разчита някои от буквите и с това изменя смисъла на целия надпис, който той предава с български букви. Първите две букви от първия ред (обр. 3) наистина са ΚΕ, но третата не е Δ, а е очертана като буква Λ. Първата буква от втория ред е Ο, а не Ρ; втората е действително Η, но третата не е Ο, а е Θ, което ясно се вижда на фотоснимката на

¹ М. Мирчев, Новооткрит средновековен некропол при Каварна, ИВАД, XII, 1961, стр. 67—69, обр. 3 и 4.

² Пак там, стр. 68—69.

³ Пак там, стр. 75.

⁴ Ат. Милчев, Ранносредновековни български надписи и кръстове-енколпиони от Северозападна България, Археология, 1963, кн. 3, стр. 32, обр. 10.

⁵ Пак там.

Обр. 1. Бронзов пръстен
Fig. 1. Bague de bronze

Обр. 4. Бронзов пръстен
Fig. 4. Bague de bronze

Обр. 2. Бронзов пръстен
Fig. 2. Bague de bronze

Обр. 3. Бронзов пръстен
Fig. 3. Bague de bronze

пръстена, публикувана от автора; четвъртата буква е Н, а не N. Третият ред — ANA — е правилно разчетен. В крайна сметка надписът добива следния вид: КЕВ|ОНОН|АНА или по-скоро КЕВ ОНОН АНА. Следователно този надпис напълно се покрива с надписа върху пръстена от Каварна с тази разлика, че тук буквата В е очертана като Λ.

Ат. Милчев отнася пръстените от Якимово към IX—X в., като има пред вид намерените заедно с тях археологически материали.⁶

Пръстенът-печат, подобен на тези от Каварна и Якимово, бил намерен през 1898 г. в Северна Албания при разкопки на един некропол до с. Коман, Дукагинска област (обр. 4). Десетилетия наред този пръстен е привличал вниманието на изследвачите със своя „загадъчен“ надпис. Накрая, след като опитите за разчитане останали безрезултатни, надписът бил обявен за „илирийски“.⁷ Напоследък с този пръстен обстойно се занимава Л. Огненова, която му посвети две изследвания.⁸ Авторката установява, че надписът върху пръстена е изрязан негативно и успява да го разчете: КЕВ|ОНОН|АНА, като буква В е очертана във вид на R. Ясно е, че надписът е напълно идентичен с надписите от Каварна и Якимово. Огненова счита, че в надписа се съдържа и женското име Ана (в разгърнат вид надписът според авторката гласи: Κ(ύρι)ε βοήθη *Ανα — в превод: Боже, помогни, или закрилай Ана). Самият пръстен тя датира в VI—VII в., като се позовава и на предметите, намерени в същия гроб.⁹

И така на три различни места на Балканския полуостров — на Черноморието, при Дунава и на Адриатика — са намерени пръстени-печати с напълно еднакви по съдържание надписи. В това впрочем няма нищо странно. Източнохристиянската формула *Κύριε βοήθη* векове наред е била употребявана във Византия, поради което тя се среща върху множество средновековни монети, печати, пръстени и др. Обикновено тази формула завършва с името на нуждаещия се от божията помощ или закрила, но нерядко тя се призовава върху притежателя на печата или пръс-

⁶ Пак там.

⁷ Л. Огненова, „Илирийският“ надпис от Северна Албания, Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му, София, 1958 стр. 333—340 и посочената там литература.

⁸ Л. Огненова, цит. съч.; L. O g n e n o v a, Nouvelle interprétation de l'inscription „Illyrienne“ d'Albanie, Bulletin de Correspondance Hellénique, LXXXIII, 1959, II, стр. 794—799.

⁹ Л. Огненова, цит. съч., 335—340.

тена и в безлична форма, например ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΗΣ ΦΟΡΞ (Κύριε βοήθη της φορούσης), ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΟΝ ΕΧΟΤΑ (Κύριε βοήθη τον έχοντα) и пр.¹⁰

Възниква въпросът, какво означават трите букви АΝΑ, с които завършва формулата ΚΕ ΒΟΗΘΗ в нашите пръстени. Както видяхме, според Огенова с тях е изразено женското име Ана. Нека разгледаме тази възможност.

Известно е, че на гръцки името Ана се пише Ἄννα, сиреч с двойно Ν, докато в нашите надписи то е с едно Ν. Ако в единичен случай, какъвто е имала пред вид Огенова, написването на името Ана с едно Ν би могло да се приеме за пропуск на майстора, който е изработил пръстена, то при наличието на няколко надписа от различни места, но със същото изписване, трудно вече може да се говори за грешка. Още повече, че в известните ни византийски печати името Ана, доколкото то се среща, винаги е написано правилно — ΑΝΝΑ или ΑΝΝΗ.¹¹ От друга страна, тези пръстени са направени от обикновен метал, а изработката им е съвсем проста, което не говори в полза на предложението, че те са били правени по поръчка, както това е обичайно за лични пръстени-печати. При това трудно може да си представим, че обитателите на бедната земянка в „славянското селище“ от IX—X в. при Якимово са имали възможността да си поръчат пръстени-печати, и то с гръцки надписи. Освен това, ако се касае за името Ана, необяснимо ще остане наличието в една земянка на два пръстена с едно и също име.

Според мен приведените съображения са достатъчни, за да се изключи възможността за споменаване на името Ана, пък и на каквото и да е друго лично име в надписите на четирите пръстена.

При това положение трябва да приемем, че буквите ΑΝΑ изразяват някаква дума, която в безлична форма изяснява за кого се иска божията помощ или закрила. В такива случаи, както видяхме, обикновено се използва сегашното действително причастие на глаголите φέρω (нося) или ἔχω (имам), сиреч бог да закриля „носещия“ или „имашия“ пръстена. Но тъй като глаголи с представката ἀνα, които да изразяват „носене“, „имане“ или пък „притежание“, в гръцкия език липсват, ще трябва да потърсим някакво друго обяснение на думата ΑΝΑ. Остава следователно само възможността въпросните три букви да са част от някакво нарицателно име, с което се посочва лицето, търсещо божията закрила. Във възгласи към бога през средновековието често се употребявали самонарицания, изразяващи дълбоко смирение, като „раб“, „недостоеен“, „грешен“ и пр., например ΚΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΣΩ ΔΥΛΩ ΚΥΡΙΑΛΩ или ΚΕ ΒΘ ΘΕΟ ΔΥΡΩ ΤΩ ΑΝΑΞΙΩ ΕΠΙΣΚΟΠΩ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΑΣ.¹² Очевидно подобно е и значението на трите последни букви в нашите надписи. Най-вероятно е тук да се касае за думата ἀνάξιος (недостоеен), като в такъв случай надписът би добил следния вид: Κύριε βοήθη ἀνάξιω в превод: „Боже помогни, или закрилай недостойния“.

Следователно тези пръстени-печати са анонимни и са могли да бъдат носени от всекиго. Поради това те са били продавани навярно в завършен вид, сиреч с предварително изрязани надписи.

Точната датировка на четирите пръстена с надписи е несъмнено по-трудна задача най-вече поради обстоятелството, че пръстени-печати с подобни надписи са се употребявали през цялото средновековие. Както видяхме, Огенова счита пръстена от Коман за ранновизантийски (VI—VII в.), докато Милчев приема, че двата пръстена от Якимово имат старобългарски произход (IX—X в.). Мирчев от своя страна поставя пръстена от Каварна в твърде широки хронологически рамки — между VII и X в.

Трябва веднага да отбележим, че между четирите пръстена има твърде много общи черти — металът, от който са изработени, тяхната форма и разположението на надписите. Най-голямо впечатление произвежда обаче поразителното сходство в очертанията на буквите. Различия се

¹⁰ O. M. Dalton, Catalogue of the Finger Rings early christian, byzantine, teutonic, mediaeval and later, London, 1912, стр. 12, № 60 и 63.

¹¹ G. Schlumberger, Sigillographie de l'Empire byzantin, Paris, 1884, стр. 651—704.

¹² Ст. Маслев, Византийски оловни печати от Плиска и Преслав, ИАИ, XX, 1955, стр. 452; Schlumberger, стр. 184.

явяват само в изписването на буквата В. В надписите от Коман и Каварна тя е очертана като R, докато в пръстените от Якимово тази буква има формата на A. Предаването на буквата В като R се среща най-редовно върху византийските монети, сечени от императорите Исак I Комнин (1057—1059), Константин X Дука (1059—1067 г.), Михаил VII Дука (1071—1078 г.), Никифор II Вотаниат (1078—1081 г.), Йоан II Комнин (1118—1143 г.), Андроник I Комнин (1183—1185 г.) и Алексий III Ангел (1195—1203 г.). По този начин е изписана буквата В и върху множество византийски оловни печати от края на X до XII в.¹³

Известни опорни точки за датирането на нашите пръстени ни дават и обстоятелствата на намирането. В това отношение сравнително най-точни данни ни предлага Якимово. В една от землянките на селището, от което произхождат пръстените, са били намерени между другото две монети от Лъв VI (886—912 г.), 6 монети от Константин VII Багрянородни и Зоя (913—916 г.), както и две гроздовидни обеци.¹⁴ Подобна гроздовидна обеца, както вече отбелязахме, е намерена заедно с пръстена от Каварна. Приема се, че у нас те са характерни за X в.¹⁵ Известни общи черти се забелязват и между некрополите при Каварна и Коман — гробовете им имат еднакво устройство (оградени са с каменни плочи). Против ранната датировка на пръстена от Коман говорят и звездовидните обеци, намерени с него, които Нидерле поставя в VIII в.¹⁶

Всички приведени данни ни насочват към X в. като най-вероятна дата на пръстените от Якимово, Каварна и Коман.¹⁷

BAGUES-MATRICES AVEC L'INSCRIPTION KE BOHΘH ANA

A. KUZEV

(Résumé)

L'auteur publie quatre bagues de bronze avec l'inscription KE BOHΘH ANA, qui ont fait l'objet d'une publication antérieure. Trois d'entre elles ont été découvertes au cours des fouilles effectuées en Bulgarie du Nord et la quatrième — en Albanie. L'inscription qu'elles portent a été déchiffrée jusqu'ici d'une manière assez erronée. L'auteur a déchiffré l'inscription comme suit: KE|BOHΘH ANA le dernier mot étant une abréviation du mot. Selon lui les bagues doivent être datées du Xs.

¹³ Ст. Маслев, цит. съч., стр. 445—458. Посочваме само оловните печати, намерени в Плиска и Преслав понеже може да се датират със сигурност между края на X и XII в.

¹⁴ А. т. Милчев, Разкопки на „Градището“ при Якимово II, Отчетен доклад, прочетен пред VII отчетна конференция на Археологическия институт при БАН за 1961 г.

¹⁵ А. т. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България, стр. 28.

¹⁶ L. Niederle. Príspevky k vývoji byzantských sperku ze IV—X století, Praha, 1930, стр. 131.

¹⁷ Според Н. Николов, средновековни български накити от гр. Сандански, Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 1, стр. 14—15, през 1965 г. между накитите в два случайно открити гроба в гр. Сандански бил намерен бронзов пръстен-печат с негативен надпис върху кръгла плочка, който в позитив се четял KE|PHONANA. Авторът, който за съжаление не дава в своята публикация нито фотоснимка, нито рисунка на пръстена или надписа, отнася цялата находка към XII—XIII в. Не може да има съмнение, че правилно разчетен, надписът върху пръстена ще гласи KE BOHΘH ANA. Трябва да се отбележи, че между накитите от двата гроба има и гроздовидни обеци, което ни позволява да датираме този пръстен не по-късно от X—XI в.

ПРАИСТОРИЧЕСКИ МАТЕРИАЛИ ОТ С. БОГДАНИЦА, ПЛОВДИВСКО

А. Радунчева

На около 300 м южно от с. Богданица, Пловдивско, се намира праисторическото селище „Тумбата“.¹ То е разположено на високо естествено укрепено откъм север, изток и запад възвишение. Попада всред обработваемите площи на ТКЗС и поради това повърхността му е била разоравана и продължава да се оре, при което се унищожават горните жилищни нива на праисторическия културен пласт. Това селище е било известно на нашата праисторическа наука още през тридесетте години.²

Събраният по повърхността на селището материал, който се намира в читалищната сбирка на селото, се отнася към различни праисторически епохи. Състои се от няколко човешки и животински фигурки, битови предмети и керамика. От същото селище произхождат и две мраморни статуйки на жени.

Материалът показва, че през първата и втората половина на каменно-медната епоха селището е съществувало. Към този период можем да отнесем две животински фигурки. На едната (обр. 1) е представено легнало животно. Краката му са къси, а главата отчупена. Никакви подробности по тялото не са отбелязани и е невъзможно да се установи какво е животното.

Втората животинска фигурка (обр. 2) е също съвсем схематична. Краката са представени от четири съвсем къси израстъка. Добре е означена само отворената уста на животното. Интересно е, че на гърба на фигурката е направена малка гърбица. Невъзможно е да се определи вида на животното.

Обр. 1. Глинена фигурка на легнало животно
Fig. 1. Clay figurine of laying animal

Обр. 2. Глинена животинска фигурка
Fig. 2. Clay animal figurine

¹ Изказвам благодарност на др. Атанас Марков за това, че ми предостави материала от читалищната сбирка за обнародване.

² В. Миков, Принос към предисторическата епоха у нас, ИАИ, XII, 1938, стр. 385.

Обр. 3. Части от култови лампички
Fig. 3. Fragments of ritual lamps

Обр. 4. Дъно от съд с отпечатък от плетка
Fig. 4. Bottom of vessels with print of weaving pattern

Към същото време се отнася и глава от глинена човешка фигурка.³ Тя има триъгълно-призматична форма. Лицето е предадено от две пресичащи се плоскости, върху които са отбелязани само очите. Те са продълговати и са очертани с по две съвсем тънки и плитки врязани дъги. Ушите са маркирани от две малки вдлъбвания на срещуположните страни на призмата. Шията е украсена с няколко хоризонтални вдлъбнатини, които по всяка вероятност представят някакво украшение, което се е поставяло на това място.

Към края на каменно-медната епоха се отнасят и две мраморни статуетки на жени.⁴

На същия период принадлежат два фрагмента от четириъгълни култови лампички (обр. 3). Едната е била малка и с груба повърхност. Украсата ѝ се състои от врязани триъгълници, които са разположени от външната страна на четирите ѝ стени. Крачетата са били украсени с къси врязани хоризонтални линии. Във врязаните линии е била инкрустирана бяла материя. Стените на втората лампичка са били украсени с дълбоко врязани линии, които са се редували с украсени с графит полета. Същият орнамент е разположен и върху крачетата на лампичката. Керамиката е характерна както за първата, така и за втората половина на каменно-медната епоха. По повърхността на селището се намират фрагменти от съдове, украсени с инкустиран с бяла материя орнамент. Среща се и богата графитна украса. Интересно е едно дъно с отпечатък от плетка на рогозка, върху която съдът е бил поставян да съхне (обр. 4).

На същия период принадлежи и един съд, снабден с две отвесно пробити дръжки (обр. 5 а).

Може би към това време би трябвало да отнесем и един еленов рог, който носи следи от обработка (обр. 6). В единия му край е пробита дупка, в която е било поставяно някакво оръдие на труда от камък, кост или метал, а самият рог е служил за дръжка.

³ Пак там, стр. 387, обр. 165.

⁴ В. Миков, цит. съч., стр. 386, обр. 164.

Обр. 5. Глинени съдове
Fig. 5. Clay vessels

Обр. 6. Дръжка от рог
Fig. 6. Horn handle

Обр. 7. Глинени прешлени
Fig. 7. Clay vertebrae

Животът на това място е продължил и през бронзовата епоха. На този период принадлежат двете съдчета от обр. 5б, в.

Единият (обр. 5 в) е с високо косо устие. Долната му част е ниска и силно разширена. Дъното е съвсем малко и леко вдлъбнато. Съдчето е било снабдено с висока дръжка. Вторият съд, принадлежащ на бронзовата епоха (обр. 5 б), има в долната си част сферична форма, а устието му ниско цилиндрично. Съдът е бил снабден с дръжка, която е излизала от устието.

Към това време принадлежат и няколко глинени предмета (обр. 7). Едни от тях имат пресечено-конусовидна форма, а други — биконична, като двата конуса са съединени с върховете си. Може би са били използвани като прешлени и тежести.

Материалите, които са намерени по повърхността на праисторическото селище „Тумбата“ до с. Богданица, Пловдивско, намират аналогии в материалите от почти всички селища, които са проучени в Южна България.

PREHISTORIC MATERIAL FROM THE VILLAGE OF BOGDANITSA NEAR PLOVDIV

A. RADOUNCHEVA

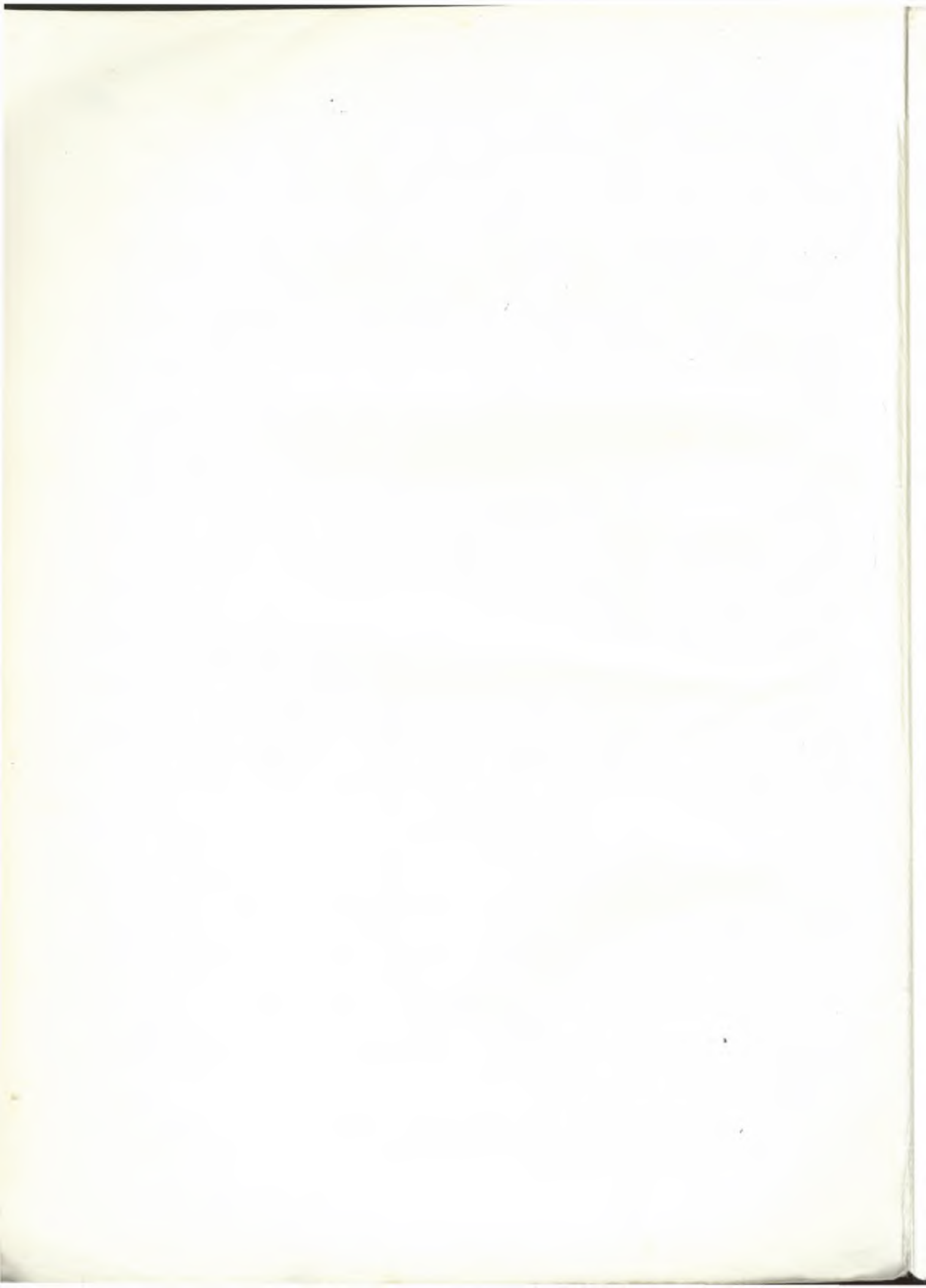
(Summary)

The prehistoric settlement *Toumbata* is situated about 300 m south of the village of Bogdanitsa, near the town of Plovdiv (South Bulgaria). The material collected from the surface of the settlement is kept in the collection of the reading club of the village.

The two animal figurines of Figures 1 and 2, the fragments of ritual lamps (Fig. 3), and the bottom of a vessel with the print of a pattern of a bast mat (Fig. 4) may be referred to the Stone-Copper age. The same applied also to the clay vessel in Fig. 5-a. A handle for a stone or metal implement (Fig. 6) perhaps belongs to the same age. Two marble idols of women are also referred to the same time.

The two small boxes on Figures 5-b and 5-c and the clay articles in Fig. 7 belong to the Bronze Age.

The material shows that the prehistoric settlement near the village of Bogdanitsa in the administrative district of Plovdiv existed in the Stone-Copper and Bronze ages,

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
 BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
 XXX, 1969

РЕЦЕНЗИИ

Berta Segall. Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim. Fr. Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden, 1966, 51 стр., 47 табл.

Авторката на този труд е известна между съвременните познавачи на античното ювелирно изкуство. Тук тя ни запознава с една сбирка от златни накити в музея на съкровищата в град Пфорцхайм (ГФР), постъпила в града през 1959 г. Състои се от погребални дарове — майсторски произведения на гръцката торевтика: златен венец, две огърлици, чифт обеци, един голям пръстен и множество отделни части от различни накити. Данни за обстоятелствата на намирането не се съобщават, вероятно точното местопроизхождение не е известно. По своята високохудожествена изработка тя изпъква като една забележителна находка, която БERTA СЕГАЛ използва за основа на своето изследване върху развитието на гръцкото златарско изкуство през IV в. пр. н. е.

Както изтъква сама авторката в предговора, тя си е поставила задачата преди всичко да представи на читателя находката с онова, което я отличава — високата техника на изпълнение, артистичният замисъл и похват на нейния създател, изяществото ѝ. Това е постигнато чрез издържаните художествено и от научно гледище илюстрации — общи и детайлни снимки на отделни предмети от съкровището, съпоставени непосредствено с умело подбрани, близки по стил паметници от тази епоха. Авторката подчертава, че работата ѝ е предназначена предимно за любознателния посетител на музея в Пфорцхайм и е замислена с оглед на въпросите, които биха възникнали у него във връзка с това съкровище. За да изтъкне значението на находката, тя я включва в една

хронологическа схема на златарското изкуство от класическата епоха. В тази широка постановка е проявена ерудицията на автора. Засегнатите проблеми, задълбоченият тилов анализ, познаването в тънкости на прилаганите техники са качествата, които привличат вниманието и на професионалиста археолог, особено тези, които се занимават с проучването на паметниците на ювелирното изкуство от тази епоха в земите на старите траки.

Книгата се състои от няколко части. В увода авторката излага програмата на работата си и своите схващания по някои основни въпроси, свързани с античното златарство. Като главни фактори в неговото развитие тя изтъква оживените връзки на древна Гърция със съседните страни през всички епохи, неговият произход от ранните негръцки цивилизации, тясната му връзка с религиозния ритуал и дворцовия церемониал, поддържането на старите традиции в занаята и същевременно непрекъснатото му обновяване съобразно с вкуса на епохата и местните изисквания. Особено внимание обръща на присъщата на това занаятчийско производство подвижност поради широкото разпространение на златарските изделия по търговски и други пътища и групирането на творчески центрове при двореците на отделни владетели и храмовете. Тези придворни и храмови работилници са зародишът за създаването на местни ателиета, школи и стилове из целия източносредиземноморски свят и принадлежащите към него периферийни области, където се твори едно ново изкуство: гръко-персийско, гръко-египетско, гръко-скитско и ние несъмнено бихме добавили — гръко-тракийско. Тези произведения носят общите за всички тях белези на гръцкото изкуство, но същевременно имат и свои специфични черти, които отразяват особеностите на икономическото, обществено и кул-

турно развитие на местните племена и народи. Ето защо авторът се оповава до такава степен на сравнителния метод и на стиловия анализ при определянето на местопроизхода, културната принадлежност и датирането на този вид археологически находки. Тя ги отнася към една група съкровища, произлизащи от гробния инвентар на богати владетелски гробници от около средата на IV в. пр. н. е., които непрекъснато се откриват в същинска Гърция и островите, в Мала Азия и по Северното Черноморие, а така също, отново ще добавим — и в Тракия.

Гл. X съдържа подробно описание на накитите от тази сбирка, което се отличава с тънката наблюдателност, присъща на опитен познавач.

Съществената част на работата спада към гл. II, в която е класифициран материалът. Чрез съпоставянето с редица паметници от този вид авторката установява, че отделните предмети, от които се състои съкровището в Пфорцхаймския музей, са в стилово отношение еднородни. Тя определя също така типа, към който те принадлежат. Като най-сходни посочва две подобни находки: едната от Киме в Мала Азия, днес в Британския музей; другата от погребението на т. нар. „жрица на Деметра“ в една от най-богатите надгробни могили в Северното Черноморие — Голямата Близница на Таманския полуостров. Въз основа на обстоен преглед върху широк обсег от сравнителен материал, авторката датира пфорцхаймската сбирка от антични накити към средата на IV в. пр. н. е., т. е. късната класическа епоха, и определя нейния гръко-йонийски произход. В резултат на своето изследване тя достига до извода, че всички тези находки, към които принадлежат и пфорцхаймските златни накити, пръснати в различни краища на античния свят и така близки по стил, свидетелствуват за съществуването на едно голямо ателие, което е създавало силни и здрави традиции и чиито произведения са били широко разпространени. Те говорят за една източносредиземноморска златарска школа, възникнала на ориенталска почва в източногръцките области, която е послужила като основа за създаването на местни стилове по периферията на античния свят. Така поставен и разгледан въпросът за произхода и характера на местните стилове в развитието на

античното златарство е от голямо значение при проучването на ювелирното изкуство в Тракия.

Много находчивост е проявена в гл. III, посветена на тълкуването на погребалните дарове. Авторката разглежда античното погребение като свещен обряд, тайнство, а погребалните дарове — като негови символи. От това гледище тя разглежда тук подробно отделните предмети, като обяснява смисъла на формата, изображенията, орнаментите, които се срещат при тях. Те са свързани с религиозните схващания на епохата за задгробния живот и погребалните обичаи.

У нас стойността на този труд се определя и от близостта на неговата тематика до една от основните проблеми на античната археология в България. Това е въпросът за развитието и характера на античното изкуство в Тракия.

Основен фактор в културното развитие на тракийските племена е непрекъснатият контакт с гръцките центрове по мирни пътища или чрез военни набези от двете страни. Гръцката колонизация по тракийските крайбрежия утвърждава този контакт и създава още по-благоприятни условия за взаимно опознаване, проникване и сближаване, за приобщаването на траките към античната гръцка култура и за създаването под нейно влияние на местна тракийска антична култура. Тези тенденции са ясно отразени в паметниците на античното ювелирно изкуство в Тракия.

Ето защо на нас ни се струва, че при пълно и изчерпателно изследване на развитието на гръцкото златарско изкуство през IV в. пр. н. е. е необяснимо изключването на златарските изделия от тази епоха в Тракия, дори когато изследването е ограничено само върху един дял — накитите като погребални дарове. Значителният внос на златни накити от гръцките производствени центрове проличава в находките от некрополите на гръцките черноморски колонии в Тракия, Аполония (дн. Созопол) и Месемврия (дн. Несебър), а може би всред тези материали могат да се открият и данни за възникването на местно златарство в тези градове. Богатите погребални дарове в надгробните могили на тракийските вождове и приближените им, всред които неизбежно са застъпени и накити, свидетелствуват за проникването и разпространението във вътрешността на страната

на високохудожествени произведения на гръцкото златарско изкуство през класическата епоха. Тракийските некрополи са богат източник също за проучването на гръпкото влияние в развитието на художествените занаяти у траките. Една самобитна проява на тракийското изкуство, възникването на тракийския зверинен стил, чиито най-типични паметници принадлежат към металната украса на конското снаряжение и са тясно свързани с бита и погребалните обичаи на траките, като че ли остават напълно неизвестни за авторката.

Накрая бихме отбелязали, че този труд с въпросите, които поставя, ще се посрещне у нас с интерес и вероятно ще предизвика различни отгласи. Би било особено резултатно, ако появата му даде повод за някои изследвания и монографии върху забележителни паметници на античното ювелирно изкуство в България.

Ана Балканска

A. R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice, (491—602) Washington, 1966, с. 383 + LXXX t.*

Византийските монети поради схематичните и линеарно третираны образи и неугледност (на медните) дълго време са останали настрана от интересите не само на колекционерите, но и на учените. Това може да се обясни с влиянието, което идеите на Ренесанса упражнили върху вкусовете и интересите на учените. Дълги години специалистите показват преклонение към античната красота, отпечатана в произведенията на изкуството и монетите. Ето защо интерес към византийските монети се явява едва към края на XIX в. От тогава се туря началото на четирите големи европейски сбирки с византийски монети — в Лондон, Ленинград, Париж и Виена. От тях само сбирките в Лондон и Ермитажа в Ленинград имат печатени каталози. Каталогът на византийските монети в Британския музей, приготвен в три тома от Wroth, вече в продължение на повече от 60 г. играе роля на незаменимо помагало за всички, които работят в областта на византийската нумизматика.

Една нова много богата колекция от византийски монети е създадена в последните два-

десет години (от 1940 г. насам) в центъра за византийски студии Дъмбъртън Оукс при Харвардския университет във Вашингтон. Ядрото на тази колекция е съставено от три частни сбирки. Най-значителна по съдържание от тях е тази на Т. Хуитмор. Сега колекцията в Дъмбъртън Оукс наброява около 20 хиляди монети. Ръководството на този научен пентър, схващайки голямото научно значение на сбирката като ценен инструмент за проучвания във всички клонове на византийската нумизматика, е турило началото на обнародване научен каталог на сбирката. Пред нас е първият том, съдържащ описание на монетите от Анастасий (491—518) до Маврикий Тиберий (582—602). Текстът е написан от известния американски нумизмат А. Bellinger. При описанието на отделните монети е възприет принципът на Британския каталог, като същевременно са внесени и нововъведения в дадената схема. Така вместо колекцията или лицето, от което е придобита монетата, да се означават в скоби непосредствено под съответния екземпляр, тези данни се поставят под линия. Размерите и теглото на монетите са дадени в сантиметри и грамове и т. н.

Каталогът показва напредък и по отношение на периодизацията и разграничение на номинали в сребърните византийски монети. За медните фолиси на Анастасий са установени три периода на монетосечене. Сега за пръв път става дума за златни монети от 20, 21 и 22 силикви. За сребърните монети пък са разграничени късове на стойност двойни, единични и половин силикви и т. н.

От каталога виждаме множество нови видове монети и номинали от шестимата византийски императори, непознати в каталозите на колекциите в Британския музей, Ермитажа и каталога Ratto.

Начело на монетите на Анастасий I е описан един ауреус. Според нас това е един модерен фалшификат. Признаците, които пораждат съмнение в истинността му, са следните: образът на Анастасий върху лицето е зает от тремисите на този император. Модерният гравьор е предал брадичката, дръпната назад, което нещо не намираме в портрета в тремисите. Освен това двете наклонени чертички върху задната част на шията, които излизат под косата по врата, тук са начертани почти легнали. В надписа втората буква P е много по-голяма от

първата, нещо, което един античен гравьор не би допуснал. За тип на тази златна монета върху opakото е взето шаблонното изображение на тичаща Виктория от римските монети от III в. В истинските златни монети на Анастасий I Виктория винаги държи християнския символ — кръст или хризма. Но още по-голямо съмнение предизвиква формата на едро начертаната пред тичащата Виктория хризма. Тук гравьорът от ново време е направил към хризмата и една хоризонтална чертичка, каквато не намираме в хризмата, представена в златните солиди (табл. I, 6в.) и медните монети (табл. VIII, 21) на Анастаси и в монетите на императорите след него.

Също така съмнителен е и солидът на Анастасий, описан след ауреуса (табл. 1, 2). Тук е преработен един истински солид на този император. Модерният гравьор е начертал в окончанието на името на Анастасий буква N вместо I. В ризницата отпред има по две дъгички, а тук три. Не са означени и двете наклонени до тях чертички. Гривата на шлема е предадена вместо с чертички като някаква маса. Върху opakото на този солид е представена група от образите на Анастасий и Ариадна и между тях Христос. Фигурата вляво е с корона, украсена с трилистник. Такава корона за пръв път се явява едва върху златните монети, сечени през съвместното управление на Юстин I и Юстиниан (527). С нея владетелят е представен в медните му монети. След Юстин I същата форма на корона намираме и в образа на Юстиниан I върху фолисите, сечени в монетарницата на Антиохия (Wroth, VIII, 8) и на Юстин II.

Образът на Исус Христос по византийските монети се явява също много късно. Юстиниан II Ринотмет (685—695) поставя пръв върху монетите си бюст на Христос (Wroth, XXXVIII, 25), а Христос в цял ръст, но седнал на престола намираме при Константин IX Мономах (Wroth, LVIII, 11). През XI в. се поставя образът на Христос, стоящ насреща върху златните монети на Теодора (1055—1056).

В занимаващия ни тук солид Христос стои притиснат между владетелската двойка. Нещо съвсем необяснимо. В познатите истински монети Христос, изобразен между двама владетели, винаги е представен, че ги коронясва или благославя. Този иконографски тип намираме само в монети от края на XI в. Така е пред-

ставен Христос в златните монети на Роман IV Диоген (1067—1071). Небесният владетел стои между Роман IV и съпругата му Евдокия и ги коронясва (Wroth, LXI, 11, 12). Тук той е изтъкнат като върховен владетел посредством представяне фигурата му по-едра от тези на двамата византийски владетели, един принцип, прилаган по монетите още в древността. В солида на Анастасий той е в изокефалия с фигурите от двете му страни. Изтъкнатите белези подсилват съмнението в автентичността на тази „рядка“ монета, повърхността на която фалшификаторът е поизтрил, за да ѝ придаде старинност. За същата цел е поставена и в златна рамка с антична форма. Също един трик.

Между монетите на Юстиниан I (табл. XIII, 21, 1) е описана и една сребърна силиква, която също така не вдъхва доверие. Съмнението иде от шлема. Във всички автентични сребърни монети на византийските владетели от VI в. винаги портретът е в профил и без шлем. С такова покривало на главата е образът насреща. В цитираната силиква модерният фалшификатор просто е приплескал косата, върху която има диадема и по този начин е направил калотата на шлема. Отгоре е прибавил гривата.

С подобен образ на Юстиниан I е и една силиква от сбирката на Британския музей (Wroth, V, 1).

Една трета силиква със същия тип шлем-корона в профил намираме върху силиква с името на Юстин I (Wroth, III, 2). Последните са дело на същия модерен гравьор.

Между монетите на Юстин II от сбирката в Дъмбъртън Оукс е описан от Bellinger и един „медалион“ на този византийски император (табл. XLIX, 16.1). Според нас и този екземпляр е съмнителен. Против истинността му говорят необикновено едрите перли на рамките от двете страни. Също тъй необичайни са и несъразмерните форми на буквите от надписа върху лицето на този екземпляр. Той започва с дребни букви и завършва с постепенно увеличаващи се. В истинските монети от тази епоха буквите и в двата надписа са еднакво големи. Докато в оригиналните сребърни монети с образ на стоящ насреща император фигурата стъпва върху почвата (хоризонталната линия), в „медалиона“ императорът виси във въздуха, а почвата е гравирана по-горе от неговите стъпала.

За да се даде вид на старинна монета, високи-те части на образите и особено кръговете от бисери са изтрети и дори монетата е пробита на две места, един трик, който се практикува от модерните фалшификатори.

Отличните фототипни таблици, в които са възпроизведени образите на всички видове монети и номинали, спомагат читателят да се запознае със стиловете и редица антикварни белези в тях. Към каталога са дадени и шест вида индекси, които още повече улесняват всеки, който би се занимавал при разни случаи с надписите, типовете, допълнителните знаци, датите и др. в описаните монети. В първия индекс са означени императорите и съответните страници, където се говори за тях. Във втория е даден списък на 22 монетарници, работили във Византия през периода от VI до началото на VII в. Третият индекс обхваща всички реални, географски и фамилни имена. В следващия четвърти индекс са дадени в азбучен ред всички надписи и варианти от опакоето на монетите от трите метала. Предпоследният индекс обхваща знаците за стойност, които намираме само върху медните монети. Шестият индекс е посветен на монограмите с имената на императорите, на Христа и отделни букви.

Да се надяваме, че това отлично във всяко отношение издание в скоро време ще бъде доведено докрай, за да може богатият материал от сбирката в Дъмбъртън Оукс да се използва от всички, които нямат възможност да работят непосредствено с него. Ние препоръчваме този каталог на всички, които биха се занимавали с византийски монети, било на практика да определят монети, било да ги ползват за задълбочени проучвания върху въпроси из областта на византийската нумизматика.

Тодор Герасимов

W. Hensel, *La naissance de la Pologne*, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966, 256 стр. и 244 илюстр.

През 1966 г. в цяла Полша бе тържествено чествувана 1000-годишнината от образуването на полската държава. По този случай бяха издадени голям брой изследвания, които изясняваха редица страни от историческия и култур-

ния живот на полската държава. В продължение на много години преди това чествуване в цялата територия на Полша бяха предприети в големи мащаби археологически проучвания, които дадоха много ценни данни за полската култура. В чест на тази годишнина е написана и книгата на В. Хензел „*La naissance de la Pologne*“. Тя представлява обобщение на досегашните многобройни изследвания на автора върху най-ранната история и култура на полския народ и почти точен превод на книгата му „*Polska przed tysiącem lat*“, която се ползува с голяма популярност в Полша и за няколко години е претърпяла три издания. Благодарение на обстоятелството, че разглежданата от нас книга е написана на френски език, тя е достъпна за широк кръг читатели, които се интересуват от миналото на този голям славянски народ.

В. Хензел си е поставил за задача да даде в най-общи линии най-ранната история на славянските племена, които населяват Полша, и да представи накратко процеса на образуването на полската държава и на развитието на ранната полска култура. За тази цел той използва резултатите от историческите и археологическите изследвания на голям брой полски учени. Богатият илюстративен материал му дава възможност да онагледява много от описваните от него предмети и археологически обекти. Той се спира по-основно на няколко главни проблеми, а именно: 1) на старинността на славянската колонизация върху територията на Полша; 2) на произхода на различните политически образувания върху нея; 3) на образуването на полската държава и 4) на главните съставки в развитието на ранната полска култура. Съобразно с така поставените задачи книгата съдържа следните глави: I. История на изследванията; II. Протославянски племена на територията на Полша; III. Най-ранни политически образувания; IV. Последен период от образуването на полската държава: А. Висляни, Б. Политически центрове на Велика Полша. IV Развитие на раннополската култура.

В първата глава на своята книга, като проследява проучванията върху образуването на полската държава, В. Хензел отбелязва, че това е един от въпросите, които са били най-много обсъждани не само в полската, но и в европейската история. Господстващи са две основни теории, на които е имало твърде много

варианти. Според едната полската държава е била образувана в резултат на вътрешна еволюция, според втората — в резултат на чужди завоевания. Теорията на завоеванията е била поддържана от чужди, главно от немски учени. Авторът подчертава, че след Втората световна война е била дадена нова насока в разглеждането на този въпрос — тежестта се поставя не върху етническите или върху завоевателните проблеми, а върху историческото развитие на Полша преди образуването на държавата. В резултат на предприетите в голям мащаб исторически, археологически, езикови и други изследвания във връзка с подготовката на чествването на 1000-годишнината от образуването на полската държава са добити нови факти, които са дали възможност да се изяснят по новому въпросите, свързани с произхода на полската държава, и да се даде ново тълкуване на известните досега писмени извори от X в.

Втората глава е посветена на протославянските племена на територията на Полша. Авторът проследява зараждането на славянската общност още в нейната индоевропейска среда, което според него е станало още през епохата на мезолита. През неолита славяните са се отделили от старата индоевропейска общност. Той приема за много вероятно предположението, че протославяните са се диференцирали съвместно с протобалтите и образували с тях балтославянска общност, която е имала общ балтославянски език. Тази общност би могла да съществува през енеолита и бронза. Славяните по това време и малко по-късно са заемали земите между Одер и средния Днепър. В тази територия за известно време са прониквали съседни етнически групи като протоири, прототраки, германци, келти и т. н., на които се дължат някои чужди топографски имена. По такъв начин територията на Полша се явява част от прародината на славяните. Между археологическите култури, които са принадлежали на протославяните на територията на Полша, авторът причислява следните: лужичката култура (от 1300—1200 г. пр. н. е. до 300 г. пр. н. е.), померанската (от 600 до 200 г. пр. н. е.), някои групи от културата с ямни погребения (около 150 г. пр. н. е. до 500—550 г. от н. е.). Между тези култури авторът вижда генетическа връзка.

Първите векове от н. е. са период на необикновено развитие на автохтонното население,

но също така и на сложни политически отношения, понеже тогава редица германски племена преминават територията на Полша.

Третата глава третира най-ранните политически организации в Полша. Авторът отбелязва, че за първите векове от н. е. липсват писмени сведения за социалния и политическия живот на славяните в страната. Основавайки се на анализа на археологическите, лингвистическите и писмените извори, Ханзел отбелязва, че в периода между разлагането на първобитното общество и началото на феодализма са съществували голямо количество междинни форми на организация.

Въз основа на археологическите разкопки са открити много икономически центрове в най-богатите и плодородни области на Полша. Те са имали широки търговски връзки с различните провинции на римската империя. Икономическото издигане на тези центрове е водело и до политическо надмощие, което неизбежно е докарвало дълбоки промени в социалния строй. Постепенно са се създавали организации от нов тип под формата на териториални съюзи. Според автора такива съюзи са съществували още през първите векове от н. е. Той предполага, че върху една част от територията на Полша се е образувал един по-голям съюз с център, разположен в областта на Краков. През първите седем века от н. е. на територията на Полша са се появявали и изчезвали няколко политически обединения, които постепенно са се усъвършенствували, обаче все още са били примитивни държавни организации, които бързо са се разлагали. В четвъртата глава се разглежда въпросът за образуването на полската държава. Тук Ханзел се спира на изворите, които дават сведения за първите наченки на полската държава, отнасящи се към края на VIII и първата половина на IX в. Основното славянско население по това време в Полша са били висляните, чиято територия е била в областта на Краков. Поради оскъдността на писмените сведения за тях ролята им в образуването на полската държава може да се възстанови само във вид на предположения. След завоюването им от Велика Моравия те са изчезнали завинаги от политическата арена, но тяхното политическо обединение е допринесло както за техния напредък, така и за напредъка на съседните полски земи. По-нататък авторът се спира на политическите центрове, гдето се е образувала полската държава.

Той локализира лендизите, споменати от Баварския географ, в областта около Гнездно, като ги идентифицира с поланите. Друго полско славянско племе, споменато от същия автор, е това на гопланите, които са живеели около езерото Гопло. След една победа на гопланите над поланите, победителите образували съюз с всички племена на Велика Полша с център Познан, гдето била построена първата здраво укрепена крепост. От втората половина на IX в. започнало да расте значението на поланите, които успели да подчинят гопланите и да заемат техните по-значителни центрове. Поланите постепенно уголемявали своята територия и усилвали своята власт, но точни сведения за събитията до края на X в. липсват. Процесът на образуването на полската държава бил завършен в края на X в. при княз Мешко I. Тогава настъпил разцвет в икономическия живот на Полша, основани били много нови селища, укрепена била столицата Познан. Мешко I приел християнството при посредничеството на Бохемия, като си издействувал независим епископ в Познан. Той съединил Полша, Силезия и Малка Полша, като с това поставил основата на полската нация. Така бил завършен един продължителен подготвителен период в образуването на полската държава. В. Хензел оспорва твърденията на германските учени, че княз Мешко и неговите прадеди били от скандинавски произход. Викинги вероятно са служели във войската на принца, но никога не са заемали полския престол. Петата глава е посветена на развитието на ранната полска материална, художествена и духовна култура. Авторът подчертава, че основен фактор за образуването и развитието на полската държава е бил икономическият фактор, който от своя страна до голяма степен се е обуславял от наличието на държавата. Той отбелязва също, че полската култура е била свързана със славянската цивилизация, но същевременно тя е била част от общата европейска цивилизация.

Многобройните археологически материали, добити и проучени през последните години в Полша, потвърждават сведенията на редица чужди пътешественици за богатствата на полската земя през средновековието. Авторът е съумял да използва тези материали и да представи развитието на полската култура в най-различните ѝ аспекти: земеделие и скотовъдство, занаяти, търговия, селища, вярвания, изкуст-

во, чужди влияния и социални промени, като на всеки от тях отделя специално внимание.

Богат и интересен материал привежда Хензел за развитието на земеделието, овощарството, лозарството, риболова, скотовъдството, лова и т. н. Ценни данни дава той и за развитието на занаятите. Първоначално те са се развили в плодородните и по-напреднали икономически области на Полша. Те са се концентрирали главно около укрепените места и в териториите на политическите обединения. Най-развити са били металургията и грънчарството. Като има предвид резултатите от археологическите разкопки, той отхвърля твърденията за късното развитие на занаятите сред полското население. Главен фактор за развитието на занаятите в Полша е било образуването на феодалната формация. Те са изпитвали многобройни чужди влияния, а също така част от тях са били свързани с късноримските работилници и традиции. Търговията се е развивала съответно на развитието на занаятите. Освен това внасяни са били и стоки отвън. Полша е имала търговски връзки със Западна Европа, с другите славянски страни, на първо място с Русия, с Византия, със земите по Черно море и с арабските страни.

Ценен с многобройните факти и интересни наблюдения е делът за селищата. От първите векове от н. е. на територията на Полша не са открити укрепени селища. Вероятно те са имали твърде слаба укрепителна система. Постепенно първоначалните примитивни укрепления са били заменени с все по-мощни. В южната част на Полша първите солидни укрепления се появяват още през VI—VII в. В останалата част те възникват постепенно през VIII и IX в. При тях са били създадени най-добри условия за образуване на феодалните градове.

На полските феодални градове и на тяхното значение за развитието на полската култура В. Хензел е отделил значително място. На юг те се появяват през IX в., докато в останалата част на Полша се развиват през втората половина на X в. Хензел отбелязва, че тезата за образуването на градовете в процеса на т. нар. германска колонизация се опровергава както от писмените извори, така и от многобройните археологически материали. Обикновено полските градове са се състояли от крепост, няколко укрепени квартали на града и няколко неукрепени поселения, тясно свързани с града. Авторът,

който е един от инициаторите на сравнителното изучаване на развитието на славянския град, отбелязва, че това е един типичен пример на славянския град. В. Хензел установява интересния факт, че по-значителните укрепени селища се намират обикновено на 50 до 70 км едно от друго, по-малките укрепени селища са по на 25 до 40 км от по-големите, докато малките поселения са се намирали по средата на пътя на едните и на другите. По-нататък следва една разгъната картина на социалния и етнически състав на населението в градовете, на техния външен облик и вътрешно градоустройство, на архитектурата, на жилищата и култовите постройки. Авторът се спира и на образованието в полските градове, което е било на значително високо ниво, както това е отбелязал и арабският географ и пътешественик Ал. Идризид.

В частта за религията авторът проследява процеса на покръстването на Полша, което станало постепенно в продължение на няколко века, и то невинаги доброволно. Много от езическите обичаи са се пазели и след възприемането на новата религия. За начало на християнството в Полша се смята годината 966, когато княз Мешко I се покръстил официално, макар че християнството започнало да прониква много по-рано в Полша. Авторът отбелязва голямото политическо значение, което е имало покръстването за Полша, като подчертава, че то е било възможно благодарение на солидната икономическа и социална основа на държавата.

По отношение на изкуството авторът се е постарал да покаже, че през ранното средновековие у полското население е имало добре раз-

вито естетическо чувство. То се проявявало в голяма част от предметите, които са били употребявани във всекидневния живот. Авторът отбелязва две тенденции в развитието на изкуството през периода на ранното средновековие — едната е била тясно свързана с господстващите класи, докато другата би могла да се квалифицира като народно изкуство. Първоначално обаче диференцирането на изкуството не е било така силно, както това станало по-късно. То се е изразявало главно в архитектурата, в стенописите и в скулптурата. По-нататък са показани най-изтъкнатите художествени паметници от ранното средновековие, в които са отразени както местни традиции, така и чужди влияния.

Най-сетне в петата глава авторът отделя място на чуждите влияния, които са се проявявали в различните клонове на ранносредновековната полска култура. Освен немските и романските влияния през XI и XII в. твърде силно е било въздействието на византийската култура, която тогава е оказвала влияние в цяла Европа. Чувствували са се известни влияния и от арабските страни.

В края на книгата си В. Хензел обобщава резултатите от своите изследвания, като подчертава, че основна движеща сила в развитието на полската държава и на полската култура са техните собствени сили и възможности. Основавайки се на огромен материал, авторът съвсем убедително е успял да покаже голямата роля, която полската държава е играла в развитието на Централна Европа.

Соня Георгиева

СЪДЪРЖАНИЕ

Ив. Венедиков — Предахеменидски Иран и Тракия	5
М. Чичикова — Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг	45
П. Боев — Антропологично проучване на тракийския скелет от с. Калояново, Сливенски окръг	91
Ст. Иванов — Конят от тракийската гробница от с. Калояново, Сливенски окръг	97
Т. Иванов, Д. Стоянова-Серафимова и Н. Николов — Разкопки в центъра на Сандански през 1960 г.	105
Й. Чангова — Гражданска постройка в м. „Селище“ в Преслав	211

Материали и научни съобщения

Т. Герасимов — Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г.	231
Т. Герасимов — Две фалшиви тетрадрахми на тракийския цар Мостис	237
Т. Герасимов — Девет монети на Палеолозите	240
Т. Герасимов — Един османски медал за гр. Силистра	244
Т. Герасимов — Глинена плочка с образ на божество	246
Й. Юркова — Една препечатана монета на пеонския цар Патрай	247
А. Кузев — Средновековни пръстени-печати с надпис ΚΕ ΒΟΝΘΗ ΑΝΑ	250
А. Радунчева — Праисторически материали от с. Богданица, Пловдивско	254

Рецензии

А. Балканска — Berta Segall, Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim. Fr. Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1966, стр. 51, табл. 41	259
Т. Герасимов — A. R. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice (491—602), Washington, 1966, стр. 383, табл. LXXXX	261
С. Георгиева — W. Hensel, La naissance de la Pologne, Wrocław-Warszawa-Krakow, 1966, стр. 256, табл. 244	263

SOMMAIRE

Iv. Venedikov — L'Iran préachéménide et la Thrace	42
M. Čičikova — Tombe tumulaire thrace du village Kalojanovo	89
P. Boev — Etude anthropologique du squelette thrace du village Kalojanovo	96
St. Ivanov — Le cheval du tombeau thrace de Kalojanovo	104
T. Ivanov, D. Stojanov-a-Serafimova et N. Nikolov — Fouilles effectuées dans le centre de Sandanski en 1960	205
J. Čangova — Edifice civil au lieudit „Selište“ à Preslav	230

Matériaux et communications

- T. Gerasimov — Trésors monétaires découverts en Bulgarie en 1967
T. Gerasimov — Deux tetradrachmes faux du roi thrace Mostis
T. Gerasimov — Neuf monnaies des Paléologues
T. Gerasimov — Une médaille ottomane de la ville de Silistra
T. Gerasimov — Une plaquette de terre cuite portant l'image d'une divinité
J. Jurukova — Une monnaie surfrappée du roi de Pèonie Patraus
A. Kuzev — Bagues-matrices avec l'inscription KE BOHΘH ANA
A. Radunčeva — Matériaux préhistoriques du village Bogdanica, arr. de Plovdiv

Critiques

- A. Balkanska — Bertha Segal, Zur griechischen Goldschmiedekunst des vierten Jahrhunderts v. Chr. Eine griechische Schmuckgruppe im Schmuckmuseum Pforzheim. Fr. Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1966, p. 51, pl. 41
T. Gerasimov — A. R. Bellinger, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and the Whittemore Collection, Anastasius I to Maurice (491—602), Washington, 1966, p. 383, pl. LXXXX . . .
S. Georgieva — W. Hensel, La naissance de la Pologne, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1966, p. 256, Pl. 244

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

Том XXXI

*

Изд. редактор М. Чакърова Техн. редактор Н. Николова
Коректор Йорд. Серафимова

*

Дадена за набор на 9. XI. 1968 г. Подписана за печат на 6. V. 1969 г.
Формат 59/84/8 Тираж 1000
Печатни коли 33,63 Издателски коли 27,92
Цена 3,59 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 577

235
239
244
245
247
249
253
258

259

261
263